THE MAHĀBHĀRATA

(Southern Recension)

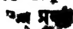
Critically Edited by

P. P. S. SASTRI, B. A. (OXON), M.A.,
Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras,
Editor, Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Palace Library.

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MADRAS.

Vol. VII—UDYOGA PARVAN

PUBLISHED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
292, ESPLANADE, MADRAS.

Printed at
The 'VAVILLA' PRESS,
Tondiarpet, Madras—1932

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमन्महाभारतम् ॥

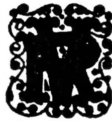
तत्र

उद्योगपर्व

मद्रपुरराजकीयकलाशालासंस्कृताध्यापकैः
बि. ए. (आक्सन्) एम्. ए (मद्रास्) इत्यादिबिरुदाङ्कितैः
पि. पि. सुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः

दाक्षिणात्यशाखानुसारेण सविमर्शं संशोधितम्

योऽन्यथा सन्तमात्मानं
अन्यथा प्रतिपद्यते ॥

किं तेन न कृतं पापं
चोरेणात्मापहारिणा॥

उद्योगपर्व-अ-४२-श्लो-३५॥

चेन्नपुर्यां
वाविळ्ल रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स्,
इत्येतैः सम्मुद्य प्रकाशितम्

चेन्नपुर्यां
वाविल्ल मुद्रणालये
मुद्रितम्
१९३२.

INTRODUCTION.

I

In the preparation of the Udyoga Parvan for the press, the following eight manuscripts, fully representative of the Southern Recension, were utilised :—

म—Represents the Principal Text printed. The Manuscript belongs to Mr. Krishnaswami Sastrigal, Sub-Registrar, Tanjore District. Its description is as follows :—Substance—palm-leaf; Size—$19\frac{3}{4} \times 2\frac{1}{4}$ inches; Leaves—123; Lines—11-13 to a page; Script—Telugu; Udyoga Parvan complete; Date of transcription 1604 A. D.

क—Is used for additional readings, etc. The Manuscript belongs to Sri Suddhasattvam Doddayacharya Swamigal of Sriperumbudur in the Chingleput District. Its description is as follows:—Subtance—palm-leaf; Size—$19\frac{7}{8} \times 2$ inches; Leaves—104; Lines—11 to a page; Script—Telugu; Udyoga Parvan complete; Date of Transcription—10th November 1779 A. D.

ख—Is used for additional readings, etc. The Manuscript belongs to the Munnirpallam Mutt, Tinnevelly District. Its description is as follows:—Substance—palm-leaf; Size—16⅜ × 1½ inches; Leaves–209; Lines–9 to a page; Script—Grantha; Udyoga Parvan complete; Date of transcription—1788 A. D. Name of Scribe—Paramesvaran, son of Ādinārāyana Vādyār.

ग—Is used for additional readings, etc. The Manuscript is from the Tanjore Palace Library (noticed in the *Descriptive Catalogue* under No. 8245 of Vol. XV). Its description is as follows: Substance—Palm-leaf; Size 21½ × 2½ inches; Lines—13 to a page; Script—Telugu; Udyoga Parvan complete.

घ—Is used for additional readings, etc. The Manuscript was procured for us by Mr. K. K. Lakshminarayana Iyer of Kadayam village in the Tinnevelly District from Mr. Natesa Iyer. Its description is as follows:—Substance—palm-leaf; Size–15½ × 2 inches; Leaves—182; Lines—12 to a page; Script-Grantha; Udyoga Parvan complete; Date of Transcription—August 1826 A. D.; Name of Scribe—Gopala Ayyangar of Sundarapandiyapuram village in the Tinnevelly District.

कृ—Is used for additional readings, etc. The Manuscript belongs to Brahma Sri Krishna Sastrigal, Palace Pauranikar, Trivandrum. Its description is as follows:—Substance—palm-leaf; Size —$14\frac{1}{4} \times 1\frac{7}{8}$ inches; Leaves—323; Lines—11 to a page; Script—Grantha; Udyoga Parvan complete; Date of Transcription—1796 A.D.

म—Is used for additional readings, etc. The Manuscript belongs to His Highness the Mahārāja of Travancore. Its description is as follows:—Substance—palm-leaf; Size—$22\frac{3}{4} \times 2\frac{1}{8}$ inches; Leaves—129; Lines—9 to a page; Script-Malayalam; Udyoga Parvan—last two or three leaves are wanting.

मा—Is used for additional readings, etc. The Manuscript belongs to His Highness the Maharaja of Travancore. Both म and मा were made available to us through the good offices of Sir C. P. Ramaswami Iyer, K.C.I.E., Legal and Constitutional Advisor to the State. Its description is as follows:—Substance—palm-leaf; Size $21\frac{5}{8} \times 2\frac{1}{3}$ inches; Leaves—131; Lines—10 to a page; Script—Malayalam; Udyoga Parvan complete.

II

From the Anukramanikādhyāya of the Ādi Parvan, it will be observed that, according to the Southern Recension, the Udyoga Parvan should consist of 186 chapters and 7998 stanzas according to two manuscripts and 6998 stanzas according to two other manuscripts, whereas, according to the Northern Recension, the number of chapters remains the same, though the number of stanzas need be only 6698. (See the Tables appended to the Introductions to Vols. I & II and page 62 of Vol. I). No single manuscript that has been used for the printing of the Southern Recension divides the Udyoga Parvan into exactly 186 chapters. But the Grantha Edition of the text, published about 1895, from Sarabhojirājapuram, Tanjore, divides the text into exactly 186 chapters. In the division of chapters for the Principal Text printed for the Southern Recension, the Grantha Edition has, in the main, been followed, wherever feasible. Thus, the number of chapters for the Southern Recension has been made to approximate closely to that given in the Anukramaṇikādhyāya of the Ādi Parvan. We have shown in appropriate places in the body of the Text, the deviations of the several Manuscripts in their scheme of chapters, wherever they occur. However, to illustrate the divergences at a

glance, a Concordance exhibiting the scheme of chapters in the Northern Recension, according to the Poona Edition with Bhāvadipa, the Mixed Recension, according to the Kumbakonam edition and the Southern Recension according to the Text printed herein, is appended.

The actual number of stanzas in all the 186 chapters, according to the Principal Text edited, comes however to 6667½ stanzas only.

CONCORDANCE.

Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumbakonam Edition Chapter.	Southern Recension Chapter	Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumbakonam Edition Chapter.	Southern Recension Chapter
1	1	1	34	34	33
2	2	2	35	35	34
3	3	3	36	36	35
4	4	4	37	37	36
5	5	5	38	38	37
6	6	6	39	39	38
7	7	7	40	40	39
8	8	8	41	41	40
9	9	9	42	42	41
10	10	10	43	43	42
11	11	11	44	44	43
12	12	12	45	45	44
13	13	13	46	46	45
14	14	14	47	47 }	46
15	15	15	Omitted	,, }	47†
16	16	16	48	48	48
17	17	17	49	49	49
18	18	18	50	50	50
19	19	19	51	51	51
20	20	20	52	52	52 }
21	21	21	53	53	,, }
22	22	22	54	54	53
23	23	23	55	55	54
24	24	24 }	56	56	55
25	25	,, }	57	57	56
26	26	25	58	58	57 }
27	27	26	59 }	Omitted }	Omitted }
28	28	27	Omitted }	59 }	,, }
29	29	28	60	60	58 }
30	30	29	61	61	,, }
31	31	30	62	62	59
32	32	31*	63	63	60 }
33	33	32	64	64	,, }

* Stanzas 1–7½ omitted in the Northern Recension

† This chapter is completely omitted in the Northern Recension

Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumbakonam Edition Chapter	Southern Recension Chapter	Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumbakonam Edition Chapter	Southern Recension Chapter
65	65	61	102	102	89
66	Omitted.	Omitted	103	103	90
67	66	62	104	104	91
68	67	,,	105	105	92
69	68	63	106	106	93
70	69	,,	107	107	94
71	70	64	108	108	95
72	71	65	109	109	96
73	72	66	110	110	97
74	73	67	111	111	98
75	74	68	112	112	99
76	75	69	113	113	100
77	76	,,	114	114	101
78	77	70	115	115	102
79	78	71	116	116	103
80	79	72	117	117	104
81	80	,,	118	118	105
82	81	73	119	119	106
83	82	74	120	120	107
,,	83	,,	121	121	108
84	84	75	122	122	109
85	85	,,	123	123	110
86	86	76	124	124	111
87	87	,,	125	125	112
88	88	77	126	126	113
89	89	,,	127	127	114
90	90	78	128	128	115
91	91	79	129	129	116
92	92	80	130	130	117
93	93	,,	131	131	118
94	94	81	132	132	119
95	95	82	133	133	120
96	96	83	134	134	121
97	97	84	135	135	122
98	98	85	136	136	123
99	99	86	137	137	124
100	100	87	138	138	125
101	101	88	139	139	126

Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumba-konam Edition Chapter.	Southern Recension Chapter	Poona Edition with Bhavadipa Chapter	Kumba konam Edition Chapter	Southern Recension Chapter
140	140	127	170	170	156
141	141	128	171	171	157
142	142	129	172	172	158
143	143	130	173	173	159
144	144	131	174	174	160
145	145	132	175 }	175 }	161
146	146	133	"	"	162
147	147	134	176 }	176 }	163
148	148	135	"	"	164
149	149	136	177	177	165
150	150	137	178 }	178 }	166
151	151	138 }	"	"	167
152	152	"	"	"	168
153	153	139	179	179	169
154	154	140	180	180	170
155	155	141	181	181	171
156	156	142	182	182	172
157	157	143	183	183	173
158	158	144	184	184	174
159	159	145	185	185	175
160	160	146	186	186	176
161	161	147	187	187	177
162	162	148	188	188	178
163	163	149	189	189	179
164	164	150	190	190	180
165	165	151	191	191	181
166	166	152	192	192	182
167	167	153	193	193	183
168 }	168 }	154	194	194	184
"	"	155 }	195	195	185
169	169	"	196	196	186

III

Attention is invited to the foot-note on page 314 of the Text. It will be observed that the 44th chapter of the Southern Recension, though found in all the Recensions, is conspicuous by its omission by Śri Śankaracārya in his Bhāṣya on the Sanatsujātiya. It is evident that, according to Śri Śankara, this chapter did not form part of the Sanatsujātiya. But Vādirāja comments on this chapter in his Lakṣālankāra and all the Manuscripts of the Southern Recension contain this chapter. In the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts of the Tanjore Palace Library, Vol XII, No. 7381 represents a Manuscript of the Sanatsujātiyabhāṣya of S'ri S'ankara wherein the above chapter is stated to be commented on by S'ri S'ankara But a careful examination of the Bhāṣya reveals the fact that herein the scribe has written Sarvajñanārāyana's Bhāratārthaprakāśa on this chapter and passed it off in the colophon as the Bhāṣya of S'ri Śankara. We have not, so far, come across any genuine Bhāṣya of Śri Śankara on this chapter.

IV

In the Parvasangrahādhyāya of the Ādi Parvan, there is mention of व्यासाभिगमनपर्व as an internal parvan of the Udyoga Parvan. But in all the printed texts so far published, this has been styled as the यानसन्धिपर्व and not as व्यासाभिगमनपर्व. We have, however, styled it व्यासाभिगमनपर्व, if only to be in conformity with the name given to it in the Ādi Parvan of the Southern Recension.

Chapters 127 to 137 of the Southern Recension have hitherto been printed in all the editions as part of the भगवद्यानपर्व whereas these should really be called विवादपर्व—the name given to them in the Parvasangrahadhyāya, according to all Recensions. We have, accordingly, printed these chapters as विवादपर्व.

Chapters 141 to 145 of the Southern Recension have hitherto been printed in all the editions as part of the सैन्यनिर्याणपर्व, whereas they should really be called भीष्माभिषेचनपर्व—the name given to them in the Parvasangrahādhyāya, according to all the Recensions. We have, therefore, printed these as भीष्माभिषेचनपर्व. It will be observed that the proper sequence is for भीष्माभिषेचनपर्व to follow the सैन्यनिर्याणपर्व and not to precede it as has been wrongly made out in page 49 of Vol. I of the Mahābhārata (Ādi Parvan-Southern Recension).

The Presidency College,
Madras
15—12—1982

P. P. S. SASTRI.

॥ श्रीरस्तु ॥

महाभारतस्य उद्योगपर्व

तत्र

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

सेनोद्योगपर्व

अध्यायः पृष्ठम्

सञ्जययानपर्व.

प्रजागरपर्व

सनत्सुजातपर्व.

व्यासाभिगमनपर्व.

भगवद्यानपर्व.

सैन्यनिर्याणपर्व.

भीष्माभिषेचनपर्व.

अम्बोपाख्यानपर्व.

उद्योगपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता.

॥ श्रीः ॥

॥ महाभारतम् ॥

॥ ५ ॥ उद्योगपर्व ॥ ५ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ महाभारतम् ॥

॥ उद्योगपर्व ॥

(सेनोद्योगपर्व)

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

विराटसभां प्रविष्टेषु राजसु श्रीकृष्णेन पाण्डववृत्तान्तकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति दूतप्रेषणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्

तदाऽभिमन्योर्मुदितास्सपक्षाः ।

विश्रम्य [1]रात्रावुषसि प्रतीतास्

सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १

सभा तु सा मत्स्यपतेस्समृद्धा

मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।

न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा

तामभ्ययुस्ते नरराज[2]वर्याः ॥ २

1. अ-क-म—चत्वार्युषसः। 2. अ-क—वृद्धाः।

अथासनान्याविशतां पुरस्ताद्
उभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
[1]वृद्धौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां
पित्रा समं रामजनार्दनौ च ॥ ३

पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरस्सहरौहिणेयः ।
मात्स्यस्य राज्ञस्तु सुसन्निकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४

सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।
प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रैश्च सहाभिमन्युः ॥ ५

सर्वे च शूराः पितृभिस्समाना
वीर्येण रूपेण तथा बलेन ।
उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमारास्
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६

1. ख-ग-मा—वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ।
ब-ङ—वृद्धौ च मान्यौ पृथिवीपतीनां
पितामहौ राम जनार्दनाभ्याम् ॥

तत्रोपविष्टेषु वरासनेषु
[1]विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौ[2]र्विमलैरुपेता ॥ ७

ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

कथान्तमासाद्य [3]जनार्दनेन
सङ्घट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहास्सहिता ह्यश्रृण्वन्
[4]वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

श्रीभगवान्—

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथाऽयं
युधिष्ठिरस्सौबलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्याऽपहृतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०

1. ग-घ-ङ—विभ्राजमानेषु महारथेषु।
2. अ-क—र्विवृता यथैव।
3. अ-क—च वीरमुख्याः समागताः।
4. अ—कार्यं।

शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितै[1]स्सत्यरतैर्यथावत् ।
पाण्डोस्सुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपं
वर्षाणि षट् सप्त च [2]चीर्णमग्र्यैः ॥ ११
त्रयोद[3]शं दुश्चरमेव वर्षम्
अज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशा[4]नसह्यांश्च तितिक्षमाणैर्
यथोषितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च [5]यद्धितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं न च कामयेत
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४

1. ख-ग—स्सच्चरितं। ङ—स्सच्चरितैर्। म-मा—स्तच्चरितं।
2. ख-घ-ङ-म-मा—भारताग्र्यैः।
3. अ-क-ख-म-मा—शश्चैव सुदुस्तरोऽयम्।
4. अ-क—नसह्यान् विविधान् सहद्भिस्
तीर्णो महद्भिस्स्वबलेन राजन्।
5. अ-क-ख—तद्धतं स्यात्।

पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
[1]मिथ्योपचारेण तथा ह्यनेन
कृच्छ्रं महत् प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ १५

न चापि पार्थो विजितो रणे तैस्
स्वतेजसा वै धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
तथाऽपि राजा सहितस्सुहृद्भिर्
अभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६

[2]यत्तु स्वयं पाण्डुसुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन् निपीड्य ।
तत् प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

[3]बालास्त्विमे तैर्विविधैरुपायैस्
[4]सम्प्रार्थिता हन्तुममित्र[5]सङ्घैः ।

1 ग—मिथोऽप । ख—श्लोकोऽयं नास्ति ।
ङ-म—मिथ्योपचारेण तदप्यनेन ।
मा—मिथ्यापचारेण तदप्यनेन ।

2. अ-क-ख—यत्तु द्रव्यं ।

3. ग—बलाभियानैर् । घ-ङ—बलाभियुक्तैर् ।
ख—बालाह्यपीमे विवि ।

4. अ-क-ग—संप्रस्थिता ।

5: ख-ग-घ-ङ-म-मा—साह्याः ।

राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैस्
सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८

तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
[1]धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
सम्बन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
[2]मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक् च ॥ १९

इमे च सत्ये निरतास्सदैव
तं पालयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युस्समेतान धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०

तैर्विप्रकारं च निशाम्य [3]राज्ये
सुहृज्जनास्तान् परिवारयेयुः ।
युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैवं
तैर्वध्यमाना युधि तांश्च हन्युः ॥ २१

तथाऽपि नेमेऽल्पतया समर्थास्
तेषां जयायेति मतिर्भवेद्वः ।

1. ग-घ-ङ-म—धर्मे मतिं चैव। ख—धर्मे रतिं चैव
मा—धर्मे रतत्वं च।
2. ग-घ-ङ—मतं कुरुध्वं पुरुषप्रवीराः।
3. अ-क—कार्ये। मा-म—राज्ञः।

समेत्य सर्वे सहितास्सुहृद्भिस्
तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२

दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य
[1]किं स्यात् समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३

तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलश्
शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
दूतस्समर्थः प्रशमाय तेषां
राज्यार्ध[2]दानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४

वैशम्पायनः—
निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
धर्मार्थयुक्तं मधुरं [3]समं च ।
समाददे वाक्य[4]मधोक्षजस्य
सम्पूज्य वाक्यं तदतीव [5]रामः ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां
उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

1. म—किञ्चित्। ख-ग-घ-ङ मन्त्रस्य पारं कथमभ्युपेमः।
2. अ-क—मादाय। म-मा—मानाय।
3 अ-क—शमं च।
4. अ-क—मथाग्रजोऽस्य। 5 अ-क—राजन्।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

बलरामेण कृष्णमतानुमोदनपूर्वकं स्वस्य दुर्योधने पक्षपाताविष्करणम् ॥ १ ॥

श्रीबलदेवः—

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च[1] हितं च युक्तं
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १

अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रस्
सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २

लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीरास्
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।
ध्रुवं प्रशान्तास्सुखमावसेयुम्
[2]तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३

1. अ-क—रितं हितं च। म-मा—हितं तथैव।
2. अ-क—येषां।

[1-2]दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चिद्
व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४

स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च ससूतपुत्रम् ॥ ५
[3]सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।
स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
लोकप्रवीराश्श्रुत[4]शीलवृद्धाः ॥ ६

एतेषु सर्वेषु समागतेषु
पौरेषु वृद्धेषु च [5]सङ्गतेषु ।

1. मा—ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां सबान्धवानां भविताऽचिरेण ।
तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन तत् सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ॥
2 अ-क—दुर्योधनस्यैव मतं च कर्तुं [अधिक पाठः]
ख—दुर्योधनस्यैव हितं च वेत्तुं ।
3. मो—सर्वांस्तथान्यान् धृतराष्ट्रपुत्रान् स्थितांश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु ।
बलप्रधानान् निगमप्रधानान् लोकप्रवीरान् श्रुतशीलवृद्धान् ॥
4 अ-क—कालवृत्ताः । [पाठान्तरम्]
5. मा-ग-घ-ख-ह—संमतेषु ।

ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७

सर्वास्ववस्थासु च ते न [1]कोप्या
ग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
द्यूते प्रमत्तस्य हृतं च राज्यम् ॥ ८

निवार्यमाणश्च कुरु[2]प्रवीरैस्
सर्वैस्सुहृद्भिर्ह्ययमप्यतज्ज्ञः ।
गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
समाह्वयद्देवितुमाजमीढः ॥ ९

दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
युधिष्ठिरो यान् विषहेत जेतुम् ।
उत्सृज्य तान् सौबलमेव चायं
समाह्वयन् तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०

स दीव्यमानः [3]प्रतिदीव्यतैनम्
अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु ।

---

1. ग-घ—कोपात्त्रस्ता हि पार्था बलमाश्रितेन ॥
ख—कोपं ,, ,, ,, ,, ,,
ङ-म—कोपात्त्रस्ता हि पार्थे बलमाश्रितेन ।
मा—कोपत्रस्तो हि पार्थो बलमाश्रितेन ।
2. अ-क—प्रवीरः । 3. अ-क—दीव्य चैनं, अक्षेषु नित्यं स
मा—देवनेन चाक्षेषु नित्यं सु ।

[1]संरज्यमानो विजितः प्रसह्य
तत्रापराधश्शकुनेर्न कश्चित् ॥ ११

तस्मात् प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।
तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रस्
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२

[2]न युद्धमाकाङ्क्षत तेन राज्ञा
साम्नैव दुर्योधनमाश्वसध्वम् ।
साम्ना हितार्थोऽर्थकरो हि लोके
युद्धेन योऽर्थोऽपि तथा न सोऽर्थः ॥ १३

वैशम्पायनः—
एवं ब्रुवत्येव यदुप्रवीरे
शिनिप्रवीरस्सहसोत्पपात ।
तस्यापि वाक्यं [3]परिनिन्द्य तत्र
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये १४ श्लोकाः]

1. ग-घ-ख-म—संभाषमाणो विजितः ।
मा—स्वयं ससंरभ्य जितः प्रसह्य
2. अ-क-ख-म—कोशेषु अयं श्लोको न दृश्यते·
3. अ-क—परिनिन्द्य तस्य ।
म—परिनिन्दितस्य । मा—परिनिन्द्य

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

सात्यकिना बलरामवचनप्रतिक्षेपपूर्वकं दुर्योधननिग्रहनिर्धारणम् ॥ १ ॥

सात्यकिः—

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १

सन्ति वै पुरुषाश्शूराम् सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति ॥ २

एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन वनस्पतौ ॥ ३

नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये च शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४

[1]कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन ।
लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५

समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।
अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६

यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिस्सह ।

---

1. ब—त्वां विना छेदितुं शक्य जिह्वां चापि सुदुर्मतेः ।
[अधिकः पाठः]

अभिगम्य जयेयुस्ते तन् तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७

समाहूय तु कौन्तेयं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
निकृत्या जितवन्तस्ते किन्नु तेषां कृतं शुभम् ॥ ८

कथं प्रणिपतेच्चायम् इह कृत्वा पणं परम् ।
वनवासाद्विमुक्तस्सन् प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९

[1]यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
एवमप्य[2]यमत्यन्तं न चैवार्हति याचितुम् ॥ १०

कथं नु धर्मयुक्तास्ते न च राष्ट्रं जिहीर्षवः ।
निवृत्तवनवासांस्तान य आहुर्विदिता इति॥ ११

अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।
न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२

अहं तु तान्छितैर्बाणैर् अनुनीय [3]रणे बलात् ।
पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३

अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
गमिष्यन्ति [4]सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४

---

1 ख—नास्तीदमर्धम् ।

2. ख-ग-घ—यमन्यन्तं सदैवार्हति । अ-क—त्वमन्यन्तं वरमर्हति ।
म-मा—यमत्यन्तं तु वरं नार्हति ।

3. ख-ग-घ-ङ—ससौबलान् । म-मा—महाबलान् ।

4 ग-घ-ङ—महाबलम् ।

न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
वेगं समर्थास्संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १

को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
मां चापि विषहेत् को नु कश्च भीमं दुरासदम ॥ १

यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
को जिजीविषुरासीदेद् धृष्टद्युम्नं च पार्षतम ॥ १७

पञ्चेमान् पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः [1]कीर्तिवर्धनान् ।
समप्रमाणान पाण्डूनां समवीर्यान् मदोत्कटान् ॥ १८

सौभद्रं च महेष्वासम् अमरैरपि दुस्सहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९

ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन तु निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०

नाधर्मो विद्यते कश्चिच् छत्रून् हत्वाऽऽततायिनः ।
[2]अधर्ममयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१

हृद्गतस्त्वस्य यः कामस् तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
[3]धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन न राज्यं दातुमिच्छति ॥ २२

1. ग-घ-ख—प्रीति ।
2. ङ-नास्तीदमधर्मम् ।
3. अ-क—विसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोति पाण्डवः ।

[पाठान्तरम्]

अपि पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
सगहिता वा रणे सर्वे स्वप्स्यामो वसुधातले ॥ २३

नि इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

द्रुपदेन सात्यकिमतानुमोदनेन राज्ञामाह्वानाय दूतप्रस्थापनकथन-पूर्वकं स्वपुरोहितस्य धृतराष्ट्रं प्रति प्रेषणकथनम् ॥ १ ॥

द्रुपदः—

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।
न हि दुर्योधनो राज्यम् [1]अयुद्धेन प्रदास्यति ॥
[2]अनुवत्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रस्सुतप्रियः ।
भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्ख्याद्राधेयसौबलौ ॥
बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥
न तु वाच्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथञ्चन ।

1. अ-क-म-मा—मधुरेण । ख—माधुर्येण ।
2. ग—अनुमंस्यति । ख—अनुगच्छति । अ-क—अनुवेत्स्यति ।

न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥

गर्दभे मार्दवं कुर्याद् गोषु तैक्ष्ण्यं समाचरेत् । धार-

मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात् पापचेतसि ॥

मृदुं वै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ।

[1]हितमर्थं न जानीयाद् अबुद्धिर्मार्दवे सति ॥ ६

एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।

प्रस्थापयामि मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७

शल्यस्य [2]दृढकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो ।

केकयानां तु सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८

स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।

पूर्वाभिपन्नास्सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदनाम् ॥ ९

[3]तत् त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।

महद्धि कार्यं वोढव्यम् इति मे वर्तते मतिः ॥ १०

शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।

भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११

अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।

दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ॥ १२

---

1. ग-घ-ङ—जितमर्थं वि । ख—नास्तीदमर्धम् ।
2 ख-ग-घ-ङ-म-मा—धृष्ट 3 घ—नास्तीदमर्धम् ।

अग्नियतां बृहन्तश्च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः ।
सगजित् प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा महारथः ॥ १३

नि[illegible]िको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४

[1]शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
[2]सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ॥ १५

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कपिशस्तथा ।
महावीर्यस्सुकद्रुश्च निश्चकश्च तथा क्रथः ॥ १६

नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ।
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ॥ १७

आपाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली घ पार्थिवः ।
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्सहात्मजैः ॥ १८

कारूशकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ।
[3]काम्भोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १९

जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पाञ्चनदा नृपाः ।

---

1. ग–घ–ङ–म–मा—लाटानां मलदानां च ये नृपाश्च महारथाः ।
[इति पाठान्तरम्]

2. घ—इतः श्लोकचतुष्टयं नास्ति।

3. ख—इतः सार्धं श्लोकचतुष्टयं नास्ति।

क्राथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ २०

जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान पूतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ २१

औढकः कुण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान् वसुमानपि ॥ २२

बृहद्बलो बृहत्तेजा बाहुः परपुरञ्जयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान ॥ २३

उद्धवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च वीर्यवान् ।
[1]श्रुतायुश्च दृढायुश्च साल्वपुत्रश्च वीर्यवान ॥ २४

कुमारश्च कलिङ्गानाम् ईश्वरो युद्धदुर्मदः ।
[2]समर्थश्च पराञ्जेतुं काङ्क्षो वीर्यबलोत्कटः ॥ २५

---

1. ख—श्लोकोऽयं नास्ति ।

2. ग-व-ङ-म-मा—महावीर्यस्सुकद्रुश्च नीचकस्तुमुलस्तथा ।
नीलश्च वीरधन्वा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥
दुर्जयो दन्तवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥
उद्धवः क्षेमकश्चैव चाटधानश्च पार्थिवः ॥
[अधिकः पाठः]

एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रम् एतद्धि मम रोचते ॥ २६

अयं च ब्राह्मणो विद्वान मम राजन् पुरोहितः ।
प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रयुज्यताम् ॥ २७

यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।
धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये २८ श्लोकाः]

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन द्रुपदवाक्यप्रशंसनपूर्वकं राज्ञां धृतराष्ट्रस्य च दूतपुरोहितप्रेषणं सन्दिश्य द्वारकां प्रति गमनम् ॥ १ ॥ विराटद्रुपददूताहूतानां राज्ञामागमनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनदूताहूतानां च राज्ञामागमनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

[1]द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविदां वरः ।
वसुदेवसुतस्तत्र वृष्णिसिंहोऽब्रवीदिदम् ॥ १

श्रीभगवान्—

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरन्धरे ।

1. अ-क-ख-म—कोशेषु—अयं श्लोको न दृश्यते ।

अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्यामितौजसः ॥ २

एतच्च पूर्वं कार्यं नस् सुनीतिमभिकाङ्क्षताम् ।
अन्यथा ह्याचरन् कर्म पुरुषस्स्यात् सुबालिशः ॥ ३

किन्तु सम्बन्धकं तुल्यम् अस्माकं कुरुपाण्डुषु ।
यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ४

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान ।
कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ॥ ५

भवान् वृद्धतरो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।
शिष्यवन् ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ६

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहुमन्यते ।
आचार्ययोस्सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ७

[1]स भवान् प्रेषयत्वद्य पाण्डवार्थकरं वचः ।
सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान ॥ ८

यदि ताव[2]च्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुङ्गवः ।
न भवेत् कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान् क्षयः ॥ ९

अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान् समाह्वयेत् ॥ १०

---

1. मा—तस्माद्यदनुरूपं हि साम्प्रतं त्विह मन्यसे ।
तत् प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ॥ [अधिकः पाठः]

2. ग-घ-ङ-म—स्स तत् । मा—त्सतः ।

ततो दुर्योधनो मन्दस् सहामात्यस्सबान्धवः ।
निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ ११

वैशम्पायनः-

ततस्सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
गृहान् प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ १२

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुस्साङ्ग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १३

ततस्सम्प्रेषयामास विराटस्सह बान्धवैः ।
सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १४

[1]वचनात् कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
समाजग्मुर्महीपालास् सम्प्रहृष्टा महाबलाः ॥ १५

तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महाबलम् ।
धृतराष्ट्रसुताश्चापि समानिन्युर्महीपतीन ॥ १६

समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् ।
तदा समभवन् कृत्स्ना सम्प्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १७
[2]सङ्कुला च तदा भूमिश् चतुरङ्गबलान्विता ॥ १७॥
बलानि तेषां वीराणाम् आगच्छन्ति ततस्ततः ।

1. ब—उपप्लाव्यं ततो गत्वा सपुत्रैस्सहपाण्डवाः । [अधिकः पाठः]
2. ख-ग-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १८॥

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यस्स्वपुरोहितम् ।

कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ॥ १९॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अस्मिन्नध्याये १९॥ श्लोकाः]

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

द्रुपदेन धृतराष्ट्रं प्रति स्वपुरोहितप्रेषणम् ॥ १ ॥ पुरोहितस्य हास्तिनपुरगमनम् ॥ २ ॥

द्रुपदः—

भूतानां प्राणिनश्श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

[1]बुद्धिमत्सु नराश्श्रेष्ठा नरेष्वत्र द्विजातयः ॥ १

द्विजेषु [2]वैद्याश्श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।

[3]कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २

स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २॥

---

1 ब-ङ—इतः सार्धः श्लोको नास्ति ।

2. ख-ग-म-मा—विद्वान् श्रेष्ठस्तु विद्वत्सु

3. ख-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञया सदृशश्चासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३॥

विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तस्स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४॥

धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५॥

शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयन् ।
अनक्षज्ञं मताक्षस्सन् क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६॥

ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७॥

भवांस्तु धर्म[1]संयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन् वचः ।
मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमा[2]वर्जयिष्यति ॥ ८॥

विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं सञ्जनयिष्यति ॥ ९॥

अमात्येषु च भिन्नेषु योधेपु विमुखेषु च ।
पुनरैकाग्र्यकरणं तेषां [3]कर्म भविष्यति ॥ १०॥

एतस्मिन्नन्तरे पार्थास् सुखमेकाग्रबुद्धयः ।

---

1. ग-ब—संयुक्तः । ङ—युक्तस्सन् ।
2. अ-क-म-मा—वर्तयिष्यति । 3 ख-ग-ब-ङ—कार्यं ।

सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम् ॥ ११॥
भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि ।
न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२॥
एतत् प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।
सङ्गत्य धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्धर्म्यं वचस्तव ॥ १३॥
[1]स भवान् धर्मयुक्तश्च स्थविरश्च विशेषवित् ।
कृपालुषु परिक्लेशान् पाण्डवीयान् प्रकीर्तयन् ॥ १४॥
वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन् पूर्वैरनुष्ठितम् ।
विभेत्स्यति मनांस्येषाम् इति मे नात्र संशयः ॥ १५॥
न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६॥
स भवान् पुष्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
कौरवेयान् प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७॥

वैशम्पायनः—

तथाऽनुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
पुरोधा वृत्तसम्पन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥*
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
[अस्मिन्नध्याये १८॥ श्लोकाः]

1. अ—कोशे सार्धश्लोकद्वयं नास्ति ।
* ब-ङ—कोशयोः—नाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनार्जुनयोः कृष्णदर्शनाय यदृच्छया युगपद् द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन सारथ्येन वरयित्वा तेन सह युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेन नारायणाह्वयकृष्णकुमारानादाय कृतवर्मणा सह स्वपुरगमनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

[1]पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १

प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुपर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ २

गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैस्सर्वैर् भोजैश्च शतशस्तदा ॥ ३

सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ ४

स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात् पुरीम् ॥ ५

तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।

---

1. घ-ङ—नास्तीदमर्धम् ।
 ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।

आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ॥ ६

तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ॥ ७

[1]दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेवमुपाश्रयत् ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निषसाद वरासने ॥ ८

ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
[2]पश्चार्धे तु स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठन् कृताञ्जलिः ॥ ९

प्रतिबुद्धस्स वार्ष्णेयो ददर्शाग्रे किरीटिनम् ।
[3]पश्चाद्दुर्योधनं शौरिर् अपश्यदमितद्युतिः ॥ १०

स तयोस्स्वागतं पृष्ट्वा यथार्हं प्रतिपूज्य तौ ।
[4]पप्रच्छ तौ महाबाहू किं कार्यं युवयोरिति ॥ ११

.ततो दुर्योधनः कृष्णम् इदं वचनमब्रवीत् ॥ ११॥

दुर्योधनः—

विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्यं मम दातुमिहार्हति ।

---

1. अ-क—ततश्शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः।
[इति पाठान्तरम्]

2. मा—कोश एवेदमर्धं वर्तते

3. घ-ङ—सिंहासनगतं पश्चात् परिवृत्य च दृष्टवान्। [पाठान्तरम्]

4. क-ख-ग-घ-ङ-म-मा—तदागमनहेतुं तं पप्रच्छ मधुसूदनः।
[पाठान्तरम्]

समं हि भवतस्सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ॥ १२॥
तथा सम्बन्धकं तुल्यम् अस्माकं त्वयि माधव ॥ १३
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।
पूर्वं चाभिगतास्सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणम् ॥ १४
[1]त्वं चापि पुरुषव्याघ्र सत्तमोऽसि सतामपि ।
सततं सम्मतो लोके सद्वृत्तमनुपालय ॥ १५

वैशम्पायनः—

[2]धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमरवरोत्तमः ।
पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ॥ १६

श्रीभगवान्—

भवानभिगतः पूर्वम् अत्र मे नास्ति संशयः ।
[3]मया तु दृष्टः प्रथमं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७
तव पूर्वाभिगमनात् पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।
साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १८
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात् प्रवारणं पूर्वम् [4]अर्हः पार्थो धनञ्जयः ॥ १९
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्यातास् सर्वे सङ्ग्रामयोधिनः ॥ २०

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
[इति पाठान्तरम्]

2. मा—कोश एवायं श्लोको वर्तते

3 अ-क-ङ—दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो

4. अ-क—अ

[1]ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्येकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानस्सङ्ग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ २१

आभ्यामन्यतरं पार्थ यत् ते हृद्यतरं मतम् ।
तं वृणीताद्भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः* ॥ २२

एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।
तान् वा वरय साहाय्ये मां साचिव्येऽथवा पुनः ॥ २३

वैशम्पायनः—

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केशवम् ॥ २४

[2]नारायणममित्रघ्नं कामाज्जातमजं नृपु ।
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ॥ २५

दुर्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमावरयन् तदा ॥ २५॥

सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा सम्प्राप परमां मुदम् ॥ २६॥

दुर्योधनस्तु तत् सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलं रौहिणेयं महाबलम् ॥ २७॥

सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ॥ २८

1. म-मा—ते युध्यमाना बलिनस् सन्तु वा कस्य सैनिकाः। पाठान्तरम्
* अ-क—कोशयोः अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—सार्धः श्लोकः नास्ति ।

प्रत्युवाच ततश्शौरिर् धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २८॥

बलदेवः—

विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २९॥

निगृह्योक्तो हृषीकेशस् त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
त्वया सम्बन्धकं तुल्यम् इति राजन पुनः पुनः ॥ ३०॥

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ॥ ३१

न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ।
नाहं सहायः पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै ॥ ३२

इति मे निश्चिता बुद्धिर् वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ ३२॥

जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण पुरुषर्षभ*॥ ३३॥

वैशम्पायनः—

इत्येवमुक्तस्तु तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
[1]कृष्णं चापि महाबाहुम् आमन्त्र्य भरतर्षभ ॥ ३४॥

सोऽभ्ययात् कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ॥ ३५

कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३५॥

---

* अ-क—कोशयोः अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

1. अ-क—कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ।

[पाठान्तरम्]

स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
धृतः प्रतिययौ हृष्टस् सुहृदस्सम्प्रहर्षयन् ॥ ३६॥

[1]ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।
गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ॥ ३७॥

श्रीभगवान्—

अयुध्यमानः कां बुद्धिम् आस्थायाहं वृतस्त्वया ॥ ३८

अर्जुनः—

भवान् समर्थस्तान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकम् समर्थः पुरुषर्षभ ॥ ३९

भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसां चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ४०

सारथ्यं तु त्वया कार्यम् इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥ ४१

श्रीभगवान्—

उपपन्नमिदं पार्थ यत् [2]स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामस्सम्पद्यतां तव ॥ ४२

1. ख-ङ-म—नास्तीदमर्धम् ।

2. अ-क—स्पर्धसि ।

वैशम्पायनः—

एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।
वृतो दशार्हप्रवरैः पुनरायाद्युधिष्ठिरम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायाम् संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

[अस्मिन्नध्याये ४३ श्लोकाः]

अष्टमोऽध्यायः

पाण्डवान् प्रत्यागच्छतः शल्यस्य मार्गे भ्रमाद्दुर्योधनसभाप्रवेशः ॥१॥ तद्भृत्यकृतोपचारतुष्टेन तेन पारितोषिकदाने प्रतिश्रुते गूढेन सता दुर्योधनेन प्रकटीभूय साहाय्यवरणम् ॥ २ ॥ पाण्डवानुपगम्य दुर्योधनवञ्चनां कथितवता शल्येन युधिष्ठिराभ्यर्थनया कर्णस्य सारथ्यकरणेन तेजोवधकरणप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

शल्यश्श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।
अभ्ययात् पाण्डवान् राजन् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १

तस्य सेनानिवेशोऽभूद् अध्यर्धमिव योजनम् ।
तथा हि विपुलां सेनां बिभर्ति स नरर्षभः ॥ २

[1]अक्षौहिणीपती राजन् महावीर्यपराक्रमः ॥ २॥

---

1. ख-ब-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

विचित्रकवचाश्शूरा [1]विचित्रध्वजकार्मुकाः ।
विचित्राभरणास्सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३॥
[2]विचित्रस्रग्धरास्सर्वे विचित्राम्बरभूषणाः ।
स्वदेशवेषाभरणा वीराश्शतसहस्रशः ॥ ४॥
तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
[3]शनैर्विश्रामयन् सेनां स ययौ यत्र पाण्डवाः ॥ ६
ततो दुर्योधनश्श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।
उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ७
[4]कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनस्सभाः ।
रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्रास्स्वलङ्कृताः ॥ ८
शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।
[5]तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च संस्कृतम् ॥ ९
कूपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा औदनानि गृहाणि च ॥ १०

1. ग-घ—विचित्रायुध ।
2. म—अर्धमिदं नास्ति
3. अ-क—येन
4. मा—शल्यस्य मन्त्रिभिस्सर्वैर् दुर्योधनवशानुगैः ।
अज्ञातं चैव शल्यस्य कौरव्यः कृतवान् प्रियम् । [अधिकः पाठः]
5. ख-ब-म-मा—श्लोकद्वयमिदं नास्ति ।

स तास्सभास्समासाद्य पूज्यमानो यथाऽमरः ।
दुर्योधनस्य सचिवैर् देशे देशे यथाविधि ॥ ११
आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ११॥
[1]स तत्र [2]विभवैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
मेनेऽभ्यधिकमात्मानम् अवमेने पुरन्दरम् ॥ १२॥
पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ॥ १३

शल्यः—

युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केऽत्र चक्रुस्सभा इमाः ।
आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १४
[3]प्रदेयमेभ्यो दास्यामि कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ १४॥

वैशम्पायनः—

[4]ततः प्रहृष्टं राजानं ज्ञात्वा ते सचिवास्तदा ।
[5]दुर्योधनाय तत् सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ॥ १५॥
सम्प्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।
गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ॥ १६॥

---

1. ख-ग-घ-मा—तत्र माल्यानि वासांसि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।
गन्धाश्च विविधाः पुण्या मनोहर्षविवर्धनाः ।
वाप्यश्च विविधाकारा मोहनानि गृहाणि च ।
[अधिकः पाठः]
2. अ-क-ङ—विविधै ।
3. अ-क-ख-म-मा—प्रसादमेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।
[पाठान्तरम्]
4. ख-म-मा—इतः सार्धश्लोको नास्ति ।
5. अ-क-ख-म-मा—नास्तीदमर्धम्

त दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत् प्रीत इष्टोऽर्थो व्रियतामिति ॥ १७॥

दुर्योधनः--

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति ॥ १८॥

यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवते ह्यहम ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ॥ १९॥

शल्यः—

एवमेतन्महाराज यथा वदसि पार्थिव ।
[1]एवं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ॥ २०॥

वैशम्पायनः—

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यद्व्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ २१॥

शल्यः—

गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।
अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमम् ॥ २२॥

दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् पुनरेष्ये नराधिप ।

1 ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।

[1]अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥ २३॥

दुर्योधनः—

क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव ।
त्वदधीनास्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ॥ २४॥

शल्यः—

क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छ त्वं स्वपुरं नृप । २५
[2]दृष्ट्वा तु पाण्डवान् राजन् न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २५॥

वैशम्पायनः—

परिष्वज्य तथाऽन्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।
स तदा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात् स्वकं पुरम् ॥ २६॥
शल्यो जगाम कौन्तेयान् आख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ २७
उपप्लाव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान् सर्वान् शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ २८
चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मातुलं समितिञ्जयम् ।
आसनेभ्यस्समुत्पेतुस् सर्वे सहयुधिष्ठिराः ॥ २९
[3]तथा भीमार्जुनौ दृष्टौ स्वस्रीयौ च यमावुभौ ।
द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ॥ ३०

---

1 ङ—अर्धमिदं नास्ति ।

2. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवेदमर्धमुपलभ्यते ।

3. अ-क—नास्त्ययं श्लोकः ।

[1]समेत्य च महाबाहुं शल्यं पाण्डुसुतस्तदा ।
[2]कृताञ्जलिरदीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ॥ ३१

युधिष्ठिरः—

स्वागतं तेऽस्तु वै राजन्नेतदासनमास्यताम् ॥ ३१॥

वैशम्पायनः—

ततो न्यषीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।
तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डवः ॥ ३२॥

निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्रराजाय भारत ।
कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच् छल्यं सर्वसुखावहम् ॥ ३३॥

स तैः परिवृतस्सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।
आसने चोपविष्टस्स शल्यः पार्थमथाब्रवीत् ॥ ३४॥

प्रीत्या परमया युक्तस् समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ ३५

शल्यः—

कुशलं राजशार्दूल कच्चित् ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासाद्दिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ ३६

सुदुष्करं कृतं राजन् निर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिस्सह राजेन्द्र कृष्णया चानयाऽनघ ॥ ३७

अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्कृतं कृतम् ॥ ३७॥

---

1. अ-क—समेत्य च महाबाहुश् शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यंञ्च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथा विधि ॥ [पाठान्तरम्]

2. अ-क—ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिसूदनः । [अधिकः पाठः]
ख-ग-घ-ङ-मा—पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रतिग्राह्य पुरोधसा ॥
[अधिकः पाठः]
अ-क—कोशयोः श्लोकद्वयमिदं नास्ति ।

दुःखमेव कुतस्सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ ३८

[1]दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि फलं राजन हत्वा शत्रून् परन्तप ॥ ३९

विदितं ते महाराज लोकतन्त्वं नराधिप ।
तस्माल्लोककृतं किञ्चित् तव तात न विद्यते ॥ ४०

[2]राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ॥ ४०॥

दाने सत्ये तपसि च तव बुद्धिर्युधिष्ठिर ।
क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च नृपोत्तम ॥ ४१॥

[3]मुदितश्च पुनर्लोकस् त्वयि राजन् प्रतिष्ठिते ।
मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दान्तो धर्मपरायणः ॥ ४२॥

धर्मास्ते विदिता राजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ४३

[4]सर्वं जगदिदं तात व्यथितं ते परन्तप ।
दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ॥ ४४

[5]दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।
निस्तीर्णदुष्कृतं राजंस् त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ४५

---

1. म-मा—अर्धमिदं नास्ति ।
2. ख-घ-ङ-म—नास्तीदमर्धम् ।
3. ख-ङ-म—नास्तीदमर्धम् ।
4. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।
5. ख-घ-ङ-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।

वैशम्पायनः—

[1]ततोऽस्याकथयद्राजन् दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च सुश्रावितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ ४६

युधिष्ठिरः—

सुकृतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ ४७

एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
[2]राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४८

मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ॥ ४८॥
[3]स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धनि ॥ ४९

भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥ ४९॥

कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ॥ ५०॥

कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ।
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन यदि मे प्रियमिच्छसि ॥ ५१॥

तेजोवधश्च ते कार्यस् सौतेरस्मज्जयावहः ।

1. अ-क—कोशयोरेवायं श्लोको वर्तते ।
2. अ-क—कोशयोरेवायं श्लोको वर्तते ।
3. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।

अकर्तव्यमपि ह्येतत् कर्तुमर्हसि मातुल ॥ ५२॥

शल्यः—
शृणु पाण्डव भद्रं ते [1]वधोपायं दुरात्मनः ।
[2]कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्यं युद्धाभिनन्दिनः ॥ ५३॥

[3]तेजोवधनिमित्तं हि सूतपुत्रस्य संयुगे ।
अह तस्य भविष्यामि सङ्ग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ॥ ५४॥

वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ ५५

तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ५६

[4]अहं तथा भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ॥ ५७
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एवमेतत् करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ॥ ५८
यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत् करिष्यामि ते हितम् ॥ ५८॥

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ५९॥

जटासुरात् परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते ।
द्रौपद्याऽधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाऽशुभम् ॥ ६०॥

सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदर्कं भविष्यति ॥ ६१

---

1 अ-क-ग—यद्ब्रवीषि ।

2. अ-क—कोशयोः इदमर्धं नास्ति ।

3. ख-ब-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

4. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम् ।

नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ६१॥

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।
देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ६२॥

इन्द्रेण श्रूयते राजन् सभार्येण महात्मना ।
अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ॥ ६३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ६३॥ श्लोकाः]

॥ नवमोऽध्यायः ॥

शल्येन इन्द्रस्यापि दुःखानुभवे कथिते युधिष्ठिरपृच्छया तेन विस्तरेण तत्कथनोपक्रमः ॥ १ ॥ इन्द्रजिघांसया त्वष्ट्रा सृष्टस्य त्रिशिरसो विश्वरूपस्य तपोभङ्गाय इन्द्रेण अप्सरसां प्रेषणम् ॥ २ ॥ अप्सरोभिस्तस्य अधर्षणीयत्वे ज्ञाते इन्द्रेण वज्रपातनात्तस्य हननम् ॥ ३ ॥ हतेऽपि तस्मिन् जीवतीव दृश्यमाने भयादिन्द्रप्रार्थनया यदृच्छया आगतेन तक्ष्णा तच्छिरश्छेदनम् ॥ ४ ॥ विश्वरूपहननकुपितेन त्वष्ट्रा पुनरिन्द्रवधाय वृत्रस्योत्पादनम् ॥ ५ ॥ वृत्रेणेन्द्रे पराजिते सेन्द्राणां देवानां विष्णुं प्रति गमनम् ॥६॥

युधिष्ठिरः—
[1]कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।
दुःखं प्राप्तं महद् घोरम् एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

1 ख-ग-घ-ङ—कथं मातुल शक्रेण ।

शल्यः—

[1]शृणु राजन् पुरावृत्तम् इतिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
[2]स पुत्रं वै त्रिशिरसम् इन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥ ३

ऐन्द्रं सम्प्रार्थयत् स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ॥ ३॥

तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैस् सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ।
वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ॥ ४॥
एकेन च दिशस्सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।
तप्यते स्म तपस्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ॥ ६

[3]तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्यं चामिततेजसः ।
विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७

कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत् तपः ।
विवर्धमानस्त्रिशिरास् सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ॥ ८

इति सञ्चिन्त्य बहुधा बुद्धिमान् भरतर्षभ ।
आज्ञापयत् सोऽप्सरसस् त्वष्ट्रपुत्रप्रलोभने ॥ ९

---

1. मा—हन्त ते कथयिष्येऽहम् उपाख्यानमिदं नृप । [पाठान्तरम्]
2. मा—तस्य पुत्रो महावीर्यस् त्रिशिरा नाम भारत । [पाठान्तरम्]
3. ख—इतः सार्धं श्लोकद्वयं नास्ति ।

इन्द्रः—

यथा स सज्जेत् त्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।
क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत मा चिरम् ॥ १०

शृङ्गारवेषास्सुश्रोण्यो हारैर्मुक्तामनोहरैः ।
[1]हावभावसमायुक्तास् सर्वास्सौन्दर्यशोभिताः ॥ ११

प्रलोभयत भद्रं वश् शमयध्वं भयं मम ।
[2]अस्वस्थं ह्यात्मनाऽऽत्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ॥ १२

भयं तन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशयताबलाः ॥ १२॥

अप्सरसः—

तथा यत्नं करिष्यामश् शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्बलनिषूदन ॥ १३॥

निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामस्सहिता वयम् ॥ १४॥

यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम ॥ १५

शल्यः—

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ॥ १५॥

तत्र ता विविधैर्भावैर् लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. मा—प्रजापतिर्भवेदेष चरे ... .. ।
वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत् स्वयम् ॥ [अधिकः पाठः]

नृत्तं सन्दर्शयामासुस् तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १६॥

[1]नाभ्यगच्छत् प्रहर्षं तास् स पश्यन् सुमहातपाः ।
[2]इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसन्निभः ॥ १७॥

[3]तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनश्शक्रमुपागमन् ।
कृताञ्जलिपुटास्सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १८॥

न स शक्यस्सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १९॥

सम्पूज्याप्सरसश्शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ २०॥

स तूष्णीं चिन्तयन् वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धीमान् वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २१॥

वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २२॥

शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ॥ २३॥

---

1. ङ—विचेरुस्संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः । [पाठान्तरम्]
मा—नैवं गच्छेत् प्रहर्षं स पूर्णसागरसन्निभः । [पाठान्तरम्]
2. अ-क—कोशयोरिदमर्धं नास्ति ।
3. मा—ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगम्याहुश्शतक्रतुम् ।
वृत्तान्तं कथयामासुस्सर्वं बहुविधं कृतम् । [पाठान्तरम्]

मुमोच वज्रं सङ्क्रुद्धश् शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २४
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।
पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २५

तं तु वज्राहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ॥ २६
हतोऽपि दीप्ततेजास्स जीवन्निव हि दृश्यते ॥ २६॥
[1]शिरांसि तस्याजायन्त त्रीण्येव शकुनास्त्रयः ।
तित्तिरिः कलविङ्कश्च तथैव च कपिञ्जलः ॥ २७॥
विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तानि भारत ।
[2]घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाद्भुतानि च ॥ २८॥
ततोऽतिभीतो रूपात्तु शक्र आस्ते विचारयन् ॥ २९
अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकी ।
तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ॥ ३०
स भीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ॥ ३१

इन्द्रः—
[3]परश्वथेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ ३२

1. अ-क—कोशयोः अर्धत्रयं नास्ति ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।
3. अ-क-ख-म—नास्तीदमर्धम् ।

तक्षा—

महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्यति ।

[1]कर्तुं चाहं न शक्ष्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ ३३

इन्द्रः—

मा भैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।

मत्प्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३४

तक्षा—

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३५

इन्द्रः—

[2]अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन् विदितमस्तु ते ।

कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन् मा त्वं विचारय ॥ ३६

[3]मया हि निहतश्शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ॥ ३६॥

शल्यः—

स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७

तक्षा—

क्रूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।

ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न किम् ॥ ३८

इन्द्रः—

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।

---

1. म—न पर्याप्तोऽस्मि भद्रं ते कर्म चैतद्विगर्हितम्। [पाठान्तरम्]

2. मा—देवराजं हि मामिन्द्रम् एवं जानातु वै भवान्। [पाठान्तरम्]

3. अ-क-ख-म—कोशेषु श्लोकोऽयं न दृश्यते।

शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३९

अद्यापि चाहमुद्विग्नस् तक्षन्नस्माद्बिभेमि वै ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ४०

शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।
एष तेऽनुग्रहस्तक्षन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ४१

शल्यः—

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।
शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत् तदा ॥ ४२

निकृत्तेषु ततस्तेषु निष्क्रामन्नण्डजास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ४३

येन वेदानधीते स्म पिबते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ४४

येन सर्वा दिशो राजन् पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस् तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ४५

यत् सुरापं तु तस्यासीद् वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ।
कलविङ्कास्समुत्पेतुश् श्येनाश्च भरतर्षभ ॥ ४६

ततस्तेषु निकृत्तेषु विज्वरो मघवानथ ।
[1]तक्ष्णे तथा वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ॥ ४७

1. अ-क—कोशयोरिदमर्धं नास्ति ।

जगाम त्रिदिवं देवस् तक्षाऽपि स्वगृहान् ययौ ॥ ४७॥

[1]तक्षाऽपि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ॥ ४८॥

अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
समाक्रोशन्त मघवान् नः प्रभुर्ब्रह्महा इति ॥ ४९॥

तत इन्द्रो व्रतं घोरम् आचरत् पाकशासनः ।
तपसा च सुसंयुक्तस् सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ ५०॥

समुद्रेषु पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तान वरैरप्ययोजयत् ॥ ५१॥

वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यस्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् ॥ ५२॥

ततस्तु शुद्धो भगवान् देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत् पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ५३॥

मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रून् सुरारिहा ॥ ५४

त्वष्टा प्रजापतिश्श्रुत्वा शक्रेणाथ सुतं हतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५५

त्वष्टा—

तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।

1 अ-क—कोशयोः श्लोकषट्कं नास्ति।

विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान् मम ॥ ५६

तस्मादिन्द्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ॥ ५६॥

लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।

स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ५७॥

उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस् तपस्वी सुमहायशाः ।

अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ ५८॥

इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात् तपसो मम ॥ ५९

सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।

किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ॥ ६०

शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ६०॥

[1]ग्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।

त्वष्टुस्तेजोविवृद्धेन वृत्रेण सुमहात्मना ॥ ६१॥

सर्वगन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ॥ ६२

पृथिवी वायुराकाशम् आपो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

हृतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ॥ ६३

ततो युद्धं समभवद् वृत्रवासवयोर्महत् ।

सङ्क्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ६४

ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरश्शतक्रतुम् ।

अपावृत्याक्षिपद्वक्त्रे शक्रं कोपसमन्वितः ॥ ६५

ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।

1. मा—कोश एकस्मिन्नेवेदमर्धपञ्चकमस्ति ।

असृजंस्ते महासत्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ६६
विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
[1]स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ॥ ६७
ततःप्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ।
जहृषुश्च सुरास्सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिस्सृतम् ॥ ६८
ततः प्रववृधे युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ६९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस् तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ७०
निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन् पुनः ।
समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ॥ ७१
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिस्सह भारत ।
किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः ॥ ७२
जग्मुस्सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[अस्मिन्नध्याये ७३ श्लोकाः]

1. मा—ह्रस्वं रूपमथो कृत्वा निर्गतो बलनाशनः । [पाठान्तरम्]

॥ दशमोऽध्यायः ॥

विष्णवाज्ञया ऋषिभिर्वृत्रस्य आयुधाद्यवध्यत्ववरदानपूर्वकं इन्द्र-वृत्रयोः सन्धिकरणम् ॥१॥ कदाचन समुद्रतीरे वृत्रं दृष्टवता इन्द्रेण वृत्रोपरि सवज्रे फेने प्रक्षिप्ते तत्प्रविष्टेन विष्णुना वृत्रहननम् ॥ २ ॥ वृत्रवधजन्यब्रह्महत्यापीडितस्येन्द्रस्य स्वर्गात् प्रवासः ॥ ३ ॥

शल्यः—

[1]आख्यानमुत्तममिदम् इतिहासं पुरातनम् ।
शृणु मे भ्रातृभिस्सार्धं सर्वशत्रुजयावहम् ॥ १
वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ॥ १॥
अथेन्द्रो हि महातेजास् समेत्य सह दैवतैः ।
आमन्त्रयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ॥ २॥

इन्द्रः—

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।
न ह्यस्य सदृशं किञ्चित् प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ ३॥
समर्थो ह्यभवं पूर्वम् असमर्थोऽस्मि साम्प्रतम् ।
कथं कुर्याम भद्रं वो दुर्धर्षस्सहि मे मतः ॥ ४॥
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेत् त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ५॥

---

1 मा—कोश एवेदं सार्धश्लोकद्वयं वर्तते ।

[1]तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ॥ ६

विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन सम्मन्त्र्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ७

शल्यः—

[2]एवमुक्ता मघवता देवास्सर्षिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ८

ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयार्दिताः ॥ ८॥

देवाः—

त्रयो लोकास्त्वया क्रान्तास् त्रिभिर्विक्रमणैः पुरा ।
अमृतं च हृतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ॥ ९॥

बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ।
त्वं प्रभुस्सर्व[3]लोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ॥ १०॥

त्वं हि देवो महादेवस् सर्वलोकनमस्कृतः ।
गतिर्भवसि देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ॥ ११॥

जगद्व्याप्तमिदं सर्वं वृत्रेणारिनिषूदन ॥ १२

विष्णुः—

अशक्यकरणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।

---

1. मा—अर्धद्वयं न ।
2. मा एवमुक्ता महेन्द्रेण सर्वदेवास्सवासवाः ।
प्रणिपत्य महाविष्णुं पुरुषं पुरुषोत्तमम् ॥ [पाठान्तरम्]
3. अ-क—देवानां ।

तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथाऽसौ न भविष्यति ॥ १३

गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ॥ १३॥

[1]साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ।

[2]भविष्यति जयो देवाश् शक्रस्य मम तेजसा ॥ १४॥

अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमेवायुधोत्तमम् ।

गच्छध्वमृषिभिस्सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ॥ १५॥

वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत मा चिरम् ॥ १६

शल्यः—

[3]एवमुक्ते तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तदा ।

ययुस्समेत्य विभुना शक्रं कृत्वा पुरस्सरम् ॥ १७

[4]समीपमेत्य च तदा सर्व एव दिवौकसः ॥ १७॥

तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ।

ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥ १८॥

ददृशुस्ते तपोवृद्धं शक्रेण सह देवताः ॥ १९

[5]ऋषयश्च ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ॥ १९॥

---

1. अ-क—सन्धि
 मा—साम एवात्र कुर्वाणास् तत एनं वधिष्यथ । [अधिकः पाठः]
2. मा—वर्धिष्यते बलं देवा इन्द्रस्य मम तेजसा । [पाठान्तरम्]
3. मा—विष्णुनाऽप्येवमुक्तास्ते देवाश्शक्रपुरोगमाः । [पाठान्तरम्]
4. मा—श्लोकद्वयं नास्ति
5 मा—ऋषयश्च सगन्धर्वा वृत्रमूचुः प्रियंवदाः । [पाठान्तरम्]

ऋषयः—

व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ।
न च शक्नोषि निर्जेतुं [1]वासवं भूरिविक्रमम् ॥ २०॥

[2]युध्यतोश्चापि वां कालोऽप्यतीतस्सुमहानिह ।
पीड्यन्ते च प्रजास्सर्वास् सदेवासुरमानुषाः ॥ २१॥

[3]सख्यं भवतु ते पुत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान ॥ २२॥

शल्यः—

ऋषिवाक्यं निशम्याथ वृत्रस्स तु महाबलः ।
उवाच तानृषीन सर्वान प्रणम्य शिरसाऽसुरः ॥ २३॥

वृत्रः—

सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
यद्ब्रूथ तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २४॥

सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
तेजसोर्ह्यावयोर्देवास् सख्यं वै भविता कथम् ॥ २५॥

ऋषयः—

सकृत् सतां सङ्गतमीप्सितव्यं
ततः परं भविता भव्यमेव ।

---

1. अ-क—बलिनां वरम् ॥
मा—वासवं भूरितेजसम् ॥
2 मा –युध्यतश्चापि ते कालस्सुमहानत्यवर्तत । [पाठान्तरम्]
3. ख—नास्तीदमर्धम् ।

नातिक्रमेत् सत्पुरुषेण सङ्गतं
तस्मात् सतां सङ्गतमीप्सितव्यम् ॥ २६॥

[1]दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं
ब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
महार्थवत् सत्पुरुषेण सङ्गतं
तस्मात् सतो न जिघांसेत धीरः ॥ २७॥

इन्द्रस्सतां सम्मतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित् सूक्ष्मनिश्चयः ॥ २८॥

तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा ।
एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २९॥

शल्यः—

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ॥ ३०

वृत्रः—

अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ ३०॥

ब्रवीमि यदहं देवास् तत् सर्वं क्रियते यदि ।
ततस्सर्वं करिष्यामि यदूचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ ३१॥

न शुष्केण नचार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।

---

1 मा—सकृत् सङ्गतं चेत् पुरस्ताद् अर्थं ब्रूयादर्थकृच्छ्रेष्वभीतः ।
अमोघं वै सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् कृतं न जिघांसेत धीरः ॥
[पाठान्तरम्]

न शस्त्रेण नचास्त्रेण न दिवा नापि वा निशि ॥ ३२॥
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राश् शक्रस्य सह दैवतैः ॥ ३३
एवं मे रोचते सन्धिश् शक्रस्य सह नित्यदा ॥ ३३॥

शल्यः—

बाढमित्येव ऋषयस् तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं वृत्ते तु सन्धाने ततः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३४॥

[1]ततस्सन्धिं मिथः कृत्वा ऋषयो दीप्ततेजसः ।
शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ३५॥

अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रस्सञ्चिन्त्य भारत ।
यत्तस्सदाऽभवच्चापि क्रुद्धोऽमर्षसमन्वितः ॥ ३६॥
वृत्रस्य वधसंयुक्तान् उपायानन्वचिन्तयत् ॥ ३७

अभिसन्धिर्महेन्द्रस्य सन्धिकर्मणि यः कृतः ।
ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन ॥ ३८
छिद्रान्वेषी समुद्विग्नस् सदा वसति देवराट् ॥ ३८॥

स कदाचित् समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते चातिदारुणे ॥ ३९॥

ततस्सञ्चिन्त्य मघवान् वरदानं महात्मनः ॥ ४०

1. मा—श्लोकोऽयं नास्ति

सन्ध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रि र्न च वासरः ।
[1]घृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ४१
यदि घृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ४२
एवं सञ्चिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन ।
अथ फेनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ४३
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
एनं क्षिपामि घृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ४४
[2]जग्राह च स तं फेनम् इन्द्रो घृत्रनिबर्हणम् ।
निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ॥ ४५
सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निसृष्टवान् ।
प्रविश्य फेनं तं विष्णुर् अथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ४६
निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराऽभवन् ।
प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ४७
ततो देवास्सगन्धर्वा यक्षरक्षोमहोरगाः ।
ऋषयश्च महेन्द्रं तम् अस्तुवन् विविधैस्स्तवैः ॥ ४८
नमस्कृतस्सर्वभूतैस् सर्वभूतानि सान्त्वयन ॥ ४८॥
हत्वा शत्रुं प्रहृष्टात्मा वासवस्सह दैवतैः ।
विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४९॥
ततो हते महावीर्ये घृत्रे देवभयङ्करे ।

1. मा—अर्धद्वयं नास्ति
2. मा—कोश एवायं श्लोको वर्तते ।

अनृतेनाभिभूतोऽभूच् छक्रः परमदुर्मनाः ॥ ५०॥
त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्यया ।
[1]महादेवस्य भूतैस्तु स पुनर्ब्रह्महा इति ॥ ५१॥
आकृष्टो निर्भयैर्भूयः प्रार्थितो वलवृत्रहा ।
सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ ५२॥
न प्राज्ञायत देवेन्द्रस् त्वभिभूतस्सकल्मषैः ॥ ५३
प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सु वेष्टमान इवोरगः ॥ ५३॥
ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ।
भूमिः प्रध्वस्तसङ्काशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ॥ ५४॥
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यस् सरांस्यनुदकानि च ।
संक्षोभश्चापि सत्त्वानाम् अनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५५॥
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास् तथा सर्वे महर्षयः ।
अराजकं जगत् सर्वम् अभिभूतमुपद्रवैः ॥ ५६॥
ततो भीताऽभवन् देवाः को नो राजा भवेदिति ।
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ॥ ५७॥
न स्म कश्चन देवानां राज्ये वै कुरुते मतिम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां
उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
[अस्मिन्नध्याये ५८ श्लोकाः]

1. म-मा—कोशयोः अयं श्लोको न ।

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

ऋषिभिर्देवैश्च नहुषस्य वरदानपूर्वकमिन्द्रराज्ये अभिषेचनम् ॥ १ ॥ कदाचन स्वावलोकनेन कलुषितमनसा नहुषेण काम्यमानायै इन्द्राण्यै बृहस्पतिना अभयप्रदानम् ॥ २ ॥

शल्यः—

ऋषयोऽथाब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।
अयं वै नहुषश्श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १

[1]तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।
[2]ते गत्वा त्वब्रुवन् सर्वे राजन् नो भव पार्थिवः ॥ २

स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिस्सहितान् राजन् परीप्सन् हितमात्मनः ॥ ३

नहुषः—

दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर् भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायतां राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४

शल्यः—

तमब्रुवन् पुनस्सर्वे देवा ऋषिपुरोगमाः ॥ ४॥

देवाः—

अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ५

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. ग-घ-ङ—ते गत्वा देवगन्धर्वा राजा नो भव पार्थिव । [पाठान्तरम्]

परस्परभयं घोरम् अस्माकं हि न संशयः ।
अभिषिञ्चस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ६

देवदानवयक्षाणाम् ऋषीणां रक्षसां तथा ।
पितृगन्धर्व [1]भूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ॥ ७

तेज आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि ।
धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८

ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ८॥

शल्यः—

[2]अभ्यषिच्यत राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।
धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ॥ ९॥

सुदुर्लभतरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ १०॥

देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ॥
कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते । ११॥

सह्ये महेन्द्रमलये समुद्रेषु सरित्सु च ।
अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ॥ १२॥

नहुषो देवराजोऽथ क्रीडन् बहुविधं तदा ।

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—देवानां दृष्ट्वा विषयवासिनाम् ।
2. ख-घ-मा—नास्त्ययं श्लोकः ।

शृण्वन् दिव्या बहुविधाः कथाश्श्रुतिमनोहराः ॥ १३॥
वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ १४
विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
ऋतवष्षट् च देवेन्द्रं मूर्तिमन्तमुपासते ॥ १५
मारुतस्सुरभिर्वाति मनोज्ञस्सुखशीतलः ॥ १५॥
एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य दुरात्मनः ।
सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १६॥
स तां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् सभासदः ॥ १७

नहुषः—

इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ।
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥ १८
आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १८॥

शल्यः—

तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९

इन्द्राणी—

रक्ष मां नहुषाद्ब्रह्मन् त्वामस्मि शरणं गता ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ॥ २०
देवराजस्य दयिताम् अत्यन्तसुखभागिनीम् ।
अवैधव्येन युक्तां वाऽप्येकपत्नीं पतिव्रताम् ॥ २१

उक्तवानसि मां पूर्वम् ऋतां तां कुरु वै गिरम ॥ २१॥

नोक्तपूर्वं च भगवन [1]मृषा ते किञ्चिदीश्वर ॥ २२

तस्मादेतद्भवेत् सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ २२॥

शल्यः—

बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम ॥ २३

बृहस्पतिः—

यदुक्ताऽसि मया देवि तत् सत्यं भविता ध्रुवम् ।
द्रक्ष्यसे देवराजानम् इन्द्रं शीघ्रमिहागतम ॥ २४

न भेतव्यं च नहुषात् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समागमिष्ये शक्रेण न चिराद्भवतीमहम् ॥ २५

शल्यः—

अथ शुश्राव नहुषश् शक्राणीं शरणागताम ।
बृहस्पतिं चाङ्गिरसं चुक्रोध नहुषस्तदा ॥ २६

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां
उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अस्मिन्नध्याये २६ श्लोकाः]

---

1. अ-क— वृथा ।

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

नहुषप्रसादनाय देवादिभिः प्रार्थितेनापि बृहस्पतिना शच्या अत्याजनम् ॥१॥ बृहस्पत्यनुमत्या समयकरणाय शच्या नहुषसमीपगमनम् ॥२॥

शल्यः—

क्रुद्धं तु नहुषं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमाः ।
अब्रुवन् देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १

देवाः—

देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिन्नरमहोरगम् ॥ २

जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः ।
परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३

निवर्तय मनः पापात् परदाराभिमर्शनात् ।
देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४

शल्यः—

एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः कालचोदितः ।
अथ देवानुवाचेदम् इन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५

नहुषः—

अहल्या धर्षिता पूर्वम् ऋषिपत्नी यशस्विनी ।

[1]पत्यौ जीवति सेन्द्रेण स च किं न निवारितः ॥ ६

बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
वैधर्म्या[2]ण्यपथा चैव स वः कस्मान्न वारितः ॥ ७

उपतिष्ठतु देवी माम् एतदस्या हितं परम् ।
युष्माकं च सदा देवाश् शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवाः—

इन्द्राणीमानयिष्यामो सुराधिप यदीच्छसि ।
जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्यः—

इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिस्सह भारत ।
जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुम् इन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०

देवाः—

जानीमश्शरणं प्राप्ताम् इन्द्राणीं तव वेश्मनि ।
दत्ताभयां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११

ते त्वां देवास्सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२

इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३

---

1. अ-क- जीवतो भर्तुरि ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा--ण्युपधाश्चैव । क—ण्यपथाश्चैव ।

शल्यः—

एवमुक्ता तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वनम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४

इन्द्राणी—

नाहमिच्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम ।
शरणागताऽस्मि ते ब्रह्मन् त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५

बृहस्पतिः—

शरणागतां न त्यजेयम् इन्द्राणि मम निश्चयः ।
धर्मज्ञां सत्यशीलां च न त्यजेयमनिन्दिते ॥ १६

नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणस्सन् विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन् धर्मानुशासनम् ॥ १७

नाहमेतत् करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८

न तस्य बीजं रोहति [1]रोहकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
[2]न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९

मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति भ्रष्टचेष्टः ।

---

1 अ-क—बीज ।

2. ख-घ-ङ—न सोऽन्तरं

भीतं प्रपन्नं प्रददाति [1]यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०
[2]प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवादं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेवं विजानन् वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।
इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२
अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।
क्रियतां तत् सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३

शल्यः—
अथ देवास्सगन्धर्वा गुरुमाहुरिदं वचः ॥ २३॥

देवाः—
कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४

बृहस्पतिः—
नहुषं याचतां देवी किञ्चित् कालान्तरं शुभा ।
हितमेतद्धि वै मन्ये तथाऽस्माकं भविष्यति ॥ २५
[3]बहुविघ्नकरः कालः कालस्तं घातयिष्यति ।
गर्वितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा—शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ।
2. ख-च-ङ-मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।
3. अ-क—विघ्नास्सुरास्सुबहवः कालः कालं नयिष्यति ।

शल्यः—

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ॥ २६॥

देवाः—

ब्रह्मन् साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौकसाम् ।

एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७॥

शल्यः-

ततस्समस्ता इन्द्राणीं देवास्साग्निपुरोगमाः ।

ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८॥

देवाः—

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।

एकपत्न्यसि साध्वी च गच्छ त्वं नहुषं प्रति ॥ २९॥

क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ।

नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्वर्यमवाप्स्यति ॥ ३०॥

शल्यः—

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।

अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१॥

दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।

समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३२॥ श्लोकाः]

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

शच्या नहुषं प्रति इन्द्रस्यान्वेषणेऽप्यपरिज्ञाने त्वामुपस्थास्य इति समयकरणम् ॥ १ ॥ देवैर्विष्णवाज्ञया इन्द्रस्य ब्रह्महत्यापनोदनायाश्वमेधयाजनम् ॥ २ ॥ ध्वस्तपाप्मनोऽपीन्द्रस्य पुनर्नहुषभयाददर्शने शोचन्त्या शच्या उपश्रुतिदेवीपूजनम् ॥ ३ ॥

शल्यः—

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा । ॥

नहुषः—

त्रयाणामपि लोकानाम् अहमिन्द्रश्शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १॥

शल्यः—

एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २॥

प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३॥

इन्द्राणी—

कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कञ्चित् सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्व वा गतः ॥ ४॥

तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते विभो ।

ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५॥

शल्यः—

एवमुक्तस्स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६

नहुषः—

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामिह भाषसे ।
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मर ॥ ७

शल्यः—

नहुषेण विसृष्टा सा निश्चक्राम ततश्शुभा ।
बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ॥ ८

तस्यास्संश्रुत्य च वचो देवास्साग्निपुरोगमाः ।
[1]मन्त्रयामासुरेकाग्राश् शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९

देवदेवेन सङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १०

देवाः—

ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रस्सुरगणेश्वरः ।
गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ॥ ११
रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ११॥

त्वद्वीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।
वृतस्सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ १२॥

---

1. अ-क—चिन्तयामासु ।

शल्यः—

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १२

श्रीभगवान्—

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १३॥

पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।
पुनरेष्यति देवानाम् इन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १४॥

स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।
कञ्चित् कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १५॥

शल्यः—

श्रुत्वा विष्णोरशुभां वाणीं तां सत्याममृतोपमाम् ।
ततस्सर्वे सुरगणास् सोपाध्यायमहर्षिभिः ॥ १६॥
यत्र शक्रो भयोद्विग्नस् तं देशमुपचक्रमुः ॥ १७

तत्राश्वमेधस्सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १८

विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १९

संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च नरेश्वर ।
विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ २०

अकम्प्यं नहुषं स्थानाद् दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।

तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुस्सहम् ॥ २१

ततश्शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यस्सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २२

प्रनष्टे तु ततश्शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २३

इन्द्राणी—

यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृकता मेऽस्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २४

पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिद्ध्यतां मे मनोरथः ॥ २५

शल्यः—

प्रयता च निशां देवीम् उपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात् सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २६

यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[अस्मिन्नध्याये २७ श्लोकाः]

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

स्तुत्या प्रत्यक्षीभूतया उपश्रुतिदेव्या सह पद्मनालभेदनेन तद्विवरं गतया शच्या तत्रस्थेन्द्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा इन्द्रं स्तुत्वा नहुषवृत्तान्त-कथनम् ॥ २ ॥

शल्यः—

अथैनां रूपिणी साध्वीम् उपातिष्ठदुपश्रुतिः ॥ ॥

तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ।

[1]इन्द्राणी सम्प्रहृष्टात्मा सम्पूज्यैनामथाब्रवीत् ॥ १॥

इन्द्राणी—

इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिः—

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।

दर्शनं चैव सम्प्राप्ता तव सत्येन भामिनि ॥ ३

पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च ।

दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ॥ ४

क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४॥

शल्यः—

ततस्तां प्रस्थितां देवीं इन्द्राणी सा समन्वगात् ॥ ५

---

1 घ—इतः सार्धश्लोको न दृश्यते ।

देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ६
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतायुतम ॥ ७
तत्रापश्यत् सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम ॥ ८
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तया ।
बिसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ ११
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवश्शचीमाह पुरन्दरः ॥ १२

इन्द्रः—

किमर्थमासि सम्प्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ॥ १२॥

शल्यः—

ततस्सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १३

इन्द्राणी—

इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ।
दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ १४

उपतिष्ठेति स क्रूरः कालं च कृतवान मम ।
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ॥ १५

एतेन चाहं सम्प्राप्ता नूनं शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १६

प्रकाशयात्मनाऽऽत्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजस्समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १७

यथैव च महाराज त्वया वृत्रो निषूदितः ॥ १७॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[अस्मिन्नध्याये १७॥ श्लोकाः]

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

इन्द्रबोधितशचीवचनात् नहुषेण अगस्त्यादिसप्तर्षीणां स्वशिबिकायां वाहकतया योजनम् ॥ १ ॥ शचीप्रार्थनया बृहस्पतिना होमेन सन्तोष्याग्नेरिन्द्रान्वेषणाय प्रेषणम् ॥ २ ॥ अग्निना बृहस्पतिं प्रति जलवर्जं सर्वत्रान्वेषणेऽपीन्द्रानधिगमकथनम् ॥ ३ ॥

शल्यः—

एवमुक्तस्स भगवाञ् शच्या तां पुनरब्रवीत् ॥ ॥

इन्द्रः—

विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ।

विवर्धितश्च ऋषिभिर् हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ॥ १॥

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ।
[1]गुह्यमेतत् त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शुचिस्मिते ॥ २॥

गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३

ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४

शल्यः—

इत्युक्ता देवराजेन पत्या सा कमलेक्षणा ।
एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५

नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५॥

नहुषः—

स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६

भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
तव कल्याणि यत् कार्यं तत् करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७

न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वसेः ।
सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तव ॥ ८

इन्द्राणी—

यो मे कृतस्त्वया कालस् तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९

---

1. अ-क—गुर्वीस्वेतत् त्वया कार्यं ।

कार्यं च हृदि मे यत्तद् देवराजावधारय ।
वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत् करिष्यसि ॥ १०
वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततस्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०॥
इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
इच्छाम्यहमथापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ॥ ११॥
यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ।
वहन्तु त्वां महाभागा ऋषयस्सङ्गता विभो ॥ १२॥
सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम रोचते ॥ १३
नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
सर्वेषां तेज आधत्स्व स्वेन वीर्येण दर्शनात् ॥ १४
न ते प्रमुखतस्स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ॥ १४॥

शल्यः—

एवमुक्तश्च नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।
उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १५॥

नहुषः—

अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।
दृढं मे रुचिरं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १६॥
न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् ॥ १७
अहं तपस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १८

देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।
न मे क्रुद्धस्य पर्याप्तास् सर्वलोकाश्शुचिस्मिते ॥ १९

चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १९॥

[1]अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।
मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ॥ २०॥

तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ॥ २१

सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
पश्य माहात्म्यमस्माकम् ऋद्धिं च वरवर्णिनि ॥ २२

[2]हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।
यद्यस्य तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ २३

शल्यः—

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।
[3]अथ सञ्चिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ॥ २४

विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।
हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ॥ २५

स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।
विमाने योजयित्वा स ऋषीन नियममास्थितान ॥ २६

1. अ-क-मा—नास्त्ययं श्लोक । 2. अ-क-मा—नास्त्ययं श्लोकः ।
3. मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।

अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।
कामवृत्तस्स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन ॥ २७

नहुषेण विसृष्टा सा बृहस्पतिमथाब्रवीन् ॥ २७॥

इन्द्राणी—

समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेण हि यः कृतः ।
शक्रं मृगय शीघ्रं तं भक्तायाः कुरु मे दयाम ॥ २८॥

शल्यः—

बाढमित्येव भगवान बृहस्पतिरुवाच ताम् ॥ २९

बृहस्पतिः—

न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ।
न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥ ३०

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतश्शुभे ।
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ ३१

शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ३१॥

शल्यः—

ततः प्रज्वाल्य विधिवज् जुहाव सघृतं हविः ।
बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ ३२॥

तस्मात् स भगवान् देवस् स्वयमेव हुताशनः ।
स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसाऽन्तरधीयत ॥ ३३॥

स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचित्याथ मनोगतिः ॥ ३४॥

निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ ३५

अग्निः—

बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।
आपश्शेषास्सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ॥ ३६

न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन किमन्यत् करवाणि ते ॥ ३६॥

शल्यः—

तमब्रवीद्देवगुरुर् अपो विश महाद्युते ॥ ३७

अग्निः—

नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३८

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रम् अश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजस् स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३९ श्लोकाः]

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

बृहस्पतिना ब्राह्ममन्त्रसंवर्धितेनाग्निना पद्मनालस्थेन्द्रं दृष्ट्वा बृहस्पतये तन्निवेदनम् ॥ १ ॥ बृहस्पतिना तत्र गत्वा इन्द्रे स्तूयमाने कुबेरादीनां तत्रागमनम् ॥ २ ॥ इन्द्रेण नहुषजये साहाय्यायाग्नेर्भागदानपूर्वकं कुबेरादीनां तत्तद्दिगाधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः—

त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।
त्वमन्तस्सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥

त्वामाहुरेकं कवयस् त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।
त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥

कृत्वा तुभ्यं नमो विप्रास् स्वकर्मविजितां गतिम्
गच्छन्ति सह पत्नीभिस् सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥

त्वमेवाग्ने हव्यवाहस् त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह
प्राप्ते काले पचसि पुनस्समिद्धः ।
त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्
त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥

त्वामग्ने जलदानाहुर् विद्युतश्च मनीषिणः ।

[1]दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य [2]रश्मयः ॥ ६

त्वय्यापो निहितास्सर्वास् त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७

स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैस्सनातनैः ॥ ८

शल्यः—

एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान् कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्यमुत्तमम् ॥ ९

अग्निः—

दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ९॥

शल्यः—

प्रविश्यापस्ततो वह्निस् ससमुद्रास्सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०॥

अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन भरतर्षभ ।
अन्वपश्यत् स देवेन्द्रं बिसमध्यगतं तदा ॥ ११॥

आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२॥

गत्वा देवर्षिगन्धर्वैस् सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३॥

---

1. अ—वहन्ति. 2. अ-क—हेतयः ग—रश्मिभिः म-मा—हायनाः

बृहस्पतिः—

महासुरो हतश्शक्र नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरदर्शनौ ॥ १४॥
शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून् निषूदय ।
उत्तिष्ठ शक्र सम्पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५॥
महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ॥ १६
अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १७

त्वं सर्वभूतेषु शरण्य ईड्यस्
त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १८

पाहि सर्वानिमाँल्लोकान् महेन्द्र बलमाप्नुहि ॥ १८॥

शल्यः—

एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैश्शनैः ।
स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ॥ १९॥
अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितम् ॥ २०

इन्द्रः—

किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
वृत्रश्च सुमहाकायो [1]ग्रस्तुँल्लोकानियेष यः ॥ २१

1. अ-क-ग—यो वै लोकाननाशयत् ।

बृहस्पतिः—
मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।
देवराज्यमनुप्राप्तस् सर्वान् नो बाधते भृशम् ॥ २२
इन्द्रः—
कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।
तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २३
[1]तत् सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ॥ २३॥
बृहस्पतिः—
[2]त्वयि प्रनष्टे देवेशे विश्वं प्रव्यथितं जगत् ।
परस्परभयोद्विग्नं बभूवार्तमराजकम् ॥ २४॥
ततो देवैस्सगन्धर्वैस् सर्षिसङ्घैस्सपावकैः ।
मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ॥ २५॥
देवा भीताश्शक्र न कामयन्ते
त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ॥ २६
[3]तदा देवाः पितरोऽथर्षयश्च
गन्धर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ।
गत्वाऽब्रुवन् नहुषं शक्र तत्र
त्वं नो राजा भुवनस्य गोप्ता ॥ २७
तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त
आप्यायध्वं तपसा तेजसा माम् ॥ २७॥

1 अ-क-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. अ-क—श्लोकद्वयं न दृश्यते । 3 ग-घ-ङ-म-मा—ततो ।

एवञ्चोक्तैर्वर्धितश्चापि देवै-
राजाऽभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।
[1]त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षीन्
कृत्वा वाहान् याति लोकान् दुरात्मा ॥ २८॥
तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं
मा त्वं पश्येर्नहुषं वै कदाचित् ।
देवाश्च सर्वे नहुषं भृशार्ता
न पश्यन्ते गूढरूपाश्चरन्तः ॥ २९॥

शल्यः—

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे
बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।
वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो
देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ ३०॥
ते वै समागम्य महेन्द्रमूचुर्
दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ ३१॥
[2]स तान् यथावच्च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।

1. ख—नास्तीदमर्धम् ।
2. ङ-म-मा—स तान् यथावत् प्रतिभाष्य शक्रस्
सञ्चोदयन् नहुषस्यान्तरायम् । [पाठान्तरम्]

[1]उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्रस्
सञ्चोदयिष्यन् नहुषस्यान्तरेण ॥ ३२॥

इन्द्रः—
राजा देवानां नहुषो घोररूपस्
तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ ३३

शल्यः—
ते चाब्रुवन् नहुषो घोररूपो
दृष्टीविषस्तस्य बिभीम शक्र ।
त्वं चेद्राजा नहुषं पराजयेस्
ततो वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३४

इन्द्रोऽब्रवीद् भवतु भवानपांपतिर्
यमः कुबेरश्च मयाऽभिषेकम् ।
[2]सम्प्राप्नुवन्त्वद्य सहैव ते रिपुं
जयाम तं नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३५

ततश्शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ॥ ३५॥

तमाह शक्रो भविताऽग्ने तवापि
चेन्द्राग्न्योर्वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३६

1. ङ-म — इदमर्धं नास्ति ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मां — अवाप्नुतं सहिता देवताभी
रिपुं जयाम नहुषं घोरदृष्टिम् ।
ततस्त्वग्निः प्राब्रवीदिन्द्र भागं
प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ॥
[पाठान्तरम्]

एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३७

वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रस् सत्कृत्य वरदस्तथा ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३८ श्लोकाः]

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

लोकपालैः सह नहुषनिषूदनोपायं मन्त्रयन्तमिन्द्रमेत्य अगस्त्येन नहुषस्य देवराज्यात् परिभ्रंशनिवेदनम् ॥ १ ॥

शल्यः—

अथ सञ्चिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैस्सदैवतैः ॥ १

तपस्वी तत्र भगवान् अगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १॥

सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २॥

[1]दिष्ट्या हतारिं पश्यामि देवराजं शतक्रतुम् ।
दिष्ट्या धर्मस्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३॥
दिष्ट्या पश्यामि देवेन्द्रं दिष्ट्या लोकान् पुनर्नवान् ॥ ४.
दिष्ट्याऽद्य नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात् पुरन्दर ।
दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन ॥ ५

इन्द्रः—
स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात् तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ६

शल्यः—
पूजितं चोपविष्टं तम् आसने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ७
एतदिच्छामि भगवन् कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ८

अगस्त्यः—
शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्रष्टो दुराचारो नहुषो बलवत्तरः ॥ ९
श्रमार्ताश्च वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास् तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
पप्रच्छुर्नहुषं देव संशयं जयतां वरम ॥ १०॥

ऋषयः—
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।

1. अ-क—कोशयोरर्धत्रयमिदं न दृश्यते ।

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ॥ ११॥

अगस्त्यः—

नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ १२

ऋषयः—

अधर्मे सम्प्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १३

अगस्त्यः—

ततो विवदमानस्स मुनिभिस्सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ १४

तेनाभूद्धततेजाश्च निश्श्रीकश्च शचीपते ।
तत[1]स्तमहमाविग्नम् अवोचं भयपीडितम् ॥ १५

यस्मात् पूर्वैः कृतं मार्गं ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यन्मे मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १६

यच्चापि त्वमृषीन् मूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् ।
वाहान् कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ १७
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले ॥ १७॥

दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनस्स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १८॥

---

1 अ-क-म-मा—स्तं सहसा

[1]दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।
निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ॥ १९॥

एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ २०॥

त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ् शचीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रस् स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २१॥

शल्यः—

ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।
पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ २२॥

गन्धर्वा [2]राजकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
सरांसि सरितश्शैलास् सागराश्च विशाम्पते ॥ २३॥

उपागम्याब्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्याऽगस्त्येन धीमता ॥ २४॥

दिष्ट्या पापसमाचारः कृतस्सर्पो महीतले ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

1. मा—श्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।
2. ग-घ-ङ—:किन्नराश्चैव क—देवकन्याश्च

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

इन्द्रेण पुनर्देवलोकमेत्य त्रैलोक्यराज्यपालनम् ॥ १ ॥ शल्येनेन्द्रवृत्तान्तकथनपूर्वकं युधिष्ठिरादीनाश्वास्य पुनर्दुर्योधनसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शल्यः—

ततश्शक्रस्स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
[1]ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १

पावकस्सुमहातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २

सर्वैर्देवैः परिवृतश्शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
[2]गन्धर्वैरप्सरोभिश्च प्रयातस्त्रिदिवं प्रभुः ॥ ३

स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजश्शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४

ततस्स भगवांस्तत्र अङ्गिरास्समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५

ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टस्समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मा अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६

इन्द्रः—

अथर्वाङ्गिर[3]सो नाम वेदेऽस्मिन् वै भविष्यति ।

---

1. अ-क—ऐरावणं । 2. ग-घ-ङ—सर्वाभि ।
3. घ-म-मा—सं नाम त्वस्मिन् वेदे भविष्यति ।

उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥　७

शल्यः—

एवं सम्पूज्य भगवान अथर्वाङ्गिरसं तथा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजश्शतक्रतुः ॥　८

सम्पूज्य सर्वांस्त्रिदशान् ऋषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेणापालयत् प्रजाः ॥　९

एवं दुःखमनुप्राप्तम् इन्द्रेण सह भार्यया ।
अज्ञातवासश्च कृतश् शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥　१०

नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत् क्लिष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥　११

एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तश् शक्रः कौरवनन्दन ॥　१२

दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टश्शाश्वतीस्समाः ॥　१३

एवं तव दुरात्मानश् शत्रवश्शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥　१४

ततस्सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे पृथिवीमिमाम् ।
भ्रातृभिस्सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ॥　१५

उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसम्मितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥　१६

तस्मात् संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।
संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७

क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८

आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १९

न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात् काश्चिद् दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ २०

सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित् पराजयम् ॥ २०॥

वैशम्पायनः—

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच् छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१॥

श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर् मद्रराजमिदं वचः ॥ २२॥

युधिष्ठिरः—

भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवे ॥ २३॥

शल्यः—

एवमेतत् करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे ।

यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत् करिष्याम्यहं तव ॥ २४॥

वैशम्पायनः—

ततस्त्वामन्त्र्य कौन्तेयान् शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलश्श्रीमान् दुर्योधनमरिन्दमः ॥ २५॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[अस्मिन्नध्याये २५॥ श्लोकाः]

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

सात्यकिप्रमुखानां राज्ञां स्वस्वसेनानयनपूर्वकं युधिष्ठिरं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ भगदत्तादीनां राज्ञां दुर्योधनसाहाय्यकरणाय आगमनम् ॥ २ ॥

वैः

युयुधानस्ततो वीरस् सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १

तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराश् शोभयाञ्चक्रिरे बलम् ॥ २

परश्वथैर्भिण्डिवालैश् शूलतोमरमुद्गरैः ।
परिघैर्यष्टिभिः प्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३

खड्गकार्मुकनिर्यूहैश् शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस् तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैश्शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५

अक्षौहिणी हि सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन सागरं कुनदी यथा ॥ ६

तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत् पाण्डवानमितौजसः ॥ ७

मागधश्च जयत्सेनो जारासन्धिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८

तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।
धृतो बहुविधैर्योधैर् युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९

तथा माहिष्मतीवासो नीलो नीलायुधैस्सह ।
महीपालो महावीर्यो दक्षिणापथवासिभिः ॥ १०

तस्य सैन्यमतीवासीत् तस्मिन् बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवेषं बलवत् तदा ॥ ११

[1]केकयाश्च नरव्याघ्रास् सोदराः पञ्च पार्थिवाः ।
संहर्षयन्तः कौन्तेयान् अक्षौहिण्या समागताः ॥ १२

---

1. म-मा—अयं श्लोको न दृश्यते ।

द्रुपदस्याप्यभूत् सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैश्शूरैः पुत्रैश्च सुमहारथैः ॥ १३
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैस् सहितः पाण्डवानयात् ॥ १४
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैता विविधध्वजसङ्कुलाः ॥ १५
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान् समहर्षयन् ॥ १५॥
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालस् सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १६॥
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।
बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १७॥
तथा भूरिश्रवाश्शूरश् शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक् पृथक् ॥ १८॥
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धककुकुरैस्सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १९॥
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर् वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर् वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ २०॥
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ २१॥
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।

विधूयमानो वातेन बहुरूप इवाम्बुदः ॥ २२॥

सुदक्षिणश्च काम्भोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यम् अक्षौहिण्या विशाम्पते ॥ २३॥

तस्य सेनासमावायश् शलभानामिवाबभौ ।
स च सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २४॥

आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २५॥

इतस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।
तिस्रोऽन्यास्समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६॥

एवमेकादशावृत्तास् सेना दुर्योधनस्य ताः ।
युयुत्समानाः कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७॥

[1]न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत् तदा ।
राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८॥

ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९॥

अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गातीरं च भारत ।
वरणावाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०॥

एष देशस्सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।

---

1. अ-क-ग—नास्त्ययं श्लोकः ।

बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलम् ॥ ३१॥

तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।

यस्स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ॥ ३२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ ४९ ॥ सेनोद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३२॥ श्लोकाः]

[समाप्तं च सेनोद्योगपर्व]

॥ विंशोऽध्यायः ॥

(सञ्जययानपर्व)

हास्तिनपुरं गतेन द्रुपदपुरोहितेन राज्ञां सभामध्ये द्रुपदवचनकथनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।

सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १

सर्वं कौशल्यमुक्त्वाऽऽदौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।

सर्वसैन्यप्रणेतॄणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २

पुरोहितः—

सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मस्सनातनः ।

वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोस्समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास् तैः प्राप्तं पैतृकं धनम् ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५

एवं गते पाण्डवेयैर् विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संधृतम ॥ ६

प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।
[1]शेषवन्तो न शकिता गमितुं यमसादनम् ॥ ७

पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
छद्मनाऽपहृतं क्षुद्रैर् धार्तराष्ट्रैस्ससौबलैः ॥ ८

तदप्यनुमतं कर्म यथायुक्तमनेन वै ।
विवासिता महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९

सभायां क्लेशितैर्वीरैस् सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
अरण्ये विविधाः क्लेशास् सम्प्राप्तास्तैरसुदारुणाः ॥ १०

तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११

ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत् सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।

1. म—कोशे इदमर्धं नास्ति।

[1]सामैव कुरुभिस्सार्धम् इच्छन्ति कुरुपुङ्गवाः ॥ १२
तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।
अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिस्सह ।
अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवास्स्वकम् ॥ १४
यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुस्स्याद्विग्रहं प्रति ।
स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
अक्षौहिण्यश्च सप्तैव [2]धर्मराजस्य सङ्गताः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
अपरे पुरुषव्याघ्रास् सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
एकादशैताः पृतना एकतस्ते समागताः ।
एकतश्च महाबाहुर् बहुरूपो धनञ्जयः ॥ १८
यथा किरीटी सर्वाभ्यम् सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते ।
एवमेव महाबाहुर् वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
[illegible]मत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्वा युध्येत को नरः ॥ २०

1. ग-घ-ङ—सान्त्वैव कुरुभिस्सन्धिम्
2. अ-क—धर्मपुत्रेण ।

ते भवन्तो यथाधर्मं यथानामयमेव च ।
[1]प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

भीष्मेण पुरोहितवाक्येऽनुमोदिते कर्णेन तदाक्षेपपूर्वकं सङ्केतकालस्य सशेषतया पुनर्वनवासादिना तत्समापने राज्यदानोक्तिः ॥ १ ॥ भीष्मेण कर्णाधिक्षेपः ॥२॥ धृतराष्ट्रेण पाण्डवान् प्रति स्वेन सञ्जयप्रेषणकथनपूर्वकं पुरोहितस्य प्रतियापनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
सम्पूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १

भीष्मः—

दिष्ट्या कुशलिनस्सर्वे सह दामोदरेण ते ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २

दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।
दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवास्सह बान्धवैः ॥ ३

---

1. म-मा—पाण्डवानां प्रयच्छन्तु धर्मेणैवं नरोत्तम । [पाठान्तरम्

भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४

असंशयं क्लेशितास्ते वने चैवं च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतस्सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५

किरीटी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रश्च महाद्युतिः ।
को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनञ्जयम् ॥ ६

अपि वज्रधरस्साक्षात् किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७

वैशम्पायनः—

भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युना ।
दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८

कर्णः—

न तन्न विदितं ब्रह्मँल्लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९

दुर्योधनार्थे शकुनिर् द्यूते निर्जितवान् पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०

स तं समयमुत्सृज्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां युधिष्ठिरः ॥ ११

दुर्योधनो भयाद्विद्वन् न दद्यात् पादमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२

यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं तं कालं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३

ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
[1]अधार्मिकीं त्विमां बुद्धिम् मौर्ख्यात् कुर्वन्ति केवलात् ॥ १४

अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्मः—

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत् स्मर्तुमर्हसि ।
एक एव यदा पार्थान् षड्रथाञ्जितवान् युधि ॥ १६

विराटनगरे धीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।
बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ॥ १७

न चेदिदं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १८

[2]दुर्योधनस्सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ॥ १८॥

---

1. ख—नास्तीदमर्धम् ।

2 अ-क-ख-म-मा—कोशेषु इदमर्धं नास्ति ।

वैशम्पायनः—

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्मम् अनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभर्त्स्य च राधेयम् इदं वचनमब्रवीत् ॥ १९॥

धृतराष्ट्रः—

अस्मद्धितमिदं वाक्यम् उक्तवाञ्जाह्नवीसुतः।
पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ २०॥

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ।
स भवान् प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ २१॥

वैशम्पायनः

[1]स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अस्मिन्नध्याये २२॥ श्लोकाः]

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण यथाक्रमं दुर्योधनपाण्डवनिन्दाप्रशंसनपूर्वकं पाण्डवान् प्रति सञ्जयप्रेषणम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

प्राप्तानाहुस्सञ्जय पाण्डुपुत्रान्
उपप्लाव्ये तान् विजानीहि गत्वा ।

1. अ-क—कोशयोरिदमर्धं नास्ति ।

अजातशत्रुं च सभाजयेथा
दिष्ट्या वनाद्ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
[1]सर्वान् वदेस्सञ्जय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हं निरुध्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं
[2]मिथ्यापेतानामुपकारिणां सताम ॥ २
नाहं क्वचित् सञ्जय पाण्डवानां
मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जात्वपश्यम् ।
सर्वां श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्धां
पर्याकार्षुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
दोषं ह्येषां नाधिगच्छेत् परीप्सन
नित्यं कञ्चिद्येन [3]गर्हाम पार्थान ।
धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान ॥ ४
घर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय
धर्मार्थयोगान् प्रतिपद्यन्ति पार्थाः ॥ ५

---

1. मा—पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम दुर्योधनस्सञ्जय रागबुद्धिः ।
[अधिकः पाठः]

2. ख-ग-घ-ङ-म-मा - मिथ्योपेतानामपकारिणां च ।

3. ङ—गर्हेय म—गर्हेम ।

त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
न सन्त्रासाज्जीर्यते मैत्रमेषाम् ।
यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्
त्वेषां द्वेष्टा नास्त्यजमीढपक्षे ॥ ६
अन्यत्र पापाद्विषमान्मन्दबुद्धेर्
दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् ॥ ६॥
[1]पुत्रो मह्यं मृत्युवशं जगाम
दुर्योधनस्सञ्जय रागबुद्धिः ।
[2]भागं हर्तुं घटते मन्दबुद्धिर्
महात्मनां सञ्जय दीप्ततेजसाम् ॥ ७॥
[3]येषां लोको हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां वर्धयते हि तेजः ॥ ८
उत्थानवीर्यस्सुखमेधमानो
दुर्योधनस्सुकृतं मन्यते तत् ।
तेषां भागं मन्यते यच्च बालश्
शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ९
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरस्सात्यकोऽजातशत्रोः ।

---

1. ग-घ-ङ-कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते ।
2. अ-क-ङ-कोशेष्विदमर्धं न दृश्यते ।
3. म-मा—तेषां हि मे हीनसुखप्रियाणां
महात्मनां सञ्जय पाण्डवानाम् ॥ [पाठान्तरम्]

माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि यान्ति
पुरा युद्धात् साधु तस्य प्रदानम् ॥ १०
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ ११
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्
यस्सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ।
पर्जन्यघोषान् प्रवपञ्छरौघान्
पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान ॥ १२
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान् कुरून्
गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।
धनं चैषामाहरत् सव्यसाची
सेनानुगान बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १३
यश्चैव देवान् खाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान् ।
उपाहरत् फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन् पाण्डवानाम् ॥ १४
गदाभृतां नास्ति समोऽस्य भीमा-
द्धस्त्यारोहे नास्ति समश्च तस्य ।

रथेऽर्जुनादाहुरदीनमेनं
बाह्वोर्बलेनायुतनागवीर्यम् ॥ १५

स शिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत् क्रुद्धस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदाऽत्यमर्षी बलवान् न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १६

सुतेजसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ
सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
श्येनौ यथा पक्षिपूगान् रुजन्तौ
[1]न शेषयेतां प्रविभज्य शत्रून् ॥ १७

[2]एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं
यत् सर्वं तान् प्राप्य नास्तीति मन्ये ॥ १७॥

तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
सहामात्यस्सोमकानां प्रबर्हस्
सन्त्यक्तात्मा [3]पाण्डवार्थे श्रुतो मे ॥ १८॥

1. ग-ब-ङ-म-मा—पुत्रौ माद्र्या नेह कुरून् विशेताम् ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम्
3. ग-घ-ङ-म-मा—पाण्डवानां जयाय ।

[1]अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ १९

सहोषितश्चरितार्थो वयस्थो
मात्स्येयानामधिपो वै विराटः ।
स वै सपुत्रः पाण्डवार्थे च शश्वद्
युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे । २०

अथावरुद्धा रथिनः पञ्च सन्ति
महेष्वासा भ्रातरः केकयेषु ।
केकयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ २१

सर्वे च वीराः पृथिवीपतीन्द्रास्
समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
शूरानहं भक्तिमतश्शृणोमि
प्रीत्या युक्तान् संश्रितान धर्मराजम् ॥ २२

गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च वृद्धाः ।
म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तस्
समागताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ॥ २३

1. घ-ङ-म-मा नास्तीदमर्धम् ।

पाण्ड्यश्च राजाऽमितवीर्यविक्रमो
युधि प्रवीरैर्बहुभिस्समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २४

अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्
कृपाद्भीष्माद् येन वृतं शृणोमि ।
[1]यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावस्
स सात्यकिः पाण्डवार्थे निविष्टः ॥ २५

[2]उपाश्रिताश्चेदिकरूशकाश्च
सर्वोद्योगैर्भूमिपालास्समेताः ॥ २५॥

तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ।
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं
ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ॥ २६॥

सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा सम्ममर्द ॥ २७

यशो मानं वर्धयन् पाण्डवानां
पुराऽभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य ॥ २७॥

---

1. अ-क—यं तं कार्ष्णिप्रतिममाहुरेकं ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—उपाश्रितश्चैव करूशराजः सर्वोत्साहैर्भूमिपालै-स्समेतः ।

यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
कारूशराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २८

तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
सम्प्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहार्दिता क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २९

यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीयाद्
आशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्
वातेनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ ३०

पराक्रमं ते यदवेदयन्त
तेषामर्थे सञ्जय केशवस्य ।
अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्
गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ ३१

न जातु तान् शत्रुरन्यस्सहेत
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ।
प्रवेपते मे हृदयं भयेन
श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३२

न चेद्गच्छेत् सङ्गरं मन्दबुद्धिस्
ताभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे ।

नो चेत् कुरून् सञ्जय निर्दहेताम्
इन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ॥ ३३

मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयस्
सनातनो वृष्णिवीरश्च कृष्णः ।
[1]धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ॥ ३४

दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
नो चेत् क्रुद्धः प्रदहेद्धार्तराष्ट्रान् ॥ ३४॥

नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्
भीमाद्वाऽपि यमयोर्वा बिभेमि ।
यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
वह्नेरहं भीततरस्सदैव ॥ ३५॥

महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तस्
सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
तस्य क्रोधं सञ्जयाहं समीक्ष्य
स्थाने [2]जानन् भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३६॥

सङ्गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूनिवेशम् ।

---

1. ख-ग-म—स धर्मराजो ।
2. ग-म-मा—जातं ख-घ-ङ—सूनौ जातं ।

अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३७॥

जनार्दनं चापि समेत्य [1]सूत
महामतिं वीर्यवतां वरिष्ठम् ॥ ३८

अनामयं मद्वचनेन पृच्छेम्
त्वं [2]धार्तराष्ट्रः पाण्डवैश्शान्तिलिप्सुः ॥ ३८॥

न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात्
कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य सूत।
प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३९॥

समानीतान पाण्डवान् सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम्।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेस्
सर्वांस्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ४०॥

यद्यत् तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्
त्वं मन्येथा भारतानां हितं च।

1 अ-क—सूत महामात्यं वीर्यवतामुदारम्।
2. ग-घ-ङ-म-मा—धार्तराष्ट्रः पाण्डवस्संधिमिच्छेत्।
क—धार्तराष्ट्रैः पाण्डवैश्शान्तिलिप्सुः।

तत्तद्भाषेथास्सञ्जय राजमध्ये
न मूर्च्छयेर्[1]यत्र च युद्धहेतुः ॥ ४१॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४१॥ श्लोकाः]

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेनोपप्लाव्यं गत्वा पाण्डवान् प्रति धृतराष्ट्रकृतकुशलप्रश्नकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रादीनां कुशलादिप्रश्नः ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्जयः ।
उपप्लाव्यं ययौ द्रष्टुं [2]पाण्डवानमितौजसः ॥ १

स तु राजानमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभिवाद्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २

गावल्गणिस्सञ्जयस्सूतसूनुर्
अजातशत्रुं तमवोचत् प्रतीतः ॥ २॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—यत्र भवेच्च युद्धम् ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—शीघ्रं पार्थान् महौजसः ।

सञ्जयः—

दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
[1]सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३

अनामयं पृच्छति त्वाऽऽम्बिकेयो
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।

[2]कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
धनञ्जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४

कच्चित् कृष्णा द्रौपदी राजपुत्र
सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।

मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्वम्
इष्टान् कामान् भारत स्वस्तिकामः ॥ ५

युधिष्ठिरः—

गावल्गणे सञ्जय स्वागतं ते
[3]प्रीतात्माऽहं त्वाभिऽनन्दामि सूत ।

अनामयं प्रतिजाने तवाहं
सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६

चिरादिदं कुशलं भारतस्य
श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।

---

1. अ-क-ख-ङ—सहामात्यं त्वां च ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—कच्चित् सुखी पाण्डवाग्र्योग्रधन्वा
धनञ्जयो भीमसेनो यमौ च ।
3. अ-क—प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन ।

मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
दृष्ट्वैव त्वां सञ्जय प्रीतियोगात् ॥ ७

पितामहो नस्स्थविरो मनस्वी
महाप्राज्ञस्सर्वधर्मोपपन्नः ।
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्ति कच्चित् ॥ ८

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रस्सपुत्रो
वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।
महाराजो [1]बाह्लिकः प्रातिपेयः
कच्चिद्विद्वान् कुशली सूतपुत्र ॥ ९

[2]स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्
भूरिश्रवास्सत्यसन्धश्शलश्च ।
द्रोणस्सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०

सर्वे कुरुभ्यस्स्पृहयन्ति सञ्जय
धनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः ।

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—बाह्लिकानां महात्मा
प्रातिपीयः कुशली तात कच्चित् ।

2. मा—भूरिश्रवास्सोमदत्तश्च शल्यो
द्रोणस्सपुत्रश्च कृपश्च विप्रः ।
महेष्वासाः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः
महाप्राज्ञास्सर्वशास्त्रावदाताः ॥ [पाठान्तरम्]

[1]महाप्राज्ञास्सर्वशास्त्रेऽवदाता
धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ॥ ११
कच्चिन्मानं तात लभन्त एते
धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ।
येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो
महेष्वासश्शीलवान द्रोणपुत्रः ॥ १२
वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चित्
महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।
[2]कर्णो मानी कुशली तात कच्चित्
सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३
स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
[3]माहानस्यो दासभार्याश्च सूत ।
वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो
दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४
कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत्
प्रवर्तते पूर्ववत् तात वृत्तिम् ।
कच्चिद्दायान् मामकान् धार्तराष्ट्रो
[4]द्विजातीनां सञ्जय नोपहन्ति ॥ १५

1. ङ—अर्धद्वयं न दृश्यते ।
2. अ-क—कर्णोऽमात्यः ।
3. अ-ग-घ-ङ—महादास्यो ।
4. मा—द्वतः पादपञ्चकं नोपलभ्यते ।

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रस्सपुत्रस्
समीक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् वै ।
[1]कच्चिन्न हेतोरिव सव्यलीकम्
उपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिम् ॥ १६

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके
शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
ते चेद्दोषं न नियच्छन्ति मन्दाः
कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
कच्चिन्नाभेदेन जिजीविषन्ति
सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८

कच्चित्तु पापं कथयन्ति तात
न पाण्डवानां कुरवस्सर्व एव ।
द्रोणस्सपुत्रस्सकृपश्च वीरो
नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चित् ॥ १९

[2]कच्चिद्राष्ट्रं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
समेत्याहुः कुरवस्सर्व एव ।

---

1. अ-क-ख-म—स्वर्गस्यार्थे निखिलां कर्मभूतामपेक्षते ।
2. ङ—अर्धमिदं नास्ति ।

कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसङ्घान् समेतान
स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २०

मौर्वीभुजाग्रप्रहितान् स्म तात
दोधूयमानेन धनुर्गुणेन ।
गाण्डीवमुक्तान स्तनयित्नुघोषान
अजिह्मगान कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २१

[1]न तं दृष्ट्वा कच्चिदस्ति प्रतीपं
गतो गृहं जातु जगाम रङ्गान् ॥ २१॥

न चापश्यं कञ्चिदहं पृथिव्यां
योधं समं वाऽप्यधिकं चार्जुनेन ।
[2]यस्यैकपष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराम्
सुवाससः पत्रिणो निस्सरन्ति ॥ २२॥

गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी
प्राद्रावयच्छत्रुसङ्घान् समीके ।
नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु
चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३॥

माद्रीपुत्रस्सहदेवः कलिङ्गान्
समागतानजयद्वार्धिकूले ।

1. ग-ङ-म-मा—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते
2. ग-घ-म-मा—यस्यैकषष्टिर् निहतास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससस्समताहस्तवापः ।
ङ—यस्यैकषष्टिर् निहितास्तीक्ष्णधाराः ।
सुवाससस्संमता हस्तवापा. ॥

[1]वामेनास्यन् दक्षिणेनेव यो वै
[2]महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४॥

[3]उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितोऽयं
[4]गावल्गणे सञ्जय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे
माद्रीपुत्रः कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५॥

[5]पराभवो द्वैतवने य आसीद्
दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं [6]प्रपन्नान
अमोचयद्भीमसेनोऽर्जुनश्च ॥ २६॥

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनं च युद्धे ।
गाण्डीवभृच्छत्रुसङ्घानुदस्य
स्वस्त्यागमत् कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २७॥

[7]न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कार्यं शक्यं वै भवतीह सञ्जय ।

---

1. अ-क-ख-ग-घ—समायातो दक्षिणेनैव यो वै । 2. अ-क-बाहाबलं ।
3. अ-क—पुरा जेतुं । 4. अ-क-शिर्वांस्त्रिगर्तान् ।
5. क-म-मा—अभ्यागमो । 6 अ-क—प्रयातान् ।
7. अ-म—स कर्मणा ।

सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-

न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
॥ उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्व चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अस्मिन्नध्याये २८॥ श्लोकाः]

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेन युधिष्ठिरप्रश्नानामुत्तरदानपूर्वकं धृतराष्ट्रसन्देशश्रवण-विधानम् ॥ १ ॥ सञ्जयेन युद्धनिन्दापूर्वकं पाण्डवैः शमस्वीकारस्य भीष्मधृतराष्ट्राद्यभिमतत्वकथनम् ॥ २ ॥

सञ्जयः—

[1]यदात्थ मे पाण्डव तत् तथैव

कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।

अनामयास्तात मनस्विनस्ते

कुरुश्रेष्ठान् पृच्छसि यांस्त्वमेव ॥ १

सन्त्येव वृद्धास्साधवो धार्तराष्ट्रे

सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।

---

1. ग-च—यथार्हसि पाण्डव तांस्तथैव ।
ङ—यथार्हसे पाण्डवानां तथैव । म-मा—यथार्हसे

दद्यादरिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः
कुतो [1]दायाँल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

[2]यद्युष्मासु वर्ततेऽसावधर्म्यम्
अद्रुग्धेषु द्रुग्धवत् तन्न साधु ।
मित्रध्रुक् स्याद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
युष्मान् द्विषन् साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३

स चापि जानाति भृशं च तप्यते
शोचत्यन्तस्स्थविरोऽजातशत्रो ।
शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४

. स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे
युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुद्धुष्टे दुन्दुभिशङ्खशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ॥ ५

माद्रीपुत्रौ चापि [3]रणाजिरेषु
सर्वा दिशस्सम्पतन्तौ स्मरन्ति ।

---

1. ग-म-मा—दायान्न दापयेद् ब्राह्मणानाम् ।
अ-क—दायानुपयेद्ब्राह्मणानाम् ।

2. ग-म-मा—यद्युद्युष्मासु वर्तते नावमानम्
अद्रुग्धेषु द्रुग्धवत् तन्न साधु । [पाठान्तरम्]

अ-क—यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्यम्
अद्रोहेषु द्रोहवत्तन्न साधु ।

3. क—तथाऽऽजिमध्ये । म-मा—रणाजिमध्ये ।

सेनां वर्षन्तौ शरवर्षैरजस्रं
　महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
　न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेत् तथा सर्वधर्मोपपन्नः
　प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७

[1]त्वमेवैतत् सर्वमतश्च भूयस्
　समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ॥ ७॥

न कामार्थं सन्त्यजेयुर्हि धर्मं
　पाण्डोस्सुतास्सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
त्वमेवैतत् प्रज्ञयाऽजातशत्रो
　समीकुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ॥ ८॥

धार्तराष्ट्राः पाण्डवास्सृञ्जयाश्च
　ये चाप्यन्ये सन्निविष्टा नरेन्द्राः ।
यान्मां ब्रवीद्धृतराष्ट्रो निशायाम्
　अजातशत्रो वचनं पिता ते ॥ ९॥

सहामात्यस्सहपुत्रश्च राजन्
　समेत्य तां वाचमिमां निबोध* ॥ १०

---

1. क—इदमर्धद्वयं न दृश्यते ।
* सर्वेषु कोशेष्वत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते

युधिष्ठिरः—

समागताः पाण्डवास्सृञ्जयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत् ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत् सूतपुत्र ॥ ११

सञ्जयः—

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ १२

पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्षतं याज्ञसेनीम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरूणाम् ॥ १३

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत् त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्
तद् रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ १४

सर्वैर्धर्मैस्समुपेतास्तु पार्थास्
संस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।

कुले जाता ह्यनृशंसा वदान्या
ह्रीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ १५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत् तच्-
छुभ्रे वस्त्रे यद्भवेत् किल्बिषं वः ॥ १६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयो भावसंस्थः ।
कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्
पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ १७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ते वै पुत्रास्सुहृदो बान्धवाश्च ।
उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्
[1]यतः कुरूणां नियतस्स्यादभावः ॥ १८
[2]ते चेत् कुरूननुशिष्याथ पार्था
निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य ।

1. अ-क—ततः कुरूणां नियतो वैभवस्स्यात् ।
2 ख-ग-घ-ङ-म—न चेत् कुरूननुशिष्यामि पार्था ।
क—ते चेत् कुरूननुशिष्यास्थ पार्थ ।
मा—नो चेत् कुरूननुशिष्यम्ति पार्था ।

समं वस्तज्जीवितं मृत्युना स्याद्
यज्जीवध्वं ज्ञातिवधेन साधु ॥ १९

को ह्येव युष्मान् सह केशवेन
सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन् विषहते ह जेतुं
लब्ध्वाऽपि देवान् सचिवान् सहेन्द्रान् ॥ २०

को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तान्
अश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे विजेतुं विषहेत राजन्
राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ॥ २१

महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः
को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च
निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ २२

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया
निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ २३

कृताञ्जलिश्शरणं वः प्रपद्ये
कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् ।
नह्येवमेवं वचनं वासुदेवो
धनञ्जयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ २४

प्राणान् दद्याद् याच्यमानः कुतोऽन्यद्
एतद्विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वश्शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥
॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण स्वपरयोः शुभाशुभाभिसन्धिकथनपूर्वकं स्वस्याजय्यत्वमभिधायेन्द्रप्रस्थे राज्यदाने शान्तिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिरः—

कां नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ।

अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १

अकुर्वतश्चेत् पुरुषस्य सञ्जय
सिध्येत् सङ्कल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतद्
अन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २

कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्
को देवशप्तो हि वृणीत युद्धम् ।
सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था
धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम ॥ ३

धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः: कर्म दुःखम् ॥ ३॥

[1]सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
क इन्द्रियाणां प्रीतिवशोऽनुगामी ॥ ४

कामाभिगृद्ध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽत्र करोति दुःखम् ।
[2]यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धति पावकस्य ॥ ५

1. ग-घ-ङ-म-मा—कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतं य। [अधिकः पाठः]
2. ग-घ-ङ-म-मा—तृष्णां त्यजेत् सर्वधर्मादपेताम्। [अधिकः पाठः]

कामार्थलाभेन तथैव भूयो
न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
सम्पश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ६
नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयान वै गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयान वै सेवते माल्यगन्धान्
न चाप्यश्रेयाननुलेपनानि ॥ ७
[1]नाश्रेयान् वै प्रावारान संविवस्ते
कथं त्वस्मान सम्प्रणुदेत् कुरुभ्यः ।
अत्रैव [2]स्यादबुधस्येह कामः
प्रायश्शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ८
स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
यथाऽऽत्मनः पश्यति वृत्तमेव
तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु ॥ ९
आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।

1. ग-घ-ङ-म-मा—नाश्रेयसामीश्वरो ।
2. ग-घ-म-मा—स्यादवधूय एष कामः ।
ङ—वास्मानवधूय एष कामः ।

यथा घृद्धं वायुवशेन शोचेन्
कक्षं मुमुक्षुश्शिशिरव्यपाये ॥ १०

प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा
[1]सम्मुह्यते सञ्जय कस्य हेतोः ।
प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ ११

अनाप्तवच्चाप्ततमस्य वाचस्
सुयोधनो विदुरस्यावमत्य ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
सम्बुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ १२

मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
स तं राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो
न सस्मार विदुरं पुत्रकामात् ॥ १३

मानघ्नस्याप्यर्थकामस्य चेर्ष्योस्
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो [2]दौर्हृदैर्भावितस्य ॥ १४

---

1. अ-क—छालप्यते परजयस्य हेतोः ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—दुर्हृदां भावनस्य ।

अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्योर्
मित्रद्रुहस्सञ्जय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
[1]प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १५

तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभू-
न्मतिः कुरूणामागतस्यादभावः ।
काव्यां वाचं विदुरे भाषमाणे
न चाविन्दद्धृतराष्ट्रात् प्रशंसाम् । १६

क्षत्तुर्यदा नान्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छ्रं कुरून् सूत तदाऽभ्याजगाम ।
यावत् प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत् तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १७

तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुश्शासनश्शकुनिस्सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य सम्मोहमस्य ॥ १८

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः
कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् ॥ १८॥

---

1 ग—प्रबुध्यमानः ।
ब-ङ-मा—प्रदर्श्यमानः। म—प्रदश्य ।

आप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ।
आशंसते धृतराष्ट्रस्सपुत्रो
महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ॥ १९॥

तस्मिञ्छमः केवलं नोपलभ्यस्
[1]स्वार्थं स्वकं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २०

यत्तत् कर्णो मन्यते वारणीयं
युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै ।
आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
[2]कथं कर्णो नाभवद्द्वीप एषाम् ॥ २१

कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च
द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
अन्ये च वै कुरवस्तत्र सन्ति
यथाऽर्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २२

जानन्त्येतत् कुरवस्सर्व एव
ये चाप्यन्ये भूमिपालास्समेताः ।
[3]दुर्योधने राज्यमिहाभवद्यथा
अरिन्दमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २३

1. ख-घ-ङ-म-मा—प्रत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम्। अ-क—सङ्गतं
2. ग-घ-म-मा—तदा कथं नाभवद्वीर्यमेषाम्।
ङ—तदा कर्णो नाभवद्वीर्यमेषाम्।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा-दुर्योधनो नापराध्येच्चिरं तम्।

[1]तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ॥ २३॥
किरीटिना तालमात्रायुधेन
तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ।
गाण्डीवविष्फारितशब्द[2]माजा-
वशृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ॥ २४॥
[3]क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं
सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २५
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेतापहर्तुम्
ऐश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनञ्जये नकुले चैव सूत
तथाविधे सहदेवे सहिष्णौ ॥ २६
न चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा
विनश्येयुस्सञ्जय धार्तराष्ट्राः ॥ २७
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन् सञ्जयाहं क्षमेयम् ॥ २७॥

1. ब-ङ-म-मा—ततोऽर्थबन्धं । ख—कुतोऽर्थ ।
2. ग-ब-ङ-म-मा—मालं श्रुत्वैव ते धार्तराष्ट्रा म्रियन्ते ।
3. ख-ग-ब-ङ-म-मा—क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगात् ।

यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदाऽऽसीत् ।
अद्यापि तत् तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ २८॥

इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ . २९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
[अस्मिन्नध्याये २९ श्लोकाः]

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेन युधिष्ठिरं प्रति युद्धे दोषोद्भावनपूर्वकं परैर्भागाप्रदानेऽपि शमाश्रयणस्यैव ज्यायस्त्वकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्यंस्त्वं पाण्डव [1]मा विनङ्क्षीः ॥ १

1. अ-क-म-मा—मा व्यनीनशः ॥

न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धात्
प्रयच्छेरंस्तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षाचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये
श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २

अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
भूयश्च तद्यशसो नानुरूपं
तस्मात् पापं पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३

कामा मनुष्यं प्रदहन्त एते
धर्मस्य ये विघ्नमूला नरेन्द्र ।
पूर्वं नरस्तान् मतिमान् विनिघ्नन्
लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४

निबन्धनी ह्यर्थतृष्णा हि पार्थ
तामिच्छतां बाध्यते धर्म एव ।
धर्मं तु यः प्रवृणुते स बुद्धः
कामे गृध्नुर्हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५

धर्मं कृत्वा कर्मणा तात मुख्यं
महाप्रतापस्सवितेव भाति ।
हीनो हि धर्मेण महीमपीमां
लब्ध्वा नरस्सीदति पापबुद्धिः ॥ ६

वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं
यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७

सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
[1]योगन्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८

एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम ।
अश्रद्दधत् परलोकाय मूढो
[2]हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९

न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाऽप्यथवा पापकानाम ।
पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चात्त्वेनमनुयात्येव कर्ता ॥ १०

न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम् ।

---

1. अ-क—तथाऽभ्याशे ।
2. ग-घ-ख-ङ-म-मा—हित्वा सोऽसूंस्तप्यति ।
हित्वा नु सन्तप्यति प्रेत्य मन्दः ।

अन्वाहार्यैरुत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११

इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किञ्चित् क्रियते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कर्म
पुण्यं महत् सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२

जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसोऽप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिद्
अन्यत्र वै चेन्द्रियप्रीण[1]नाद्धि ॥ १३

एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
मात्रावहं हृदयस्य प्रियेण ।
स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४

अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
सत्यं दमश्चार्जवमानृशंस्यम् ।
अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५

1. क—नार्थान् । म-मा—नार्थात् ।

[1]न चैवेदं द्वेषरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
निवत्स्यध्वं वर्षपूगान् वनेषु
दुःखावासं पाण्डवा धर्म एवम् ॥ १६

[2]प्रव्रज्यया यातयित्वा पुरस्ताद्
आत्माधीनं यद्बलं ते तदाऽऽसीत् ।
नित्यं पाञ्चालास्सचिवास्तवेमे
जनार्दनो युयुधानो विराटः ॥ १७

मात्स्यो राजा रुक्मरथस्सपुत्रः
प्रहारिभिस्सह मित्रैस्सशस्त्रैः ।
राजानस्ते ये विदिताः पुरस्तान्[3]
त्वामेव ते संश्रयेयुः पुरस्तात् ॥ १८

महासहायः प्रतपन् बलस्थः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।

1. अ-क—तच्चेदेवं
2. अ—कोशे अर्धद्वयं नास्ति ।
3. क—अप्रव्राज्ये मा स्म हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्बलं ह्येतदासीत् ।
नित्यं च पश्चात् सचिवास्तवेमे जनार्दनो युयुधानश्च वीर ।
मात्स्यो राजा रुक्मरथस्सपुत्रः प्रहारिभिस्सह पुत्रैर्विराटः ।
राजानश्च ये विदिताः पुरस्तात् त्वामेव ते संश्रयेयुः पुरस्तात् ॥
[पाठान्तरम्]

परान् हनिष्यन् द्विषतो रङ्गमध्ये
    व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९

बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
    निजान् कस्मान् कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान् वनेषु
    युयुत्ससे पाण्डव हीनकाले ॥ २०

अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो
    धर्मज्ञो वा भूतिमथाभ्युपैति ।
प्रज्ञावान् वा युध्यमानोऽपि धर्मात्
    संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१

नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धिर्
    न संरम्भात् कर्म चकर्थ पापम् ।
किमात्थ तत् कारणं यस्य हेतोः
    प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि
    यशोमुषं पापफलोदयं वा ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
    मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३

पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी [1]को नु भोगः ॥ २३॥

यत्र भीष्मश्शान्तनवो हतस्स्याद्
यत्र द्रोणस्सहपुत्रो हतस्स्यात् ।
कृपश्शल्यस्सौमदत्तिर्विकर्णो
विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ॥ २४॥

[2]एतान् हत्वा कीदृशं तत् सुखं स्याद्
यद्विन्देथास्तदनु ब्रूहि पार्थ॥ २५

लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं सागरान्तां
जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
न्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरु त्वम ॥ २६

अमात्यानां वा यदि कामस्य हेतोर्
एवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम ।
[3]अपक्रामेस्त्वं प्रदायैव तेषां
मा गास्त्वं वै देवयानात् पथोऽन्यत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २७ श्लोकाः]

1. अ-क-ख-ग-घ – नोत भोगाः म—नोत भोगः ।
2. अ-ख-ग—एतान् हतान् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—अपाक्रमस्संप्रदाय स्वमेभ्यो ।

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति धर्माधर्मनिर्णयस्य इतरासाधारणतया स्वस्य धर्मरहस्यज्ञश्रीकृष्णवचनानुयायित्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिरः—

असंशयं सञ्जय सत्यमेतद्
धर्मो वरः कर्मणां यत् त्वमात्थ ।
ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गर्हयेस्त्वं
[1]यथा धर्मं यद्यधर्मं चरेयम् ॥ १

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि [2]धत्ते
धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
[3]बिभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च
विद्वांसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २

एवं तथैवापदि लिङ्गमेतद्
[4]धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ।

1. ग-घ-ङ-म-मा— यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—बिभ्रद् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—तथा धर्मो धारयन् धर्मरूपं ।
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ।
4. ग-घ-ङ-म-मा—धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेते ।

आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणम्
आपद्धर्मे सञ्जय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत् तत् परीप्से[1]द्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान
उभौ गर्ह्यौ भवतस्सञ्जयैतौ ॥ ४
[2]अतोऽविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
[3]सम्पश्येथाः कर्मसु वर्तमानान्
[4]विकर्मस्थान सञ्जय गर्हयेस्त्वम् ॥ ५
[5]आहोस्वित् त्वं मन्यसे सर्वमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रम्
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ ६
[6]मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिस्सदैव ।

1. ब-ङ—दहीनः ।
2. ग-ब-ख-ङ-म-मा—अविलोपमि ।
3. ग-ब-ख-ङ-म-मा—आपद्येतान् कर्मसु ।
4. ग-ब-ख-ङ-मा—विमार्गस्थान् सञ्जय गर्हयेथाः।
5. ग-म—कोशयोरेवायं श्लोको दृश्यते
6. म-मा—श्लोकद्वयमिदं न दृश्यते ।

अब्रह्मण्यास्सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ७

[1]सद्ध्वानः पितरो ये न पूर्वे
पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्युर्
नान्यं ततो नास्तिकोऽस्तीऽति मन्ये ॥ ८

यत् [2]किञ्चनेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां
यद्देवानां त्रिदशानां [3]परत्र ।
प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
नाधर्मतस्सञ्जय[4] कामये तत् ॥ ९

[5]धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्च
उपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
[6]राज्ञो विजानन्ननुशास्ति कृष्णः ॥ १०

1 घ-ख-ङ- तदर्थिनः।
2. ग—किञ्चेदं। घ-ङ-म-मा—किञ्चिदेवं।
3. अ-क—वरं यत्।
4 अ-क—कामयेयम्। मा—कामयेत।
5. अ-क—अथेश्वरः।
6 ख-ग-घ-ङ-म-मा—राजन्यभोजान।
क—राज्ञां विजानन्ननुशास्ति कृष्णः।

यदि ह्यहं [1]विसृजाम्यस्य गर्ह्यो
न युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
महायशाः केशवस्तद्ब्रवीतु
वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ ११

[2]शैनेयोऽयं चेदयश्चान्धकाश्च
वार्ष्णेयभोजाः कुकुरास्सृञ्जयाश्च ।
उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
निगृह्य शत्रून सुहृदो नन्दयन्ति ॥ १२

वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
कृष्णप्रणीतास्सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
मनस्विनस्सत्य[3]परायणाश्च
महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १३

[4]काश्यो बभ्रुश्श्रियमुत्तमां गतो
लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान् वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १४

---

1. अ-क-ग-ह—विसृजान् साम गर्ह्यो न युध्यमानो ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—शैनेयामोराश्चैत्यका अन्धकाश्च ।
वार्ष्णेयभोजाः कौरवाः ॥
3. ग-घ-ख-ङ-म-मा—पराक्रमाश्च महात्मानो ।
4. ख—श्लोकोऽयं नास्ति ।

ईदृशोऽयं केशवस्तात [1]भूयो
विद्मो ह्येनं कर्मणो निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नस्साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रामे वचनं केशवस्य ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[अस्मिन्नध्याये १५ श्लोकाः]

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन स्वस्य कुरुपाण्डवेषु तुल्यवृत्तित्वकथनपूर्वकं कर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ तथा सञ्जयं प्रति दुर्योधनादिकृतानयस्मारणपूर्वकं स्वस्य सन्ध्यर्थं तत्रागमनकथनम् ॥ २ ॥ तथा पाण्डवानां शमाशमान्यतरपक्षानुसारित्वकथनपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति यथाभिलषितकरणकथनचोदनम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवान्—

अविनाशं सञ्जय पाण्डवानाम्
इच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
[2]समाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १

1. अ-क—भूयाद् विद्धि
2. ग-ख-ङ-म-मा—सदाऽऽशंसे

कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव
[1]नान्यद् ब्रूयां तान् प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये वै तत् पाण्डवानां [2]समक्षम् ॥ २

सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितस्सञ्जय पाण्डवेन ।
[3]यस्मिन् गृध्नुर्धृतराष्ट्रस्सपुत्रः
कस्मादेषां कलहो नानुमूर्च्छेत ॥ ३

[4]तत् त्वं धर्मं व्याहरन् सञ्जयेह
मत्तश्च जानासि युधिष्ठिरात्र ॥ ३॥

अथो कस्मात् सञ्जय पाण्डवस्य
[5]उत्साहतः पूरयतस्स्वकर्म ।
यथाख्यातमावसतः कुटुम्बे
पुरा कस्मात् साधु विलोपमात्थ ॥ ४॥

1. ग-घ-ख-ङ-म-मा—तथा ब्रूयास्तानभिशाम्यतेति ।
2. घ-ख-ङ-म—समर्थम् । मा—समर्थः ।
3. ग—अस्मिन् वृत्ते ।
घ-ख—अस्मिन् रते धृतराष्ट्रे सपुत्रे तस्मादेषां ।
ङ-म-मा—अस्मिन् वृत्ते धृतराष्ट्रे सपुत्रे कस्मादेषां ।
4. अ-क—स त्वं धर्मं विचरन्
म—तत्त्वं धर्मान् व्याचरन् । मा—तत्त्वं धर्मान् विचरन् ।
5. अ-क-ग—उत्साहिनः

अस्मिन् विधौ वर्तमाने यथावद्
　　उच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ॥　　५

कर्मणाऽऽहुस्सिद्धिमेके परत्र
　　हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्
　　विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥　　६

या वै विद्यास्साधयन्तीह कर्म
　　तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
　　पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयाऽऽर्तः ॥　　७

सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
　　[1]तद्वत् कृतं सञ्जय तच्च कर्म ।
तत्र योऽन्यत् [2]कर्मणस्साधु मन्ये-
　　न्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥　　८

कर्मणाऽमी भान्ति देवाः परत्र
　　कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।

1. ग-घ-ङ-म-मा—तद्वर्तते सञ्जय यत्र ।
2. ग-घ-ङ-मा—कर्मणस्साधु मन्यते । क—कर्मणस्साधु मन्ये । म—यत्र कर्म तत्र योग्यं कर्मणस्साधु मन्ये ।

अहोरात्रे विदधत् कर्मणैव
[1]अतन्द्रितश्शश्वदुदेति सूर्यः ॥ ९
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगान्
अतन्द्रितश्चन्द्रमाश्चाभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदास्
समिद्ध्यमानः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १०
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताश्शीघ्रमपो वहन्ति
सन्तर्पयन्त्यस्सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजास्
सन्नादयन्नन्तरिक्षं दिशश्च ॥ ११॥
अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन् बलभिद्देवतानाम् ।
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
[2]देवश्शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ॥ १२॥
[3]सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—अतन्द्रितो नित्यमुदेति ।
2. अ—तेन शक्रः । 3. अ-क-ख—सत्यधर्मौ ।

एतानि सर्वाण्युपसेवमानस्
[1]स देवराज्यं मघवान् प्राप मुख्यम् ॥ १३॥
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितस्संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १४॥
तथा नक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽ[2]थाश्विनौ च । १५
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो
गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च सूत ।
[3]ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च
निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भान्ति ॥ १६
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
स कस्मात् त्वं ज्ञानिनां ज्ञानवांश्च
व्यायच्छसे सञ्जय कौरवार्थे ॥ १७
आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।

1. ख-घ-ङ-ग-मा—यो देवराज्यं मघवान् प्राप ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—थे च दिव्याः ।
3. घ-ङ-म-मा—ब्रह्मचर्यं वेदविद्याव्रतं च ।

संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
[1]हस्त्यश्वपृष्ठे रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १८

ते चेदिमे कौरवाणामुपायम्
अवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।
धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्याद्
आर्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १९

ते चेत् पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
आपद्येरन् दिष्टवशेन मृत्युम् ।
यथाशक्त्या[2]पूरयन्तस्स्वकर्म
तदप्येषां निधनं स्यात् प्रशस्तम् ॥ २०

उताहो त्वं मन्यसे [3]शाम्यमेव
राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१

चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभागम्
अवेक्ष्य त्वं सञ्जय स्वं च कर्म ।

1. ग-ङ—अस्त्रैश्शस्त्रैः । घ - अश्वैरथैश्शाघशास्त्रैश्च भूयः ।
म-मा—हस्तस्तोत्रै ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—पूरयतां ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—सर्वमेव ।

[1]निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म
प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २२
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादीयात् तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान
[2]प्रतिग्रहं वा विदितात् प्रतीच्छेत् ॥ २३
अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत
दद्या[3]द्दानं न तु याचेत किञ्चित् ।
न याजयेन्नापि चाध्यापयीत
एष स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ॥ २४
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्र[4]मादोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्ट्वा [5]सर्ववेदानधीत्य
दानं दत्त्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान ॥ २५
[6]स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं
यदृच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ॥ २५॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—निश्चित्य त्वं ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—प्रतिग्रहान् वा विदितानुपेयात् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—द्धनं ।
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—मत्तो ।
5. ख-घ-ग-ङ-म-मा—सर्वदेवान् स्वधर्माद् दारान् कृत्वा ।
6. घ-ङ-म—नास्तीदमर्धम् । ख—नास्तीतः सार्धः श्लोकः ।

वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्
　　वित्तं चित्वा पालयन्नप्रमत्तः ।
प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां
　　धर्मशीलः पुण्कृदावसेद्गृहान ॥ २६॥
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
　　नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितस्स्याद्
　　एष [1]श्रुतश्शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २७॥
एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो
　　नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
　　नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २८॥
[2]श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिद्
　　अभिज्ञातस्सर्वधर्मोपपन्नः ।
[3]सदा दुष्टाननुशिष्यन् प्रजानाम्
　　न चैतद्बुध्येदिति तस्मिन् न साधुः ॥ २९॥

---

1. क-ख-ग-घ-ङ-म-मा—स्मृतः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—यस्ताप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो
　　नियोजयन् स्वेषु धर्मेषु वर्णान् ।
　　[पाठान्तरम्]
3. अ-क—स तु दुष्टमनुशिष्यन् प्रजानां ।
　　एतद्बुध्ये [illegible] च तस्मिन् न साधुः । [पाठान्तरम्]

यदा गृध्येत् परभूतौ नृशंसो
　विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।
[1]ततो राज्ञां भविता युद्धमेतन्
　तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ ३०॥

इन्द्रेणैतद्दस्युवधाय कर्म
　उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च॥ ३१

तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते
　सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।
अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः
　प्रादुर्भूतस्सञ्जय साधु तन्न ॥ ३२

तत्र राजा धृतराष्ट्रस्सपुत्रो
　धर्म्यं हरेत् पाण्डवानामकस्मात् ।
नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं
　तदन्वयाः कुरवस्सर्व एव ॥ ३३

स्तेनो हरेद्यत्र धनं [2]ह्यदृष्टः
　प्रसह्य वा यत्र हरेत [3]दृष्टः ।
उभौ गर्ह्यौ भवतस्सञ्जयैतौ
　किं [4]वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३४

---

1. ञ-क—नास्तीदमधर्मम् ।
2 ग-म—प्रनष्टः । मा—प्रनष्टं । ख-घ-ङ—प्रणष्टः ।
3. ख-घ-ग-ङ-म-मा—दृश्यः ।
4. ग—नः । घ-म-मा—नः पृथक् धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।

सोऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेनं
यमिच्छति क्रोधवशानुगामी ।
भागः पुनः पाण्डवानां [1]निविष्टस्
तं नः कस्मादाददीरन् परे वै ॥ ३५

अस्मिन पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टम् ।
एतान् धर्मान् कौरवाणां पुराणान
आचक्षीथास्सञ्जय राजमध्ये ॥ ३६

एते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नास्
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।
इदं पुनः कर्म पापीय एव
सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३७

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।
[2]यदुपैक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां व्रजन्तीम् ॥ ३८

[3]तां चेत् तदा ते सकुमारवृद्धा
[4]अपालयिष्यन् कुरवस्समेताः ।

---

1. म-मा—निविष्टो न नः। ग—विशिष्टो न नः।
ख-ङ—विशिष्टो धनं। ख—विनष्टो धनं।
2 ग-ख-ङ-म-मा—यदुपेक्षन्ते। 3. अ-क-ख—रुदन्तीं तां
4. ग-म-मा—अवारयिष्यन्। अ-क—नावारयिष्यन्।

मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत्
पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३९
दुश्शासनः प्रातिलोम्यान्निनाय
सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
सा तत्र [1]नीता करुणं व्यपेक्ष्य
नान्यं क्षत्तुर्नाथमवाप कञ्चिन् ॥ ४०
कार्पण्यादेव सहितास्तत्र [2]भूपा
नाशक्नुवन प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
धर्मं बुध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम ॥ ४१
अनुक्त्वा तं धर्ममेतं सभायाम्
अथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम ॥ ४१॥
कृष्णा त्वेतत् कर्म चकार शुद्धं
सुदुष्करं तत्र सभां समेत्य ।
येन कृच्छ्रात् पाण्डवानुज्जहार
तथाऽऽत्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ४२॥
यत्राब्रवीत् सूतपुत्रस्सभायां
[3]कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४३

1. ख-च-ग-ङ-म—दीना ।
2. च-ङ-म-मा—राज्ञो ।
3 ख-ग-च-ङ-म-मा—प्राप्तां कृष्णां परिषदो वै सकाशे ।

न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
प्रपद्येथा धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
पराजितास्ते पतयो [1]न सन्ति
पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ४४

यो बीभत्सोर्हृदये प्रोत आसीद्
अस्थि च्छिन्दन् मर्मघाती [2]सुघोरः ।
कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः
प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ४५

[3]कृष्णाजिनानि परिधत्स्यमानान
दुश्शासनः कटुकानभ्यभाषत् ।
एते सर्वे षण्डतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ४६

गान्धारराजश्शकुनिर्निकृत्या
यदब्रवीद् द्यूतकाले स पार्थम् ।
[4]पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ४७

1. ग-घ-ङ—हि सर्वे । ख-म-मा—हि भद्रे ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—पृषत्कः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—कृष्णां जितां वै परिभर्त्समानो
दुश्शासनो यान् कटुकानभाषत् । [पाठान्तरम्]
4. अ-क—कोशयोः इदमर्धं नास्ति

जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत्
द्यूते वाक्यं गर्ह्यमेवं यथोक्तम् ॥ ४७॥

स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ।
[1]जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं
दुरात्मनः पापवशानुगस्य ॥ ४८॥

[2]अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं
शमं कुरूणामपि चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४९॥

अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अपेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः समर्था
मां च प्राप्तं कौरवाः पूजयेयुः ॥ ५०॥

अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।

---

1. अ-क-ख-म-मा — नास्तीदमधर्मम् ।
2. मा—अहं प्रयात्वा कुरुपाण्डवार्थे हितं ।
ग-म—अहापयिष्यन् कुरुपाण्डवार्थमहं ।
ख-घ-ङ—अहापयिष्यन् यदि पाण्डवार्थमहं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।

बलोत्सिक्तान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि
प्रदह्यमानान् कर्मणा स्वेन [1]पापान् ॥ ५१॥
पराजितान् पाण्डवेयांस्तु वाचो
रौद्रा रूक्षा भाषते धार्तराष्ट्रः ।
गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो
दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ५२॥
सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमस्
स्कन्धः कर्णश्शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुश्शासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ५३॥
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमस्
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ५४॥
वनं राजा धृतराष्ट्रस्सपुत्रस्
सिंहा वने सञ्जय पाण्डवेयाः ।
सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्येत्
सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्तः ॥ ५५॥
[2]निर्वनो वध्यते सिंहो निस्सिंहं वध्यते वनम् ।
तस्मात् सिंहो वनं रक्षेद् वनं सिंहं च पालयेत् ॥ ५६॥

---

1. ख-घ-ग-ङ—मन्दान् । म-मा—चोक्तम् ।
2. अ-क-ख—कोशेषु अयं श्लोको नास्ति ।

वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात् ॥ ५७॥

निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद् वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ५८॥

लता मता धार्तराष्ट्राम् सालास्सञ्जय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु [1]महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९॥

स्थिताश्शुश्रूषितुं पार्थाम् स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।
यत् कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत् करोतु नराधिपः ॥ ६०॥

स्थिताश्शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
योधास्समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ६१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
[अस्मिन्नध्याये ६१॥ श्लोकाः]

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेन गमनाय युधिष्ठिराद्यामन्त्रणम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति आमीष्मं आबालकुब्जं सर्वेषु यथायोग्यं वन्दनादिपूर्वकं स्वस्य कुशलनिवेदनचोदनम् ॥ २ ॥ तथा दुर्योधनं प्रति सन्धिविग्रहान्यतरपक्षस्वीकरणाभ्यनुज्ञानकथनचोदनम् ॥ ३ ॥

सञ्जयः—
आमन्त्रये त्वां नरदेवदेव
गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।

---

1 ख-ग-घ-ङ—अनाश्रित्य महाद्रुमम्।

कच्चिन्न [1]वाचा वृजिनं हि किञ्चिद्
उच्चारितं [2]मे मनसोऽभिषङ्गात् ॥ १

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च
माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।
आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वम्
सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिरः—

अनुज्ञातस्सञ्जय स्वस्ति गच्छ
न [3]नस्स्मरस्यप्रियं जातु विद्वन् ।
विद्मश्च त्वां ते च वयं च सर्वे
शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३

आप्तो दूतस्सञ्जय सुप्रियोऽसि
कल्याण[4]वान शीलवांस्तृप्तिमांश्च ।
न मुह्येस्त्वं सञ्जय जातु मत्या
न च क्रुद्ध्येरुच्यमानोऽपि तत्त्वम् ॥ ४

न मर्मगां जातु वक्ताऽसि रूक्षां
नोत स्तुतिं कटुकां नोत शुष्काम् ।

---

1. अ-क—वाचो । 2. ग-घ-ङ-म-मा—ते ।
3. ग-घ-ख-ङ-म-मा—नोऽकार्षीरप्रियं जातु किञ्चित् ।
4. घ-ख-ङ—वाग्दृष्टिमां ।

धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम्
एतां वाचं तव जानीम सूत ॥ ५

त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरातनस्त्वं
धनञ्जयस्यात्मसमस्सखाऽसि ॥ ६

इतो गत्वा सञ्जय क्षिप्रमेव
उपातिष्ठेथा [1]ब्राह्मणान् ये तदर्हाः ।
विशुद्धवृत्ताश्च गुणोपपन्नाः
कुले जातास्सर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
अभिवाद्य तान मद्वचनेन वृद्धांस्
तथैव तान् कुशलं तात पृच्छेः ॥ ८

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्
तथाऽऽचार्यानृत्विजो ये च तस्य ।
तांश्चैव त्वं सहितान वै यथावत्
सङ्गच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९

1. अ-क-ग—ब्राह्मणानेतदर्हान् । घ-ङ—ब्राह्मणान् वेदगर्भान् । ख—ब्राह्मणानुत्तमांश्च ।

[1]ततोऽव्यग्रस्तन्मनाः प्राञ्जलिश्च
कुर्या नमो मद्वचनेन तेभ्यः ॥ ९॥

[2]अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा
मनस्विनश्शीलबलोपपन्नाः ।
आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो
यथाशक्ति धर्ममात्रं चरन्तः ॥ १०॥

श्लाघस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
ह्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यम् ॥ ११

ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे
पशूंश्च ये पालयन्तो वसन्ति ।
कृषीवला बिभ्रति ये च लोकं
तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १२

आचार्य इष्टो नयगो विधेयो
वेदानभीप्सुर्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात् [3]पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवा[4]द्यस्त्वयाऽसौ ॥ १३

1. अ-क-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. ख-ब-ङ-म-मा—इतः सार्धश्लोको नास्ति ।
3. ख-ग-ब-ङ-म-मा—सकलं च ।
4. ख-ग-ब-ङ-म-मा—द्यो यथार्हम् ।

[1]अधीत्य वेदांश्चरणोपपन्नो
　　योऽस्त्रं चतुष्पात् पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
　　तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ १४

शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
　　महारथ[2]स्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन् वै
　　कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्पृशेः ॥ १५

यस्मिन् शौर्यमानृशंस्यं तपश्च
　　प्रज्ञा शीलं श्रुतरूपे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
　　भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १६

प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
　　बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
　　आचक्षीथास्सञ्जय मामरोगम् ॥ १७

ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
　　मूर्खश्शठस्सञ्जय पापशीलः ।

1 अ-क-ख—अधीतविद्य ।
2. अ-क-ख—स्यात्मविदां ।

[1]प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १८
[2]भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दस्
तथाशीलस्सञ्जय सोऽपि शश्वत् ।
महेष्वासश्शूरतमः कुरूणां
दुश्शासनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १९
[3]तथैव ये तस्य वशानुगाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।
तेभ्यो यथार्हं कुशलं च सर्वं
त्वया वाच्यं मद्वचनाच्च सूत ॥ २०
[4]बृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचिद्
वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २१
[5]निकृन्तने देवने योऽद्वितीयश्
छन्नोपायस्साधुदेवी मताक्षः ।
यो दुर्जयो देवितव्ये न सङ्ख्ये
स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २२

1. ग-घ-ङ-यस्यापवादः पृथिवीं याति सर्वां । म-मा—प्रशासिता पृथिवी
2. अ-क—कोशयोः श्लोकचतुष्टयं नास्ति ।
3. ख—नास्त्ययं श्लोकः । 4. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
5. ख—कोश एकस्मिन्नेवायं श्लोको वर्तते ।

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
नान्यश्शमाद्भारतानामिति स्म ।
स बाह्लिकानामृषभो मनीषी
पुनर्यथा माऽभिवदेत् प्रसन्नः ॥ २३

गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
विज्ञानवान् नैव च निष्ठुरो यः ।
स्नेहादमर्षं सहते सदैव
स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २४

अर्हत्तमः कुरुषु स सौमदत्तिस्
स नो भ्राता सञ्जय मत्सखा च ।
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽर्हस्
सहामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २५

भूरिश्रवास्तात निपातयोधी
महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यः ।
गत्वा स्म तं मद्वचनेन ब्रूयाश्
शल्यं तथा मद्वचनान् प्रतीतः ॥ २६

महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्र्यस्
समश्शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।

[1]ह्रीनिषेवो देविता यो मताक्षस्
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ २७
ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्दंस्
तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७॥

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
यं यमेषां मन्यसे येन योग्यं
तत्तत् प्रोच्यानामयं सूत वाच्याः ॥ २८॥

ये राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
[2]वसातयस्साल्वकाः केकयाश्च
तथाऽम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २९॥

प्राच्योदीच्या दाक्षिण्यात्याश्च शूरास्
तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
[3]ये चानृशंसाश्शीलवृत्तोपपन्नास्
तेषां सर्वेषां कुशलं सूत पृच्छेः ॥ ३०॥

---

1. मा—इदमर्धं न दृश्यते ।
2. ख—नास्तीदमर्धम् ।
3. ग-घ-ङ—अन्तर्भूताः शीलधर्मोपपन्नास् ।
म-मा—अनृशंसाश्शीलवृत्तोपपन्नास् ।

हस्त्यारोहा रथिनस्सादिनश्च
　　पदातय[1]श्चार्यसङ्घा महान्तः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्यम्
　　अनामयं परिपृच्छेस्समग्रान ॥ ३१॥

तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्यान
　　दौवारिकान् ये च सेनां नयन्ति ।
आयव्ययौ ये गणयन्ति नित्यम्
　　अर्थांश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ ३२॥

[2]आख्याय मां कुशलिनं स्म नित्यम्
　　अनामयं परिपृच्छेस्समग्रान् ॥ ३३

[3]गान्धारराजश्शकुनिः पार्वतीयो
　　निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
मानं कुर्वन धार्तराष्ट्रस्य [4]सूत
　　मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३४

यः पाण्डवानेकरथेन वीरस्
　　समुत्सहत्यप्रधृष्यान् विजेतुम् ।
यो मुह्यतां मोहयिताऽद्वितीयो
　　वैकर्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३५

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—श्चाश्वसङ्घा ।
2. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते ।
3. ग-घ—तथा च राजा । ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
4. ग-घ-ङ—नित्यं मिथ्यावृत्तं । म-मा—नित्यं मिथ्यायुक्तं ।

स एव भक्तस्स गुरुस्स भृत्यस्
स वै पिता स च माता सुहृच्च ।
अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी
स नो मन्त्री कुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३६

वृद्धास्स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना
ज्ञायन्ते नस्सञ्जय मातरस्ताः ।
ताभिस्सर्वाभिस्सहिताभिस्समेत्य
स्त्रीभि[1]र्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३७

कच्चित् पुत्रा जीवपुत्रास्सुसम्यग्
वर्तन्ते वै वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।
इति स्मोक्त्वा सञ्जय ब्रूहि पश्चाद्
अजातशत्रुः कुशली [2]सपुत्रः ॥ ३८

राज्ञो भार्यास्सञ्जय वेत्थ तत्र
तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।
सुसङ्गुप्ता[3]स्सुरभयोऽनवद्याः
कच्चिद्गृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३९

1. ग—श्वश्रुद्धाभि ।
ख-ङ-म-मा—श्वश्रुद्धाभिरभिवाद्यानुपृच्छेः ।
2. ख-ग-घ-ङ—सभृत्यः ।
3. ग-घ-ङ—श्वशूरनार्यो ।

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु [1]भद्राः
कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाः ।
यथा च वस्स्युः पतयोऽनुकूलास्
तथा वृत्तिमात्मनस्स्थापयध्वम ॥ ४०

[2]या नस्स्नुषास्सञ्जय वेत्थ तत्र
प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत् प्रसन्नः ॥ ४१

कन्यास्स्वजेथास्सदनेषु सञ्जय
अनामयं मद्वचनेन [3]पृच्छेः ।
कल्याणा वस्सन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ४२

अलङ्कृता वस्त्रवत्यस्सुगन्धा
अबीभत्सास्सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक् च लघ्वी
वेश्यास्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४३

1. ग-घ-ख-ङ—भद्रा कल्याणवृत्तीरनृशंसरूपाः ।
मा—शुभ्राः कल्याणवृत्तिरनृशंसरूपा ।
2 ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
3. अ-क-ख—पृष्ट्वा ।

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुब्जखञ्जाः ।
[1]आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो-
ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४४

कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान् कृपणान् वामनान् वा
यानानृशंस्याद्धृतराष्ट्रो बिभर्ति ॥ ४५

अन्धाश्च सर्वे बधिरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो-
ऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ४६

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून् सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४७

न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं
नानादेश्या बहवो जातिसङ्घाः ।
विप्रोषितो बालवद् द्रष्टुमिच्छन्
नमस्येऽहं सञ्जय भैमसेनान् ॥ ४८

1. अ—तथा काणाश्चाङ्गहीनाश्च सर्वे । [अधिकः पाठः]

ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां
त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ॥ ४८॥

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः [1]कृतानि
भोग्यान्यथो विजयं वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४९॥

[2]ये चानाथा दुर्बलास्सर्वकालम्
आत्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।
तांश्चापि त्वं कृपणान् सर्वथैव
अस्मद्वाक्यात् कुशलं तात पृच्छेः ॥ ५०॥

ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रान्
नानादिग्भ्योऽभ्यागतास्सूतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वान्
संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ५१॥

[3]एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान् कुशलं तांश्च सूत
पश्चादहं कुशली तात वाच्यः ॥ ५२॥

---

1. अ-क-ख—कृतान् वै भावान् यथा नोत वा वर्तयन्ति ।
2. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
3. ख—श्लोकद्वयं न दृश्यते ।

न हीदृशास्सन्ति परे पृथिव्यां
ये योधका [1]धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु [2]नित्यो मम धर्म एव
महाबलश्शत्रुनिबर्हणाय ॥ ५३॥

इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
सुयोधनं [3]सञ्जय श्रावयेथाः ॥ ५४

यस्ते शरीरे हृदयं धुनोति
कामः कुरून्सपत्नोऽनुशिष्याम् ।
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
न्नैवं विधास्याम यथा प्रियं ते ॥ ५५

ददस्व वा शक्रपुरीं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ५५॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[अस्मिन्नध्याये ५५॥ श्लोकाः]

1. ग-च-ङ-म-मा—धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
2. ग-च-ङ-म-मा—युक्तो मम नित्यमेव ।
3. ग-च-ङ-म-मा—मद्वचनेन ब्रूहि ।

॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रभीष्मयोरभिवादनपूर्वकं सन्धिकरणविज्ञापननिवेदनचोदनम् ॥ १ ॥ तथा दुर्योधनं प्रति तत्कृतानयोपेक्षणकथनपूर्वकं ग्रामपञ्चकदानेन सन्धिकरणसन्देशः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरः—

उत सन्तमसन्तं वा [1]बालं धीरं च सञ्जय ।
उताबलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २

[2]बलं जिज्ञासमानस्य आचक्षीथा यथातथम् ।
[3]अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा याथातथ्येन हृष्टवत् ॥ ३

गावल्गणे कुरून् गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसङ्गृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४

ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन् वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५

तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम ।

---

1. ग-घ-ङ—जडं । म मा—जडं वीरं च ।
2. म-मा-ङ—अलं विज्ञापनाय स्याद् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—अथोपमन्त्रयेथास्त्वम् अन्योन्येनातिहृष्टवत् ।

राज्ये तान् स्थापयित्वाऽग्रे नोपेक्षेथा विनश्यतः ॥ ६

सर्वमप्येतदेकस्य नालं सञ्जय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो [1]द्विषतां मा वशं गमः ॥ ७

तथा भीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् ।
शिरसा चाभिवन्देथा मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८

अभिवाद्य च वक्तव्यस् ततोऽस्माकं पितामहः ॥ ८॥

भवता शन्तनोर्वंशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ।
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ॥ ९॥

यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०

तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य [2]भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरम् ॥ ११

अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरूणामासीनम् अनुनीय पुनः पुनः ॥ १२

अपापां यदुपैक्षन्त कृष्णामेतां सभागताम् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३

---

1. ख-घ-ङ-म—मा द्विषद्भयो वशं गताः ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—भाषेथाः शमकामो युधिष्ठिरः ।

[1]एवं पूर्वापरान् क्लेशान् अतितिक्षन्त पाण्डवाः ।
बलीयांसोऽपि सन्तो यत् तत् सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४

यन्नः प्राव्राजयस्सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तद्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १५

[2]यत्तत् सभायामाक्रम्य कृष्णा केशेष्वधषयत् ।
दुश्शासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६

यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परन्तप ।
निवर्तय परद्रव्याद् बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७

शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिरेव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८

कुशस्थलं वृकस्थलम् अवन्तीं वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेकं च पञ्चमम् ॥ १९

भ्रातॄणां देहि पञ्चानां पञ्च ग्रामान् सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ भ्रातृभिस्सह सञ्जय ॥ २०

भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।
स्मयमानास्समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिस्सह ॥ २१

---

1. ख-घ-ङ—श्लोकोऽयं नास्ति ।
2. अ-क—यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य

अक्षतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२

अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय सञ्जय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

पाण्डवानुज्ञातेन सञ्जयेन राज्ञो धृतराष्ट्रमुपगम्य अभिवादनपूर्वकं युधिष्ठिरकृतकुशलप्रश्नादिकथनम् ॥ १ ॥ तथा धृतराष्ट्रं विगर्ह्य युधिष्ठिरवचनस्य श्वः कथनकथनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः

धर्मराजस्य तु वचश्श्रुत्वा पार्थो धनञ्जयः ।
उवाच सञ्जयं तत्र वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ १

अर्जुनः—

पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।
द्रोणं सपुत्रं शल्यं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ २

विकर्णं सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।

विविंशतिं चित्रसेनं जयत्सेनं च सञ्जय ॥ ३

भगदत्तं तथा चैव शूरं रणकृतां वरम् ॥ ३॥

ये चाप्यन्ये कुरवस्तत्र सन्ति
राजानश्चेद्भूमिपालास्समेताः ।
युयुत्सवः पार्थिवास्सैन्धवाश्च
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ४॥

यथान्यायं कुशलं वन्दनं च
समागमे मद्वचनेन वाच्याः ॥ ५

ततो ब्रूयास्सञ्जय राजमध्ये
दुर्योधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ५॥

वैशम्पायनः—

एवं प्रतिप्राप्य धनञ्जयस्तं
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चैव पार्थः ।
उवाच वाक्यं स्वजनप्रहर्षं
वित्रासनं धृतराष्ट्रात्मजानाम् ॥ ६॥

अर्जुनेन समादिष्टस् तथेत्युक्त्वा तु सञ्जयः ।
पार्थानामन्त्रयामास केशवं च यशस्विनम्* ॥ ७॥

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ ८॥

* म-मा—अत्राध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

[1]तदा तु सञ्जयः क्षिप्रम् एकाह्नेन परन्तपः।
याति स्म हास्तिनपुरं निशाकाले परन्तप ॥ ९॥

सम्प्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमश्वैर्महाजवैः ।
अन्तःपुरमुपस्थाय द्वास्स्थं वचनमब्रवीत् ॥ १०॥

सञ्जयः—

आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वास्स्थ मां समुपागतम् ।
सकाशात् पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृथाः ॥ ११॥

[2]जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वास्स्थ
प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ १२

द्वास्स्थः—

सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते
दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ।
प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशात्
प्रशाधि राजन किमयं करोतु ॥ १३

धृतराष्ट्रः—

आचक्ष्व मां सुखिनं कल्यमस्मै
प्रवेश्यतां स्वागतं सञ्जयाय ।

---

1. अ-क—कोशयोः अयं श्लोको नास्ति।
2. म-मा—कोशयोरेवेदमर्धं वर्तते ।
ग-ङ—जागर्ति चेदभिवाद्योपवृत्तो
निवेद्योऽहं विदितो भूमिपस्य । [पाठान्तरम्]

न चाहमेतस्य भवाम्य[1]काल्यस्
स मे कस्माद्द्वारि [2]तिष्ठेच्च सूतः ॥ १४

वैशम्पायनः—

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य
महावेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।
सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद
वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिस्सूतपुत्रः ॥ १५

सञ्जयः—

सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते
प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव [3]पाण्डवान् ।
अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी
युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ १६
स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः
कच्चित् पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ।
तथा सुहृद्भिस्सचिवैश्च राजन्
ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ १७

धृतराष्ट्रः—

[4]अभिनन्द्य त्वां तात वदामि सञ्जय
अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।

1. अ—कालः । म—काल्यमस्मै ।
2. ग-घ-ङ—तिष्ठेत सूतः । म-मा—तिष्ठेत क्षत्तः । अ-क—तिष्ठेच्च सक्तः
3. ख-घ-ङ—पार्थान् । 4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—अभ्येत्य ।

कच्चित् स राजा कुशली सपुत्रस्
सहामात्यस्सानुजः कौरवाणाम् ॥ १८

सञ्जयः—

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
[1]बुभूषते यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च ॥ १९

परो धर्मः पाण्डवस्यानृशंस्यं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थोऽ-
नुरुध्यते भारत [2]तस्य बुद्धिः ॥ २०

[3]न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म
सम्पद्यते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
अकुर्वतस्स्याद्यदि चापि सर्वं
तस्मान्नाहुः पौरुषं कर्मणोऽन्यत् ॥ २१

मातुः पितुः कर्मणाऽभिप्रसूतम्
संवर्धते कर्मणा भोजनेन ।

---

1. ग-घ-ङ—भूयश्चातो । म-मा—भूयश्च ते ।
2. ख-ग-घ-ङ—तद्धितश्च । म-मा—तस्य विद्धि ।
3. अ-क—कोशयोः श्लोकद्वयं नास्ति

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्
निन्दाप्रशंसे च भजेत येन ॥ २२
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।
इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ २३
इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदर्कं घोरमवर्णरूपम् ।
[1]यावन् परं कामयतेऽतिवेलं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ २४
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ।
विरोचते ह्यार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ २५
[2]अङ्गात्मनः कर्म निबोध राजन्
धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राजन्
भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ २६

1. ग—यावत् परः कामयतेऽतिकाव्यं ।
ख-घ-ङ-म-मा—यावन्नरः कामयतेऽतिकाव्यं ।
2. अ-क—हन्तात्मनः

स त्वमर्थं संशयितं विना तैर्
आशंससे पुत्रवशानुगस्सन् ।
अधर्मशब्दश्च महान् पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य ॥ २७
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
[1]धर्मद्वेषी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा [2]नापदस्सन्तितीर्षे-
[3]द्धीनो वीर्याद्यश्च भवेदशिष्टः ॥ २८
कुले जातो [4]बलवान् यो यशस्वी
बहुश्रुतस्सुखजीवी जितात्मा ।
धर्माधर्मौ [5]ग्रथितौ यो बिभर्ति
स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ २९
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि सम्प्रणेता ।
[6]एवं युक्तस्सर्वमन्त्रैर्विहीनम्
अनाशास्यं कर्म कुर्यादमूढः ॥ ३०

1. अ-क—दीर्घावेदी । म-मा—दीर्घवैरी ।
2. अ-क—नापदस्संश्रयेयुर् । 3. ग-घ-ङ-म-मा—हीनप्रवीर्यो यश्च ।
4. ग-घ-ङ—धर्मवान् । ख-म—धनवान् ।
मा—धनधान्यो मनस्वी ।
5. ग—ग्रथितयोर्विपश्चिन्नान्यस्त ।
ख-घ-ङ-म-मा—धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्विपश्चिन्नान्यस्त ।
6. क-ख—एवमुक्तस्सर्वमन्त्रै रधीनो नरो नृशंसं ।

तव ह्यमी मन्त्रविदस्समेत्य
　समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान निश्चयश्च
　[1]कुरुक्षयो नियमेनोदपादि ॥　३१

अकालिकं कुरवो नाभविष्यन
　पापेन चेन् पापमजातशत्रुः ।
इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
　निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यन् ॥　३२

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
　यत्र पार्थः परलोकं स्म द्रष्टुम् ।
[2]अत्यक्रामन् स तथा सर्वमर्त्यान्
　स केशवो यस्य मनुष्यकारः ॥　३३

एतान् गुणान् कर्मकृतानवेक्ष्य
　भावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
　नान्यत् कालात् कारणं तत्र मेने ॥　३४

1. ख-ग-घ-ङ - कुरुक्षयार्थे नियतोप्यत्ययपायि ।
　म-मा—कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपायी ॥
2. अ-क—अत्यक्रामेत् स तथा समं तत् स्यात् संशयो ।

चक्षुःश्रोत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा
ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
[1]नातिप्रीतान्येव तृष्णाक्षये तु
तान्यव्यथो दुःख[2]भीतः प्रणुद्यात् ॥ ३५

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म
संवर्तते सम्प्रयुक्तं यथावत् ।
मातुः पितुः कर्मणाऽभिप्रसूतस्
संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ ३६

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन
निन्दाप्रशंसे च भजन्त एनम ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ ३७

स त्वां गर्हे भारतानां विरोधाद्
अन्तो नूनं भविताऽयं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधान्
कुरून् दहेत् कृष्णवर्त्मेव कक्षम् ॥ ३८

---

1. अ-क—तानि प्रीतान्येव दृष्ट्वा क्षयान्ते ताम्यव्यथो ।
2. अ-क—हीनः

त्वमेवैको जातु [1]पुत्रस्य राजन
वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र ।
[2]यदात्मानं श्लाघसे द्यूतकाले
नागाऽशमं पश्य विपाकमस्य ॥ ३९

अनाप्तानां सङ्ग्रहान् त्वं नरेन्द्र
तथाऽऽप्तानां निग्रहाच्चैव राजन ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्ताम्
अशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ४०

अनुज्ञातो रथवेगावधूतश्
श्रान्तोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातश्श्रोतारः कुरवस्सभायाम्
अजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ४१

धृतराष्ट्रः—
[3]अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि
प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।

1 ग-घ-ङ-म-मा—पुत्रेषु राजन् वंशं हन्ता ।
2. अ-क—कामात्मनः श्लाघनाद् द्यूतकाले-
माागाऽशमं पश्य विपाकमस्य ।
ख-ग-ङ-म-मा—नान्यच्छमात् पश्यसि पाकमस्य ।
3. म-मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते

प्रातश्श्रोतारः कुरवस्सभायाम्
अजातशत्रोर्वचनं [1]समेताः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ ५० ॥ सञ्जययानपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

[समाप्तं सञ्जययानपर्व]

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

[प्रजागरपर्व]

धृतराष्ट्रेण राज्ञा विदुरानयनम् ॥ १ ॥ चिन्तया प्रजागरं गतेन धृतराष्ट्रेण दुर्योधनादिसुखोपायप्रश्ने विदुरेण नीतिकथनपूर्वकं पाण्डवेभ्यो राज्यदानस्य तदुपायत्वकथनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

द्वास्स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ ॥

धृतराष्ट्रः—

विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरम् ॥ १

वैशम्पायनः—

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ॥ १॥

1. ख-ग-घ-ङ—यथोक्तम् ।

दूतः—

ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञो दिदृक्षते ॥ २

वैशम्पायनः—

एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।

अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वास्स्थं मां [1]प्रतिपादय ॥ ३

द्वास्स्थः—

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।

द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्रः—

प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।

अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५

द्वास्स्थः—

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर् महाराजस्य धीमतः ।

न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजाऽब्रवीद्धि माम् ॥ ६

वैशम्पायनः—

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७

विदुरः—

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ सम्प्राप्तस्तव शासनात् ।

यदि किञ्चन कर्तव्यम् अयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

---

1 ख-घ-ग-ङ-मा—प्रतिवेदय ।   म—प्रत्यवेदयत् ।

धृतराष्ट्रः—

सञ्जयो विदुर प्राप्तो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोःश्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।
तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत् प्रजागरम् ॥ १०

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि ।
तद् ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११

यतः प्राप्तस्सञ्जयः पाण्डवेभ्यो
न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।
सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि
किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

[1]तन्मे ब्रूहि विदुर त्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ।
यथा च नस्तात हितं भवेच्च
प्रजाश्च सर्वास्सुखिता भवेयुः ॥ १३

विदुरः—

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हृतस्वं कामिनं चोरम् आविशन्ति प्रजागराः ॥ १४

1. अ-क—कोशयोः अयं श्लोको नास्ति।

कच्चिदेतैर्महादोषैर् न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिच्च परवित्तेषु गृध्नन न परितप्यसे ॥ १५

धृतराष्ट्रः—

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।
अस्मिन् राजर्षिवंशे हि [1]त्वमेकः प्राज्ञसत्तमः ॥ १६

विदुरः—

[2]राजा लक्षणसम्पन्नस् त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् ।
प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ १७

विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन लम्भितः ॥ १७॥
अर्चिषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ॥ १८

आनृशंस्यादनुक्रोशाद् धर्मात् सत्यात् पराक्रमात् ।
गुरुत्वं त्वयि सम्प्रेक्ष्य बहून क्लेशांस्तितिक्षते ॥ १९

दुर्योधने सौबले च कर्णे दुश्शासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ २०

आत्मज्ञानं समारम्भस् तितिक्षा धर्मनित्यता ।
वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः ॥ २१

एकस्माद्वृक्षाद्यज्ञपात्राणि राजन्
स्रुक् च द्रोणी वोढनी पीडनी च ।

---

1. अ-क—त्वमेको बुद्धिसम्मतः ।
2. अ-क—कोशयोः इत आरभ्य श्लोकषट्कं नास्ति ।

एतद्राजन् ब्रुवतो मे निबोध
एकस्माद्वै जायतेऽसच्च सच्च ॥ २२

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकश्श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥ २३

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २४

[1]यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २५

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ २६

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यम् स वै पण्डित उच्यते ॥ २७

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किञ्चिदवमन्यन्ते [2]पण्डिता भरतर्षभ ॥ २८

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासम्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परार्थे
तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २९

1. अ-क—कोशयोः अयं श्लोको नास्ति ।
2. अ-क—नराः पण्डितबुद्धयः ।

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ ३०
निश्चित्य यः [1]प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ३१
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ३२
न हृष्यत्यात्मसम्माने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यस्स पण्डित उच्यते । ३३
तत्त्वज्ञस्सर्वभूतानां योगज्ञस्सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३४
[2]प्रशस्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च यस्स पण्डित उच्यते ॥ ३५
मनोज्ञस्सर्वभूतानां योगज्ञस्सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां स वै पण्डित उच्यते ॥ ३६
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असम्भिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३७
अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यस्स पण्डित उच्यते ॥ ३८

1. ग-घ-ङ-म-मा—प्रकुरुते ।
2. अ-क—प्रवृत्तवाक् ग-म-मा—शुद्धवाक्यश्च ।

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
[1]अर्थांश्च कर्मणा प्रेप्सुर् मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३९

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढस्स उच्यते ॥ ४०

अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४१

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४२

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ४३

[2]श्राद्धं पितृभ्यो नादत्ते दैवतानि न चार्चति ।
सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ॥ ४४

अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
[3]विश्वसित्यप्रशान्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ४५

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानस्स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशानस् स च मूढतमो नरः ॥ ४६

---

1. ग-व-म—अर्थांश्चाकर्मणा । मा—अर्थांश्च कर्मणा ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः
3. अ-क—अविश्वस्ते विश्वसिति

आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
[1]अलभ्यमिच्छन नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ४७

अशिष्यं शास्ति यो राजन यश्च शिष्यं न शास्ति च ।
कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम ॥ ४८

[2]एकस्सम्पन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४९

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ५०

एकं हन्यान्न वा हन्याद् इषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ५१

एकया द्वौ विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ५२

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥ ५३

एकस्स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान् न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकस्सुप्तेषु जागृयात् ॥ ५४

एकमेवाद्वितीयं तद् यद्राजन् नावबुध्यसे ।

1 ख-ग-घ-ङ-म-मा—असाध्यं कर्म यः कुर्यान्मू ।
2. म-मा—अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
मा—विचरत्यसमुन्नद्धो यस्स पण्डित उच्यते । [अधिकः पाठः]

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ५५

[1]एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
[2]यदेनं क्षमया युक्तम् अशक्तं मन्यते जनः ॥ ५६

सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं सुखम् ।
क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ ५७

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५८

अतृणे पतितो वह्निम् स्वयमेवोपशाम्यति ।
अक्षमावान परं दोषैर् आत्मानं चैव योजयेत् ॥ ५९

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिर् अहिंसैका सुखावहा ॥ ६०

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयाविव ।
राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ६१

[3]पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।
गृहस्थो वै निरारम्भम् सारम्भश्चैव भिक्षुकः ॥ ६२

---

1 ङ—इदमर्धं नास्ति ।
2. ख-घ-ङ-मा—इतः श्लोकत्रयं नास्ति
3. अ-क-म-मा—कोशेषु श्लोकोऽयं नास्ति ।

द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके [1]महीयते ।
[2]अब्रुवन् परुषं किञ्चिद् असतोऽनर्चयंस्तथा ॥ ६३
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
स्त्रियः कामितकामिन्यो मूर्खाः पूजितपूजकाः ॥ ६४
द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ६५
द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान ॥ ६६
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम ॥ ६७
द्वावम्भसि प्रवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलाम् ।
धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ६८
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ६९
त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान् मध्यमश्श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ७०
त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत् तांस् त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ७१
त्रय एवाधना राजन् भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत् ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ ७२

1. अ-क-म—ऽधिरोचते ।
2. ख-ग-ब-ङ-मा—न ब्रूयात् ।

[1]हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस् त्रयो दोषा भयप्रदाः ॥ ७३
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस् तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ७४
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
त्रीनेतान्छ् छरणं प्राप्तान विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥ ७५
वरप्रदानं राष्ट्रं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृत्वा त्रीणि चैकं च तत् समम् ॥ ७६

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैस्सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ७७
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाऽभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
[2]वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनम्
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७८

चत्वार्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
[3]पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७९

---

1. ख-ब-ङ-मा—इतः श्लोकचतुष्कं नास्ति
2. ख-ब-ङ-मा—श्रान्तो
3. ख—अर्धमिदं नास्ति

देवतानां च सङ्कल्पम् अनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ८०

पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ८१

पञ्चैव पूजयँल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान पितृन् मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान ॥ ८२

पञ्च त्वाऽनुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ८३

[1]पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ८४

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ८५

षडिमान् पुरुषो जह्याद् भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यम् अनधीयानमृत्विजम् ॥ ८६

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ८७

षडेव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यम् अनसूया क्षमा धृतिः ॥ ८८

1. ख—श्लोकोऽयं नास्ति

षण्णामात्मनि नित्यानाम् ऐश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर् युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ८९

[1]अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि तात ॥ ९०

षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ९१

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ९२

[2]षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गावस्सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसङ्गतिः ॥ ९३

षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताश्शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ॥ ९४

नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकान् ॥ ९५

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासस्
सद्भिर्मनुष्यैस्सह सम्प्रयोगः ।

1. ख-ब-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति
2. ख-ब-ङ-मा—इतः श्लोकपञ्चकं नास्ति

स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासष्
पट् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ९६

ईर्ष्युर्घृणी न सन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९७

सप्त दोषास्सदा [1]राज्ञा हातव्या विजिगीषुणा ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९८

स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यम् अर्थदूषणमेव च ॥ ९९

अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ १००

ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ १०१

नैनान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान् दोषान् नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुध्वा विसर्जयेत् ॥ १०२

अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
[2]वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ १०३

समागमश्च सखिभिर् महांश्चैव धनागमः ।

---

1. अ-क-म—राजन् हातव्या व्यसनोदयाः ।
2. ख—नास्तीदमर्धम्

पुत्रेण च परिष्वङ्गस् सन्निपातश्च मैथुने ॥ १०४

समये च प्रियालापस् स्वयूथेषु [1]समुन्नतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ १०५

[2]अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमश्श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ १०६

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥ १०७

दश धर्मान् न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ॥ १०७॥

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश् श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ॥ १०८॥

तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ १०९

अत्रैवोदाहरन्तीमम् इतिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ११०

यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।

1. ग-ब-ङ-मा—च सन्नतिः।
2. ख-ब-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति

विशेषविच्छ्रुतवान् क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ १११
जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान्
विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति [1]पथ्यं च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ११२
सुदुर्बलं नावजानाति किञ्चिद्
युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।
न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ११३
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिद्
उद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते [2]जितात्मा
धुरन्धरस्तस्य जितास्सपत्नाः ॥ ११४
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैस्सन्धिं परदाराभिमर्शम् ।
दम्भं स्तैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यस्स सुखी सदैव ॥ ११५

1 अ-क-ख-म—मार्गं च
2. अ-क—महात्मा ।

न संरम्भेणारभते [1]त्रिवर्गम्
आकारितश्शंसति तत्त्वमेव ।
[2]न मित्रार्थं रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ११६

न योऽभ्यसूयत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
[3]नात्याह किञ्चित् क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ११७

यो नोद्धतं कुरुते जातु वेषं
न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् ।
न मूर्छितः कटुकान्याह किञ्चित्
प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ११८

न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति शान्तिमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं
तमार्यशीलं परमाहु[4]रार्याः ॥ ११९

1. ग-घ-ङ—परार्थं न चानृतं ।
मा—ऽर्थवर्गं नाकारितं शंसति सत्यमेव ।
2. ग—न च स्त्रियार्थे यतते । ख-घ-ङ-मा—न च स्त्रियोऽर्थे यतते ।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—न विग्रहाद्रोचयते विवादं ।
4. ग-घ-ङ—रग्र्यम् । मा—रर्थ्यम् ।

न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ।
दत्त्वा न पश्चात् कुरुतेऽनुतापं
[1]स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ १२०

देशाचारान् समयाञ्जातिधर्मान्
बुभूषते यस्स परावरज्ञः ।
स यत्र तत्राभिगतस्सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ १२१

दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान् वर्जयेत् स प्रधानः ॥ १२२

दमं शौचं दैविकं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तान विविधाँल्लोकवादान् ।
एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ १२३

समैर्विवाहं कुरुते न हीनैस्
समैस्सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।

1. मा—न कत्थते सत्पुरुषस्सुशीलः ।

गुणैर्विशिष्टांश्च पुरो दधाति
विपश्चितस्तस्य नयास्सुनीताः ॥ १२४

मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
ददात्यमित्रेष्वपि याचितस्सं-
स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ १२५

चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
[1]नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ १२६

यस्सर्वभूतप्रशमे निविष्टस्
सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः ।
अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२७

यश्चात्मनाऽपत्रपते भृशं नरस्
स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजास्सुमनास्समाहितम्
स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १२८

---

1. ख-घ-ङ—स्वल्पो नास्य व्यथते। ग—स्वल्पो नास्य श्लथते।
अ-क—स्वल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः।
मा—स्वल्पं तस्य व्यथते कश्चिदर्थः।

वने जाताऽशापदग्धस्य राज्ञः
पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
त्वयैव बाला वर्धिताश्शिक्षिताश्च
तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १२९

प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
सुखी पुत्रैस्सहितो [1]मोदमानः ।
न देवानां नापि च मानुषाणां
भविष्यसि त्वं [2]गर्हणीयो नरेन्द्र ॥ १३०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये १३० श्लोकाः]

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनादिश्रेयस्साधनप्रश्ने विदुरेण नीतिकथनपूर्वकं युधिष्ठिराय राज्यदानस्य तत्साधनत्वकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

जाग्रतो दह्यमानस्य यत् कार्यमनुपश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थ[3]कुशलश्शुचिः ॥ १

1. ख-ग-घ-ङ-मा—वर्धयस्व । 2. अ-क-ख-म-मा—तर्कणीयो
3. अ-क-ख-ग-घ-म—कुशलो ह्यसि ।

[1]तन्मां यथावद्विदुर प्रशाधि
प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्व
[2]श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २
पापाशङ्की पापमेवानुपश्यन्
पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाऽहम् ।
कवे तन्मे ब्रूहि [3]तत्त्वं यथाव-
न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुरः—

शुभं वा यदि वा पापं [4]प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
[5]अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद् यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ ४
तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन् [6]शममिच्छन् कुरून् प्रति ।
वचश्श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५
मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्ध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६
[7]अदैवयोगविहितं यत्तु कर्म न सिध्यति ।
उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७

1. ख-ग-घ-ङ—तस्माद् । 2. ग-घ-ङ—श्रेयः पथ्यं ।
3. अ-क-ख—सर्वं । 4. अ-क—द्वेष्यं ।
5. ख-ग-घ-ङ-मा—नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयाद् । 6. अ-क-म-मा—भव ।
7. ख-ग-घ-ङ-मा—तथैव योगविहितं न सिद्ध्येद्यत् कर्म यन्नृप ।

[पाठान्तरम्]

अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
सम्प्रधार्य च कुर्वीत [1]न वेगेन समाचरेत् ॥ ८

अनुबन्धं च सम्प्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम् ।
उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
[2]कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११

न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसाम्प्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम ॥ १२

भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
[3]लोभाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं [4]परिणमेद्यत्तु तद्ग्राह्यं भूतिमिच्छता ॥ १४

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
न प्राप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५

1. ख-ग-घ-ङ—सहसा न ।
2. ख—इतस्सार्धश्लोकद्वयं नास्ति ।
3. ख-घ-ङ-मा—अन्नाभिलाषी ।
4. ग-घ-ख-ङ-मा—च परिणामे यत् तदाद्यं

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते [1]बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान् मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७
[2]पुष्पं फलं विचिन्वंश्च मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि सञ्चिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
अनर्थे चैव निरतम् अर्थे चैव पराङ्मुखम ।
[3]अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ २१
[4]न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २१॥
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २२॥
कांश्चिदर्थान नरः प्राज्ञो [5]लघुमूलान् [6]महाफलान ।

1. ग-ङ—बीजं चैव फलात् पुनः । मा—बीजं चास्य फलं पुनः ।
2. ख-घ-ङ-मा—पुष्पं पुष्पं प्रचिन्वीत ।
3. मा—कोश एकस्मिन्नेवेदमर्धं वर्तते ।
4. मा—इदमर्धं नास्ति ।
5. ख-घ-ङ-मा—लघुयत्नान् ।
6 अ-क—महोदयान् ।

क्षिप्रमारभते कर्तुं न [1]दीर्घयति तादृशान् ॥ २३॥

ऋजु पश्यति यस्सर्वं चक्षुषा नु पिबन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकम् अनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २४॥

[2]सुपुष्पितस्स्यादफलः फलितस्स्याद्दुरारुहः ।
अपक्वः पक्वसङ्काशो न च शीर्येत कर्हिचित् ॥ २५॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २६॥

यस्मात् त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २७॥

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्यापि स्वेन कर्मणा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २८॥

धर्ममाचरतो राज्ञम् सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २९॥

अथ सन्त्यजतो धर्मम् अधर्ममनुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिर् अग्नौ चर्माहितं यथा ॥ ३०॥

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने ।
स एव यत्नः कर्तव्यस् स्वराष्ट्रपरिपालने । ३१॥

---

1. अ-क—विघ्नयति ।
2. ख-घ-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ ३२॥

अप्युन्मत्तात् [1]प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
सर्वतस्सारमादद्याद् [2]अश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३३॥

सुव्याहृतानि महतां सुकृतानि ततस्ततः ।
[3]सञ्चिन्वन् धीर आसीत सिलाहारी सिलं यथा ॥ ३४॥

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश् चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३५॥

भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुघा राजन नैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ३६॥

यदतप्तं प्रणमति न तत् सन्तापयन्त्यपि ।
यत् स्वयं नमते दारु न तत् सन्नामयेद्बुधः ॥ ३७॥

एतयोपमया धीरस् सन्नमेत बलीयसे ।
[4]इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३८॥

[5]पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मन्त्रिबान्धवाः ।

1. मा—प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
ख-ग-घ-ङ—प्रलपतो बालादपि सुभाषितम् ।
2. ग-घ-ख-ङ-मा—पांसुभ्य ।
3. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति । 4. मा—इदमर्धं नास्ति ।
5. ख—श्लोकोऽयं नास्ति ।

पतयो [1]बान्धवास्स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३९॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या [2]योगेन रक्ष्यते ।
[3]मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ४०॥

मानेन रक्ष्यते धान्यम् अश्वान् रक्षेदनुक्रमात् ।
अभीक्ष्णदर्शनाद्गावस् स्त्रियो रक्ष्याः [4]कुशीलतः ॥ ४१॥

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ४२॥

य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४३॥

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विसर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च [5]यो न माद्येत् स नोद्विजेत् ॥ ४४॥

विद्यामदो धनमदस् तृतीयोऽभिजनो मदः ।
मदा एतेऽवलिप्तानां [6]न चैव स्युस्सतां मदाः ॥ ४५॥

असन्तोऽभ्य[7]र्चितास्सद्भिः कचित् कार्ये कदाचन ।

---

1 ग-घ-ङ--देवताः । 2. ङ-मा—ऽभ्यासेन ।
3 ख—नास्तीदमर्धम् ।
4 घ—कुचतसः ॥ ग-ङ-मा—कुचेलतः ॥
अ-क—स्त्रिया रक्षा कुचेलता ॥
5. ग-घ-ङ-मा—येन माद्येच्च तद्विभेत् ।
6 ख-घ-ग-ङ-मा—एत एव सतां दमाः ।
7. ग-ख-घ-ङ-म—र्थिताः । मा—र्थितास्सद्भिः किञ्चित् कार्ये ।

मन्यन्ते सन्तमात्मानम् असन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४६॥

[1]गतिरात्मवतां सन्तम् सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिस्सन्तो न त्वसन्तस्सतां गतिः ॥ ४७॥

सभा जिता वस्त्रवता मृष्टाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४८॥

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४९॥

आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
[2]तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ५०॥

सम्पन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत् स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ५१॥

प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
[3]जीर्यन्त्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५२॥

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
[4]उत्तमानां तु मर्त्यानाम् अवमानात् परं भयम् ॥ ५३॥

ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।

1. ख—नास्तीदमर्धम् । 2. ख-ग-घ-ङ-मा—लवणोत्तरे ।
3 ख-ग-घ-ङ-मा—दरिद्राणां तु राजेन्द्र काष्ठं वाऽश्माऽपि जीर्यते । [पाठान्तरम्]
4. घ—सत्त्वं भयदमर्थानाम् अर्थानां मरणाद्भयम् । [अधिकः पाठः]

ऐश्वर्यमदमत्तो हि [1]नापदस्स विबुध्यते ॥ ५४॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५५॥

यो जितः पञ्चवर्गेण [2]समाजेनानुकर्षिणा ।
आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ५६॥

अविजित्य य आत्मानम् अमात्यान विजिगीषते ।
अजितात्मा जितामात्यम् सोऽवशः परिहीयते ॥ ५७॥

[3]आत्मानमेव प्रथमं [4]क्लेशरूपेण योजयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५८॥

वश्येन्द्रियं जिता[5]त्मानं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरम् अत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५९॥

रथश्शरीरं पुरुषस्य राज-
न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्
दान्तैस्सुखं याति रथीव धीरः ॥ ६०॥

1. ख-ग-घ-ङ—नावतिष्ठति कुत्रचित् ।
मा—ऐश्वर्यमदमत्तानां गतिरूर्ध्वा न विद्यते ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—सहजेनात्मकर्शिना । क—सहजेनानुकर्षिणा ।
3. घ—इतः सार्धश्लोको नास्ति ।
4. ख-ग-ङ-मा—नियतं कुरुते वशे ।
5. ग-ङ-मा—मात्यं ।

एतान्य[1]नुगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ताः [2]हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ६१॥

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैरजितैर्बालम् सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ६२॥

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६३॥

अर्थानामीश्वरो यस्स्याद् इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्याद् ऐश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६४॥

आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुर् आत्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६५॥

[3]बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनैवात्माऽऽत्मना जितः ।
स एव नियतो बन्धुस् स एव नियतो रिपुः ॥ ६६॥

क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६७॥

समवेक्ष्येह धर्मार्थौ सम्भारान् योऽधिगच्छति ।
स वै सम्भृतसम्भारम् सततं सुखमेधते ॥ ६८॥

---

1. ङ-मा—नि।
2. ग-घ-ङ-मा—सरथं सारथिं हयाः
3. ख-घ-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति।

यः पञ्चाभ्यन्तराञ्शत्रून् अविजित्य [1]मनोमयान् ।
[2]जिगीषते रिपूनन्यान् विपदोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६९॥

दृश्यन्ते हि महात्मानो बध्यमानास्स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद् राजानो राज्यविच्युताः ॥ ७०॥

[3]असन्त्यागात् पापकृतामपापांस्
तुल्यो दण्डस्स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावात्
तस्मात् पापैस्सह सन्धिं न कुर्यात् ॥ ७१॥

निजानुत्पततश्शत्रून् पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ७२॥

अनसूयाऽऽर्जवं शौचं सन्तोषः प्रियवादिता ।
दमस्सत्यमनायासो [4]न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ७३॥

आत्मज्ञानमनायासम् तितिक्षा धर्मनित्यता ।
[5]वाक् चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्त्येषु भारत ॥ ७४॥

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७५॥

हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्बलम् ।

---

1 ख-ग-घ-ङ—मतिक्षयात्' मा—मनीषया ।
2 ग-घ-ङ-मा—जिगीषति रिपूनन्यान् रिपवोऽ।
3 अ-क-म—स्वसन्त्यागात्।
4 ख-ग-ज-ङ—नैव मार्गो। 5. ख—दया च गुप्तदानं च।

शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा [1]गुणवतां बलम् ॥ ७६॥
वाक्संयमो हि नृपतेस् सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥ ७७॥
[2]अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक् सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन अनर्थायोपपद्यते ॥ ७८॥
[3]रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम ॥ ७९॥
कर्णिनालीकनाराचान [4]निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्छल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ८०॥

[5]वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतश्शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
तान पण्डितो नावसृजेन् परेषु ॥ ८१॥

यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८२॥
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८३॥

1 ख-ग-घ-ङ—बलवतां ।
2. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—संरोहति शरैर्विद्धं ।
4. ख-ग-घ-ङ-मा—निस्सरन्ति । 5. ख—श्लोकोऽयं नास्ति ।

[1]न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ ८४॥

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ॥ ८५॥

राजा लक्षणसम्पन्नस् त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८६॥

अतीव सर्वान पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८७॥

अनुक्रोशादानृशंस्याद् योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात् तव राजेन्द्र बहून क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायाम् संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये ८८॥ श्लोकाः]

॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति सुधन्वविरोचनसंवादादिकथनपूर्वकं पाण्डवेषु पुत्रतौल्येन वृत्तिविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर् विचित्राणीह भाषसे ॥ १

1. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवायं श्लोको दृश्यते

विदुरः—

सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे त्वेते समे स्याताम् आर्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत् कीर्तिर्मनुष्यस्य [1]पुण्या लोके प्रगीयते ।
तावत् स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४
अत्राप्युदाहरन्तीमम् इतिहासं पुरातनम् ।
विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५
स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।
रूपेणाप्रतिमा राजन विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६
विरोचनोऽथ दैतेयस् तदा तत्राजगाम ह ।
प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ॥ ७

केशिनी—

किं ब्राह्मणास्स्विच्छ्रेयांसो दितिजास्स्विद्विरोचन ।
अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ८
[2]इदं व्यवस्य पर्यङ्कं सुधन्वाऽप्यधिरोहतु ॥ ८॥

विरोचनः—

प्राजापत्या वयं श्रेष्ठास् सर्वे केशिनि सत्तमाः ।
अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ९॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा— लोके भवति भारत ।
2. अ-क—इदमर्धं नोपलभ्यते

केशिनी—

इह त्वं वस भोगा वै त्वदर्था मे विरोचन ।
सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ १०॥

विरोचनः—

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि सङ्गतौ ॥ ११॥

विदुरः—

[1]अतीतायां च शर्वर्याम् उदिते सूर्यमण्डले ।
अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ १२॥
विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितस्स्थितः ॥ १३
[3]सुधन्वानं समागच्छन् प्राह्लादिः केशिनी तथा ॥ १३॥
समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।
प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ॥ १४॥
[4]इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम ॥ १५

सुधन्वा—

[5]आस्म्य तल्पे हि सौवर्णे प्राह्लादे ब्राह्मणस्त्वहम् ।
अन्वालभे हिरण्मयं प्राह्लादेदं वरासनम ॥ १६
[6]एकत्वमुपसम्पन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह ॥ १६॥

1 ख-ङ—नास्तीदमर्धम ।
2 ख-ग-ङ-मा—एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत । [पाठान्तरम]
3. ख-घ-ङ-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।
4 ख-ग-ङ-मा—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते।
5. ख-ग-ङ-मा—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते ।
6. ख-ग-घ-ङ-मा—एकान्त ।

विरोचनः—

तवार्हते तु फलकं कूर्चं वाऽप्यथवा बृसी ।

[1]हरन्तु फलकं कूर्चं तथा ब्रुस्यस्तृणानि च ॥ १७॥

सुधन्वन् न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ १८

सुधन्वा—

पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ।

वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् ॥ १९

पिता हि ते समासीनम् उपोपासीत मामधः ।

[2]बालस्सुखोषितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ २०

विरोचनः—

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।

सुधन्वन् विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ २१

सुधन्वा—

[3]हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ २२

विरोचनः—

[4]आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न तु देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ २३

---

1. अ-क-म—कोशेषु इदमर्धं नास्ति ।

2. ख-ग-घ-ङ-मा—बालो गृहेषु सुखितो ।
   अ—बाले सुखोषितो गेहे

3. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।

4. ग-घ-ङ—ते वयं क्व गमिष्यामः ।
   मा—ते वयं कथयिष्यामः प्राणयोरेवमन्तरे ।

सुधन्वा—

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयो[1]र्विपणे कृते ।
[2]पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ॥ २४

विदुरः—

[3]एवं कृतपणौ क्रुद्धौ तदा तत्रैव जग्मतुः ।
विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादो यत्र तिष्ठति ॥ २५

प्रह्लादः—

इमौ तौ सम्प्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।
आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गाविहागतौ ॥ २६

किं वै सहैव चरथो न पुरा चरथस्सह ।
विरोचनैतत् पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ २७

विरोचनः—

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।
[4]तत् त्वां पृच्छावहे तात मा प्रश्नमनृतं वदेः ॥ २८

---

1 ख-ग-घ-ङ—रेवमन्तरे ।
2. ख—इतः सार्धं श्लोकद्वयं नास्ति ।
ङ-मा—अपि पुत्रस्य चेद्धेतोः ।
3 ख-ग-घ-ङ—एवमुक्त्वा गतौ तौ तु प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
[पाठान्तरम्]
क—एवमुक्त्वा तु तौ क्रुद्धौ तदा ।
4 ग-घ—न त्वा पृच्छावहे तात । अ—प्रह्लाद तत्त्वां पृच्छामि ।

प्रह्लादः—

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।
ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता [1]गौः पीवरीकृता ॥ २९

सुधन्वा—

उदकं मधुपर्कं च प्रश्नवाचाऽर्पितं मम ॥ २९॥

प्रह्लाद त्वं तु मे तथ्यं प्रश्नं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
[2]किं ब्राह्मणास्स्विच्छ्रेयांस उताहोस्विद्विरोचनः ॥ ३०॥

प्रह्लादः—

न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।
अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ॥ ३१॥
[3]पुत्रवान् यो भवेद्ब्रह्मन साक्ष्ये चैव व्यवस्थितः ।
तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत् ॥ ३२॥

सुधन्वा—

[4]यद्यतत्त्वं तु वक्तासि यदि वाऽपि न वक्ष्यसि ।
प्रह्लाद प्रश्नमतुलं मूर्धा ते विफलिष्यति ॥ ३३॥

---

1. अ-क-ख—गौरुपधीकृता। 2. घ-ङ-मा—नास्तीदमर्धम्।
3. ग—किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचनः । [अधिकः पाठः]
ख-घ-ङ—अभिवाद्यो भवेद्ब्रह्मन् साक्ष्ये चैव भवेत् स्थितः ।
[पाठान्तरम्]
4. ग—यद्वै सत्यं न वदसि यदि वाऽपि विवक्ष्यसि ।
घ-ङ—यद्वै तत्त्वं न वक्ष्यसि यदि वाऽपि विवक्ष्यसि ।
मा—यद्यत्तत्त्वं वक्ष्यसि त्वं यदि वा न विवक्षसि ।.

विदुरः—

[1]आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ॥ ३४॥

प्रह्लादः—

पुत्रो वाऽन्यो भवेद् ब्रह्मन साक्ष्ये चापि भवेत् स्थितः ।
तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ॥ ३५॥

हंसः—

गां वै दद्यात्त्वौरसाय यद्वाऽन्यत् स्यात् प्रियं धनम् ।
द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ॥ ३६॥

प्रह्लादः—

[2]अथ यो नैव प्रब्रूया[3]त् सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।
हंस [4]तत्वेन पृच्छामि दुर्विवेक्तास्मि किं वदे ॥ ३७॥

हंसः—

पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद् गोकर्णशिथिलं चरन् ।
धर्माद्भ्रश्यति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ॥ ३८॥
धर्म एतान् संरुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ३९
ये धर्ममनुपश्यन्तस् तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
श्रेष्ठोऽर्धं तु हरेत् तत्र भवेत् पादश्च कर्तरि ॥ ४०

---

1. मा—इत आरभ्य नव श्लोका न सन्ति ।
2. घ—नास्तीदमर्धम् । 3. ग-ङ—च सत्यं नानृतं वदेत् ।
4. ख-ग-घ-ङ—तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ॥ ४०॥
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
कर्तारमेनो गच्छेत्तु निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ॥ ४१॥

प्रह्लादः—
मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।
धृतराष्ट्र तत्त्वं पृच्छामि दुर्विवक्ता तु किं वसेत् ॥ ४२॥

हंसः—
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ता[1]ङ्गो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४३॥
[2]नगरे प्रतिरुद्धस्सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान् भूयसः पश्यन् दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४४॥
यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च पुत्रे प्रिये मृते ।
सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ॥ ४५॥
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ४६॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
[3]सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदेः ॥ ४७॥

प्रह्लादः—
मत्तश्श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।

1. मा—गौर् 2. अ-क—सगति 3. ख—नास्तीदमर्धम्।

माताऽस्य श्रेयसी मातु[1]स् तस्मात् त्वं तेन वै जितः ॥ ४८॥

विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन् पुत्रमिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ ४९॥

सुधन्वा—

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात् प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ५०॥

एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात् कुमार्याःसन्निधौ मम ॥ ५१॥

विदुरः—

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमस्ससुतामात्यो नाशं [2]पुत्रार्थमब्रुवन् ॥ ५२॥

न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ ५३॥

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते [3]मनः ।
तथा तथाऽस्य सर्वार्थास् सिद्ध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ५४॥

नैनं छन्दांसि वृजिनात् तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।

---

1 ग—र्भवांस्तत्त्वेन । घ-ङ—र्भवतस्तेन वै ।
2. मा—यः पुत्राननुविभ्रमन् । ग—पुत्रानतु भ्रमन् ।
घ-ङ—पुत्रानतुस्मरन् ।
3. ग-घ-ङ—मतिम् । मा—मतिः ।

नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्
छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५५॥

मद्यपानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्वेषं स्त्रीपुंसयोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ५६॥

सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।
अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान् साक्ष्ये त्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ५७॥

मानाग्निहोत्रमुत मान[1]मौनं
[2]मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयङ्कराणि
[3]भयं प्रयच्छ[4]न्त्ययथाकृतानि ॥ ५८॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
चर्मकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥ ५९॥

---

1. ख-ग-घ-ङ—यज्ञः ।
2. ख-ग-घ—मानादधीतमुत मानमौनम् ।
ङ—मानाधीतमुत मानमौनम् ।
मा—मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
3. ख-ग-घ-ङ—श्रियं ।
4. ख-घ-ङ—न्ति यथाकृतानि ।

[1]भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात् पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ६०॥
[2]सुवर्णग्रहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्महाऽपि च ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात् सर्वे [3]ब्रह्महभिस्समाः ॥ ६१॥
तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ६२॥
जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ।
क्रोधश्श्रियं शीलमनार्यसेवा
ह्रियं कामस्सर्वमेवाभिमानः ॥ ६३॥
न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
न कामिनो ह्रीरलसस्य न श्रीस्
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ॥ ६४॥
श्रीर्मङ्गलात् प्रभवति प्रागल्भ्यात् सम्प्रवर्धते ।
[4]दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात् प्रतितिष्ठति ॥ ६५॥

1. ङ—श्लोकोऽयं न दृश्यते । 2. ग-घ-ङ-मा—सुवग्रहापणो ।
3. अ-क-म-मा—ब्रह्महणैस्समाः ।
4. ग-घ-ङ-मा—दाक्ष्यात् स्वंकुरुते रूपं ।

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमश्श्रुतं च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ६६॥

एतान् गुणांस्तात महानुभावान्
एको गुणस्संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा [1]संश्रयते मनुष्यं
सर्वान् गुणानेष गुणोऽतिभाति ॥ ६७॥

अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
[2]यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ॥ ६८॥

दमस्सत्यमार्जवमानृशंस्यं
चत्वार्येतान्यन्ववायन्ति सन्तः ॥ ६९

[3]इज्याध्ययनदानानि तपस्सत्यं घृणा क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधस्स्मृतः ॥ ७०

[4]तत्र पूर्वचतुर्वर्गो धर्मार्थमपि शब्द्यते ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा—सत्कुरुते ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-श्चत्वार्येषामन्ववायन्ति सन्तः । [अधिकः पाठः]
3. मा—अयं श्लोको न दृश्यते ।
4. अ-क-ख-म-मा—कोशेषु नास्त्ययं श्लोकः ।

उत्तरश्च चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥ ७१

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत् सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ७२

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।

शौर्यं च [1]शक्तिदानं च दशेमे स्वर्गयोनयः ॥ ७३

[2]पापं कुर्वन् पापकीर्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।

पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः [3]पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥ ७४

[4]तस्मात् पापं न कुर्वीत पुरुषस्संशितव्रतः ॥ ७४॥

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ७५॥

[5]पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ७६

---

1 ख-ग-घ-ङ-मा—चित्तमाध्यं च दश संसर्गयोनयः ।

2. मा—अथ यो नैव विब्रूयाश्च सत्यं नानृतं वदेत् ।

ये धर्ममभ्यसूयन्तस् तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठः पादं हरेत् तत्र भवेत् पादश्च कर्तरि ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

अनेनाऽश्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते । [अधिकः पाठः]

3. ख-ग-घ-ङ-मा—पुण्यमेवाश्नुते फलम् ।

4. ख-घ-ङ-मा—नास्तीदमधर्मम् ।

5. मा—श्लोकद्वयं न दृश्यते ।

वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ७६॥

पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति ।
तस्मात् पुण्यं निषेवेत पुरुषस्सुसमाहितः ॥ ७७॥

असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृ[1]च्छठः ।
स कृच्छ्रं महदाप्नोति नचिरात् पापमाचरन् ॥ ७८॥

अनसूयुः कृतप्रज्ञश् शोभनान्याचरन् सदा ।
[2]न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्वत्र च विरोचते ॥ ७९॥

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यस्स पण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ८०॥

दिवसेनैव तत् कुर्याद् येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
[3]अष्टमासेन तत् कुर्याद् येन वर्षास्सुखं वसेत् ॥ ८१॥

पूर्वे वयसि तत् कुर्याद् येन वृद्धस्सुखं वसेत् ।
यावज्जीवं तु तत् कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ८२॥

जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् ।
शूरं विजितसङ्ग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ८३॥

धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा—ग्नरः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म—अकृच्छ्रात् सुखमाप्नोति सर्वत्र तु विराजते ।
3. अ-क-म—इदमर्धं न ।

असंवृतं तद्भवति ततो[1]ऽन्यदवदीर्यते ॥　८४॥
गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अन्तः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥　८५॥
ऋषीणां च नदीनां च [2]कुलानां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यस् स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥　८६॥
द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
क्षत्रिय[3]श्शीलभाग्राजंश् चिरं पालयते महीम् ॥　८७॥
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥　८८॥
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥　८९॥
दुर्योधनेऽथ शकुनौ मूढे दुश्शासने तथा ।
कर्णे चैश्वर्यमाधाय [4]कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥　९०॥
सर्वैर्गुणैरुपेतास्तु पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितृवत् त्वयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥　९१॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[**अस्मिन्नध्याये ९१॥ श्लोकाः**]

1. ग-घ-ङ—ऽन्यदपि जीर्यते ।　2. ग-घ-ङ—शूराणां ।
3. ग-घ-ङ-मा—स्स्वर्ग । 4. ग-घ-ङ—आत्मनो । मा—कस्मात् त्वं ।

॥ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति आत्रेयेण साध्यान् प्रत्युपदिष्टनीतिकथनम् ॥ १ ॥ तथा महाकुललक्षणाद्यभिधानपूर्वकं पाण्डवैस्सन्धिकरणविधानम् ॥ २ ॥

विदुरः—

अत्रैवोदाहरन्तीममं इतिहासं पुरातनम् ।
[1]आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नश्श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।
साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त [2]वै पुरा ॥ २

साध्याः—

साध्या देवा वयमेते महर्षे
दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुमोऽनुमातुम् ।
श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः
[3]काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंसः—

एतत् कार्यममरा[4]स्संश्रुतं मे
धृतिश्शमस्सत्यधर्मानुवृत्तिः ।

---

1. ग-घ-ङ-मा—हंसस्यापि च । 2. ग-घ-ङ—भारत ।
3. ग-घ-ङ-मा—काम्यां । अ-क—कार्यां
4. अ-क—स्संश्रुतो मे । ख-मा—सम्यगेव ।

ग्रन्थिं [1]विभिद्य हृदयस्य सर्वं
प्रियाप्रिये [2]चानुशमं नयीत ॥ ४

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न [3]चाभिमानी न च [4]नीचवृत्तो
[5]नीचां वाचं रुशतीं वर्जयीत ॥ ६

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथाऽसून्
[6]रूक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो [7]वर्जयीत ॥ ७

अरुन्तुदं परुषं रूक्षवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।

---

1. ग-घ-ङ—विमुच्य । मा—द्वितीयं ।
2. अ-क—चात्मसमः प्रियेत ।
मा—चोपशमं नयीत । घ-ङ—चानुवशं नयेत ।
3. ङ-मा—चातिमानी न च हीनवृत्तो ।
4. ख-ग-घ—हीनवृत्ती रूक्षां ।
5. ङ-मा—रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयीत ।
6. ख-ग-घ-ङ-मा—घोरा ।
7. ङ-मा—वर्जयेत् ताम् ।

विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वै वहन्तम् ॥ ८

परश्चेदेनमभिविद्ध्येत बाणैर्
भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात् कविस्सुकृतं मे दधाति ॥ ९

यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा [1]रागवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

[2]अतिवादं न प्रवदेन्न वादयेद्
यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
[3]हन्तुश्च यो नेच्छति पापकं वै
तस्मै देवास्स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुस्
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।

1. अ-क-ख—सङ्गवश्यं
2. ग-घ-ख-ङ—वाच्यं तु यो ।
3. ग—यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छेत् ।
घ-ङ—यो हन्तुमिच्छोश्च न पापमिच्छेत् ।
मा—यो निहन्तुश्च न पापमिच्छेत् ।

प्रियं वदेद्व्याहृतं तत् तृतीयं
धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशै[1]स्सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तेत ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते [2]नानुजिगीषतेऽन्यान्
न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति [3]सर्वस्य नाभावे कुरुते [4]मनः ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यस्स उत्तमपूरुषः ॥ १६

[5]नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
रन्ध्रं परस्य जानाति यस्स मध्यमपूरुषः ॥ १७

[6]दुश्शासनस्तूपहतोऽभिशस्तो
नावर्तते मन्युवशात् कृतघ्नः ।

1 ङ-मा—स्संविवदते । 2 ख-ग-घ-ङ—नोत ।
3. ग-घ-ङ-मा—सर्वत्र । 4. ख-ग-घ-ङ-मा—मतिम्
5 अ-क-ख-म—श्लोकोऽयं नास्ति ।
6 ख-ग-घ-ङ—दुर्दर्शनस्तूपहतान्तरात्मा प्रवर्तते ।
मा—दुर्दर्शनस्तूपहन्ता न शास्ता ।

न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्यो[1]ऽप्यात्मशङ्कितः ।
निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९

उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ।
अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २०

प्राप्नोति वै [2]वित्तमयं बलेन
नित्योत्थानात् प्रज्ञया पौरुषेण ।
न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१

धृतराष्ट्रः—

महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च ।
पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुरः—

तपो दमो ब्रह्मवित्त्वं तितिक्षा
इज्या विवाहास्सान्त्वनं चान्नदानम् ।

---

1. ग-घ-ङ—ह्यतिशङ्कितः।
2. ग-घ-ख-ङ-मा—वीर्यमसह्यरूपं ।

अष्टावेते नित्यमेवं भवन्ति
सतां गुणास्तानि महाकुलानि ॥ २३
[1]येषां न वृत्तं व्यथते न योनिश्
चित्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
अनिज्यया विवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६
ब्राह्मणानां परिभवात् परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः ।
[2]कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च [3]महद्यशः ॥ २९
[4]वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमेति च याति च ।

---

1. अ-क-म—श्लोकोऽयं नास्ति
2. ख-ग-घ-ङ—कुलाख्यां नानुगच्छन्ति ।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—महाजनम् ।
4. ख-घ-ङ-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ३०

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।
कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१

मा नः कुले वैरकृत् कश्चिदस्तु
[1]राजाऽमात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२

यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद् यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् ।
[2]न नस्स समितिं गच्छेद् यश्च नो निर्वपेत् कृषिम् ॥ ३३

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३४

श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ॥ ३५

सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथाऽन्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथाऽन्ये मनुष्याः ॥ ३६

---

1. ग-घ—राजा वध्यो । मा—राजा वध्यो ।
2. ख—नास्तीदमर्धम् ।

न तन्मित्रं यस्य कोपाद्बिभेति
यद्वा मित्रं [1]शङ्कितेनोपचर्यम् ।
यस्मिन् मित्रे पितरीवाश्वसीत
तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि ॥ ३७

[2]यः कश्चिदप्यसन्नद्धो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत् परायणम् ॥ ३८

चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धाननुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यम् अध्रुवो मित्रसङ्ग्रहः ॥ ३९

चलचित्तमनात्मानम् इन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थास्समतिवर्तन्ते हंसाश्शुष्कं सरो यथा ॥ ४०

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनाम् [3]अभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान् मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान् नोपभुञ्जते ॥ ४२

[4]अर्थयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने ।
नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४३

---

1. ग-घ-ङ-मा—कोपनेनोपशङ्क्यम् ।
2. ङ—यदि चेदत्र सम्बन्धो । मा—यदि चेदप्यसम्बन्धो।
   ग-घ—यःकश्चिदप्यसम्बद्धो
3. ख-ग-घ-ङ—अप्सु ।
4. ख-ग-ङ—प्रार्थयेदेव।

सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् ।
सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्व्याधिमृच्छति ॥ ४४

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४५

पुनर्नरो म्रियते जायते च
पुनर्नरो हीयते वर्धते च ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरश्शोचति शोच्यते च ॥ ४६

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायशस्सर्वमेते स्पृशन्ति
तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४७

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि
तेषां यद्यद्वर्धते यत्र यत्र ।
ततस्ततस्स्रवते बुद्धिरस्य
च्छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४८

धृतराष्ट्रः—

तनु[1]रुद्धश्शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।

1. मा—रुद्धशिखी। ग-घ—रुद्धः। क—रुध्यः। ङ—रुद्धशिखो।

मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४९

नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ।
यत्तत् पदमनुद्विग्नं तन्मे वद [1]महामते ॥ ५०

विदुरः—

नान्यत्र विद्यातपसोर् नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र लोभसन्त्यागाच् छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ५१

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।
गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं [2]योगेन विन्दति ॥ ५२

अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५३

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।
तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५४

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना
न वै भिन्ना जातु निद्रां [3]लभन्ते ।
न स्त्रीषु राजन् रतिमाप्नुवन्ति
न मागधैस्स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५५

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं
न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

---

1. ग-ङ-मा—महाद्युते ।　　2. ग-ब-ङ-मा—त्यागेन ।
3 ग-ब-ङ—भजन्ति ।

न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति
न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति । ५६

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं
योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं
न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ५७

सम्पन्नं गोषु सम्भाव्यं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
सम्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सम्भाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५८

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलास्समाः ।
बहून् बहुत्वादायासान सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५९

[1]धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६०

ब्राह्मणेषु च ये शूरास् स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ६१

महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन [2]सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ ६२

---

1. ङ-मा—धूमायन्ति ।
2. ख-ग-घ—शाखास्स्कन्धेन मर्दितुम् ।
ङ-मा—शाखास्कन्धेऽवमर्दितुम् ।

अथ ये सहिता वृक्षास् [1]सङ्घशस्सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६३

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥ ६४

[2]अन्योन्यसमुपस्तम्भाद् अन्योन्या[3]श्रयणेन च ।
ज्ञातयस्सम्प्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५

अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयश्शिशवस्स्त्रियः ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युश्शरणागताः ॥ ६६

न मनुष्ये गुणः कश्चि[4]द् राजन् सधनतामृते ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६७

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगि
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६८

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।

---

1. ङ—अमूला अप्रतिष्ठिताः । मा—समूलास्सुप्रतिष्ठिताः ।
2 ख-घ-ङ-मा—अन्योन्यस्योपसंस्तम्भात् ।
3. ग-घ-ङ-मा—पाश्रयेण च ।
4 ग-घ-ङ-मा – दन्यो धनवतामपि ।

दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न[1]सौख्यम् ॥ ६९

पुराऽप्युक्तं नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं वै पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ७०

न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्
मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ७१

धार्तराष्ट्राः पाण्डवान् पालयन्तु
पाण्डोः पुत्रास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः [2]कुरवो ह्येककार्या
जीवन्तु राजन् सुखिनस्समृद्धाः ॥ ७२

मेधीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्यायत्तं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान्
गोपायस्व स्वं यशस्तात [3]रक्षन् ॥ ७३

1. ग-घ-ङ-मा—भोगान् ।
2 क-ग-मा—कुरवोऽप्यैकमित्राः ।   3. ङ-मा—रक्ष ।

सन्धत्स्व त्वं कौरव पाण्डुपुत्रैर्
मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।
सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७४

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये ७४ श्लोकाः]

॥ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण अल्पायुष्ट्वकारणप्रश्ने विदुरेण तदभिधाय नीतिकथनपूर्वकं कुरुपाण्डवसन्धिकरणविधानम् ॥ १ ॥

विदुरः—
[1]सप्तदशेमान् राजेन्द्र मनुस्स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्य पुरुषान् आकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १

तानेवेन्द्रस्य हि [2]धनुर् अनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादान् अग्राह्यान् गृह्णतस्तथा ॥ २

---

1 ख—श्लोकोऽयं नास्ति

2. ग-घ—चापम् अनाम्यं नमयते ध्रुवम् ।
मा—वै चापम् अनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
ख—धरण्यां नमतोऽब्रवीत् ।
ङ—तानवेहीन्द्रचापं तद् अनाम्यं नमतो ध्रुवम् ।

यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्येद्
यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तम् ।
स्त्रियश्च नो रक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचते कत्थते वा ॥ ३

यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिनां नित्यवैरी ।
अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकामं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

[1]वध्वाऽपहासं श्वशुरो मन्यते यो
वध्वा[2]वसन लभते मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियश्च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५

[3]यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी
दत्त्वा च यः कत्थति याच्यमानम् ।
यश्चासत[4]स्सत्वमुपानयीत
एतान् नयन्ति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६

1 ङ-मा—वध्वावासं श्वशुरो यश्च मन्यते । मा—वध्वा हासं ।
2. ख-ग-घ-ङ—वासं सहते ।
3. ख-घ-ङ-मा—यश्चापि लब्धं न स्मरामीत्युवाच ।
4 ख-ग-घ-ङ-मा—स्सान्त्वमुपासतीह
एते हि यान्त्यनिलं पाशहस्तम् ।

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्
तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया [1]बाधितव्यस्
साध्वाचारस्साधुना [2]प्रत्युपेयः ॥ ७

[3]जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ।
कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा
क्रोधश्श्रियं सर्वमेवा[4]भिमानः ॥ ८

धृतराष्ट्रः—

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै [5]यदा ।
नाप्नोत्यथ च तन् सर्वम् आयुः केनेह [6]हेतुना ॥ ९

विदुरः—

[7]अभिमानोऽतिवादश्च [8]तथाऽत्यागो नराधिप ।
क्रोधश्चात्मविधित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि षट् ॥ १०

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान् घ्नन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ ११

---

1. अ-क—वर्तितव्यः। 2. ख-घ-ङ-मा—प्रत्युदेयः।
3. ख-मा—श्लोकोऽयं नास्ति। 4. घ-ङ—तिमानः।
5. ख-घ-ङ—तथा। 6 ख-ङ—कर्मणा।
7. ग—अतिमानो। ख-घ-ङ-मा—अतिवादोऽतिमानश्च।
8. ख-घ-ङ—तथाऽस्याशा।

विश्वस्तस्यैति यो दारान् यश्चापि गुरुतल्पगः ।
वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ १२

[1]आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।
शरणागतहा चैव सर्वे [2]ब्रह्महणैस्समाः ॥ १३

एतैस्समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३॥

[3]गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्यश्
शेषान्नभोक्ता ह्यविहिंसकश्च ।
नानर्थकृत्याकुलितः कृतज्ञस्
सत्यो मृदुस्स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४॥

[4]सुलभाः पुरुषा राजन सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५॥

यो हि धर्मं समाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १६॥

[5]त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७॥

---

1. ख-मा—इदमर्धं नास्ति
2. ख-ग-घ-ङ—ब्रह्महभि ।
3. ग-घ-ङ-मा—गृही वदान्योऽनपविद्धाग्निहोत्रः ।
   ख—गृही वदान्यो नृपतिश्चाग्निहोत्री ।
4. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
5. ख-ग-घ-ङ-मा—त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं

आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद् दारैरपि धनैरपि ॥ १८॥

[1]द्यूतमेतत् पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।
तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ १९॥

उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राजन
[2]नेदं युक्तं वचनं प्रातिपेय ।
यथौषधं पथ्यमिवातुरस्य
न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ २०॥

काकैरिमांश्चित्रबर्हान् मयूरान्
[3]पराजयेथाः पाण्डवान धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान् क्रोष्टुकान गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र* ॥ २१॥

यस्तात नो क्रुध्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
यस्मिन भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २२॥

---

1. ख-ब-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति
2. ब—नैवं युक्तं प्रातिपीयादिकाले ।
मा—नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
3. ब-ङ—पराजैषीः । मा—पराजयिष्ठाः ।
*ग-ब-ङ—अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
[1]राज्यं धनं सञ्जिघृक्षेदपूर्वम् ।
[2]त्यजन्ति ह्येनं वञ्चिता वै विरुद्धास्
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३॥
कृत्यानि पूर्वं परिसङ्ख्याय सर्वा-
[3]ण्यायव्ययौ चानुरूपां च वृत्तिम् ।
सङ्गृह्णीयादनुरूपान् सहायान्
सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४॥
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुस्
सर्वाणि कार्याणि करो[4]त्यतन्द्री ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यश्
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २५॥
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽ[5]नुशिष्टः
[6]प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
[7]प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यस्स तादृक् त्वरयैव भृत्यः ॥ २६॥

---

1. ख-ङ-मा—बाह्यं जनं ।
2. ग-घ-ङ—त्यजन्त्यमी ह्येनमुचितापराधाः ।
ख-मा—त्यजन्ति ह्येनमुचितापराधाः ।
3 ख-ग-घ-ङ-मा—नायव्ययाभ्यामनु·
4. ख-ग-घ-ङ-मा—त्यत्नकः । 5. ग-ङ—.विशिष्टः । ख—ऽनुशिष्टं
6. ख—प्रत्याख्यायी च । 7 ख-ग-घ-ङ-मा—आत्माभि ।

अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं [1]श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २७॥

न विश्वासाज्जातु परस्य [2]गेहे
गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
[3]न राजकाम्यां योषितं [4]प्रार्थयेत ॥ २८॥

न निह्नवं [5]मन्त्रगतस्य गच्छेत्
संसृष्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ।
न च ब्रूयान्नाश्वसिमि त्वयीति
सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९॥

घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
सेनाजीवी चोद्धृत[6]भूतिरेव
व्यवहारे वै वर्जनीयास्स्युरेते ॥ ३०॥

---

1. घ—सकुलं भार्यमन्यैः । ख—कुशलं । ङ—कुशलं हार्यमन्यैः ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—गेहं ।
3. ख-घ—न राजन्यां योषितं प्रार्थयेत । 4. ग—प्रार्थयीत ।
5. ख-घ-ङ-मा—पुत्र । 6. ङ-मा—भूमिरेव

[1]अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च श्रुतं दमश्च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ३१॥

एतान् गुणांस्तात महानुभावान
एको गुणस्संश्रयते प्रसह्य ।
राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
सर्वान् गुणानेष गुणो बिभर्ति ॥ ३२॥

गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः।
स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
श्रीस्सौकुमार्यं प्रवराश्च [2]नार्यः ॥ ३३॥

गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजन्ते
आरोग्य[3]मायुश्च बलं सुखं च ।
अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं
न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३४॥

अकर्मशीलं च महाशनं च
लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।

1. ख-घ-ङ-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति 2. ख-घ-ङ—भार्याः।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—मायुः प्रतिभा बलं च।

अदेशकालज्ञमनिष्टवेषम्
एतान् गृहे न प्रतिवासयेत ॥ ३५॥

कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
[1]वनौकसं धूर्तममान्यमानिनम् ।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्नम्
एतान् भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३६॥

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं
नित्यानृतं [2]चादृढभक्तिकं च ।
[3]विस्पष्टरागं पटुमानिनं चा-
प्येतान न सेवेत नराधमान् षट् ॥ ३७॥

सहायबन्धना ह्यर्थास् सहायाश्चार्थबन्धनाः ।
अन्योन्यबन्धनावेतौ विनाऽन्योन्यं न सिद्ध्यतः ॥ ३८॥

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा
वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा
अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ३९॥

---

1 ङ-मा—वराकसम्भूतममान्य ।
2 ख—चानृत । मा—दृढभक्तिनं च ।
3. ख-ग-ङ-मा—विकृष्टरागं बहुभाषिणं ।
ख—निकृष्टरागं बहुभाषिणं ।

हितं यत् सर्वभूतानाम् आत्मनश्च सुखावहम् ।
तत् कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ४०॥

वृद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च [1]यस्य स्याद् वृत्तितस्तु भयं कुतः ॥ ४१॥

पश्य दोषान् पाण्डवैर्विग्रहे त्वं
यत्र [2]व्यथेयुरपि देवास्सशक्राः ।
पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो
यशःप्रणाशो द्विषतां च हर्षः ॥ ४२॥

भीष्मस्य कोपस्तव चैवेन्द्रकल्प
द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।
उत्सादयेल्लोकमिमं [3]प्रवृद्धश्
श्वेतो ग्रहस्तिर्यगिवापतन् खे ॥ ४३॥

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।
पृथिवीमनुशासेयुर् अखिलां सागराम्बराम् ॥ ४४॥

धार्तराष्ट्रा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

---

1 ख-ग-घ-ङ—यस्यास्ति तस्य वृत्ति ।
मा—यस्य स्यात् तस्यावृत्ति ।

2. ख-ग-ङ-म-मा—व्यथेरन्नपि सर्वदेवाः ।
घ—व्यथेरन्वयं सर्वथैव ।

3 ख-घ-ङ—प्रवृद्धः श्वेतग्रहस्त्वापतन् वै यथैव ।
म-मा—प्रवृद्धः श्वेतो ग्रहस्त्वापतन् वै यथैव ।

मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन् वनात् ॥ ४५॥

न स्याद्वनमृते व्याघ्रो व्याघ्रो न स्यादृते वनम् ।
वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर् व्याघ्रान् रक्षति काननम् ॥ ४६॥

[1]न तथेच्छन्ति कल्याणान परेषां वेदितुं गुणान् ।
यदेषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७॥

अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थस् स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४८॥

यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४९॥

यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च [2]विन्दति ॥ ५०॥

सन्नियच्छति यो वेगम् उत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
स श्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ५१॥

बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
यत्तु बाहुबलं नाम प्रथमं बलमुच्यते ॥ ५२॥

[3]अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
तृतीयं धनलाभं तु बलमाहु[4]र्मनीषिणः ॥ ५३॥

---

1. ख—नास्त्ययं श्लोकः। 2. ग-घ-ङ-मा—नन्दति। ख—मोदते।
3 म—इतः श्लोकद्वयं न दृश्यते 4. ग-घ-ङ—र्जिगीषवः।

यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलम् ।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५४॥

[1]येन त्वेतानि सर्वाणि सङ्गृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत् प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५५॥

महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५६॥

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७॥

प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तोश्
चिकित्सकास्सन्ति न चौषधानि ।
न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
नाथर्वणा नाप्यगदास्सुसिद्धाः ॥ ५८॥

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ॥ ५९॥

अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
[2]न चोपयुङ्क्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ॥ ६०॥

स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।

---

1. ख—श्लोकोऽयं नास्ति
2. क—रक्षेव युङ्क्ते तद्दारु यावता दीप्यते परैः ।
 ग—न चोपभुङ्क्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते ।

तद्दारु च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ६१॥
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ६२॥
[1]लताधर्मा त्वं सपुत्रस् सालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३॥
[2]वनं राजंस्तव पुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान् वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्
सिंहा विनश्येयुरृते वनेन ॥ ६४॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ६४॥ श्लोकाः]

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति नीतिकथनपूर्वकं पाण्डवेभ्यो राज्याप्रदाने दुर्योधनस्य राज्यभ्रंशकथनम् ॥ १ ॥

विदुरः—
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनस्स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १

---

1. ख—लताधर्मास्तव पुत्राः। घ-ङ—लताधर्मास्तु ते पुत्राः।
2. ख—नास्त्ययं श्लोकः।

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा [1]प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
न मन्त्रवित् प्रतिगृह्णाति गेहे ।
लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकश्शल्यकर्ताऽवकीर्णी
स्तेनः [2]क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं
दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।
तिला मांसं मूलफलानि शाकं
रक्तं वासस्सर्वगन्धा गुडं च ॥ ५

अरोषणो यस्समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणशोको गतसन्धिविग्रहः ।

1. ग—परिवेद्यासनस्थां । ख-घ-ङ-म-मा—परिवेद्यासनस्थं ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—पापो ।

निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये
[1]त्यजन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६
नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिस्
[2]सुसंयतात्माऽग्निकार्येषु [3]चोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९

[4]अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०

पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियश्श्रियो गृहस्योक्तास् तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११

[5]भोजने मातरं कुर्यात् पितरं [6]चात्मरक्षणे ।

---

1 ग-घ-ङ-म-मा—चरन्नु ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—सुसंशिता ।
3 ग-घ-ङ—शोच्यः ।　　ख—स्वशोच्यः ।
4. ख—अनिष्ठुरो गुप्तदारस् ।　ङ—अनीर्ष्यो गुप्तदारस्स्यात् ।
म-मा—अनीर्ष्युर्गुप्तदारस्स्यात् ।
5 अ-क—पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।　　[पाठान्तरम्]
6. ख-म-मा—दाररक्षणे ।

गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२
भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैस्सेवेत च द्विजान् ॥ १२॥

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम् अश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजस् स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३॥

नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश् चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५॥

[1]करिष्यन् न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तदा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६॥

गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निश्शलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७॥

नासुहृत् परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वाऽपि सुहृत् पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥ १८॥

[2]नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात् सचिवमात्मनः ॥ १९

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ।
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य [3]पारिषदा विदुः ॥ २०

---

1. ख-ग-घ-ङ—मन्त्रितं न ।
2 ख-घ-ङ-म-मा - नास्तीदमर्धम् ।
3 ख-ग-घ-ङ—राज्ञ परे विदुः ।

[1]धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
गूढमन्त्रस्य नृपतेस् तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
[2]स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२

कर्मणां तु प्रशस्तानाम् अनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २३

[3]अनधीत्य यथा वेदान् न विप्रश्श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४

स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५

अमोघक्रोधहर्षस्य [4]स्वयं कृत्यान्यवेक्षतः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुन्धरा ॥ २६

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान् नैकस्सर्वहरो भवेत् ॥ २७

ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम्।
2. ख-घ—सर्वेषां। ङ—सर्वेषां विपरिभ्रंशो ।
म—स तेषां विपरिभ्रश्येद् ।
3. ख-घ-ङ-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति
4. ख-ङ—स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः। म-मा—स्वयं कृत्याभ्यवेक्षिणः।

न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहताद्धि भयं तस्माज् जायते नचिरादिव ॥ २९
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियन्तव्यस्सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ३०
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ ३१
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ ३२
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३
विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४
अनार्यवृत्तमप्राज्ञम् असूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५
[1]अविसंवादनं दानं [2]समयस्यानतिक्रमः ।
[3]आवर्जयन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६
अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।

1. ख-घ-ङ-म—अविसंवादिनं दान्तं ।
2. अ-क—समत्वस्यात्यतिक्रमः ।
3. अ-क-म-मा—आवर्तयन्ति ।

[1]अपि संक्षीणकोशोवा लभते परिवारणम् ॥ ३७

धृतिश्शमो दमश्शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहस् सप्तैतास्समिधश्श्रियः ॥ ३८

असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ्नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९

न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ४०

येषु दुष्टेषु दोषस्याद् योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१

येऽर्थास्स्त्रीषु समासक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
ये चानार्यसमासक्तास् सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२

यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
मज्जन्ति तेऽवशा [2]राजन्नुदधावप्लवा इव ॥ ४३

प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
तानहं पण्डितान् मन्ये विशेषा [3]हि प्रसङ्गिनः ॥ ४४

---

1. क—अपि संक्षीणकोपो हि लभते परिवारणम् ।
ख-घ-ङ—अतिसंक्षीणकोशोऽपि लभते परिचारिणम् ।
ग-म-मा—ऽपि लभते परिचारिणम् ।

2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—एव नद्यामश्मप्लवा यथा ।

3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—विघ्नकारकाः ।

यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति [1]चोरकाः ।
यं प्रशंसन्ति [2]बन्धक्यो न स जीवति मानवः॥ ४५

हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजसः ।
आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४६

तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात् त्वं नचिरादिव ।
ऐश्वर्यमदसम्मूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४७

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४७ श्लोकाः]

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति ज्ञातिसङ्ग्रहे गुणवर्णनपूर्वकं पुनः कुरुपाण्डवेषु साम्येन वर्तनविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।

1. ग-व—गायकाः। म-मा—चारणाः।
2. ख-ग-घ-ङ-म—वर्धक्यस् स्त्रीप्रशस्ते विनश्यति ।

धात्रा तु दिष्टस्य वशे [1]कृतोऽहं
तस्माद्वद [2]त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुरः—

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानम् अवमानं च भारत ॥ २

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्र[3]मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३

द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि [4]कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥ ४

[5]उक्तं मया जातमात्रेऽपि राजन्
दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।
तस्य त्यागात् पुत्रशतस्य वृद्धिर्-
अस्यात्यागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५

न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।

---

1 ग-घ-ङ-म-मा—किलायं । ख—वधे किलायं ।
2 ख-ग-घ—श्रवणेनादृतोऽस्मि । ङ—त्वत्तः श्रवणेनादृतोऽस्मि ।
म-मा—तत्त्वं श्रवणेनादृतोऽस्मि ।
3 ग-घ-ङ—होमजपैरन्यो । म-मा—मूलफलैरन्यो ।
4. ख-ग—घ-ङ-म-मा—सर्वाणि द्वेष्ये पापानि भारत ।
क—प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेषे पापानि चैव ह ।
5. ख-घ-ङ-म-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।

क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
क्षयस्स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ७

समृद्धा गुणतः केचिद् भवन्ति धनतोऽपरे ।
[1]धनवृद्धान् गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र [2]विवर्जय ॥ ८

धृतराष्ट्रः—
[3]सर्वं त्वमायतीयुक्तं वदसि प्राज्ञसम्मतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९

विदुरः—
[4]अतीव गुणसम्पन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानाम् उपमर्द[5]मपेक्षते ॥ १०

परापवादनिरता परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान् दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२

---

1. ख-ग-घ-ङ—धनैः स्फीतान् ।
म-मा—धनैर्हीनान् गुणैर्हीनान् ।
2. ङ-म-मा—विवर्जयेत् ।
3. ख-ग-घ-ङ—धर्म्यं त्वया युक्तियुक्तं भाषितं ।
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—स्वभाव ।
5. ग—मुपेक्षते । ख-घ-ङ-म-मा—र्दं प्रचक्षते ।

[1]ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाश्शठाः ।
ये पापा इति विख्यातास् संवासे परिगर्हिताः ॥ १३
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर् ये नरास्तान् विवर्जयेत् ॥ १३॥
निवर्तमाने सौभाग्ये प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४
या चैव फलनिर्वृत्तिस् सौहृदे चैव यत् सुखम् ।
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५
स्वल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १५॥
तादृशैस्सङ्गतं नीचैर् नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान दूराद्विवर्जयेत् ॥ १६॥
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानन्तमश्नुते ॥ १७॥
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर् य इच्छन्त्यात्मन[2]स्सुखम् ।
कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात् साधु समाचर ॥ १८॥
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ॥ २०
प्रसादं कुरु [3]वीराणां पाण्डवानां विशाम्पते ।

---

1. ख-घ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. ख-ग-घ-म—श्शुभम् । मा—नो भवम् ।
3 ख-घ-ङ-म-मा—दीनानां ।

दीयन्तां ग्रामकाः केचित् तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१

एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ॥ २२

मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणम् ॥ २२॥

ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३॥

सभोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिस्सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ २४॥

ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
[1]सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २५॥

सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान् प्रति मानद ।
अधर्षणीयश्शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २६॥

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २७॥

पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान् वा हतान् सुतान् वाऽपि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २८॥

येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत् कुर्याद् अध्रुवे जीविते सति ॥ २९॥

---

1. म—इदमर्धं नास्ति ।

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसम्प्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठति ॥ ३०॥

दुर्योधनेन यद्येतत् तत् पापं ते पुराकृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३१॥

तान् स्वे पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३२॥

[1]सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्तय ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३॥

[2]असम्यगुपयुक्तं हि [3]ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम् ॥ ३४॥

पापोदयफलं विद्वान यो नारभति वर्धते ॥ ३५

यस्तु पूर्वकृतं [4]पापम् अविमृश्यानुवर्तते ।
[5]अगाधपङ्के दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ॥ ३६

मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
अर्थसन्ततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥ ३७

---

1 ख-ङ-म-मा—अव्याहृतानि ।
2. ख-म-मा—इतः सार्धनवश्लोकाः न सन्ति ।
3. ग-घ-ङ—नानासूत्रशतैरपि ।
4 क-ग—पापमवमृश्याथ वर्तते ।　घ-ङ—पापं नानुमृश्यानु ।
5. ग-घ-ङ—सोऽन्यापराधे ।

[1]मद्यं स्वप्नमविज्ञानम् आकारं चात्मसम्भवम् ।
दुष्टामात्येषु [2]विस्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥ ३८

द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः ।
त्रिवर्गाचरणे युक्तस् स शत्रूनधितिष्ठति ॥ ३९

न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य वा ।
धर्माथौं वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ४०

नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ॥ ४१

[3]सत्यं परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाऽथ विज्ञाय [4]प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ ४२

[5]अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधम् आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ४३

परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना [6]ब्रह्मचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ ४४

[7]उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।

1. अ-क—मन्दस्वर । 2. ग-ङ—विस्रम्भं दूतांश्चाकुशलानपि ।
3. ग-घ-ङ—बुद्ध्या । 4. म-घ-ङ—प्राज्ञो मन्त्रं ।
5. म-मा—अवृत्तं विनयो । ग—अकीर्तिं विनयो ।
क—अवृत्तिं विलयो ।
6. अ-क-ग—परिचर्यया ।
7. ख-व-ङ-म-मा—इतः श्लोकत्रयं नास्ति

अपि निर्मुक्तदेहस्य कामसक्तस्य किं पुनः ॥ ४५

राजोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ ४६

दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीनशताद्वरः ॥ ४७

[1]ययोश्चित्तेन वा चित्तं [2]निभृतं निभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ४८

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन् मैत्री प्रणश्यति ॥ ४९

अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ५०

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यम् अक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमित्यभिवाञ्छति ॥ ५१

इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
अत्यर्थं पुनरुत्सर्गस् [3]साधयेद्दैवतान्यपि ॥ ५२

मार्दवं सर्वभूतानाम् अनसूया क्षमा धृतिः ।

---

1 म-मा—यो यश्चित्तेन वा चित्तं । ङ—ययोर्वित्तेन वा वित्तम् ।

2. क—नैर्भृतं निर्वृतेन वा ।
घ-ङ-मा—नैर्भृतं नैर्भृतेन वा । मा—नैभृतं नैभृतेन वा ।

3. ख-घ—सातयेद्दै ।
ङ-मा—शातयेद्दैव ।

आयुष्याणि [1]बुधाः प्राहुर् मित्राणां चाविमानना ॥ ५३
अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीषति ।
मतिमास्थाय सुदृढां [2]तदरौ पुरुषव्रतम् ॥ ५४
आयत्यां प्रतिकारज्ञस् तथात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ५५
कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत् ॥ ५६
मङ्गला[3]लम्भनं योगश् श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ५७
अनिर्वेदश्श्रियो मूलं [4]लाभस्य च शुभस्य च ।
महान् भवत्यनिर्विण्णस् सुखं चानन्तमश्नुते ॥ ५८
[5]नातश्श्रीमत्तरं किञ्चिद् अन्यत् पथ्यतमं मतम् ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ५९

1. ग-ङ-मा—विजानीयुर्मित्राणां चापि माननम् ।
ख-घ-म—विजानीया ।
2. क-ग—तदकापुरुष । ङ—तदेकं पुरुषव्रतम् ।
घ—तथा कापुरुष । ख—स तु कापुरुषस्स्मृतः ।
म—तामागात् पुरुषव्रतम् । मा—तदागात् पुरुषव्रतम् ।
3. ग—चरणे । ख—मङ्गलालापनं यागः ।
ङ-म—मङ्गलालपनं योगः । मा—मङ्गलालभने योगं ।
4. ग-घ-मा—दुःखनाशः सुखस्य च ।
ख-ङ-म—दुःखनाशे सुखस्य च । 5. अ-क—इदमर्धं नास्ति

क्षमेदशक्तस्सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ६०

[1]यत् सुखं सेवमानोऽपि [2]धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१

दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्री[3]र्वर्तत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ६२

आर्जवेन नरं युक्तम् [4]आर्जवात् सव्यपत्रपम् ।
[5]अशक्तं मन्यमानास्तु धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ६३

अत्यार्यमतिदातारम् अतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ६४

[6]न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः कचिदेवावतिष्ठते ॥ ६५

अग्निहोत्रफला वेदाश् शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ६६

---

1 ख—इतः पञ्च श्लोकाः न दृश्यन्ते ।
2 अ-क—धर्मारव्यं न हि हीयते ।
मा—यस्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां विहीयते ।
3. ग—र्वसत्य । घ-ङ-मा—र्भवत्य ।
4. घ-ङ-म-मा—मार्दवात् ।
5 ग-घ-ङ-म—अशक्तिमन्तं मन्यन्ते । मा—अशक्तिमन्यं मन्यन्ते ।
6. घ-ङ-मा—श्लोकोऽयं नास्ति

अधर्मोपार्जितैरर्थैर् यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ६७

कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु सम्भ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु [1]नास्ति सत्त्ववतां भयम् ॥ ६८

उत्थानं संयमो दाक्ष्यम् अप्रमादो धृति[2]स्स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो [3]वृद्धिमूलं भवस्य तु ॥ ६९

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७०

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं [4]घृतं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकामा च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ७१

न तत् परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
[5]सङ्ग्रहेणैव धर्मस्स्यात् कामा[6]दन्यः प्रवर्तते ॥ ७२

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् ॥ ७३

[7]स्त्रीषु धूर्तेऽलसे भीरौ चण्डे [8]पुरुषमानिनि ।

---

1 ख-घ-ङ—भयं नास्ति महात्मनाम् ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—:क्षमा । 3. क—विद्धि ।
4. म-मा—फलं । 5. ख—नास्तीदमधर्मम् ।
6. घ-ङ-म-मा—दन्यत् । मा—दन्यात् ।
7. म—स्त्रीधूर्तके । मा—स्त्रियां धूर्ते ।
8. ग-ब-ङ-म-मा—परुषवादिनि ।

चोरे कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ७४

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि सम्प्रवर्धन्ते [1]आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ ७५

अतिक्लेशेन येऽर्थास्स्युर् धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ७६

अविद्यः पुरुषश्शोच्यश् शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।
निराहाराः प्रजाश्शोच्याश् शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ७७

अध्वा जरा [2]देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
असम्भोगो जरा स्त्रीणां [3]वाक्छल्यं मनसो जरा ॥ ७८

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
[4]मलं पृथिव्या बाह्लीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् ॥ ७९
कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलास्स्त्रियः ॥ ७९॥

सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ८०॥

न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन जयेत् स्त्रियः ।
नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ८१॥

---

1. अ-क-ख—कीर्तिरायुर्यशो
2. ग—देहभृतामर्वतामचलं । म—देहभृतां ।
3. ग-म-मा—अश्वानां मैथुनं जरा ।
4. ख-ङ-म-मा—नास्तीदमधर्मम् ।

यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दारास् सफलं तस्य जीवितम् ॥ ८२॥

सहस्रिणोऽपि जीवन्ति [1]जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्र विमुञ्चेच्छां न [2]कथञ्चिन्न जीव्यते ॥ ८३॥

यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवस्स्त्रियः ।
[3]नालमेकस्य तत् सर्वम् इति पश्यन न मुह्यति ॥ ८४॥

राजन् भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन् स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ८५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
[अस्मिन्नध्याये ८५॥ श्लोकाः]

॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति तत्तद्गुणधर्माणां तैस्तैरवश्यानुष्ठेयत्वकथनपूर्वकं युधिष्ठिरस्य राज्यं प्रदाय क्षात्रधर्मे नियोजनचोदनम् ॥ १ ॥

विदुरः—
यो[4]ऽभ्यर्चितस्सद्भिरसज्जमानः
[5]करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।

1. ख-ङ—दरिद्राश्च ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—कथञ्चन जीर्यते । ङ—जीव्यते ।
3 ख-ग-घ-ङ-म-मा—तदेकस्य न पर्याप्तम् ।
4. ग-घ-ङ-म-मा—ऽभ्यर्थितः ।
5. ख-ग-घ-ङ-म-मा—करोति स्वां ।

क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तम्
अलं प्रसन्ना हि सुखाय [1]सन्तः ॥ १

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
य[2]स्सन्त्यजत्यनुपाकृष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २

अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धं समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३

[3]असूयैकपदं मृत्युर् अतिवादश्श्रियो वधः ।
अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाश्शत्रवस्त्रयः ॥ ४

[4]आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चातिमानित्वं तथा त्यागित्वमेव च ॥ ५
एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ॥ ५॥
सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनस्सुखम् ।

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—सद्भिः।
2. ग—स्सन्त्यजेद्नपाकृष्ट एव।
ख-घ-ङ-म-मा—स्सन्त्यजेदनुपकृष्ट एव।
3. ग-घ-ङ—असूया संपदो मृत्युरनिवादस् श्रियो।
क—असूयैकपरं मृत्युरतिवादश् श्रियो वधः।
ख—नास्त्ययं श्लोकः।
4. ख-घ-ङ-म-मा—इतः सार्धश्लोको नास्ति

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥ ६॥

[1]नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकस्सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७॥

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
क्रोधश्श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
न्नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ८॥

[2]अजाश्च कांस्यं रजतं च नित्यं
मध्वादर्शश्शकुनिश्श्रोत्रियश्च ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः [3]कुलीन
एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ९॥

अजोऽश्वश्चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिषी ।
विषमौदुम्बरं शङ्खस् स्वर्णनाभोऽथ रोचना ॥ १०॥

गृहे स्थापयितव्यानि [4]धान्यानि मनुरब्रवीत् ।
देवब्राह्मणपूजार्थम् अतिथीनां च भारत ॥ ११॥

---

1. ख—इतः श्लोकपञ्चकं नास्ति
2. घ-ङ—अयश्च कांस्यं च रसं च।
ग—कांस्यं वृषभकाञ्चने। म—कांस्यं च रसश्च नित्यं।
मा—कांस्यं च रजश्च नित्यं।
3. ग-घ-ङ-म—वयस्य।
4. घ-ङ-म-मा—धर्म्याणि।

इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं जह्या जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२॥

नित्यो धर्मस्सुखदुःखे ह्यनित्ये
जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य सन्तोषपरा हि सन्तः ॥ १३॥

महाबलान् पश्य महानुभावान्
प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
सज्जान् हित्वा विपुलांश्च भोगान्
गतान् नरेन्द्रान् वशमन्तकस्य ॥ १४॥

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन् स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं [1]रुदन्तश्
चितामध्ये काष्ठमिव [2]क्षिपन्ति ॥ १५॥

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते
वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।

---

1 ङ—रुदन्त्यश् ।

2. ख-घ-ङ—त्यजन्ति ।

द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६॥

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयस्सुहृदस्सुताः ।
[1]अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७॥

[2]अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम् ।
[3]तस्मात्तु सुसुखो यत्नाद् धर्मं सञ्चिनुयाच्छनैः ॥ १८॥

अस्माल्लोकादूर्ध्व[4]ममुष्य चाधो
महत् तमस्तिष्ठति [5]ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुद्ध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९॥

इदं वचश्शक्ष्यसि चेद् यथाव-
न्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ २०॥

---

1. ख-घ-म—नास्तीदमर्धम् ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—अग्निं प्रास्तं हि पुरुषं कर्मैवान्वेति यत् कृतम् ।
[पाठान्तरम्]
3. ख-ङ-म-मा—इदमर्धं नास्ति ।
4. ग—मधश्च विश्वं । म-मा—मधश्च विद्वन् ।
घ-ङ—मधश्च तिर्यक् ।
5. ख-ग-घ-ङ-म—चान्तकाले । मा—ह्यन्तकाले ।

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था
सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः ।
तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
पुण्यो ह्यात्मा नित्यमच्छोऽम्भ एव ॥ २१॥

कामक्रोधग्राहवतीं पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ २२॥

प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयि[1]त्वा प्रसाद्य
यस्सम्पृच्छेन्न स मुह्येत् कदाचित् ॥ २३॥

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुश्श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च [2]कर्मणा ॥ २४॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
नित्यस्वाध्यायी [3]पतितान्नवर्जी ।
[4]सत्यं ब्रुवन गुरवे कर्म कुर्वन्
न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २५॥

---

1 ग-घ-ङ-म-मा—त्वोपपद्य ।
2 ख-ग-घ-ङ-मा—विद्यया ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—वृषलान्न ।
4. मा—ऋतं ब्रुवन् । म—मतं ब्रुवन् । ख-घ-ङ—ऋतं वदन् ।

अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नीन्
इष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
हतस्सङ्ग्रामे क्षत्रियस्स्वर्गमेति ॥ २६॥

वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च
धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
[1]त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं
प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २७॥

[2]ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
क्रमेणैतान् न्यायतः पूजयानः ।
तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्
त्यक्त्वा देहं [3]स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २८॥

चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो
हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्
तत् त्वं राजन् राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २९॥

धृतराष्ट्रः—
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं अनुशाससि नित्यदा ।
ममापि च मतिस्सौम्य भवत्येवं यथाऽऽत्थ माम् ॥ ३०॥

---

1. ख—इदमर्धं नास्ति 2. ख—इदमर्धं नास्ति
3. ग—सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च । ङ-म-मा—सिद्धसुखानि भुङ्क्ते ।

विदुरः—

सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं पाण्डवान् प्रति [1]मे सदा ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१॥

न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् ।
[2]दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ ३२॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥
॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३२॥ श्लोकाः]

॥ चत्वारिंशोऽध्यायः* ॥

धृतराष्ट्रेण पुनर्धर्मरहस्यकथनं चोदितेन विदुरेण स्वस्य शूद्रयोनिजातत्वेन तत्कथनानौचित्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्मरणमात्रसन्निहितं सनत्सुजातं प्रति धृतराष्ट्राय तत्वोपदेशप्रार्थना ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—

अनुक्तं यदि ते किञ्चिद् वाचा विदुर विद्यते ।
[3]तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्रा[4]णि हि भाषसे ॥ १

1 ग-घ-ङ-म—भारत ।
2 ग—दैवमेव कृतं । ङ-म—दिष्टमेव कृतं । मा—दिष्टमेतत्कृतं ।
3. ख-घ-ङ—धर्मं । म—धर्मे । मा—धर्मं शुश्रूषते ।
4 क-ख-घ-ङ-मा—णीह भाषसे ।

* यद्यप्ययमध्यायः भगवद्गीताप्रथमाध्याय इव सनत्सुजातीयोपोद्घाततया सनत्सुजातपर्वणि प्रथमाध्याय एव भवितुमर्हति । तथैवाद्ययावत् सर्वेषु मुद्रितेषु कोशेषु समुद्यत चापि । तथाऽपि अस्माभिरुपलब्धासु सर्वासु मातृकासु प्रजागरपर्वान्तिमाध्यायतया दर्शनाद् यथामातृकमस्माभिस्समुद्यत ॥

विदुरः—

धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणस्सनातनः ।
[1]सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २

[2]स ते गुह्यान् प्रकाशांश्च सर्वान् हृदय[3]संश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज [4]सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३

धृतराष्ट्रः—

[5]किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात् सनातनः ।
त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत् तव ॥ ४

विदुरः—

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
[6]कुमारस्य तु या बुद्धिर् वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५

ब्राह्मीं हि योनिमापन्नस् सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्रः—

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन [7]देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा—सनत्कुमारः ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—यस्ते । 3 क—संशयान् ।
4. ग-घ-ङ-म—मनोबुद्धिसमन्वितान् ।
5. ग-घ-ङ-म-मा—तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो वै सनातनम् ।
[पाठान्तरम्]
6. घ-ङ-म-मा—कवेरस्य तु ।
7 ग—दैवेन । ख-घ-ङ-म-मा—देवेन ।

वैशम्पायनः—

चिन्तयामास विदुरस् तमृषिं संशितव्रतम् ।

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८

स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सुखोपविष्टं विश्रान्तम् अथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९

विदुरः—

भगवन् संशयः कश्चिद् धृतराष्ट्रस्य [1]मानसे ।

यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १०

यं श्रुत्वाऽयं मनुष्येन्द्रस् सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ १०॥

लाभालाभौ प्रिय[2]द्वेषौ [3]यथैनं न जरान्तकौ ।

[4]विषहेरन् क्षयामर्षौ क्षुत्पिपासे भयाभये ॥ ११॥

अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ५१ ॥ प्रजागरपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

[अस्मिन्नध्याये १२ श्लोकाः]

[प्रजागरपर्व समाप्तम्*]

1. अ-क-ख-ग-घ—मानसः ।
2 म-मा—द्वेष्यौ यथैव तु ।
3 ख-घ-ङ—तथैव तु जरान्तकौ ।
4 ख-ग-घ-ङ—मदोन्मादौ । म-मा—भयोन्मादौ ।
* ख-घ-ङ-म-मा—प्रजागरं समाप्तम् इति वर्तते ।
अ-क-ग—न किञ्चिदुक्तम् ।

॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

[सनत्सुजातपर्व]

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति संसारमोक्षस्वरूपोपदेशः।

वैशम्पायनः—

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
सम्पूज्य [1]वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्रः—

सनत्सुजा[2]त यदिमं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति [3]तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यम्
अमृत्यवे तत् कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजातः—

अमृत्युः कर्मणा [4]केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा [5]विशङ्किथाः ॥ ३

---

1. अ-क—तं धर्मभृतां वरिष्ठं। 2 अ-क—ताहमिमं।
3 अ-क—तव प्रवादं। ख-मा—तवोपदेशः।
4. अ—यन्मां।
5. अ-क-ख-घ-ङ-म-मा—विशङ्कथाः।

उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्ते
मोहो मृत्युस्सम्मतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४

प्रमादाद्वा असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद् ब्रह्मभूतास्सुराश्च ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तून
[1]नाप्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुर्
आत्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति [2]देवश्
शिवश्शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

[3]आस्यादेष निस्सरते नराणां
क्रोधः प्रमादो [4]मोहरूपश्च मृत्युः ।
अहङ्कृतेनैव चरन् विमार्गान
न चात्मनो योगमुपैति [5]किञ्चित् ॥ ७

1. अ-क-ख-ङ—नेहास्य । ग—न ह्यस्य । म-मा—न चास्य ।
2 अ-क—'देवः' इति नास्ति—परं तु पादादौ "स वै" इत्यधिकतया विद्यते ।
3 अ-क—आस्यादीषन्नि ख—आस्यात्कार्य नि । ग—आस्यादेव नि । घ—आस्यादेतान्नि ।
4. अ-ग—लोभ । 5. अ-क-ख-घ-म-मा—कश्चित् । ग—देही ।

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।
[1]ततस्तं देवा [2]अनुपरिप्लवन्ते
अतो [3]मृत्युं मरणादभ्युपैति ॥ ८

कर्मोदये कर्मफलानुरागास्
[4]तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।
[5]सदर्थयोगानवगमात् समन्तात्
प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थ[6]योगेऽस्य गतिर्हि नित्या ।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा
स्मरन्नुपास्ते विषयान् समस्तान् ॥ १०

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति [7]चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
एते बालान् मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११

---

1. अ-क-ङ-म-मा—अतस्तं । 2 अ-क-ख-ग-घ-ङ—अनु विप्लवन्ते ।
3. अ-ख-ग-घ-ङ—मृत्युः । म-मा—मृत्युः कर्मणा ह्यभ्युपैति ।
4. घ—तत्रानुधावन्ति न तरन्ति मृत्युम् ।
5. म-मा—इतः सार्धश्लोको नास्ति 6. ग-घ-ङ—योगस्य ।
7. अ—लोकान् ।

[1]योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून् निहन्याद्
अनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युं मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान योऽभिहन्तीह कामान् ॥ १२

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान् व्युदस्य धुनुते यत् किञ्चित् पुरुषो रजः ॥ १३

[2]देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
[3]गृध्यन्त एव धावन्ति गच्छन्तश्श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ १४

[4]अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्
किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
अमन्यमानः क्षत्रिय [5]कश्चिदन्यं
[6]नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ॥ १५

क्रोधाल्लोभान्मोह[7]भयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १५॥

---

1 अ-क-ख-घ-ङ—सो ।
2 क-ग-घ-ङ-म-मा—तमोऽ ।
3. अ-क-ख—गृध्नन्त इव ।　म-मा—कृष्यन्त इव ।
4. ख-घ-ङ-म-मा—इदमर्धं नास्ति
5. अ-क-ख-ग-घ-ङ-म—किञ्चिदन्यं ।
6 अ-क—नाधीयीत निर्णुदन् पापमायुः ।
7 ङ-म-मा—मया ।

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन् न बिभेतीह मृत्योः ।
विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्
मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६॥

धृतराष्ट्रः—

यानेवाहु[1]रिज्यया साधुलोकान्
द्विजातीनां पुण्यतमान् सनातनान् ।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
नैतद्विद्वानेति कथं नु कर्म ॥ १७॥

सनत्सुजातः—

[2]एवं ह्यविद्वान् परियाति तत्र
तथाऽर्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेहायाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहन्त्यमार्गान् ॥ १८॥

धृतराष्ट्रः—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वाऽस्य कार्यमथवा सुखं च
तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्वं यथावत्* ॥ १९॥

---

1. अ-क-ख-म-मा—र्यजतां । 2. अ-म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति
*ख-घ-ङ—कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ॥

सनत्सुजातः—

[1]दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किञ्चिद्
अनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २०॥

[2]यदेतदद्धा भगवान् स नित्यं
विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्ये
[3]तदर्थयोगेन भवन्ति वेदाः ॥ २१॥

धृतराष्ट्रः—

यस्मा[4]द्धर्मानाचरन्तीह केचित्
तथाऽधर्मान केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते [5]वा
उताहो धर्मः प्रति[6]हन्ति पापम् ॥ २२॥

सनत्सुजातः—

[7]तस्मिन् स्थितो वाऽप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहन्ति सिद्धम् ।

1 म-मा—कोशयोः श्लोकद्वयं नास्ति
2. अ-क-म-मा—यदेतदात्थ भगवांस्तु नित्यं ।
3. अ-ख-ग-घ-म-मा—तदाऽर्थयोगेन भवन्ति नित्याः ।
4 अ-ख-म-मा—द्धर्मान् नाचरन्तीह । 5 अ-क—स्म । ङ—स्विद् ।
6 ख-घ-ङ—हन्तीह । 7. म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति

अतोऽन्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३॥

[1]गत्वोभयं कर्मणा भुज्यते[2]ऽस्थिरं
शुभस्य पापस्य स चापि [3]कर्मणा ।
[4]धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्
धर्मो बलीयानिति तत्र विद्धि[5] ॥ २४॥

धृतराष्ट्रः—

[6-7]यानिहाहुस्स्वस्य धर्मस्य लोकान्
द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।
तेषां क्रमान् कथय ततोऽपि चान्यान्
एतद्विद्वन् वेत्तुमिच्छामि कर्म ॥ २५॥

---

1. घ-ङ—स्थित्वोभयं कर्मणि ।
2. अ-क-म-मा—तेदं ।
3. अ-क-म-मा—कर्मणः ।
4. अ-क-म-मा—धर्मेणाधर्मं ।
5 म-मा—उभयं तत्रोपभुज्यते शुभाशुभं फलं धर्मस्येतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदन्तीह विप्राः धर्मो बलीयानिति तत्र विद्धि॥
[पाठान्तरम्]
6. ख-घ-ङ—नास्त्ययं श्लोकः ।
7. म-मा—यानेवाहुस्त्रिजयया साधु लोकान्
द्विजातीनां पुण्यतमान् सनातनान् ।
तेषां पराक्रमं कथयन्तस्ततोऽन्ये
एतद्विद्वानेति कुलं च धर्मम्॥ [पाठान्तरम्]

सनत्सुजातः—

येषां [1]धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य [2]स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥ २६॥

[3]येषां धर्मे च न स्पर्धा तेषां [4]तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्तास् स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २७॥

तस्य सम्यक्समाचारम आहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २८॥

[5]यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव [6]तृणोदकम् ।
[7]अन्नपानं च ब्राह्मणस् तज्जीवन नानुसञ्ज्वरेत् ॥ २९॥

[8]यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन् [9]स श्रेयान् नेतरो जनः ॥ ३०॥

यो वाऽ[10]कथयमानस्य [11]ह्यात्मानं नानुसञ्ज्वरेत् ।

1 अ-क—व्रतेऽथ । म-मा—बलेऽथ ।
2. अ—ब्रह्मलोकप्रकाशकाः । क—स्वर्गलोकप्रकाशकाः । म-मा—स्वर्गलोके प्रकाशते ।
3. म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति 4. अ—ज्ञानं हि ।
5. अ-क-ख—यत्तु ।
6. अ-ख-ग-घ-ङ-म-मा—तृणोलपम् ।
7. अ—अनु हीनं ब्राह्मणस्य । क—अन्नं पानं च गोष्ठं च तज्जीवन् ।
8. अ—यत्र वै कथ्यमानस्य विप्रयात्यशिवं भयं ।
9 अ-ङ—श्रेयसां नेतरो जनः ।
10. अ-क-ङ—ऽकामय । 11 अ-ङ—स ह्यन्नं ।

[1]ब्रह्मस्वं [2]नोपहन्याद्वा तदन्नं सम्मतं सताम् ॥ ३१॥

[3]ये यथा [4]वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभूतये ।
[5]एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योप*भोजनात् ॥ ३२॥

नित्यमज्ञात[6]चर्या म इति मन्येत [7]ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन् मध्ये [8]नैवं विन्देत किञ्चन ॥ ३३॥

[9]को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो [10]मन्तुमर्हति ।
[11]निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ॥ ३४॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानम् अन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ ३५॥

[12]अश्रान्तस्स्याद[13]नादाता सम्मतो निरुपद्रवः ।

---

1 म-मा—एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति। [अधिकः पाठः]
2. अ-क-ख-घ-म-मा—नोपभुञ्जीत ।
3. ग-ब-ङ—कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः। [अधिकः पाठः]
4. अ-क—वा समश्नन्ति । ख—चान्नमश्नन्ति ।
5 अ-क—एवमेवान्नमश्नन्ति । ख—एवं ते चान्नमश्नन्ति ।
* अ-क—जीवनात् ॥ ग—सेवनात् ॥
6. अ—चर्येण । 7 अ-क—वै द्विजः ।
8. मा—नैव । अ-क—तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः।
9. अ-क—को ह्यनन्तरमात्मानं । म-मा—को ह्येव स्वान्तरात्मानं ।
10. अ-क-ग-घ-ङ-मा—हन्तु ।
11. अ-क—निर्लीन । म-मा—अर्धक्षयं न दृश्यते
12. अ-क-ग—तस्माद्धि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ।
[अधिकः पाठः]
13 अ-क—थाधीतः । म-मा—नादानात् ।

शिष्टो न शिष्टवत् स स्याद् ब्राह्मणो ब्रह्मवित् कविः ॥ ३६॥

अनाढ्या [1]मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्यास् तान् विद्याद्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३७॥

सर्वान स्विष्टकृतो देवान् विद्याद् य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन् प्रयतते स्वयम् ॥ ३८॥

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मा[2]नितः ।
[3]न मान्यमानो मन्येत नावमाने[4]ऽनुसञ्ज्वरेत् ॥ ३९॥

[5]लोकस्वभाव[6]वृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत् सदा ।
विद्वांसो मानय[7]न्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ४०॥

अधर्म[8]विदुषो मूढा [9]लोकशास्त्रविवर्जिताः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति [10]इति मन्येदमानितः ॥ ४१॥

न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतस्सदा ।
[11]अयं हि लोको मानस्य ह्यसौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४२॥

---

1. अ—मानुषा वित्ते आढ्या दैवे तथा क्रतौ । 2. ग-घ-ङ—हिताः ।
3. अ-क—तं मन्यमानो । 4. ग-घ-ङ-म-मा—ऽति ।
5. अ-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति 6. ग-घ—एषो हि ।
7. अ-क-ख-व-ङ—न्तीति माऽवमन्येदमानितः ।
8. अ-क-ख-ग-घ-ङ-म—निपुणा ।
9. अ-क-ग-म-मा—लोके मायाविशारदाः ।
10 अ-क—मान्यानामवमानिता ।
ख-ग-घ-ङ-म—एवं मन्येत मानितः ।
11. ख-ग-घ-ङ—अयं मानस्य विषयो ।

[1]श्रीर्हि मानार्थसंवासा सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी [2]सुदुर्लभा श्रीर्हि [3]प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४३॥

द्वाराणि तस्याः प्रवदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि [4]दुराचराणि ।
सत्यार्जवे [5]ह्रीर्दमशौचविद्याप्
षण्मानमोहप्रति[6]बन्धनानि ॥ ४४॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
॥ ५२ ॥ सनत्सुजातपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४४॥ श्लोकाः]

॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण सनत्सुजातं प्रति सन्यासस्वरूपस्य तपसः समृद्धात्यृद्धविभेदस्य तपःकल्मषस्य कल्मषापनयनस्य ब्रह्मवेदनस्य ब्रह्मवित्स्वरूपस्य च प्रश्नः ॥ १ ॥ सनत्कुमारेण तन्प्रश्नसमाधिः—

धृतराष्ट्रः—
[7]कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।

---

1. अ-क-म-मा—श्रीस्सुखस्येह संवासा । 2. अ-क—तु दुश्चरा
3. ख-ग-घ-ङ-म—विद्याहीनेन ते नयः ।
4. अ-क—दुरुद्धराणि । ख-ग-घ-ङ-म—दुरावराणि ।
5. अ-ख—ह्रीर्दमशौचे च । ङ—ह्रीदमौ शौचविद्ये च ।
6. अ-क—रोधनानि । 7. म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति

मौनेन विद्वा[1]नुत याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १

सनत्सुजातः—

यतो न वेदा मनसा सहैनम्
अनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २

धृतराष्ट्रः—

ऋचो यजूं [2]ष्यथोऽधीते सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन् पापेन लिप्यते [3]न स लिप्यते* ॥ ३

सनत्सुजातः—

नैनं सामान्यृचो वाऽपि [4]यजूंषि च विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४

न छन्दांसि वृजिनात् तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्
छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ५

---

1. अ-क-म-मा—ननु ।
2. क-म—ष्यथो वेद । ख—ष्यधीयीत । घ—ष्यधीतेऽथ ।
अ—षि यो वेद ।
3. अ—किं न विद्यते । क—किं न लिप्यते ।
* न स लिप्यते इति काकुः ।
4. अ-ख-मा—न यजूंष्यविचक्षणम् । क-म — न यजूंषि विचक्षण ।

धृतराष्ट्रः—

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।
अथ कस्मात् प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६

सनत्सुजातः—

[1]तस्यैव नामादिविशेषरूपैर्
इदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदास्
तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्
[2]स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्
अथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन् कृतं तत् परिगृह्य सर्वम्
अमुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र [3]भुज्यते ।
ब्राह्मणानामिमे लोका [4]ऋद्धे तपसि संयताः ॥ १०

1. म-मा—श्लोकत्रयं नास्ति 2. अ-ख-ग-ङ—सञ्जायते ।
3. अ-क-म-मा—दृश्यते ।
4. अ—ऋद्धौ तपसि तिष्ठताम् । क—बुद्धौ तपसि तिष्ठताम् ।

[1]ब्राह्मणानां तपस्स्मृद्धम् अन्येषां तावदेव तत् ।
एतन् समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ११

धृतराष्ट्रः—

[2]कथं [3]समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्यामहं प्रभो ॥ १२

सनत्सुजातः—

[4]निष्कल्मषं तपस्त्वेतत् केवलं परिचक्षते ।
एतत् समृद्ध[5]मत्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ॥ १३
[6]तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः [7]परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १४

धृतराष्ट्रः—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १५

सनत्सुजातः—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्
तथा नृशंसानि षडत्र राजन् ।

1. म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति   2. घ—इदमर्धं नास्ति
3. ख-ङ—समृद्धमत्यर्थं । क—समृद्धमसमृद्धं । ग—समस्तमत्यृद्धं ।
4. म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति   5. ख-घ-ङ—मत्यर्थं ।
6 एतच्छ्लोकमारभ्य 37 श्लोकपर्यन्ताः 24 श्लोकाः अ-क—कोशयोः नोपलभ्यन्ते ।
7. ख—परमं धनमाप्नुयुः ॥

[1]ज्ञानादयो द्वादश चाततानाश्
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १६

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा
[2]कृपाऽसूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन
सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १७

एकैक[3]मेते राजेन्द्र मनुष्यान् पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १८

विकत्थनस्स्पृहयालुर्मनस्वी
बिभ्रत् क्रोधं चपलो रोपणश्च ।
एते प्रोक्ताष्षण्णराः पापशीलाः
प्रकुर्वते नोत धर्मं सुदुर्गम् ॥ १९

सम्भोगसंविद्विषमोऽथ मानी
दत्तानुतापी कृपणो बलीयान् ।
वर्गप्रशंसी [4]वनितां च द्वेष्टा
एते परे सप्त नृशंस[5]रूपाः ॥ २०

ज्ञानं च सत्यं च दमश्श्रुतं च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ।

1. म-मा—धर्मा । 2 ग—क्षमा । 3. ग-ङ—मेव ।
4. ख—यतिनां । 5 म—वर्गाः ।

यज्ञश्च दानं च धृतिश्शमश्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २१

यस्त्वेतेभ्यो[1]ऽप्रवसेद्द्वादशभ्यस्
सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो
नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २२

दमस्त्यागोऽथाप्रमाद एतेष्वमृतमाहितम् ।
तानि सत्यमुखान्याहुर् ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ २३

[2]दमोऽष्टादशदोषस्स्यात् त्यागो भवति षड्गुणः ।
दोषत्यागोऽप्रमादस्स्यात् स चाप्यष्टगुणो मतः ॥ २४

दमोऽष्टादशदोषस्स्यात् प्रतिकूलं [3]कृते भवेत् ॥ २४॥

अनृतं [4]पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ।
[5]लोकद्वेषोऽतिमानश्च विवादः प्राणिपीडितम् ॥ २५॥

परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमाऽधृतिः ।
[6]असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ॥ २६॥

एतैर्दोषैर्विमुक्तो यस् स दमस्साद्भिरुच्यते ॥ २७

1. ग—न।　2. म—श्लोकोऽयं नास्ति
3 घ-ङ—कृतो।
4 ग-घ—वैशसं।　5. म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति
6 ग-ङ—असन्धिः।

विपर्ययात् स्मृता एते [1]मददोषा उदाहृताः ।
[2]दोषा दमस्य ये प्रोक्तास् तान् दोषान् परिवर्जयेत् ॥ २८

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस् तृतीयस्तत्र दुष्करः ।
तेन दुःखं तरत्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ॥ २९

अर्हते याचमानाय पुत्रान् वित्तं ददाति यत् ।
इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ ३०

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।
त्यक्तैर्द्रव्यैः प्रियो भूयो नोपयुङ्क्ते च कामतः ॥ ३१

अप्रिये तु समुत्पन्ने त्यक्तं जातु न वाञ्छति ।
अप्रमादी भवेदेतैस् स चाप्यष्टगुणो महान ॥ ३२

सत्यं दानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथाऽसङ्ग्रह एव च॥ ३३

एवं दोषा दमस्योक्तास् तान् दोषान् परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागेऽप्रमादस्स्यात् स चाप्यष्टगुणो मतः ॥ ३४

तांस्तु सत्यमुखानाहुस् सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३४॥

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ॥ ३५॥

एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३६

---

1. घ-ङ—दम । 2. ख-घ-ङ—नास्तीदमर्धम्

[1]दोषैरेतैर्वियुक्तं तु गुणैरेतैस्समन्वितम् ।
एतत् समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३७
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र [2]सङ्क्षेपात् तद्ब्रवीमि ते* ।
[3]एतत् पापहरं [4]शुद्धं जन्ममृत्यु[5]जरापहम् ॥ ३८

धृतराष्ट्रः—
[6]ऋद्धात्यृद्धविभेदं मे कथयस्व महामुने ॥ ३८॥

सनत्सुजातः—
[7]ऋद्धं तद्ब्राह्मणानां यद् अत्यृद्धमिह कामिनाम् ॥ ३९
[8]इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत् स सुखी भवेत् ॥ ४०

धृतराष्ट्रः—
आख्यानपञ्चमैर्वेदैर् भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथा चान्ये चतुर्वेदास् त्रिवेदाश्च तथा परे ॥ ४१
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ।
एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद वै द्विजम् ॥ ४२

सनत्सुजातः—
एकस्य वेदस्याज्ञानाद् वेदास्ते बहवोऽभवन ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ४३

---

1 घ-ङ—दोषैरशेषैर्मुक्तं तु ।
2. अ-क-म-मा—किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
*मा—अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते । 3. मा—इदमर्धं नास्ति
4 अ-ङ—पुण्यं । 5 अ-क-ख-ग-घ-म—भया ।
6. अ-क-ग—कोशेष्वेवेदमर्धं दृश्यते
7. अ-क-ग—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते 8 म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति

[1]य एनं वेद तत् सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ॥ ४३॥
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्तते ॥ ४४

सत्यात् प्रच्यवमानानां [2]सङ्कल्पा वितथा भवन् ।
[3]ततः कर्म प्रतायेत [4]सत्यस्यानवधारणात् ॥ ४५

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ।
सङ्कल्पासिद्धः पुरुषस् सङ्कल्पानधितिष्ठति ॥ ४६

[5]अनैभृत्येन वैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्धातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ॥ ४७

[6]ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते [7]तपः।
विद्याद्बहु पठन्तं तु [8]द्विजं वै बहुपाठिनम् ॥ ४८

[9-10]तस्मात् क्षत्रिय मा मंस्था जपितेनैव वै द्विजम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ४९

---

1. अ-क—एनं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते। [पाठान्तरम्]
म-मा—एकं वेदमनुत्साद्य।
2. अ—सङ्कल्पश्च वृथा भवेत्। ग-घ-म-मा—सङ्कल्पो वितथो भवेत्।
क—सङ्कल्पश्च तथा भवेत्।
3. अ-क-म-मा—ततो यज्ञः।
4. क-म-मा—सत्यस्यैवावधारणात्।
5. ङ-म-मा—सुतैर्भृत्यैर्न।
6. ग-घ-ङ—विज्ञानं चैतत्।
7. ग-घ-ङ—मृषा।
8. ग-ङ-म-मा—बहुवागिति ब्राह्मणम्।
9. ग-म-मा—न स क्षत्रिय पन्था वै जहि तेनैव ब्राह्मणम्।
10. ङ—इदमर्धं न दृश्यते।

[1]छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वणः
पुरा जगौ महर्षिसङ्घ एषः ।
छन्दोविदस्ते य उतानधीतवेदा
न वेदवेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वम् ॥ ५०

[2]छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः[3] ॥ ५१

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
कश्चित्त्वेतान बुद्ध्यते वाऽपि राजन ।
यो वेद वेदान न स वेद वेद्यं
सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ५२

[4]न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

---

1. म-मा—श्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।
2. अ-क—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।
3 ख-ग-घ-ङ-म-मा—छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
सुरैः पुरस्तादृषिसेवितानि ।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
नामैव वेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ [पाठान्तरम्]
4. अ-क—सार्धश्लोकोऽयं नास्ति

यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ५३

यो वेद वेदान् स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
[1]तथाऽपि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ५४

धर्मांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।
संवेदने चैव यथाऽऽमनन्ति
तस्मिन् हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ५५

अभिजानामि ब्राह्मणम् व्याख्यातारं विचक्षणम् ।
[2]एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तत् ॥ ५६

[3]यश्छिन्नविचिकित्सस्स व्याचष्टे सर्वसंशयान् ।
[4]तस्य चान्वेषणं गच्छेत् प्राचीनं नोत दक्षिणम् ॥ ५७

[5]नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ् मा विशन्तु कदाचन ॥ ५७॥

नास्य पर्येषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु कथञ्चन ॥ ५८

1. अ-क-म-मा—इदमर्धं नास्ति
2. अ-क-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
3. ख-ग-घ-ङ—नास्तीदमर्धम् ।
4. क-ग-घ-ङ—नास्तीदमर्धम् । 5 ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

[1]अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ५८॥
तूष्णीम्भूत उपासीत [2]न चेच्छेन्मनसा ह्यपि ।
[3]अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्मै बह्वनन्तरमाप्नुयात् ॥ ५९॥
मौनाद्धि मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
[4]अक्षरं तं तु यो वेद स मुनिश्रेष्ठ उच्यते ॥ ६०॥
सर्वार्थानां व्याकरणाद् वैयाकरण उच्यते ।
[5]तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत् तथा ॥ ६१॥
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ।
सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठंस् [6]तद्विद्वान सर्वविद्भवेत् ॥ ६२॥
[7]ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
[8]वेदानां चानुपूर्व्येण चैत[9]द्विद्वन ब्रवीमि ते ॥ ६३॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
॥ ५२ ॥ सनत्सुजातपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये ६३॥ श्लोकाः]

---

1. अ-क-ग-ब-म-मा—इदमर्धं न दृश्यते ।
2. अ-क—नापेक्षेन्म । म-मा—न चेष्टेन्म ।
3. अ-म-मा—अभ्यावर्तस्व तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि वै श्रुतम् ।
4. अ-क—स्वलक्षणं तु । 5. अ-क-म-मा—इदमर्धं न दृश्यते ।
6. अ-क-म-मा—ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।
7. अ-क-म-मा—इदमर्धं नास्ति
8. अ-क—वेदेषु । 9. अ-क-ख-ग-ब—बुद्ध्वा ।

॥ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥

धृतराष्ट्रः—

सनत्सुजात [1]यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं [2]वदसि हि विश्वरूपाम् ।
परां हि [3]कार्येषु सुदुर्लभां कथां
तद् ब्रूहि मे वाक्य[4]मेवं कुमार ॥ १

सनत्सुजातः—

[5]नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
[6]यन्मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् ।
[7]बुद्धौ विलीने मनसि प्रचिन्त्या
[8]विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २

1. अ—यामिमां । क—य इमां ।
2. अ-ख-ग-घ-म-मा—वदसे ।
3. अ—काम्येन । क—कामेन । घ—कालेषु । 4. अ-क—मेतत् ।
5. क—नेदं ब्रह्म । 6. अ-क-म-मा—यन्मां पृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव ।
7. अ-क—अत्यन्तविद्यामभिधास्ये पुराणीम् ।
म—अन्यां विद्यां हि वदन्ति बुद्धा ।
मा—अन्यां विद्यामभिवदन्ति सन्तो ।
8. अ-क—बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
म-मा—बुध्यन्ति यां ब्रह्मचर्येषु जीर्णाम् ।

धृतराष्ट्रः—

[1]आद्यां विद्यां वदसि हि [2]सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।
अनारभ्यां वसतीह कार्यकाले
कथं ब्रह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सनत्सुजातः—

[3]अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं
बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।
यां प्राप्यैनं मर्त्यभावं त्यजन्ति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ४

धृतराष्ट्रः—

[4]ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत् कथं ब्रह्मचर्यं स्याद् एतद्विद्वन् ब्रवीहि मे ॥ ५

सनत्सुजातः—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
विहाय देहं परमं यान्ति [5]सत्यम् ॥ ६

[6]येऽस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामान्
ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

---

1. अ-क—अत्यन्तविद्यामिति यत् सनातनीम्
ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम्। [पाठान्तरम्]
2. घ-ङ—विश्वरूपां।
3. इदमर्धम् अ-क—कोशयोः द्वितीयश्लोकोत्तरार्धतया वर्तते।
4. अ-क-ख-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति 5. अ-क—योगम्।
6. ग-म-मा—अस्मिँल्लोके।

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव [1]धीरभावात् ॥ ७

[2]शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
[3]आचार्यतस्तु यज्जन्म तत् सत्यं वै तथाऽमृतम् ॥ ८

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं सम्प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ९

गुरुं शिष्यो नित्य[4]मभिवादयीत
स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।
मानान्न माद्येन्नादधीत रोषम्
एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १०

[5]शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यश्शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते[6] ॥ ११

[7]यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर् गुरुपत्न्यां तथाऽऽचरेत् ।

---

1. अ-क—सत्वसंस्थाः । 2. ख—श्लोकोऽयं नास्ति
3. अ-क-म-मा—आचार्यशास्ता या जातिः सा पुण्या साऽजराऽमरा ।
4. अ-क—मभिवन्दमानः । घ-ङ—मभिमन्यमानः ।
5. अ-क-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति
6. अ-क-ङ-म-मा—आचार्यस्य प्रियं कुर्यात् प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥
[अधिकः पाठः]
7. अ-म-मा—समा गुरौ यथा वृत्तिर् गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।
यथोक्तकारी प्रियकृत् तृतीयः पाद उच्यते ॥ [पाठान्तरम्]

तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १२

य आचार्येणात्मकृतं विजानन्
ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिस्
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १३

[1]नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात्
प्राज्ञो मन्येन्नैतदहं करोमि ।
इतीव मन्येत न भाषयेत
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १४

आचार्याय प्रियं कुर्यात् प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥ १५

[2]कालेन पादं लभते तथाऽयं
तथैव पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत्
छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १६

---

1. घ—एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्येतैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ [पाठान्तरम्]
अ-क—नाचार्यस्यानुपकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।
[पाठान्तरम्]

2. म-मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते।

[1]ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूपम्
अन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्
ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १७

[2]एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै
धनं ह्याचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।
सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १८

एवं वसन् सर्वतो [3]वर्धते च
बहून् पुत्राँल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।
[4]वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यस्मिन् ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १९

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा [5]ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥ २०

---

1. म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।
2. ख-ग-घ—एवं वसन्तं यदुपप्लवे धनम् ।
म-मा—एवं सन्तं यदुपप्लवेरन् धनम् ।
ङ—एवं सन्तं यदुपप्लवेद्धनम् ।
3. अ-क—दृश्यते हि ।
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—प्राप्य प्रतिष्ठेत् प्रदिशो दिशश्च
धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत ॥ [पाठान्तरम्]
5. अ-क—ब्रह्मलोकं मनीषिणः ।
ग-घ-ङ—ब्रह्मचर्यान्मनीषिणः ।
म-मा—ब्रह्मचर्यं मनीषिणः ।

[1]एतेनैव सगन्धर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥ २१

[2]आकाङ्क्ष्यार्थसमायोगाद् रसभेदोऽर्थिनामिव ।
एवमेतत् समाज्ञाय तादृग्भावं गतास्त्विमे ॥ २२

[3]य आश्रयेत् पावयेच्चापि राजन्
सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।
एतेन वै [4]बलमभ्येति विद्वान्
मृत्युं तथा स जयत्यन्तकाले ॥ २३

अन्तवतः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा [5]निर्मलेन ।
[6]ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं
न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥ २४

धृतराष्ट्रः—
आभाति शुक्लमिव लोहि[7]तमिवाथो
कृष्णम[8]थार्जुनं [9]काद्रवं वा ।

---

1. अ-क—गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
2. अ-क-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।
3. अ-क-म-मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते   4. ग—बाल्य ।
5. ङ-मा—निर्मितेन ।
6. अ-क—ब्रह्मैव विद्वांस्तेनाभ्येति सर्वं
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥   [पाठान्तरम्]
7. अ-क—ताल्यमि । 8 अ—थाञ्जनं 9 अ-क—वा द्रवं वा ।

यद्ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वान्
कथंरूपं [1]तदमृतमक्षरं परम् ॥ २५

सनत्सुजातः—

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
[2]कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत् समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २६

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु
न वै चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २७

नैवर्क्षु तन्न यजुष्षु नाप्यथर्वसु
[3]न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।
रथन्तरे [4]बार्हद्रथे वाऽपि राजन्
[5]महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥ २८

1. अ-क—त्यात्यमृत ।
2. अ-क—कृष्णमायसमर्कवर्णम् । म-मा—कृष्णमथार्कवर्णम् ।
3. ङ-म-मा—न चापि दृश्यत्यमलेषु सामसु ।
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—बार्हते ।
5. अ-क-ख-घ—महाव्रते नैव दृश्येद्ध्रुवं तत् ।

अपारणीयं तमसः परस्तात्
[1]तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं [2]च तथाऽप्यणीयसां
[3]महत् स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २९

सा प्रतिष्ठा तदमृतं [4]लोकस्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात् प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ ३०

अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
वाचो विकारं कवयो वदन्ति ।
[5]अस्मिञ्जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३१

तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित् पश्यति ज्ञानयोगात् ।
तस्मिञ्जगत् सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
॥ ५२ ॥ सनत्सुजातपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३२ श्लोकाः]

---

1. ग—तदन्तकोऽभ्येति । 2. अ-क-मा—क्षुरधारया तु
3. अ—महच्च रूपं तद्वै 4. ख-घ-ङ-म-मा—लोकास्ते ब्रह्म तद्यशः ।
5. म-मा—सार्धश्लोको न दृश्यते ॥

॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः* ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥ १ ॥

सनत्सुजातः—

शोकः क्रोधश्च [1]कामश्च लोभो मानः परासुता ।
ईर्ष्या [2]मोहो विवित्सा च कृपाऽसूया जुगुप्सुता ॥ १
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ॥ १॥
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान् पर्युपासते ।
[3-4]यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति ॥ २॥
[5]स्पृहयालुरुग्रः [6]परुषो वा वदान्यः
[7]क्रोधं बिभ्रन्मनसा वै विकत्थी ।
नृशंसधर्माष्षडिमे जना वै
प्राप्याप्यर्थं नोत [8]सभाजयन्ते ॥ ३॥
सम्भोगसंविद्वि[9]षमोऽतिमानी
दत्वा [10]विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च ।

---

1. ङ-म-मा—दम्भश्च कामो लोभः। 2 अ-क—मनो विधित्सा च ।
3. म—कोशे इदमर्धं नास्ति। 4. घ-ङ—सार्धश्लोकपञ्चकं नास्ति।
5. म-मा—स्पृहालुरुग्रः पुरुषो वदान्यः। 6. क—पुरुषो वदान्यः।
7. म-मा—श्चाक्रोशाद्विभ्रन्मनसा विकत्थी।
8. म-मा—सम्भावयन्ति। 9. क—षमोऽतीव मानी।
10. म-मा—कदर्थी कृपणो दुर्बलीयान्। वर्गप्रशंसी वन्दिवत् तथैव ।

* अस्याध्यायस्य शङ्कराचार्यैः कृतं भाष्यं नोपलभ्यते। अथापि सर्वासु प्राचीनतालपत्त्रमातृकासु दर्शनात्। लक्षालङ्कारकारैः व्याख्यानाच्चायमध्यायो यथामातृकमस्माभिस्समुद्रित इति ज्ञेयम् ॥

बहुप्रशंसी वनिताद्विट् सदैव
सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥ ४॥

धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ।
दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ ५॥

[1]यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्द्वादशभ्यस्
सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ।
त्रिभिर्द्वाभ्या[2]मेकतो वाऽर्थितो यो
नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ॥ ६॥

[3]धर्मस्त्यागोऽप्यप्रमाद इत्येते ह्यमृतं स्मृतम् ।
एतानि ब्रह्म[4]संख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ७॥

सद्वाऽसद्वा परीवादो [5]ब्राह्मणस्य न शस्यते ।
[6]नरके ते प्रतिष्ठास्स्युर् य एवं कुर्वते [7]जनाः ॥ ८॥

---

1 म-मा—य एतेभ्यः प्रवसेद् ।
2. म—मेकेनान्ततो वा । मा—मेकतो वा विशिष्टं ।
3. म-मा—दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।
4 म-मा—मुख्यानां ।
5. घ—ब्राह्मणो न प्रशस्यते । ख—ब्राह्मणे न प्रशस्यते
6. घ-ङ-म-मा—नरकप्रतिष्ठितास्ते स्युः ।
7. क-ख-घ—नराः ।

[1]मदोऽष्टादश[2]दोषस्स्या[3]ल्लोमशेन प्रकीर्तितः ।
लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यम् अभ्यसूया मृषावचः ॥ ९॥

कामक्रोधौ [4]पराधीन्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।
अर्थहानि[5]र्विवादश्च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ॥ १०॥

ईर्ष्या मोहोऽति[6]मानश्च संज्ञानाशोऽप्यनार्यता ।
तस्मात् प्राज्ञो न माद्येत [7]सतां ह्येतद्विगर्हितम् ॥ ११॥

सौहृदे वै षड्गुणा वेदितव्याः
प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।
[8]स्यादात्मन[9]स्सुचिरं याचितो यो
ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ १२॥

[10]इष्टान् पुत्रान विभवान स्वांश्च दारान्
अभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्य[11]स्संवसते न कामाद्
भुङ्क्ते कर्मस्वाशिषं बाधते च ॥ १३॥

---

1. ख-मा—दमो । 2 अ-क—धा वा स्या ।
3. अ-क—पुरा योऽनुप्रकीर्तितः । 4. अ-क-ख—पारतन्त्र्यम् ।
5. ग-ङ-म-मा—र्विवित्सा च ।
6 अ-क-ख-म—वादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयता ।
7. अ-क-ख—न वदेच्चापि पैशुनम् । म—सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।
8. अ-क—सदाऽऽत्मानं । 9. ख-ग-घ-ङ—स्सहितो ।
10. ख-ग-घ-ङ-म-मा—इष्टापूर्तं । 11. अ-क—स्सर्वतश्चेह ।

द्रव्यवान् गुणवान् यश्च त्यागी भवति [1]सात्विकः ।
[2]पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ॥ १४॥
एतत् समृद्ध[3]मत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ १५
[4]सत्वात् प्रच्यवमानानां [5]सङ्कल्पेन समाहितम् ।
[6]यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ॥ १६
मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ।
सङ्कल्पसिद्धं पुरुषम् असङ्कल्पोऽधितिष्ठति ॥ १७
ब्राह्मणस्य विशेषेण [7]किञ्चान्यदपि मे शृणु ॥ १७॥

[8]अध्यापयीत महदेतद्यशस्यं
[9]वाचो विकारान् कवयो वदन्ति ।
अस्मिन् योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८॥

न कर्मणा सुकृते[10]नेह राजन्
सत्यं वदेज्जुहुया[11]द्वा यजेद्वा ।

---

1 ख-ग-घ-ङ-म-मा—तादृशः ।
2 ख-घ-ङ-मा—नास्तीदमर्धं । 3. ख-ग-घ-ङ-म—मप्यूर्ध्वं ।
4. अ—सत्पात्समुच्य । घ-ङ-मा—सत्यात्प्रच्य ।
5 ङ-मा—सङ्कल्पो न समाहितः ।
6. ङ—ततो यज्ञः प्रवर्तेत । म—यतो यज्ञः प्रवर्तेत ।
मा—यतो यज्ञः प्रवर्तेत सत्यस्यैवावधारणात् ।
7 मा—मनोज्ञानमयं शृणु । 8. अ-क—अध्यापयेन्महदेतद् ।
9. घ—वाचा । मा—वाचो विकारं ।
10 म-मा—नैव । 11. घ—द्याजयेद्वा ।

नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन्
[1]रतिं घासौ न लभत्यन्तकाले ॥ १९॥

तूष्णीमे[2]कमुपासीत [3]नेष्टेन मनसाऽपि न ।
तथा संस्तुतनिन्दाभ्यां प्रीति[4]द्वेषौ विवर्जयेत् ॥ २०॥

अत्रैव तिष्ठन् [5]क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ।
वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन् ब्रवीमि ते ॥ २१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
॥ ५२ ॥ सनत्सुजातपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये २१॥ श्लोकाः]

॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सनत्सुजातेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वोपदेशः ॥

सनत्सुजातः —

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर् दीप्यमानं महद्यशः ।
यद्वै देवा उपासते [6]यस्मादर्को विराजते ॥ १

1. ख—मतिं । घ—धृतिं । 2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—क उपासीत ।
3. ग—स चेच्छेन्म । , ख-घ-ङ—न चेच्छेन्म ।
म—न चेष्टं । मा—न चेदं । 4. अ-क-म-मा—रोषौ ।
5. ग—वसति क्षत्रियो ब्रह्म । म-मा—क्षत्रियो ।
6. अ-क-ख-ग-घ—यस्मात् सूर्यो ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १॥

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥ २॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३

[1]पूर्णात् पूर्णमुद्धरन्ति पूर्णात् पूर्णं प्रचक्षते ।
हरन्ति पूर्णात् पूर्णं च [2]पूर्णेनैवावशिष्यते ॥ ४

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्[3] ॥ ४॥

[4]आपोऽथाद्भ्यस्सलिलं यस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
[5]आदध्रीचीस्सविषूचीर्वसाना-
वुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥ ५॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६

उभौ च [6]देव्यौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशस्सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात् समुद्रा विहिता महान्तः ॥ ७

1. अ-क-ख-ग-घ-म-मा—सार्धश्लोको नास्ति 2. ङ—पूर्णमेवा
3. ङ—आपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रं आदित्यं गिरते परः ॥ [अधिकः पाठः]
4. म—श्लोकोऽयं न । 5. ग-घ-ङ—स सध्रीचीस् । 6. ग—देवौ ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७॥

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुव[1]स्याव्ययकर्मणः ।
केतुमन्तं [2]वहन्त्यश्वास् तं दिव्यमजरं दिवि ॥ ८॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९

न [3]सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति [4]कश्चिदेनम् ।
मनीषयाऽथो मनसा हृदा च
य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १०

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०॥

[5]द्वादश[6]पूगास्सरितस् सततं देवरक्षिताः ।
[7]मध्वीशते तथा शुद्धां तथा सञ्चरन्तीह घोराम् ॥ ११॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२

तदर्धमासं पिबति [8]सञ्चितं भ्रमरो मधु ।
ईशानस्सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥ १३

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३॥

---

1. अ-क-मा—स्याप्रिय ।
2. अ-क-मा—वहन्तश्च तं । 3. अ-क-मा—सादृश्ये ।
4. ग—कश्चनैनम् । 5. ङ—श्लोकोऽयं न । 6 अ—पूर्णां ।
7 अ-क—तद्विशन्तस्तथा शुद्धास् सन्तरन्ति च सागरम् ।
8. अ-क-म-मा—संचित्य ।

हिरण्यपर्णमश्वत्थम् अभिपत्य ह्यपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति [1]यथासुखम् ॥ १४॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
[2]यस्माच्च वायुरायातो यस्माच्च प्रलयस्तथा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः ॥ १६
[3]योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥* १६॥
[4]अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रम् आदित्यं गिरते परः ॥ १७॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत् सतत[5]मुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥ १९
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९॥

---

1. अ-क-मा—यथादिशः ।
2. ङ—कोशं विना सर्वेषु कोशेषु
पूर्णात्पूर्णमिति चतुर्थश्लोकः अत्रैव विद्यते ।
3. अ-क-ग-ङ-म-मा—सर्वमेव ततो विद्यात् तद्वक्तुं न च शक्नुमः ।

|[अधिकः पाठः]

* क-ग-घ-म-मा—पूर्णात् पूर्णमिति चतुर्थश्लोकः अत्र
पुनरुक्ततया अस्ति-

4 अपानं गिरति इति श्लोकः ङ—कोशे द्विरुक्तः ।
म-मा—कोशयोः अयं श्लोकः अन्यत्र विद्यते ।

5. ग—मत्यन्तं न । घ-ङ—प्रत्यर्थं न ।

एवं[1]रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥ २०॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१

यस्सहस्रं सहस्राणां पक्षान्[2]सन्तत्य सम्पतेत् ।
[3]नान्तं गच्छेत् कारणस्य अपि वा स्यान्मनोजवः ॥ २२

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २२॥

न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं [4]सुसमिद्धसत्त्वाः ।
[5]हीनो मनीषी मनसाऽभि[6]पश्येद्
ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २३॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४

[7]अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥ २५

1. अ-ग-घ-ङ-म-मा—देवो। 2 ग-ङ—संभृत्य।
3. अ-क-घ-म—मध्यमे मध्य आगच्छेद् अपि चेत् स्यान्मनोजवः।
मा—अमध्यमध्यं नो गच्छेत् अपि च स्यान्मनोजवः।
4. अ-क-ग—सुविशुद्धसत्त्वाः। मा—सुसमृद्धसत्वाः।
5. ग—हृदा। ख—भीतो।
6. अ-क—तप्यते। 7. अ-क-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २५॥

[1]गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु
क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।
ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढास्
तैर्दत्ता वै मोहयन्ते भवाय ॥ २६॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २७

[2]नाहं सदा[3]ऽसत्कृतस्स्यां न मृत्युर्
अप्यव्ययस्येह मृतं कुतस्स्यात् ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धे
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥ २८

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २८॥

[4]असाधना वाऽपि ससाधना वा
ऽसमानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
[5]समानमेतदमृतस्येतरस्य
युक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ॥ २९॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३०

1. अ-क—श्लोकोऽयं नास्ति
2. ङ—श्लोकोऽयं न दृश्यते । 2. अ—सत्कृत्य ।
4. अ-ग-म—न साधुना नोत असाधुना वा ।
5. ग-म-मा—समानमेतदमृतं सुविद्याद् एवं युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।
क—समानमेतदमृतस्येह विद्याद् एतेन युक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।

[1]उभौ लोकौ विद्यया चाप्य याति
[2]तदा हुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
[3]मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत
[4]प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ॥ ३१

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३१॥

नास्यातिवादा हृदयं तापयाना
[5]नानाहुतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।
[6]मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत
प्रज्ञां चास्मै नाम धीरा लभन्ते ॥ ३२॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३३

एवं यस्सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत् ततः परम् ॥ ३४

यथोदपाने महति सर्वतस्सम्प्लुतोदके ।
एवं सर्वेषु [7]वेदेषु ब्राह्मणस्य [8]विजानतः ॥ ३५

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो[9]ऽन्तरात्मा
न दृश्यतेऽसौ [10]हृदये निविष्टः ।

---

1. अ-क-घ-ङ—श्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।
2. मा—नास्याहुतं नाहुतमग्निहोत्रम् । 3. ख-ग—ततो ।
4. ख-ग—प्रज्ञातारं नित्यधीरं लभन्ते ।
5. क—नानाहितं । 6. क-मा ते ।
7. क-ख-ङ-म-मा—भूतेषु । 8. ख-ग-मा—विशेषतः
9. अ-क-ङ—महात्मा । 10. अ-क-घ-ङ—हृदि संनिविष्टः ।

[1]अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रपन्नः ॥ ३६
[2]अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ ३७
पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं [3]न चाप्यहम् ॥ ३८
आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
[4]ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ ३८॥
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३९
अणोरणीयान् सुमनास् [5]सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
पितरं सर्व[6]भूतानां पुष्करे निहितं विदुः[7] ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
॥ ५२ ॥ सनत्सुजातपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४० श्लोकाः]
॥ सनत्सुजातपर्व समाप्तम् ॥

---

1. ङ-म—इदमर्धं नोपलभ्यते
2. क-घ—अहमेवास्मि ते माता। ङ-म-मा—अहमेवास्मि वो माता।
3. अ-ग-ङ-मा—न वो ह्यहम् ।
4. अ-क-ख-ग-घ-म-मा—वेदप्रोक्तो ।
5. अ-क-घ-म-मा—सर्वभूतेषु जाग्रति ।
6. अ-क-ख-म-मा—भूतेषु ।
7. घ—एवमुक्त्वा कुमारस्तं तत्रैवान्तरधीयत। [अधिकः पाठः]

॥ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

(व्यासाभिगमनपर्व)*

पाण्डववचनशुश्रूषया धृतराष्ट्रादीनां सभाप्रवेशः ॥ १ ॥ सञ्जयेन धृतराष्ट्राय पाण्डवप्रतिसन्देशकथनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
सार्धं कथयतो राज्ञस् सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानस्सर्वे [1]पार्थिवाः ।
सभामाविविशुर्हृष्टास् सूतस्योपदिदृक्षया ॥ २

शुश्रूषमाणाः पार्थानां [2]वाचो धर्मार्थसंहिताः ।
धृतराष्ट्रमुखास्सर्वे ययू राजन् सभां शुभाम् ॥ ३

सुधावदातां [3]सम्पूर्णकनकाजिरभूषणाम् ।

---

1. अ-क—एव ते ।

2. म-मा—वचो धर्मार्थसंहितम् ।
क—वाचो धर्मार्थसम्मिताः । ख-घ-ङ—वचो धर्मार्थसंयुतम् ।

3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।

* इदं पर्व इतः पूर्वं मुद्रितेषु पुस्तकेषु यानसन्धिपर्व इत्युच्यते परं तु पर्वसङ्ग्रहपर्वणि व्यासाभिगमनपर्व इति नामैवोपलभ्यते (See vol I pp. 10.)

चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चन्दनवारिणा ॥ ४
रुचिरैरासनैस्स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अश्मसारमयैर्दान्तैस् स्वास्तीर्णैस्सोत्तरच्छदैः ॥ ५
भीष्मो द्रोणः कृपश्शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
विदुरश्च महाप्राज्ञो [1]युयुत्सुश्च महारथः ।
[2]सर्वे च सहिताश्शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७
[3]धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७॥
दुश्शासनश्चित्रसेनश् शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुर्मुखो दुस्सहः कर्ण उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ ८॥
[4]एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।
कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९॥
विविशुस्तां सभां राजन् सुराश्शक्रसदो यथा ॥ १०
आविशद्भिस्तदा राजन् शूरैः परिघबाहुभिः ।
शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ ११
ते प्रविश्य महेष्वासास् सभां [5]सर्वे महौजसः ।
आसनानि [6]विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ १२

---

1. अ-क—पार्थिवा भरतर्षभ ।
2. अ-क—इदमर्धं नास्ति 3. घ—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
4. ङ—इदमर्धं न दृश्यते
5. ङ-म-मा—समितिशोभनाः ।
6. ख-ग-घ-ङ-म-मा—महार्हाणि ।

आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वास्स्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १३

अयं [1]सरथ आयाति योऽयासीत् पाण्डवान् प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातस् सैन्धवैस्साधुवाहिभिः ॥ १४

उपेयाय स तु क्षिप्रं रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १५

सञ्जयः—
प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा मां विजानीत कौरवाः ।
[2]यथावयः कुरून् सर्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १६

अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
पुनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १७

[3]यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
[4]अब्रवं पाण्डवान् गत्वा तं निबोधत पार्थिवाः ॥ १८

अब्रूतां तत्र धर्मेण वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १८॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[अस्मिन्नध्याये १८॥ श्लोकाः]

---

1. ख-घ-ग-ङ—सारथिरायातो ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—सर्वान् कुरून् पाण्डवेयो ह्यभ्यभाषत धर्मवित् । [पाठान्तरम्]
3. ख—इतः सार्धः श्लोको नास्ति
4. ग-घ-ङ—तमब्रुवं वचो युक्तं नात्र किञ्चन हापितम् । [पाठान्तरम्]
म-मा—अब्रवं वचनं युक्तं नात्र किञ्चिन्न हापितम् ।

॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

भगवता उक्तं सन्देशं प्रति धृतराष्ट्रेण पृष्टस्सञ्जयः स्वस्य पाण्डव-स्थानं प्रति गमनं तत्रार्जुनस्य भगवतश्चैकत्र स्थितिं भगवदुक्तसन्देशं स्वाभिप्रायं च कथयति ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये
यदब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वः ।
जनार्दनस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

सञ्जयः—

आगुल्फेभ्योऽभिसंवीतस् सर्वतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातो नरसिंहयोः ॥ २
न चाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभिजग्मतुः ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ३
उभौ मध्वासवक्षीबौ वरचन्दनरूषितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्राङ्गौ वराभरणभूषितौ ॥ ४
[1]नैकरत्नविचित्रं च काञ्चनं च वरासनम् ।
नानास्तरणसंस्तीर्णं [2]यत्रास्तां तौ नरर्षभौ ॥ ५

1. ख—नास्त्ययं श्लोकः । 2. ग-घ-ङ—यत्रासाते ।

[1]सत्याङ्कमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।
अर्जुनाङ्कगतौ पादौ केशवस्योपलक्षये ॥ ६

अर्जुनस्य च कृष्णायाश् शुभायाश्चाङ्कगावुभौ ॥ ६॥

काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो [2]मे प्रादिशन्मुदा ।
दासीभ्यामाहृतं मह्यं स्पृष्ट्वा भूमावुपाविशम् ॥ ७॥

ऊर्ध्वरेखाङ्किततौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहृतौ धारयेतां वरस्त्रियौ ॥ ८॥

न नूनं कल्मषं किञ्चिन्मम कर्मसु विद्यते ।
स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ॥ ९॥

विस्मयो मे महानासीद् आस्तं मे बहुसङ्गतम् ।
हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ॥ १०॥

श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ नागाविव समुच्छ्रितौ ।
एकशय्यागतौ दृष्ट्वा भयं मे महदाविशत् ॥ ११॥

ततो ह्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ॥ १२

सङ्कल्पो धर्मराजस्य नानवाप्योऽस्ति कश्चन ।
निदेशगाविमौ यस्य नरनारायणावुभौ ॥ १३

सत्कृतश्चान्नपानाभ्याम् [3]अहं वै लब्धसत्क्रियः ।

---

1. ब—इतः सार्धश्लोको नास्ति म-मा—इदमर्धं नास्ति
2. ग-घ-ङ—वै । 3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—आच्छन्नो ।

अञ्जलिं मूर्ध्नि सन्धाय सन्देशं चाभ्यचोदयम् ॥ १४

धनुर्धरोचितेनाथ पाणिनैकं सुलक्षणम् ।
पाद[1]मानाययत् पार्थः केशवस्य यशस्विनः ॥ १५

इन्द्रकेतुरिवोत्थाय दिव्याभरणभूषितः ।
इन्द्रवीर्योपमः कृष्णस् संविष्टो मां ह्यभाषत ॥ १६

स वाचं वदतां श्रेष्ठ [2]आददे वचनक्षमाम् ।
दीपनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणाम् ॥ १७

बर्हिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।
मतिमान् मतिमास्थाय केशवस्सन्दधे वचः ॥ १८

[3]वचनं वचनज्ञस्य शिक्षाक्षरसमन्वितम् ।
[4]मनः प्रह्लादमश्रौषं पश्चाद्धृदयतापनम् ॥ १९

श्रीभगवान्—

सञ्जयैतद्वचो ब्रूयाः प्राप्य क्षत्रियसंसदम् ।
शृण्वतः कुरुवृद्धस्य आचार्यस्य च धीमतः ॥ २०

अर्थांस्त्यजत पात्रेषु सुखमाप्नुत कामजम् ।
प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २१

---

1 क—मानामयत् पार्थः । ङ—मानाय्य यत् पार्थः ।
म-मा—मादाय यत् पार्थः ।

2. अ-क—आरभे । 3. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।

4 अ—पुनः ग—मनःप्रसाद ।
ङ—मनःप्रह्लादनं श्रेष्ठं ।

यजध्वं विविधैर्यज्ञैर् दक्षिणाश्च प्रयच्छत ।
पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वम् आगतं वो महद्भयम् ॥ २२
गोविन्देति यदाक्रन्दत् कृष्णा मां दूरवासिनम् ।
ऋणं प्रवृद्धमिव मे हृदयान्नापसर्पति ॥ २३
तेजोमयं दुराधर्षं बिभ्रता गाण्डिवं धनुः ।
मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः प्रत्युपस्थितम् ॥ २४

सञ्जयः—

कृष्णस्यैतद्वचश्श्रुत्वा भयं मे महदाविशत् ।
तव पुत्रस्य लोभं च वर्धमानं प्रपश्यतः ॥ २५
सोऽयमिन्द्रसमौ वीरौ तौ मन्दो नावबुध्यते ।
भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये २६ श्लोकाः]

॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णमहिमादिप्रतिपादकानामर्जुनवचसां विस्तरेण कथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

पृच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये
किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वः ।

धनञ्जयस्तात युधां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

सञ्जयः—

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
[1]यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
धनञ्जयश्शृण्वतः केशवस्य ॥ २

[2]अवित्रस्तो बाहुवीर्यं विजान-
न्नुपह्वरे वासुदेवस्य वीरः ।
अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३

[3]संश्रृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै
दुरात्मनस्सूतपुत्रस्य सूत ॥ ३॥
यो योद्धुमाशंसते मां सदैव
मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ॥ ४

ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीताश्शृण्वतां चापि तेषाम् ।

---

1. ख-घ-ङ—यामब्रवीद ।
2. अ-क—अव्यवस्तं बाहुवीर्यं विधाय ।
3 ख-घ-ङ-म-मा —नास्त्ययं श्लोकः ।

यथा समग्रं वचनं यथोक्तं
[1]सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तत् ॥ ५
यथा [2]गिरं देवराजस्य देवाश्
शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
[3]तथाऽशृण्वन् पाण्डवास्सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ६
[4]इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ॥ ६॥

अर्जुनः—
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७
[5]अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ताद्
अनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ।
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाऽश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
योऽपध्यानान्निर्दहेद् गां दिवं च ॥ ९

1. घ-ङ—सभामध्ये। 2. अ-क—नूनं ख—हि वै।
3. घ—इदमर्धं नास्ति 4. घ—इदमर्धं नास्ति
5. ख-घ-ङ—अस्त्येव नूनं।

तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थस्सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत् कार्षीः [1]पाण्डवस्तस्य हेतोर्
उपैति युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ १०

यां तां वने दुःखशय्यामवात्सीत्
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
[2]आप्नोतु तां दुःखतरामनाथाम्
[3]अन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११

[4]ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
[5]शौर्येणर्द्ध्या धर्मगुप्त्या धनेन ।
[6]अन्यायवृत्तिः कुरुपाण्डवेयान्
अध्यातिष्ठद्धार्तराष्ट्रो [7]दुरात्मा ॥ १२

---

1. ग-म-मा—पाण्डवार्थाय हेतोः रुपैहि ।
ख-घ—पाण्डवा यस्य हेतोरवेहि ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—आश्लिष्यते दुःखतरामनर्थाम्
3. अ-क—अन्यां शय्यां ।
4. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
5. ग-म-मा—क्रोधेन वै धर्मगुप्त्या फलेन ।
6. घ-ङ-म-मा—न्यायवृत्तान् कुरुषु पाण्डवेयान् ।
7. ग-घ-म-मा—परासुः ।

मायोपधं प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुप्त्या [1]बलेन ।
सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्-
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ १३

यदा ज्येष्ठः पाण्डवस्संशितात्मा
क्रोधं यच्छन् वर्षपूगान् सुघोरम् ।
[2]अवस्रष्टा कुरुपूद्वृत्तचेतास्
तदा युद्धं [3]धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् ॥ १४

कृष्णवर्त्मेव ज्वलितस्समिद्धो
यथा दहेत् कक्षमग्निर्निदाघे ।
एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां
युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य ॥ १५

यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं
गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
अमर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतप्स्यत् ॥ १६

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—फलेन ।

2. ग-घ-ङ-म-मा—सदा हृष्टः कुरुपूद्धूत ।

3. ग—धार्तराष्ट्रो न तप्स्यते । म—न तप्स्येत् ।
अ-क—धार्तराष्ट्रोऽनु तप्येत् ।

[1]सेनाग्रगं दंशितं भीमसेनं
　　लक्षण्यवन्तं वीरहणं परेषाम् ।
घ्नन्तं चमूमन्तकसन्निकाशं
　　तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ॥ १७
यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागान्
　　निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् ।
कुम्भैरिवासृग्वमतो भिन्नकुम्भांस्
　　तदा युद्धं [2]धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १८
[3]महासिंहो गा इव सम्प्रविश्य
　　गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
　　तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १९
[4]महाभये वीतभयः कृतास्त्रस्
　　समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
सकृद्रथेन प्रतियन् रथौघान्
　　पदातिसङ्घान् गदया विनिघ्नन् ॥ २०
सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्नन्
　　यदा छेत्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

---

1. ख-घ-ङ-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति　　म—इतः श्लोकत्रयं नास्ति
2. अ-क—'धार्तराष्ट्रोऽनु तप्येत्' उत्तरत्राप्येवमेव पाठो दृश्यते ।
3. ख-ग-घ-ङ—महाबलो ।　　4. मा—कोशे श्लोकद्वयं नोपलभ्यते

[1]छिन्दन् वनं परशुनेव शूरस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २१

[2]तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं
ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान् समीक्ष्य ।
पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं
[3]पराजितं विपुलं स्वं बलौघम् ॥ २२

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं
पराङ्मुखं प्रायशो [4]नष्टयोधम् ।
शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २३

[5]उपासङ्गादुद्धरन् दक्षिणेन
वरं शरं नकुलश्चित्रयोधी ।
यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रभेत्ता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २४

[6]सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु
दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

---

1 ङ-म—छिन्नं । 2. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
3. ग-घ-ङ-म-मा—परासिक्तं । 4. अ-क—धृष्टयोधम्
5. अ-क—उपासङ्गेनाचरन् दक्षिणेषु परं शतान्नकुल
म-मा—उपासङ्गादुद्धरन् दक्षिणेन परं शतं नकुलश्चित्रयोधी ।
6. अ-क—श्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।

आशीविषः क्रुद्ध इवाचरेद्यदा
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २५

[1]त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय
समादिष्टा [2]धार्तराष्ट्रेण सूत ।
छिन्ना भिन्नास्सहसैन्या द्रवन्ति
दृष्ट्वा पश्चात् तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २६

[3]शिशून [4]मृधे तानशिशुप्रकाशान्
यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।
त्यक्त्वा प्राणान् कौरवानाद्रवन्तस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २७

[5]यथा शक्रो दानवानां जयार्थं
सुवर्णतारं [6]रथमुत्तमाश्वैः ।
दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढश्
शिरांसि राज्ञां [7]छेत्स्यते मार्गणौघैः ॥ २८

---

1. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
2. ग-म-मा—धर्मराजेन वीराः । रथैस्सूतान् सम्यगभिद्रवन्तो ।
3. मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते।
4. ग-म—कृतास्त्रानशिशु ।
5. अ-क—यदाशतोद्वाहमकूजनाक्षं ।
म-मा—यदा शरोद्वाहविकूजनार्थं सुवर्णतारं रथमुत्तमाश्वम् ।
[पाठान्तरम्]
6. अ-क—रथमाततायी ।
7. ङ-म-मा—क्षेप्स्यते ।

महाभये सम्प्रवृत्ते रथस्थं
विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।
सर्वा दिशस्सम्पतन्तं समीक्ष्य
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ २९

ह्रीनिषेधो निपुणस्सत्यवादी
महाबलस्सर्वधर्मोपपन्नः ।
गान्धारिमार्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी
क्षेप्ता जनान् सहदेवस्सपत्नान् ॥ ३०

यदा द्रष्टा द्रौपदेयान महेषून्
शूरान् कृतास्त्रान् रथयुद्धकोविदान् ।
आशीविषान् घोरविषानिवागतांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३१

यदाऽभिमन्युः परवीर[1]हन्ता
शरैः परान् मेघ इवाभिवर्षन् ।
विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३२

[2]यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विषच्चमूं मृत्युमिवोत्पतन्तम् ।

---

1. ग-म-मा—घाती । ख-घ-ङ—हारी ।
2. अ-क—श्लोकोऽयं नास्ति ।

सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३३

प्रभद्रकाश्शीघ्रतरा युवानो
विशारदास्सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान् ससैन्यांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३४

[1]वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान ससैन्यांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३५

[2]यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन
शिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धश्शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६

यदा विराटः परवीरघाती
[3]रणाजिरे शत्रूचमूं प्रवेष्टा ।

---

1. अ-क-मा—श्लोकोऽयं नास्ति
2. मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते।
3. ख-ङ-म—कर्मान्तरे। ग—धर्मान्तरे। क—ममान्तरे।
—रथान्तर

मत्स्यैस्सार्धमनृशंसरूपैस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३७
ज्येष्ठं [1]मात्स्यमनृशंसमार्यरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८
[2]रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शन्तनूजे ।
न जातु नश्शत्रवो धारयेयुर्
असंशयं सत्यमेतद्ब्रवीमि ॥ ३९

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्वन्
भीष्मं रथेनाभियाता प्रमाथी ।
दिव्यैर्हयैरवमृद्नन् रथौघांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४०

यदा द्रष्टा सृञ्जयानामनीके
धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।
अस्त्रं यस्मै [3]गुह्यमुवाच धीमान्
द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४१

---

1. ङ-म-मा—मत्स्यानामनृशंसरूपं ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—गते तु तस्मिन् पुरुषप्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे कौरवाणाम् ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—घोर ।

यदा स सेनापतिरप्रमेयः
[1]परामृद्नन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४२

ह्रीमान् [2]मनस्वी बलवान् मनीषी
लक्ष्मण्यवान् सोमकानां प्रबर्हः ।
न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेरन
येषां स स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ ४३

ब्रूयाच्च मां प्रवृणीष्वेति लोके
युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
शिनेर्नप्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४४

[3]महारथो दीर्घबाहुः प्रमाथी
युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।
शिनेर्नप्ता [4]तालमात्रायुधोऽयं
महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ॥ ४५

---

1 ख-ग-घ-ङ—पराभवन्नि । मा—परांस्तपन्नि ।
2. ख-ग—मनीषी बलवान् कृतास्त्रः, स लक्ष्मीवान् ।
3. ङ-म—श्लोकोऽयं नास्ति । 4. अ-क—क्रोश

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तश्
शरैः परान् मेघ इव प्रवर्षन् ।
[1]प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधमुख्यांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४६

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानस्
स दीर्घबाहु[2]र्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्येव गन्धमाघ्राय गावस्
[3]सङ्क्षेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाऽग्नेः ॥ ४७

स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्गिरीन संहरेत् सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः [4]क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितस्सूर्य इवावभाति ॥ ४८

चित्रस्सूक्ष्मस्सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य योऽभूत् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैस्सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४९

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—प्रच्छादयिष्यञ् शरजालेन योधान् ।
2. ग—र्दृढधर्मा । घ—र्धृतचापो । ङ—र्दृढचापो ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—संवेष्टन्ते शत्रवस्तद्भयेन ।
4. ग-घ-ङ-म-मा—चित्रयोधी ।

हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्
  यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यके[1]र्धार्तराष्ट्रस्
  तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५०

[2]यदा रथं हेममणिप्रकाशं
  श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा [3]ममाप्यास्थितं केशवेन
  तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ५१

यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
  महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
  [4]स गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५२

तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्
  [5]तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुस्सहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारे
  प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५३

1. ग-घ-ङ-म-मा—वैं सुयोधनस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न तप्स्यते ।
2. घ-ङ—श्लोकोऽयं नास्ति
3. ख-ग-म-मा—रणे संयुतं ।
4. अ-क-ख-ग-घ—गाण्डीवशब्दं । 5. अ-क-ख-ग-घ-ङ—सदा ।

[1]वलाहकादुच्चरतस्सुभीमान्
विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ।
सहस्रघ्नान् द्विषतां सङ्गरेषु
अस्थिच्छिदो मर्मभिदस्सुपुङ्खान् ॥ ५४

यदा द्रष्टा ज्यामुखाद् बाणसङ्घान्
गाण्डीवमुक्तानापततश्शिताग्रान् ।
हयान् गजान् वर्मिणश्चाददानांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५५

यदा मन्दः परबाणान् विमुक्तान
ममेषुभिः क्रियमाणान प्रतीपम् ।
[2]तिर्यग्विध्य च्छिद्यमानान् पृषत्कैस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५६

यदा विपाठा भुजविप्रमुक्ता
द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म—वलाहकादुच्चरन्तीव विद्युत्
उत्साहपीनद्विषतां सङ्गमेषु ।
अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरांस्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो न तप्स्यते ॥ [पाठान्तरम्]
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तिर्यग्विद्धाञ्छिद्यमानान् क्षुरप्रैस् ।

प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५७

यदा द्रष्टा [1]पततस्स्यन्दनेभ्यो
महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान् ।
शस्त्रैर्हतान् रथिनश्चैव रङ्गे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५८

[2]असम्प्राप्तानस्त्रपथं परस्य
यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।
अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्तात्
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५९

[3]पदातिसङ्घान् रथसङ्घान् समन्ताद्
व्यात्ताननः काल [4]इवाततेषुः ।
प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्बाणवर्षैश्
शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६०

---

1 ग-घ-ङ-म-मा—धृतराष्ट्रस्य पुत्रो, महागजेभ्यश्च हतान् सुयोधान्। शरैर्हतान् पातितानेव

2. घ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः ।

3. ग-घ-ङ-म-मा—यदाभिसार्याद्रथसैन्यसङ्घान् ।

4. मा—इवान्तकेषु । म—इवागतेषुः ।
ग—इवाहवेषु । घ-ङ—इवागतेषु ।

सर्वा दिशस्सम्पतता रथेन
[1]रथान् ध्वस्तान् गाण्डिवेनापकृत्तान् ।
यदा द्रष्टा स्वबलं सम्प्रमूढं
तदा [2]पश्चात् तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६१

कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं
दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।
[3]हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागं
पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ६२

आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च
विकीर्णकेशास्थिकपालसङ्घम् ।
[4]प्रजापतेः कर्म [5]यथाऽर्थनिष्ठितं
तदा दृष्ट्वा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ६३

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं
दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।

---

1 ग-घ-ङ-म-मा—रथं ध्वजं गाण्डिवेनाथ कृत्तम् ।
2. ग—युद्धं धार्तराष्ट्रो न तप्स्येत् ।
3. ख-घ-ङ—हताश्वपादातवरूथकुञ्जरं ।
म-मा—हताश्वनागेन्द्रपदातिस्यन्दनं ।
4. मा—कालस्येव कर्म यदा च निष्ठितं । ख-घ-ङ-म—कालस्य वै
5. म—यथा च निष्ठितं । ख-घ-ङ—निष्ठुरं ।

तूणावक्षय्यौ देवदत्तं च [1]मां च
द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रस्समेतान ॥ ६४

उद्वर्तयन् दस्युसङ्घान् समेतान्
प्रवर्तयिष्यन् युगपद्युगान्तम् ।
यदा धक्ष्याम्यग्निवत् कौरवेयांस्
तदा तप्ता धृतराष्ट्रस्सपुत्रः ॥ ६५

सभ्राता वै सहसैन्य[2]स्सभृत्यो
भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्प[3]चेताः ।
दर्पस्यान्ते निहतो वेपमानः
पश्चान्मन्दस्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६६

पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचिद्
विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।
कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ
योद्धव्यं ते शत्रुभिस्सव्यसाचिन् ॥ ६७

इन्द्रो वा ते हरिमान् वज्रहस्तः
पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन् विनिघ्नन् ।

1. ख-ग-घ-ङ—शङ्खं, दृष्ट्वा ।
म-मा—मां च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रस्समन्तात् ।
2. क-ग-घ-ङ-म—सपुत्रोः।
3. ख-ग-घ-ङ-म—तेजाः, दर्पस्यान्ते वेपमानः कृतघ्नः

सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते
पश्चात् कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६८

वव्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्राद्
अस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।
स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो
मन्ये[1]ऽप्येतद्विहितं दैवतैर्मे ॥ ६९

अयुद्ध्यमानो मनसाऽपि यस्य
जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।
ध्रुवं सर्वान् सोऽभ्यतीयादमित्रान्
सेन्द्रान् देवान् मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ७०

स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्ष-
न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।
तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७१

गिरिं य इच्छेत्तु तलेन भेत्तुं
शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।
तस्यैव पाणिस्सनखो विशिर्ये-
न्न चापि किञ्चित् स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ७२

1. ख-ग-घ-ङ—चाहं विदितो दैवतं मे ।
म-मा—चाहं विहितं दैवतैर्मे ।

अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां
चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत ।
हरेद्देवानाममृतं प्रसह्य
युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३

यो रुक्मिणीमेकरथेन [1]भोजान्
उच्छिद्य राज्ञस्समरे प्रसह्य ।
उवाह भार्यां यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ७४

अयं [2]गान्धारांस्तरसा सम्प्रमथ्य
जित्वा पुत्रान् नग्नजितस्समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ७५

अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान् दन्त[3]कूले ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान् विनाथा
वाराणसी नगरी सम्बभूव ॥ ७६

---

1. ख-ङ—भोज्यामासाद्य । म—भोज्यामुत्साद्य ?
मा—भोज्यामुत्साह्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—गान्धारीं यशसा प्रगृह्य ।
3. ग-ङ—वक्रं । घ—वक्तं । ख—महतो । म—क्रूरे ।
मा—अन्तः क्रूरे ।

अयं स्म युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं
तमेकलव्यं नाम निषादराजम् ।
वेगेनैव शैलमभिहत्य [1]जम्भश्
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७७

[2]तथोग्रसेनस्य सुतं सुदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं [3]सभास्थम् ।
[4]अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७८

अयं सौभं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया साल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोर्भ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७९

प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामधृष्यम् ।
महाबलो नरकस्तत्र भौमो
जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ८०

---

1. ख-ग-घ-ङ-मा—कुम्भश् ।
2. ग—ततोऽहि तं मातुलं तं प्रदुष्टं ।
3. ख-घ-ङ-म-मा—तपन्तम् ।
4. ख—अपातयच्चपलं देवकीयो ।

न तं देवास्सह शक्रेण [1]शेकुस्
समागता युधि मृत्योरभीताः ॥ ८०॥
दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवात्मवारणीयम् ।
जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्णम् ॥ ८१॥
स तत् कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करम्
ऐश्वर्यवान सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ८२
निर्मोघने षट् सहस्राणि हत्वा
सञ्छिद्य पाशान सहसा क्षुरान्तान् ।
मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो
निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३
तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं
महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
शेते स कृष्णेन हतः परासुर्
वातेनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ८४
आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले [2]ते
हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।

---

1. ग-घ-ङ—सेहिरे, सहागता आवरणाय भीताः । घ—आभरणाय ।
म-मा—सेहिरे समागता आभरणाय भीताः ।
2. ख-ग-ङ-म-मा—शुभे ।

श्रिया वृतो यशसा चैव विद्वान्
प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ८५
अस्मै वराण्यददुस्तत्र देवा
दृष्ट्वा भीमं कर्म कृतं रणे तत् ।
श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्याद्
आकाशे [1]चाप्यप्सु च ते क्रमस्स्यात् ॥ ८६
शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमेर-
न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
एवंरूपे वासुदेवेऽप्रमेये
महाबले गुणसम्पन् सदैव ॥ ८७
तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्यम्
आशंसते धार्तराष्ट्रो [2]विजेतुम् ।
सदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य ॥ ८८
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैवं
यो मन्यते कलहं [3]सम्प्रसह्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां [4]ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—चाप्सु चैव। 2. ग-घ-ङ-म-मा—बलेन।
3 ख-ग-घ-ङ-म-मा—संप्रयुज्य।
4. ग-घ-ङ—महत्त्वं, तद्वेदिता।
अ-क—तद्वेदिनां।

नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे
  द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
  योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९०

[1]धर्मेणैव निधनं तस्य मन्ये
  यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता [2]वै नृशंसैस्
  संवत्सरान् वै द्वादश [3]राजपुत्राः ॥ ९१

[4]वासः कृत्स्नो विहितश्चाप्यरण्ये
  दीर्घं कालं चैकमज्ञात[5]वर्षम् ।
तेषां कस्माज्जीवतां पाण्डवानां
  नन्दिष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९२

ते चेदस्मान युध्यमानाञ्जयेयुर्
  देवैर्महेन्द्रप्रमुखैस्सहायैः ।

1. ख-ग-घ-ङ—धर्मेण चास्तं नियतं। म-मा—धर्मेणास्तं नियतं।
2. ग-घ-ङ-म-मा—स्सत्यसन्धाः।
3. ग-घ-ङ-म-मा—पाण्डुपुत्राः।
4. ग—अवाप्य कृच्छ्रमहितं ह्यरण्ये।
   ख-घ-ङ-म-मा—अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये।
5. ख-ग-घ—चर्याः। ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां।
   ङ-म-मा—चर्याम्। ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां न मृष्यन्ते।

धर्माद्धर्मश्चरितो गरीयांस्
ततो ध्रुवं नास्ति कृतं [1]च साधु ॥ ९३
न चेदिदं पौरुषं कर्मबन्धं
न चेदस्मान् मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।
आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ९४
[2]न चेदिदं कर्म नरेषु वन्ध्यं
न चेद्भवेत् सुकृतं निष्फलं वा ।
इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५
प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्ब्रवीमि
युद्ध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्
न युद्धे वै शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९६
हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान् सकर्णान्
राज्यं कुरूणामपि जेता समग्रम् ।
यद्वः कार्यं तत् कुरुध्वं यथास्वम्
इष्टान् [3]दारानात्मभोगान् भजध्वम् ॥ ९७

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—न साधु ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—न चेदिदं पुरुषे कर्मबन्धं न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा – दारान् विषयांश्चोपभुङ्ध्वम् ।

अप्येवं नो ब्राह्मणास्सन्ति वृद्धा
बहुश्रुताश्शीलवन्तः कुलीनाः ।
सांवत्सरा ज्योतिषि चाभियुक्ता
नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९८

उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
[1]दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
निवेदयन्ते पाण्डवानां [2]जयं च ॥ ९९

यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुस्
संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ।
जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णिसिंहः ॥ १००

[3]अहं तथैनं खलु भाविरूपं
पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।
दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी
संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ १०१

---

1. ख-ग-घ-ङ – दैवप्रज्ञा गृहचर्या मुहूर्तान्
महद्भयं कौरवसृञ्जयानाम् ।
म—देवप्रज्ञान् गृहचर्यान् मुहूर्तान् भयं महत् कौरव ।
2. ख-ग-घ-ङ—जयाय ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा-स्वयं चाहं यानि पश्यामि नित्यं
भविष्यन्ति वै पूर्वरूपाणि युक्त्या । [पाठान्तरम्]

अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनुर्
[1]अनाहता कम्पति मे धनुर्ज्या ।
बाणाश्च तूणीरमुखाद्विसृत्य
मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ १०२

खड्गः कोशान्निस्सरति प्रसन्नो
हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।
ध्वजे वाचो रौद्ररूपा [2]भवन्ति
कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ १०३

गोमायुसङ्घाश्च नदन्ति रात्रौ
रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षान् ।
मृगास्सृगालाश्शितिकण्ठाश्च काका
गृध्रा बकाश्चैव तरक्षवश्च ॥ १०४

[3]सुवर्णपत्राश्च पतन्ति पश्चाद्
दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।

---

1. ख-ग-घ—अनालब्धा जृम्भते मे धनुर्ज्या ।
ङ-म—अनालब्धा कम्पति मेधनुर्ज्या ।
मा—अनालब्धा जृम्भति मे धनुर्ज्या ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—वदन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—सुवर्णपादाश्चानुवदन्ति पश्चाद् ।
म—सुवर्णपादानु वदन्ति पश्चात् ।

अहं ह्येकः पार्थिवान् सर्वयोधान्
शरान वर्षन् मृत्युलोकं नयेयम् ॥ १०५

समाददानः पृथगस्त्रमार्गान्
यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।
स्थूणाकर्णं पाशुपतं [1]महास्त्रं
ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽददान्मे ॥ १०६

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्चन्
नाहं प्रजाः किञ्चिदिहावशिष्ये ।
शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावस्
स्थिरो [2]मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०७

[3]ये वा जय्यास्समरे सूत लब्ध्वा
देवानपीन्द्रप्रमुखान् [4]समेतान ।
तैर्मन्यते कलहं [5]सम्प्रयुज्य
स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०८

वृद्धो भीष्मश्शान्तनवः कृपश्च
द्रोणस्सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—च घोरं तथा ब्राह्मं यच्च शुक्रोऽपि वेद ।
2. घ-ङ—भवान् ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—नित्यं पुनस्सचिवान् यानवोचद् ।
4. ग-घ-ङ-म-मा—सहायान् । 5. अ-क—सम्प्रसह्य

एते सर्वे य[1]द्वदेयुस्तदस्तु
आयुष्मन्तः कुरवस्सन्तु सर्वे ॥ १०९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये १०९ श्लोकाः]

॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति कृष्णार्जुनयोः नरनारायणतादात्म्यकथनपूर्वकं तद्विरोधे कुरूणां विनाशकथनम् ॥ १ ॥ तथा मर्मोद्घाटनपूर्वकं कर्णगर्हणम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण भीष्मद्रोणवचनानादरणे सर्वकुरूणां स्वजीवितनैराश्याधिगमः ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मश्शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १

भीष्मः—

बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण [2]वसवश्चाग्निना सह ॥ २
आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।

1. अ-क—द्यतन्ते । म-मा—द्वदन्ते ।
2. ख-ग-घ-म-मा—वसवश्च तथाऽश्विनौ ।

विश्वावसुश्च गन्धर्वश् शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ॥ ३॥
परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां [1]मनश्च तेजश्चाप्याददा[2]नाविवौजसा[3] ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नश्शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मा—

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
[4]नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्ध्रुवम् ॥ ८॥
द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन् परन्तपौ ।
असुराणां विनाशाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९॥

---

1. ग-घ-म-मा—मनांसि।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—नौ दिवौकसाम्।
3. ङ-म-मा—ज्वलन्तौ रोचमानौ च द्वावतीतौ महाबलौ। [अधिकः पाठः]
4. म—पूर्वदेवौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ। [अधिकः पाठः]

भीष्मः—

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैस्सर्वैर् [1]बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०॥

तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११॥

तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रस् साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२॥

ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितश्शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३॥

नर इन्द्रस्य सङ्ग्रामे हत्वा शत्रून् परन्तपः ।
पौलोमान् कालकेयांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४॥

एषोऽभ्रान्तो रथे तिष्ठन् भल्लेनापाहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रसमानस्य [2]तदा ह्यर्जुन आहवे ॥ १५॥

एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचान् रणे ॥ १६॥

एष देवान् सहेन्द्रेण जित्वा परपुरञ्जयः ।
अतर्पयन्महाबाहुर् अर्जुनो जातवेदसम् ॥ १७॥

नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १८

1 ख-ग-घ-ङ-म-मा—सहस्राक्षस्समावृतः ।

2. ग-घ-ङ—वज्रमुद्यम्य । ख-म-मा—यज्ञमर्जुनमाहवे ।

एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १९

नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ २०

एष नारायणः कृष्णः फल्गुनश्च नरस्स्मृतः ॥ २०॥

नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधा कृतम् ॥ २१

एतौ हि कर्मणा लोकान् अश्नुवातेऽक्षयान् ध्रुवान ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २२

तस्मात् कर्मैव कर्तव्यम् इति होवाच नारदः ।
एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २३

शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २४

सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २५

नोचेदयमभावस्स्यात् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ २५॥

[1]अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २६

न चेद्ग्रहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून् हतान् ॥ २६॥

---

1. ग—राज्याद्बन्धुजनादर्थात् तव बुद्धिरुपप्लुता ।
ख-ब-ङ—नार्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ।

[1]तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २७

त्रयाणामेव च मतं तत् त्वमेकोऽनुमन्यसे॥ २७॥

रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ।

दुर्जातेस्सूतपुत्रस्य शकुनेस्सौबलस्य च ॥ २८॥

तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुश्शासनस्य च ॥ २९

कर्णः—

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।

क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मिन् स्वधर्मादनपेयिवान ॥ ३०

किञ्चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।

न हि मे वृजिनं किञ्चिद् धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३१

नाचरं वृजिनं किञ्चिद् धार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।

अहं हि पाण्डवान् सर्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान् ॥ ३२

प्राग्विरुद्धैश्शमस्सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ॥ ३२॥

राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।

तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३३॥

वैशम्पायनः—

कर्णस्य तु वचश्श्रुत्वा भीष्मश्शान्तनवः पुनः ।

धृतराष्ट्रं महाराजम् आभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३४॥

भीष्मः—

यदयं कत्थते नित्यं हन्ताऽहं पाण्डवानिति ।

नायं कलाऽपि सम्पूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३५॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तत्रैव विहितं पूर्वं ।

अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३६॥
एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिस्सुयोधनः ।
[1]अवमन्यति तान् वीरान् देवपुत्रानरिन्दमान् ॥ ३७॥
किञ्चाप्येतेन तत् कर्म कृतं पूर्वं न दुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैस्सर्वैर् एकैकेन कृतं पुरा ॥ ३८॥
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
[2]धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३९॥
सर्वे ह्यस्त्रविदश्शूरास् सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ४०॥
सहितान् हि कुरून सर्वान् अभियातो धनञ्जयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ४१॥
गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत् सुतस्तव ।
क तदा सूतपुत्रोऽभूद् य इदानीं [3]वृषायते ॥ ४२॥
ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ।
यमाभ्यामेव [4]सङ्गम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४३॥
एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—अत्यमन्यत ।
2. घ—इतः सार्धः श्लोको नास्ति ।
3 ख-ग-घ-ङ-म-मा—प्रभाषते ।
4 ग—चाक्रम्य ।　ख-घ-ङ-म-मा—चागम्य ।

[1]वैकर्तनस्य भद्रं ते सदा [2]धर्मार्थलोपिनः ॥ ४४॥

वैशम्पायनः—

भीष्मस्य तु वचश्श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन ॥ ४५॥

द्रोणः—

यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत् क्रियतां [3]नृप ।
न काम[4]मवलिप्तानां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४६॥

पुरा युद्धात् साधु मन्ये पाण्डवैस्सह सङ्गतम् ॥ ४७

यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितम् ।
सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ॥ ४८

वधे नूनं भवेच्छान्तिस् तव वा फल्गुनस्य वा ।
न तु जेताऽर्जुनस्यास्ति हन्ता वाऽस्य न विद्यते ॥ ४९

मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान् प्रति य उत्थितः ॥ ४९॥

अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति युध्यन्ति विजयन्ति च ॥ ५०

अयं हि विजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य च ।
त्रयस्त्रिंश[5]त्सहेन्द्रेण खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ ५१

विजिगाय सुरान् सर्वान् नास्य वेद्मि पराजयम् ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—विकत्थनस्य
2. अ-क-ग—धर्मार्थतोऽपि नः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—परम् । 4. अ-क—मर्थलिप्सूनां ।
5. मा—त्सहस्रेण ।

यस्य यन्ता हृषीकेशश् [1]शीलवृत्तसमो युधि ॥ ५२

न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ५२॥

वैशम्पायनः—

अनादृत्य तु तद्वाक्यम् अर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।

ततस्स सञ्जयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ५३॥

तदैव कुरवस्सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।

भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ५४॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५४॥ श्लोकाः]

॥ पञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण पाण्डवानां किमुपजीवनेन रणोद्योग इति पृष्टस्य सञ्जयस्य पाण्डवप्रभावानुस्मरणेन मूर्छा ॥ १ ॥ लब्धसंज्ञेन सञ्जयेन पाण्डवानां कृष्णानुगृहीतस्वसामर्थ्येन राज्ञां साहाय्येन च समरोद्यम इति कथनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—

किमसौ पाण्डवो राजा [2]धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।

[3]श्रुत्वैतद्बहुलास्सेनाः प्रीत्यर्थं नरसमागताः ॥ १

1. अ-क—शिवपुत्र ।
2. म-मा—सूतपुत्रोऽभ्यभाषत । ख-ग-घ—सूतपुत्राभ्यभाषते ।
ङ—सूतपुत्राभ्यभाषत ।
3. ङ-म-मा—श्रुत्वेमां बहुलां सेनां प्रीत्यर्थेन समागताम् ।

[1]किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
[2]के वाऽस्मद्भ्रातृपुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखम् ॥ २

के स्विदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर् धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३

सञ्जयः—
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैस्सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां [3]रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

[4]नभस्सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोदितम् ॥ ६

आगोपालावि[5]पालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मात्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं सन्नद्धमीक्षितुम् ॥ ८

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—किमिच्छत्यभिसन्धातुं ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—कस्य स्विद् भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ।
[पाठान्तरम्]
3. ग-घ-ङ—पृथग्जनाः । म-मा—पृथक्प्रजाः ।
ख—पृथक् पृथक् ।
4. ख-ग-ङ-म-मा—तं तु सूर्यमिवोद्यन्तं यज्ञ आश्विनशंसिनः ।
5. ख-ग-घ-ङ-म-मा—पालेभ्यो वन्दमाना ।

धृतराष्ट्रः—

सञ्जयाचक्ष्व येनास्मान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९

वैशम्पायनः—

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टस् सभायां कुरुसंसदि ।
[1]निश्श्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुस्सञ्चिन्तयन्निव ॥ १०

तत्रानिमित्ततो दैवात् सूतं कश्मलमाविशत् ।
तदाचचक्षे विदुरस् सभायां कुरुसंसदि ॥ ११

विदुरः—

सञ्जयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते काञ्चिद्धीनप्रज्ञोविचेतनः ॥ १२

धृतराष्ट्रः—

अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान् महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर् भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १३

वैशम्पायनः

सञ्जयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १४

सञ्जयः—

दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान् महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥ १५

1. अ—सार्धश्लोकचतुष्टयं नास्ति

[1,2]शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वत्सेऽभ्ययुञ्जत ॥ १६
यो नैव रोषान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्धर्मात्मा सत्यं जह्यात् कदाचन ॥ १७
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १८
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान् महीपालान् वशे चक्रे धनुर्धरः ॥ १९
[3]यः काशीनङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाऽजयत् ।
तेन वै भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २०
[4]यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो [5]युधि मानवाः ।
निस्सृता जतुगेहाद्वै हिडिम्बात् पुरुषादकात् ॥ २१
यश्चैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २१॥
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २२॥

---

1. ङ—यश्च तान् पाण्डवान् सर्वान् सङ्गतान् वारणावते ।
दाहतो मोचयामास कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ [अधिकः पाठः]
2. म—इतः श्लोकत्रयं नास्ति । मा—इतः श्लोकपञ्चकं नास्ति ।
3. म—इदमर्धं नास्ति । 4. म—इदमर्धं नास्ति ।
5. म—भुवि पाण्डवाः ।

यश्च तान् सङ्गतान् सर्वान् पाण्डवान् वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास [1] कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ २३॥
[2]तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २४

कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २५

यस्य नागायुतैर्वीर्यं भुजयोस्सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २६

कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरन्दरम् ॥ २७

[3]यस्स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २८

यश्च सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २९

यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ ३०
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३१

1. अ-क-ख—तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।
2. अ-क-ख—इदमर्धं न दृश्यते ।
3. ख-ग—यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन। [अधिकः पाठः]

यः काशीनङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाऽजयत् ।
तेन वस्सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३२

यस्य वीर्येण सदृशाश् चत्वारो [1]युधि मानवाः ।
अश्वत्थामा धृष्टकेतू रुक्मी प्रद्युम्न एव च ॥ ३३

तेन वस्सहदेवेन [2]पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३३॥
यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दकरेण च ॥ ३४

तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३५

पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यस्स वेद गुणागुणान् ॥ ३६

यः कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।
शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३७

यं यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधनेच्छया ।
महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३८

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
[3]आमुक्तकवचाश्शूरास् तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३९

यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान् सत्यविक्रमः ।

---

1. ङ-म-मा—भुवि । 2. अ-क—युद्धं राजन् महात्ययम् ।
3. ख-ग-म-मा—सुमृष्ट । घ—सम्मृष्ट ।

तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन [1]सङ्गरः ॥ ४०

य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
रणे तेन विराटेन [2]पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१

यस्तु काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
[3]स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४२

शिशुभिर्दुर्जयैस्सङ्ख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।
आशीविषसमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४३

यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना सङ्ख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४४

यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुस्सहस्समरे क्रुद्धश् शैशुपालिर्महारथः ॥ ४५
[4]तेन वश्चेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४५॥

[5]अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान् योऽभिसंवृतः ॥ ४६

यस्संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४७

---

1. ख-ग-घ-ङ—सङ्गताः ।
2 अ-क—भविता वस्समागमः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—एषामभिमतो योद्धा
4. म—श्लोकोऽयं नास्ति । 5. मा—अर्धत्रयं न दृश्यते ।

तथा चेदिपतेर्भ्राता [1]शरभो भरतर्षभ ।
[2]करकर्षेण सहित[3]स् ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४८

[4]जारासन्धिस्सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
[5]युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ॥ ४९

द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ५०

एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो [6]यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[अस्मिन्नध्याये ५१ श्लोकाः]

1. ख-घ-ङ-म-मा—ऋषभो नाम वीर्यवान् ।
2. ख-ग—तेनर्षभेण । म—शरवर्षेण ।
3 मा—:पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
4. ङ—तेन मनुष्यर्षभेण पाण्डवास्तेऽभ्ययुञ्जत । [अधिकः पाठः]
5. ङ—इदमर्धं नास्ति ।
6. ङ-म—यान्त्युपाश्रित्य धर्मराजं व्यवस्थिताः ।
घ—यान्त्युपाश्रित्य राजानं तु व्यवस्थिताः ।
ख—यान्ति पाण्डव्यं धर्मराजं व्यवस्थिताः ।

॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रस्य सञ्जयनिकटे भीमसेनप्रतापानुस्मरणेन परिशोचनम् ॥१॥

धृतराष्ट्रः—

सर्वे एते महेष्वासा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १

भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात् तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २

जागर्मि रात्रयस्सर्वा दीर्घमुष्णं च निश्श्वसन् ।
भीतो वृकोदरात् तात सिंहा[1]त् पशुरिवापरः ॥ ३

न हि तस्य महाबाहोश् शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥ ४

अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
[2]अनर्महासी सोन्मादस् तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५

महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६

उरु[3]ग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७

---

1. अ-क—दिव महागजः । 2 अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—ग्राहगृहीतेषु ।

[1]अष्टाश्रिमायसीं घोरां गदां काञ्चनभूषणाम् ।
[2]मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८

यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९

सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
[3]बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसस्सदा ॥ १०

उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युद्ध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११

तस्य वीर्येण सङ्क्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२

ग्रसमानमनीकानि रथवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥ १३

अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ॥ १४
सञ्जयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म—सैक्यायसमयीं गुर्वीं गदां काञ्चनभूषिताम् ।
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ॥
[अधिकः पाठः]

2 ग-घ-ङ-म—भीमस्या ।

3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—प्रबाधते हि मे पुत्रान् बाल्येऽपि तरसा सदा ।
[पाठान्तरम्]

अतिलाभं तु मन्येऽहं यत् तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हतास्सर्वे पुत्रा मम मनस्विना ॥ १५॥

येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६॥

न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि सञ्जय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टस्सम्प्रति पाण्डवः ॥ १७॥

[1]निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न सन्नमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्वृकोदरः ॥ १८॥

[2]शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौर[3]स्ताल इवोन्नतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९॥

जवेन [4]वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
[5]अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०॥

इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात् पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१॥

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—निष्ठुरस्स च नैष्ठुर्यात् ।
2. ख-ङ—दिवस्पतिबलस्तात । म-मा—बृहस्पतिबलस्तात ।
3 ग—स्तरुरिवोन्नतः । ख-घ-ङ-म—स्तरुरिवोद्धतः ।
मा—स्तरुरिवोद्गतः । 4. अ-क—वाजिनोऽभ्येति बलेनाभ्येति ।
ख-घ-ङ—वायुमत्येति बलेनात्येति।
5. ख-ग-घ-ङ-म-मा—अत्यल्पभाषी मध्वक्षो ।

आयसेन स दण्डेन रथान् नागान हयान् नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ॥ २२॥

[1]अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ।
मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानितः ॥ २३॥

निष्कर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४॥

अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगितम् ।
भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५॥

क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
[2]विषमं [3]न हि मन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६॥

संयुगं [4]ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७॥

[5]शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडश्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २८॥

---

1. म—इदमर्धं नास्ति।
2. ङ—नेदमर्धमस्ति।
3. ग-घ-म-मा—नावबुध्यन्ते।
4. म-मा—ते करिष्यन्ति नररूपेण वायुना।
5. ख-ग-घ-ङ—सैक्यां तां च चतुष्किष्कुं षडश्रिममितौजसम्।
म-मा—सैक्यां तात चतुष्किष्कुं षडश्राममितौजसम्।

[1]गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९॥

उद्दिश्य [2]नागान् पततः कुर्वतो भैरवान् रवान् ।
प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रति गर्जतः ॥ ३०॥

विगाह्य रथमार्गेषु योधानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१॥

वीथीं कुर्वन् महाबाहुर् द्रावयन् मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव [3]गदापणिर् युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२॥

प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन् पुष्पितान् द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३॥

कुर्वन् रथान् विपुरुषान् [4]विसारथिहयध्वजान् ।
आरुजन् पुरुषव्याघ्रो रथिनस्सादिनस्तथा ॥ ३४॥

गङ्गावेग इवानूपांस् तीरजान् विविधान् द्रुमान् ।
प्रभङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मम सञ्जय ॥ ३५॥

वधं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

---

1. घ—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
2. ग—तानापततः । ख-ङ—पत्तीन् पततः
म—उत्सृज्य पातान् पततः ।
3 अ-क—महाबाहुर् ग-घ-ङ—गदापाणिर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ।
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—विध्वजान् भिन्नपुष्करान् ।

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय ॥ ३६॥
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तः पुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपातितः ॥ ३७॥
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८॥
भीष्मप्रतापात् कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं दैवमेव तत् ॥ ३९॥
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०॥
दीर्घकालेन संसिक्तं विपमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजो मम पुत्रेपु सञ्जय ॥ ४१॥
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान् देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिस् सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२॥
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षम् आपतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३॥
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य [1]विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४॥
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपश्शारद्वतस्तथा ।

1. ख-ग-घ-ङ—विखड्गिनः। म—विचक्षण।

जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५॥

आर्यव्रतं तु जानन्तस् सङ्गरान्तं विधित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६॥

बलीय[1]स्सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत् सुतान् ॥ ४७॥

[2]ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान् रक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८॥

यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९॥

[3]यत्त्वस्मदाश्रयात् किञ्चिद् दत्तमिच्छन्ति सञ्जय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात् कर्तारस्स्थविरास्त्रयः ॥ ५०॥

आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं क्षत्रियस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१॥

स वै शोचामि सर्वान् वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवैः ।
विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२॥

न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ।
भवत्यतिबलं ह्येतज् ज्ञानस्याप्युपघातकम् ॥ ५३॥

---

1. ङ-म-मा—स्तत्तु वै ।
2. घ-ङ—अविषह्या ।　ख—अविषह्यान् रणे युध्वा ।
म-मा—अविषह्यं महेष्वासा ।
3 अ-क—यद्वन्ममाश्रयात् ।
ग—ये त्वस्मदाश्रयं किञ्चिद् दत्तमिष्टं च सञ्जय ।
ख-घ-ङ-म-मा—यत्त्वस्मदाश्रयात् किञ्चिद्दत्तमिष्टं च सञ्जय ।

ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसङ्ग्रहान् ।
सुखे भवन्ति सुखिनस् तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४॥

किं पुनर्मोहमासक्तस् तत्र तत्र सहस्रधा ।
पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५॥

संशये तु महत्यस्मिन् किं नु मे क्षेममुत्तमम् ।
विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६॥

द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात् पापमिदं कृतम् ॥ ५७॥

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८॥

किं नु कुर्यां कथं कुर्यां क्व नु गच्छामि सञ्जय ।
एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः क्रोधवशं गताः ॥ ५९॥

अवशोऽहं तदा तात पुत्राणां निहते शते ।
श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०॥

यथा निदाघे ज्वलनस्समिद्धो
दहेत् कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
गदाहस्तः [1]पाण्डवो वै तथैव
हन्ता मदीयान् सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
[अस्मिन्नध्याये ६१॥ श्लोकाः]

---

1 ङ-म-मा—पाण्डवस्तद्वदेव ।

॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण अर्जुनप्रतापानुवर्णनपूर्वकं परिशोचनम् ॥ १ ॥ तथा धृतराष्ट्रेण कुरून् प्रति पाण्डवानां बलवत्सहायसम्पन्नत्वादिगुणसमृद्धिकथनपूर्वकं शान्त्यर्थं स्वेन प्रयतनाभिधानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—

यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद् योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ १

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
[1]अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २

अस्यतः कर्णिनालीकान् मार्गणान् हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद् विद्यते सव्यसाचिना ॥ ३

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
[2]कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ॥ ४

[3]उभाभ्यां संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४॥
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यस्स्थविरो गुरुः ॥ ५

समर्थो बलवान् पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत् सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ६

---

1. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति
2. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
3. अ-क-ख-ग-म—महान् स्यात् । मा—माहात्म्यात् ।

सर्वे ह्यस्त्रविदश्शूरास् सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ॥ ७

वधे नूनं भवेच्छान्तिस् तयोर्वा फल्गुनस्य वा ।
न तु हन्ताऽर्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८

मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान् प्रति य उत्थितः ॥ ८॥
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति [1]जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ९॥

त्रयस्त्रिंश[2]त्सहस्राणि खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय च सुरान् सर्वान् नास्य विद्मः पराभवम् ॥ १०॥

यस्य यन्ता हृषीकेशश् शीलवृत्तसमो युधि ।
ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ ११॥

कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
युगपत् त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुम ॥ १२॥

नैवास्ति नो धनुस्तादृङ् न योद्धा न च सारथिः ।
तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १३॥
शेषयेदशनिर्दीप्तो निष्पतन् मूर्ध्नि सञ्जय ।
न तु शेषं शरास्तात कुर्युरस्ताः किरीटिना ॥ १४॥

---

1. ख-ग-ङ-म-मा—युद्ध्यन्ति विजयन्ति च।
घ—विजयन्ति जयन्ति च।
2. अ-क—त्सुरास्सूत। म—त्सहेन्द्रेण।

अपि चास्यन्निवाभाति [1]निघ्नन्निव धनञ्जयः ।
[2]उद्धरन्निव कायेभ्यश् शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १५॥
अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
गाण्डीवोत्थं दहेदाजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १६॥
अपि सा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १७॥
यथा कक्षं [3]महानग्निः [4]प्रवृद्धस्सर्वतश्चरन् ।
महार्चिरनिलोद्धूतस् तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ १८॥

[5]यथोद्वमन् निशितान् बाणसङ्घांस्
तानाततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकस्सर्वहरो विधात्रा
यथा भवेत् तद्वद[6]वारणीयः ॥ १९॥

यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून् प्रणादान्
श्रोतास्मि तानावसथे कुरूणाम् ।
तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
क्षयः किलायं [7]भरतानुपैति* ॥ २०।

1. ङ-म-मा—विनिघ्नन्निव फल्गुनः ।
2. ङ-मा—उत्पतन्तीव म—उत्पतन्निव ।
3. ख-ङ-म-मा—दहत्यग्निः । 4. अ-क—प्रदहेत् सर्वत ।
5. ङ- यथोद्वहन् । म—यतो बृहन्निहितान् बाणवर्षान् ।
मा—यद्वोद्वमन् ।
6. अ-ग-म—पारणीयः । 7 ख-ङ-म-मा—भवतामुपैति ।
* सर्वेषु कोशेष्वत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

धृतराष्ट्रः—

यथैव पाण्डवास्सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ २१॥

त्वमेव हि पराक्रान्तान् आचक्षीथाः परान् मम ।
पाञ्चालान् केकयान् मत्स्यान् मागधान् वत्सभूमिपान् ॥ २२॥

यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकान् इच्छन् कुर्याद्वशे बली ।
[1]स श्रेष्ठो जगतस्स्रष्टा पाण्डवानां जये धृतः ॥ २३॥

समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।
शैनेयस्समरे स्थाता बीजवत् प्रवपञ्छरान् ॥ २४॥

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ २५॥

युधिष्ठिरस्य च क्रोधाद् अर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ २६॥

अमानुषं मनुष्येन्द्रैर् जालं विततमन्तरा ।
[2]न मे सैन्यास्तरिष्यन्ति ततः क्रोशामि सञ्जय ॥ २७॥

दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्चसी ।
मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ २८॥

---

1. ग-ङ—श्रेष्ठस्स जगतः कृष्णः। ख-म-मा –स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा – मम सेनां हनिष्यन्तीत्याक्रोशामि ।

मित्रामात्यैस्तु[1]सम्पन्नस् सम्पन्नो याज्ययाजकैः ।
भ्रातृभिश्श्वशुरैर्वीरैर् उपपन्नो महारथैः ॥ २९॥

धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
अनृशंसो वदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः ॥ ३०॥

बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ३१
तं सर्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव पावकम ।

तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत् ॥ ३२

पाण्डवाग्निमनावार्यं मुमूर्षु[2]र्नष्टचेतनः ॥ ३२॥

तनुरुच्चशिखी राजा [3]मिथ्योपचरितो मया ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ३३॥

[4]न साधु मन्ये तैर्युद्धं कुरवस्तन्निबोधत ।
युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ ३४॥

एषा मे परमा [5]बुद्धिर् यया शाम्यति मे मनः ।
यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ ३५॥

---

1. ङ-म-मा—प्रसन्नः सम्पन्नो योज्ययोजकैः ।
2. ख-ग-घ-ङ—मूढचेतनः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—शुद्धजाम्बूनदप्रभः
4. ङ-म-मा—तैरयुद्धं साधु मन्ये ।
5. ख-ग-घ-ङ-म-मा—शान्तिर् ।

न तु नरिशिक्षमाणानाम् उपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोदिश्य कारणम् ॥ ३६॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ ५२ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३६॥ श्लोकाः]

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥

सञ्जयेन पाण्डवेषु जयसाधनसामग्रीमभिधाय तेषु धार्तराष्ट्रकृतापकारानुस्मारणपूर्वकं धृतराष्ट्रगर्हणम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १

इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य [1]धीमतः ।
[2]यत् पुत्रवशमागच्छेस् [3]तत्त्वज्ञस्सव्यसाचिनः ॥ २

नैष कालो महाराज तव शश्वत् कृतागसः ।
त्वया [4]ह्येवादितः पार्था [5]निकृता भरतर्षभ ॥ ३

1. ग—निर्णयम् । ख-घ-ङ-म-मा—नित्यशः ।
2. ख-घ-म-मा—यत् पुत्रशतमागच्छेत् ।
3. अ-क—सत्त्वज्ञः । ख-घ—सत्त्वस्थं सव्यसाचिनम् ।
4. घ-ङ—त्वयैव बाधिताः । ख—त्वयाद्यैवार्दिताः ।
म—त्वया ह्यावेदिताः । 5 ख-ग-घ-ङ—निकृत्या ।

स्वीकृतास्तैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथं वीरैर्जितां भूमिम् अखिलां प्रतिपद्यथाः ॥ ४
पिता श्रेष्ठस्सुहृद् यश्च सम्यक् प्रणिहितात्मवान् ।
आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ५
इदं जितमिदं लब्धम् इति श्रुत्वा पराजितान् ।
द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ६
परुषाण्युच्यमानांश्च पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
कथं वीरार्जितामुर्वीम् अखिलां प्रतिपद्यथाः ॥ ८
बाहुवीर्यैर्जिता भूमिस् तव पार्थैर्निवेदिता ।
मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ९
ग्रस्तान् गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यप्लवेऽम्भसि ।
आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ १०
कुमारवच्च स्मयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।
पाण्डवेषु वने राजन् प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ ११
प्रवर्षतश्शरव्रातान् अर्जुनस्य शितान् बहून् ।
अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ १२
अस्यतां फल्गुनश्श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
केशवस्सर्वभूतानाम् आयुधानां सुदर्शनम् ॥ १३

वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ॥ १३॥
एवमेतानि सरथो वहञ्छ्वेतहयो रणे ।
क्षपयिष्यति नो राजन् कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १४॥
तस्याद्य वसुधा राजन् निखिला भरतर्षभ ।
यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तमः ॥ १५॥
तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १६॥
न [1]भीमार्जुनयोर्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १७॥
मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पञ्चालाश्च सकेकयाः ।
साल्वेयाश्शूरसेनाश्च [2]सर्वे त्वामवजानते ॥ १८॥
पार्थं ह्येते गतास्सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १९
[3]पुत्रस्य तव दोषेण नानुशोचितुमर्हसि ।
[4]भक्ता अपि विरुध्यन्ते तव पुत्रैस्सदैव ते ॥ २०
अनर्हानेव तु वने धर्मयुक्तान विकर्मणा ।
योऽक्लेशयत् पाण्डुपुत्रान यो विद्वेष्टयधुनाऽपि च ॥ २१

1. ग—हि भीमबलाद् भीता लभन्ते ।
ख-ङ-म—हि भीमभयाद् भीता लभन्ते ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—सर्वप्राच्याश्च मारिष ।
3. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।
4. ख-घ-ङ—इतः सार्धं श्लोकद्वयं नास्ति ।

सर्वोपायैर्नियन्तव्यस् सानुगः पापपूरुषः ।
तव पुत्रो महाराज नानुशोचितुमर्हसि ॥ २२

अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।
द्यूतकाले मया प्रोक्तं [1]विदुरेण च धीमता ॥ २३

यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत ।
अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[अस्मिन्नध्याये २४ श्लोकाः]

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णादिभिः कुरुसमुच्छेदप्रतिज्ञापूर्वकपाण्डवसमाश्वासनश्रवणचकिताय स्वस्मै भीष्मादिभिरभयप्रदानकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्वपरपक्षयोः बलाबलनिरूपणपूर्वकं धृतराष्ट्रं प्रति समाश्वासनम् ॥२॥

दुर्योधनः—

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
[2]समर्थास्स्म पराञ्जेतुं बलिनस्समरे विभो ॥ १

---

1. ङ-म-मा—तथा भीष्मेण ।
2. म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

वने प्रव्राजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २

केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान् बहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३

इन्द्रप्रस्थस्य चादूरान् समाजग्मुर्महारथाः ।
[1]व्यगर्हयंश्च सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिस्सह ॥ ४

ते युधिष्ठिरमासीनम् अजिनैः परिवारितम् ।
कृष्णप्रधानास्संहत्य पर्युपासत भारत ॥ ५

प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतस्सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६

श्रुत्वा चैवं मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तथा ।
ज्ञातिक्षयभयाद्राजन् भीतेन भरतर्षभ ॥ ७

न च स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
[2]समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८

ऋते च विदुरात् सर्वे यूयं वध्या [3]मता मम ।
धृतराष्ट्रस्तु धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९

समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।

1. ङ-म-मा—विगर्हयन्तः। 2. म—इतोऽर्धद्वयं न दृश्यते।
3. ख-ग-घ-ङ—महात्मना।

एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०

तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान् वा सम्परित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११

प्रतियुद्धे तु नियतस् स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२

विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिक्कृताः पार्थिवैस्सर्वैस् स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३

प्रणिपाते न दोषोऽस्ति [1]सन्धिर्नश्शाश्वतीस्समाः ।
पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनाधिपम् ॥ १४

मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनुत्तमम् ॥ १४॥

[2]कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
मत्प्रियार्थं पुरैवैतद् विदितं ते नरोत्तम ॥ १५॥

ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६॥

ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मां महतीं चिन्ताम् आस्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ १७॥

अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परन्तप ।

---

1. ख-ब-ङ-म-मा—बन्धूनां ।
2. घ-ङ—इतः श्लोकद्वयं नास्ति

असमर्थाः परे जेतुम् अस्मान् युधि समास्थितान् ॥ १८॥

एकैकशस्समर्थास्स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ॥ १९

आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैश्शरैः ।
पुरैकेन हि भीष्मेण विजितास्सर्वपार्थिवाः ॥ २०

मृते पितर्यतिक्रुद्धो रथेनैकेन भारत ।
जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ॥ २१

ततस्ते शरणं जग्मुर् देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१॥

स भीष्मस्सुसमर्थोऽयम् अस्माभिस्सहितो रणे ।
परान् विजेतुं तस्मात् ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ॥ २२॥

इत्येषां निश्चयो ह्यासीत् तत्कालेऽमिततेजसाम् । २३
पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नाऽऽसीद्वशवर्तिनी ॥ २३॥

अस्मान् पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २४॥

अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
एकार्थास्सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः ॥ २५॥

अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परन्तप ।
मदर्थं पार्थिवास्सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २६॥

उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।

विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकत्थने ॥　　२७॥

एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति ।
आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते [1]भयमागतम् ॥　　२८॥

जेतुं समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं [2]ब्रह्मणोऽपि स्वयम्भुवः ॥　　२९॥

[3]युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् प्रयाचते ।
भीतो हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो ॥　　३०॥

समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत ॥　　३१॥

मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥　　३२॥

युक्तो [4]दुःखोषितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥　　३३॥

दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
सङ्कर्षणस्य [5]भवने यत्तदैनमुपावसम् ॥　　३४॥

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—मानसं भयम् ।
2. ङ-म-मा—ब्रह्मणाऽपि स्वयम्भुवा ।
3. ख-ग-घ-ङ-म—युधिष्ठिरोऽपि तज्ज्ञात्वा ।
4. ख-घ-ङ-म-मा—दुःखोचितश्चाहं ।
5. अ-क-म-मा—भद्रं ते ।

युद्धे सङ्कर्षणसमो बले नास्त्यधिको भुवि ।
गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३५॥
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्घोरः क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३६॥
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं [1]मनोरथः ॥ ३७॥
गदया निहतो ह्याजौ मया पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३८॥
गदाप्रहाराभिहतो [2]हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विदीर्येत गिरिश्शतसहस्रधा ॥ ३९॥
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ४०॥
तत् ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन् विमना भव ॥ ४१॥
तस्मिन् मया हते क्षिप्रम् अर्जुनं बहवो रथाः ।
तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्स्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४२॥
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
प्राग्ज्योतिषाधिपश्शल्यस् सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४३॥

1. ग-घ-ङ-म-मा—वृकोदरः। 2. ख-घ-ङ-म—हिमवानिव।

एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
[1]समेतास्तु क्षणेनैतान नेष्यन्ति यमसादनम् ॥ ४४॥

[2]समग्रा पार्थिवी सेना पार्थिवानां धनञ्जयम् ।
कस्मादशक्ता निर्जेतुम् इति हेतुर्न विद्यते ॥ ४५॥

शरव्रातैस्तु भीष्मेण [3]शतशोऽथ सहस्रशः ।
द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४६॥

पितामहोऽपि गाङ्गेयश् शन्तनो रथिनां वरः ।
ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुस्सहः ॥ ४७॥

[4]न हन्ता विद्यते चापि राजन् भीष्मस्य कश्चन ।
पित्राऽप्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४८॥

ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद् द्रोणो द्रोण्यामजायत ।
द्रोणाज्जज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४९॥

कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
शरस्तम्बोद्भवश्श्रीमान् अवध्य इति मे मतिः ॥ ५०॥

अयोनिजास्त्रयो ह्येते पिता माता च मातुलः ॥ ५१

1. ङ-म-मा—समस्तास्तु ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—समस्तां पाण्डवीं सेनां हरिकेतुं धनञ्जयम् ।
3. म-मा—शतशो विजिता दिशः । ग—दश व्यावृण्वता दिशः ।
घ-ङ—शतशो वितता दिशः ।
4. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्थम् ।

अश्वत्थामा महाराज स च शूरस्थितो मम ॥ ५१॥

सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
शक्रस्यापि व्यथां कुर्युस् संयुगे भरतर्षभ ॥ ५२॥

[1]नैतेषामर्जुनश्शक्त एकैकं प्रतिवीक्षितुम् ।
सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनञ्जयम् ॥ ५३॥

[2]भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५४॥

कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।
ते शक्रस्यर्थे महेन्द्रेण याचितस्स परन्तपः ॥ ५५॥

अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ।
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनञ्जयः ॥ ५६॥

विजयो मे [3]ध्रुवं राजन् फलं पाणाविवाहितम् ।
[4]अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५७॥

अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५८॥

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः।
2. म—नास्त्ययं श्लोकः।
3. ग-ङ-म-मा—महाराज।
4. ख—इतः सार्धं श्लोकसप्तकं नास्ति

संशप्तकानां बृन्दानि क्षत्रियाणां परन्तप ।
अर्जुनं वयमस्मान् वा निहन्यात् कपिकेतनः ॥ ५९॥

तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे धृताः ॥ ६०
पार्थिवास्स भवांस्तेभ्यो ह्यकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ६०॥

भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
पाञ्चालेषु च भग्नेषु को नु स्थातुमिहार्हति ॥ ६१॥
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परन्तप ॥ ६२
पञ्च ते भ्रातरस्सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन् योधास्सारं बलं मतम् ॥ ६३
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः [1]बाह्लिकश्च बृहद्रथः ॥ ६४
प्राग्ज्योतिषाधिपश्शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुश्शासनो दुर्मुखश्च दुस्सहश्च विशाम्पते ॥ ६५
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो [2]विविंशतिः ।
शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६६
अक्षौहिण्योऽपि मे राजन् दशैका च समाश्रिताः ।
न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात् पराजयः ॥ ६७
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।

---

1. ग-व-म-मा—सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
2. ग-ङ-म-मा—विशाम्पते ।

परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ॥ ६८

गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणम् आत्मनश्च विशाम्पते ॥ ६९

एतत् सर्वं [1]समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ७०

वैशम्पायनः—

इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्जयः ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
[अस्मिन्नध्याये ७१ श्लोकाः]

॥ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जयेन पाण्डवभावं बुभुत्सुं दुर्योधनं प्रति तेषां युद्धोत्कण्ठाकथन पूर्वकं तद्रथाश्ववर्णनम् ॥ १ ॥

दुर्योधनः—

अक्षौहिणीस्सप्त लब्ध्वा राजभिस्सह सञ्जय ।
किंस्विदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १

1. क—ममाज्ञाय। ख-घ-ङ—सर्वमविज्ञाय।

सञ्जयः—

अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २

रथं तु दिव्यं कौन्तेयस् सर्वा विभ्राजयन् दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानस्सन् बीभत्सुस्समयोजयत् ॥ ३

तमपश्याम [1]सन्नद्धं मेघं विद्युद्युतं यथा ॥ ३॥

[2]समन्तात् समभिध्यायन् हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ।
पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम सञ्जय ॥ ४॥

बीभत्सुर्मां यथोवाच तथाऽवैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधनः—

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान् पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥ ६

सञ्जयः—

भौवनस्सह शक्रेण बहुचित्रं विशाम्पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा [3]धाता विशाम्पते ॥ ७

ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८

1. ख-ग-घ-म-मा—बीभत्सुं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
2. ख-ग-ङ-म-मा—समन्तान् समभिध्याय।
घ—समन्तात् समभिज्ञाय ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—धाता सहाभिभो । ख—यत्र सहाभिभो ।

[1]भीमसेनानुरोधाय हनूमान् मारुतात्मजः ।
आत्मप्रतिकृतिं तस्य ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसज्जेत् तरुभिस्संवृतोऽपि
तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ १०

यथाऽऽकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
[2]न चैकवर्णं न च विद्म किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ ११

यथाऽग्निधूमो दिवमेति रुद्ध्वा
वर्णान् बिभ्रत् तैजसांश्चित्ररूपान् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत बाधा ॥ १२

श्वेतास्तस्मिन् वातवेगास्सदश्वा
[3]दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र
येषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ॥ १३

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः।
2. ख-ग-ङ-म-मा-न चैकरूपं न च विद्म किञ्चन।
घ—न चैव कर्णश्च च विद्म कञ्चन।?
3. ख-ग-ङ-मा—रथे। म—ध्वजे।

शतं यत् तत् पूर्यते नित्यकालं
 हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ।
तथा राज्ञो [1]दन्तवर्णा बृहन्तो
 रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ॥ १४
ऋक्षप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
 [2]रथे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १४॥
कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
 भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरङ्गैर्विशिष्टा
 मुदा युक्तास्सहदेवं वहन्ति ॥ १५॥
माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
 महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
 वहन्ति वीरं वृत्रवधे यथेन्द्रम् ॥ १६॥
तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
 [3]महाजवाश्चित्ररूपास्सदश्वाः ।

1. ख-घ-ङ-म-मा – दत्तवरा ।
2. ख-ग-ङ-म-मा—रणे ।
3. ङ-म-मा—जवेन चैवाप्रतिरूपास्सदश्वाः ।

सौभद्रादीन् द्रौपदेयान् कुमारान्
वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १७॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

[अस्मिन्नध्याये १७॥ श्लोकाः]

॥ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रपृष्टेन सञ्जयेन तं प्रति पाण्डवसहायानां राज्ञां नामनिर्देश-पूर्वकं तैः कुरुसेनागतानां स्वस्ववध्यतया विभजनकथनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन सञ्जयवचनश्रवणेन क्रोशन्तं धृतराष्ट्रमाक्षिप्य स्वपक्षीयाणां प्रतापप्रशंसनम् ॥ २ ॥ पुनस्सञ्जयेन धृष्टद्युम्नवचोवचनपूर्वकं युद्धनिषेधनम्॥३॥

धृतराष्ट्रः—

कांस्तत्र सञ्जयापश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् ।
ये योत्स्यन्ते पाण्डवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १

सञ्जयः—

मुख्यमन्धकवृष्णीनाम् अपश्यं कृष्णमागतम् ।
चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २

पृथगक्षौहिणीभ्यां तु पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
महारथौ समाख्यातावुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३

अक्षौहिण्याऽथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर् धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

द्रुपदो वर्धयन् मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात् सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य महीं तदा ॥ ५

विराटस्सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर् मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६

सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यानां वृतः पार्थं समाश्रितः ॥ ७

जारासन्धिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८

केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९

एतानेतावतस्तत्र तानपश्यं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थे योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य [1]वाहिनीम् ॥ १०

यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
[2]स तत्र सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ११

भीष्मश्शान्तनवो राजन् भागः कॢप्तश्शिखण्डिनः ।

---

1 ङ-म-मा—सैनिकान् ।
2. ग-च-ङ-म—स तस्य प्रमुखे नेता । मा—सैन्यस्य प्रमुखे नेता ।

तं विराटोऽनुसंयाता सार्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२

ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन् केचिद् विषमौ नो मताविति ॥ १३

दुर्योधनस्सहसुतस् सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४

अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५

अशक्याश्चैव ये केचित् पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वांस्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च केकयाः ।
केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति [1]संयुगे ॥ १७

तेषामेव कृतो भागो मालवास्साल्व[2]कास्तथा ॥ १७॥

त्रिगर्तानां च वै मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

दुर्योधनसुतास्सर्वे तथा दुश्शासनस्य च ।
सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९

द्रौपदेया महेष्वासास् सुवर्णविकृतध्वजाः ।
धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणम् [3]अभियास्यन्ति भारत ॥ २०

---

1 ख-ग-घ-ङ-म-मा—सङ्गता ।

2. ग—कोसलाः । घ-ङ-म-मा—केकयाः ।

3. ग-घ-ङ-म-मा—अभ्यायान्ति महारथाः ।

चेकितानस्सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१

सहदेवस्तु माद्रेयश् शूरस्सङ्क्रन्दनो युधि ।
स्वमंशं कल्पयामास स्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२

उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३

ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति सङ्गरे ।
[1]समांशानेव तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४

एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत् ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्रः—

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६

राजानः पार्थिवास्सर्वे [2]प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७

विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८

सर्वे ह्यतिरथाश्शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।

---

1. ग—न्यायेन तेन तांश्चापि । ङ-म-मा—समाह्वानेन तांश्चापि ।
2. ख-घ-ङ—प्रेषिताः ।

सूर्यपावकयोस्तुल्यास् तेजसा समितिञ्जयाः ॥ २९

येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०

नकुलस्सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
[1]सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ३१

उत्तमौजाश्च पाञ्चालो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥ ३१॥

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ।
काशयश्चेदयश्चैव मत्स्यास्सर्वे च सृञ्जयाः ॥ ३२॥

विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३

तेषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्द्युः पर्वतानपि ॥ ३४

तान् सर्वगुणसम्पन्नान् अमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्जय ॥ ३५

दुर्योधनः—

[2]उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात् पाण्डवानाम् एकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६

पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तम् अश्वत्थामानमेव च ॥ ३७

---

1. अ-क—नास्तीदमर्धम् । 2 ख-घ-ङ-म-मा—उभावप्येक ।

सुतेजसो महेष्वासान् इन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तस्समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८

सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्या[1]श्शस्त्रभृतश्शूरास् समर्थाः प्रतिबाधितुम् ॥ ३९

न मामकान् पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान योद्धुमाहवे ॥ ४०

मत्प्रियं पार्थिवास्सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव [2]दन्तिनः ॥ ४१

महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैस्सह ॥ ४२

धृतराष्ट्रः—

उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष सञ्जय ।
न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३

जानाति हि यथा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४

यतो नारोचयदयं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५

कस्तांस्तरस्विनो भूयस् सन्दीपयति पाण्डवान् ।

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—धृतिमतश्शूरान् अग्निकल्पान् प्रबाधितुम् ।
2. अ-क-ख-म-मा—तन्तुना ।

अर्चिष्मतो महेष्वासान् हविषा पावकानिव ॥ ४६

सञ्जयः—

धृष्टद्युम्नस्सदैवैतान् सन्दीपयति भारत ॥ ४६॥

धृष्टद्युम्नः—

युद्ध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७

ये केचित् पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।

युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले [1]शस्त्रसङ्कुले ॥ ४८

तान् सर्वानाहवे क्रुद्धान् सानुबन्धान् समागतान् ।

अहमेकस्समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवोदकात् ॥ ४९

भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।

एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०

सञ्जयः—

तथा ब्रुवन्तं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ ५०॥

युधिष्ठिरः—

तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैस्सह ।

सर्वे समधिरूढास्स्म सङ्ग्रामान्नस्समुद्धर ॥ ५१॥

जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।

समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां [2]विनिग्रहे ॥ ५२॥

[3]पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ॥ ५३

1. घ-ङ—कचसङ्ग्रहे। मा—सकचग्रहे। ग—च कचग्रहे।
म—कवचे तुमुले ग्रहे। 2 ख-घ-ङ-म-मा—युयुत्सताम्।
3. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम्।

भवता यद्विधातव्यं तन्नश्श्रेयः परन्तप ।
सङ्ग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ॥ ५४
पौरुषं दर्शयञ् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात् तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतम् ॥ ५५
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।
भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५६

सञ्जयः—

एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसम् ॥ ५७
सर्वाञ्जनपदान सूत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्लिकान कुरून् ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्छरद्वतः ॥ ५८
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुश्शासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५९
[1]भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वम् आशु गच्छ च मा चिरम् ॥५९॥

युधिष्ठिरो साधुनैवाभ्युपैति
मा वोऽवधीदर्जुनो देवगुप्तः ।
वनं दग्धं देवराजस्य तूर्णं
याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ६०॥

---

1. ङ—नास्तीदमर्धम्

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधस्सव्यसाची पाण्डव[1]स्सत्यविक्रमः ॥ ६१॥

देवैर्हि सम्भृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा [2]स्म कृद्धं मनो युधि ॥ ६२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अस्मिन्नध्याये ६२॥ श्लोकाः]

॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण युद्धस्य भीष्माद्यनभिमतत्वाभिधाने दुर्योधनेन भीष्माद्यनपेक्षणेन कर्णदुश्शासनसहायेन स्वेनैव पाण्डवहननप्रतिज्ञा ॥ १ ॥ पुनर्धृतराष्ट्रेण दुर्योधनगर्हणम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १

दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिन्दम ॥ २

1 ख-घ-ङ-म-मा—श्शास्त्रवित्तमः ।
2. ख—मा कुरुध्वं मनो युधि ।
ग—ऽस्य युद्धे मनः कृथाः । घ-ङ—स्म युद्धे मनः कृथाः ।

अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ॥ ३

एताद्धि कुरवस्सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
यत् त्वं प्रशान्तिं [1]मन्येथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४

अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव वाहिनीम् ।
[2]जात एव तवाभावस् त्वं तु मोहान्न बुद्ध्यसे ॥ ५

न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न सञ्जयः ॥ ६
न सोमदत्तो न कृपो न शल्यो युद्धमिच्छति ॥ ६॥
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
तत् त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७॥
येषु सम्प्रति तिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत् तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८॥
न त्वं करोपि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
दुश्शासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९॥

दुर्योधनः—
नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—इच्छेथाः ।
2. ख—जात एव न वा स्वावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ।
ग—शम एव ततश्श्रेयस् त्वंतु मोहान्न बुध्यसे ।
घ-ङ-म-मा—जात एव तव स्वावस्त्वं मोहान्नावबुध्यसे ।

न भीष्मे न च काम्भोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०॥

[1]सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११॥

अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२॥

रथो वेदिस्स्रुवः खड्गो गदा स्रुक् [2]कवचं सदः ।
चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३॥

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४॥

अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुश्शासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान् समरे त्रयः ॥ १५॥

अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
[3]मां हत्वा पाण्डुपुत्रा वा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ॥ १६॥

त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैस्सार्धं [4]वसेयमहमच्युत ॥ १७॥

---

1. ख—नास्तीदमर्धम्।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—कवचोऽजिनम्।
3. ख—नास्तीदमर्धम्।
4. ख-ग-घ-म-मा—भुञ्जेयं पृथिवीमिमाम्।
ख-घ—भुञ्जीय ङ—भुञ्जीयां पृथिवीमिमाम्।

यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरि[1]त्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ १८॥

धृतराष्ट्रः—

सर्वान् वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।
ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९॥

[2]रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान् वरान् हनिष्यन्ति समेतान युधि पाण्डवाः ॥ २०॥

[3]प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी ग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । २१॥

सम्पूर्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयस्समरे स्थाता बीजवत् प्रवपञ्छरान् ॥ २२॥

सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयाः ॥ २३॥

[4]यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान् ।
[5]विशीर्णदन्तान् विकुष्टान् भिन्नकुम्भान् सशोणितान् ॥ २४॥

---

1. अ-क-ख-घ—त्याज्या भूमिर्नः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—मृगाणामिव यूथेषु । क—कुरूणामिव ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—प्रतीपमेति मे सेना युयुधानेन भारत ।
ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
4. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति म—इतः श्लोकत्रयं न दृश्यते ।
5. ग-घ-ङ-मा—विशीर्णगात्रान् महतो ।

तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।
भीतो भीमस्य संस्पर्शात् स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५॥

[1]निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनं मम ॥ २६॥

महद्वो भयमागामि न चेच्छामीह पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताश्शममुपैष्यथ ॥ २७॥

महावनमिव च्छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
बलं कुरूणां भीमेन तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८॥

वैशम्पायनः—

एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान् पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जयम्* ॥ २९॥

धृतराष्ट्रः—

[2]*ब्रूहि सञ्जय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ ३०॥

---

1. घ-म—यदा द्रक्ष्यसि भीमेन सैन्यं हतरथद्विपम्। [पाठान्तरम्]
* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

2. अ-क-ग-ङ-म-मा—एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रस्सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागं सञ्जयं पर्यपृच्छत ।
[अधिकः पाठः अनन्वितोऽनुपयुक्तश्च ।]

* अ-क-म-मा—कोशेषु इत आरभ्य अध्यायान्तपर्यन्तस्थितश्लोकाः एकषष्टितमाध्यायानन्तरं पृथगध्यायतया सन्ति ।
ख-ग-घ-ङ—कोशेषु तु अत्रैव सन्ति ।

सञ्जयः—

वासुदेववचश्श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१॥

अर्जुनः—

पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च सञ्जय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ३२॥

द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुश्शासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ३३॥

[1]विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि पौरवम् ॥ ३४॥

सैन्धवं दुस्सहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसन्धं च पौरवम् ॥ ३५॥

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं
समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।
मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते
समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ३६॥

यथान्यायं कुशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ॥ ३७

1. अ-क—अर्धत्रयं नास्ति

[1]इदं ब्रूयास्सञ्जय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ।
अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ॥ ३८

[2]सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथाः ॥ ३८॥

सञ्जयः—

एवं परिष्वज्य धनञ्जयो मां
ततोऽर्थवद्धर्मवच्चापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य
पार्थो धीमाँल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ३९॥

अर्जुनः—

यथाश्रुतं ते वदतो महात्मनो
यदुप्रवीरस्य वचस्समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवताऽपि मद्वचस्
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ ४०॥

शराग्निधूमे रथनेमिनादिते
धनुस्स्रुवेणास्त्रबलापहारिणा ।
यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ ४१॥

---

1. ङ—श्लोकोऽयं नास्ति ।
2. ख—नास्तीदमर्धम् ।
यद्बलन्तु समाश्रित्य राज्यं नो दातुमिच्छति ।
तद्बलं नाशयाम्यद्य तव युद्धे सुदुर्मते ॥ [अधिकः पाठः]

न चेत् प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
　युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वस्साश्वपदातिकुञ्जरान्
　दिशं पितॄणामशिवां शितैश्शरैः ॥ ४२॥

सञ्जयः—
ततोऽहमामन्त्र्य तदा धनञ्जयं
　चतुर्भुजं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन सम्प्राप्त इहामरद्युते
　तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ ४३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४३॥ श्लोकाः]

॥ अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रति स्वपरपक्षयोः बलाबलविमर्शनेन पाण्डवेषु पुत्रप्रेम्णा धर्मादिदेवानां साहाय्यकरणाभिधानपूर्वकं स्वस्य शमाभिरोचनवचनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन सहेतुकं पाण्डवानां देवैस्साहाय्यकरणपक्षप्रतिक्षेपः ॥२॥ तथा जलस्तम्भनादि स्वसामर्थ्याभिधानपूर्वकं स्वेन पाण्डवपराजयकरणभिधानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—
सञ्जयस्य वचश्श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ।
ततस्सङ्ख्यातुमारेभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १

[1]प्रसङ्ख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान् विचक्षणः ।
यथावन्मतितत्त्वेन जयकामस्सुतान् प्रति ॥ २

बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।
यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ॥ ३

[2]पुनरेव कुरूणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।
शक्तिं सङ्ख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ४

देवमानुषयोश्शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
कुरून् शक्त्याऽल्पतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५

धृतराष्ट्रः—
दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्न ह्युपशाम्यति ॥ ५॥

ईदृशेऽभिनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।
अधर्म्ये वाऽयशस्ये वा कार्ये महति दारुणे ॥ ६॥

पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा मे न रोचते ॥ ७

सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं [3]नानुमानतः ।
आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ॥ ८

प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ।
एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे ॥ ९

इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत् प्रियम् ॥ ९॥

1. अ-मा—श्लोकद्वयं नास्ति 2. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तव मानद ।

अग्निस्साचिव्यकर्ता स्यात् खाण्डवे तत् कृतं स्मरन् ।
अर्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरु[1]पाण्डुसमागमे ॥ १०॥
[2]जातिगृद्ध्याऽभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
धर्मादयस्समेष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ११॥
भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसन्निभम् ।
रिरक्षिषन्तस्संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १२॥
तद्देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ १३॥
दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १४॥
[3]वानरश्च ध्वजे दिव्यो [4]निस्सङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथस्य चतुरन्तायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १५॥
[5]महामेघनिभश्चापि निर्घोषश्श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमश्शब्दश् शात्रवाणां भयङ्करः ॥ १६॥
यं चातिमानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।

---

1. ख-ग-घ-ङ—पाण्डवविग्रहे । म-मा—पाण्डवसङ्गमे ।
2. ख—नास्तीदमर्धम् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—रथश्च यस्य वै दिव्यो महामेघौघनिस्स्वनः ।
ख—रथस्य यस्य वै दिव्यो निस्सङ्गगतिराहवे । [अधिकः पाठः]
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—निस्सङ्गगतिराहवे ।
5. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १७॥

[1]शतानि पञ्च चैवेषून् यो गृह्णन्नेव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन् दूरं च पातयन् ॥ १८॥

यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १९॥

युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरतिमानुषैः ।
अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिन्दमम् ॥ २०॥

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ २१

सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ।
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्र[2]रक्षितम् ॥ २२
निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन् महामृधे ॥ २२॥

इत्येवं चिन्तयन कृत्स्नम् अहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निस्सुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २३॥

[3]क्षयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चेत् कलहस्यान्तश् शमादन्यो न विद्यते ॥ २४॥

शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्छक्तिमत्तरान्* ॥ २५॥

---

1 ख—नास्त्ययं श्लोकः । 2. अ-क—विक्रमम् ॥
3. ख—नास्तीदमर्धम् । * सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

वैशम्पायनः—

पितुरेतद्वचश्श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २६॥

दुर्योधनः—

अशक्या देवसचिवाः पार्थास्स्युरिति यद्भवान् ।
मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २७॥

अकामद्वेषसंयोगाल्लोभद्रोहाच्च भारत ।
उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन ॥ २८॥

इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत् पुरा ॥ २९॥

नैव मानुषवद् देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
कामात् क्रोधात् तथा लोभाद् द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ३०॥

यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
कामयोगात् प्रवर्तेरन् न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ३१॥

तस्मान्न भवता चिन्ता कार्यैषा स्यात् कथञ्चन ।
देवाश्चोपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ३२॥

अथ चेत् कामसंयोगाद् द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते ।
देवेषु [1]दैवप्रामाण्यान्नैषां तद्विक्रमिष्यति ॥ ३३॥

---

1. म—देवप्रामाण्यं नैव। घ-ङ—वेदप्रामाण्यं।
ख—देवेष्वपि च यत्कृत्यं नैव तद्विक्रमिष्यति।

मयाऽभिमन्त्रितश्शश्वज् जातवेदाः प्रशाम्यति ।
दिधक्षुस्सकलाँल्लोकान् परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ३४॥

यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममा[1]प्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ ३५॥

विदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन् स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ३६॥

चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं भयं घोरं महास्वनम् ॥ ३७॥

अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ ३८॥

स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ॥ ३९

देवासुराणां भावानाम् अहमेकः प्रवर्तिता ॥ ३९॥

अक्षौहिणीभिर्यान् देशान् यामि कार्येण केनचित् ।
तत्रापो मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ ४०॥

[2]भयानि विषये राजन् व्याघ्रादिभ्यो न सन्ति मे ।
[3]मन्त्रगुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयङ्कराः ॥ ४१॥

निकामवर्षी पर्जन्यो राजन् विषयवासिनाम् ।

---

1. ख-ब-ङ-म-मा—प्यनुमतं । 2. ख—इतः सार्धं श्लोकाष्टकं नास्ति
3. ग-ब-ङ-म-मा—मत्तस्सुप्तानि ।

[1]सस्यानां सर्वजन्तूनाम् ईतयश्च न सन्ति मे ॥ ४२॥

अश्विनावथ वाय्वग्निमरुद्भिस्सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टान् नोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ ४३॥

यदि ह्येते समर्थास्स्युर् मद्विषस्त्रातुमञ्जसा ।
न स्म त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ ४४॥

नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४५॥

यदभिध्याम्यहं शश्वच् छुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
तद्भवेद्विधिपूर्वं मे मित्रेष्वरिपु चोभयोः ॥ ४६॥

भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परन्तप ।
नान्यथा भूतपूर्वं च सत्यवागिति मां विदुः ॥ ४७॥

लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ ४८॥

न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद् यदात्मानं प्रशंसति ॥ ४९॥

पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान् केकयैस्सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान् मया ॥ ५०॥

सरितस्सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।

---

1. अ-क-म-मा—धर्मिष्ठाश्च प्रजास्सर्वा ।

तथैव ते [1]विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ ५१॥
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशाम्पते ॥ ५२॥
पितामहश्च द्रोणश्च कृपश्शल्यश्शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत् प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ ५३॥

वैशम्पायनः—
[2]इत्युक्त्वा सञ्जयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञातुं युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिन्दमः ॥ ५४॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५४॥ श्लोकाः]

॥ एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

कर्णेन धृतराष्ट्रमनादृत्य पाण्डवहननप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ तथा भीष्माधिक्षिप्तेन तेन युद्धे भीष्मशमनावधि शस्त्रन्यासं प्रतिज्ञाय स्वभवनगमनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण प्रत्यहं अयुतयोधवधप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः
तथैव पृच्छन्तमतीव पार्थं
वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।

1. ग-ङ-म-मा—नशिष्यन्ति । घ—नशिष्यन्ते ।
2. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।

उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं
प्रहर्षयन् संसदि कौरवाणाम् ॥ १

कर्णः—

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं
रामात् कृतं ब्रह्मधृतं पुरस्तात् ।
विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्तस्
ते नान्तकाले प्रतिभास्यतीति ॥ २

महापराधे ह्यपि यन्न तेन
महर्षिणाऽहं गुरुणा च शप्तः ।
शक्तः प्रदग्धुं ह्यतितिग्मतेजास्
ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३

प्रसादितं ह्यस्य मनो मयाऽभूच्
छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ।
तदस्ति चास्त्रं [1]मम सावशेषं
तस्मात् समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४

निमेषमात्रात् तमृषिप्रसादम्
अवाप्य पाञ्चालकरूशमत्स्यान् ।
निहत्य पार्थान् सह पुत्रपौत्रैर्
लोकानहं शस्त्रजितान् प्रपत्स्ये ॥ ५

1. ग-घ-ङ—प्रददावशेषं ।

पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे
द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।
[1]ऋषिप्रसादेन बलेन गत्वा
पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६

वैशम्पायनः—
एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः
किं कत्थसे कालपरीतबुद्धे ।
न कर्ण जानासि यथा प्रधाने
हते हतास्स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७
यत् खाण्डवं दाहयता कृतं हि
कृष्णद्वितीयेन धनञ्जयेन ।
श्रुत्वैव तत् कर्म नियन्तुमात्मा
[2]युक्तस्त्वया वै सहबान्धवेन ॥ ८
यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते
ददौ महात्मा भगवान महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां [3]समरे विशीर्णां
चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
यस्ते शरस्सर्पमुखो विभाति
सदाऽग्र्यमाल्यैर्महितः [4]प्रयत्नात् ।

1. अ-क-ख-ग-घ-म-मा—यथा प्रधानेन। 2. ङ-म-मा—शक्य
3. ख-ग-ङ-म-मा—पतितां। 4. ख-ङ-म-मा—कुले ते।

स पाण्डुपुत्राभिहतश्शरौघैस्
सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता
किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्णः—

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्
तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ।
अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चित्
पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु सङ्ख्ये
पितामहो द्रक्ष्यति मां [1]सहायम् ।
त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३

वैशम्पायनः—

इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मान्
हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन्
मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४

---

1. अ-क-ख-ग-ब—सभायाम् ।

भीष्मः—

सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्

तथा स भारं विषहेत कस्मात् ।

व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा

लोकक्षयं पश्यतु भीमसेनात् ॥ १५

आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु

चेदिध्वजे तिष्ठति बाह्लिके च ।

अहं हनिष्यामि सदा परेषां

सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६

यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये

ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।

तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं

वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७

वैशम्पायनः—

तथोक्तवाक्ये नृपतीन्द्र भीष्मे

निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।

वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्

दुर्योधनश्शान्तनवं बभाषे ॥ १८

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९॥

॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[अस्मिन्नध्याये १८ श्लोकाः]

।। षष्टितमोऽध्यायः ।।

दुर्योधनेन भीष्माभिमतपाण्डवजयपक्षप्रतिक्षेपः ॥ १॥ तथा भीष्मादिनैरपेक्ष्येण कर्णदुश्शासनसङ्गतेन आत्मनैव पाण्डवनिधनप्रतिज्ञा ॥ २ ॥ विदुरेण दमप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनः—

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ।। १

[1]वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।
समेन वयसा चैव प्रज्ञया च श्रुतेन च ।। २

अस्त्रेषु रथचर्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।
सर्वे स्म समजातीयास् सर्वे स्म समयोनयः ।। ३

पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथम् ।। ३।।

नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्लिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे ।। ४।।

अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुश्शासनश्च मे ।
पाण्डवान् समरे पञ्च हनिष्याम[2]श्शितैश्शरैः ।। ५।।

1. ख-घ-ङ-म-मा – इतः सार्धः श्लोको नास्ति
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—स्ससोमकान् ।

ततो राजन् महायज्ञैर् विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ६॥

[1]यदा परिकरिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ।
अनरित्रानिव जले बाहुभिर्मामका रणे ॥ ७॥

पश्यन्तस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ।
तदा दर्पं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवास्स च केशवः ॥ ८॥

सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विस्रब्धास्तु भविष्यामः प्राप्ते काले गतज्वराः ॥ ९॥

वैशम्पायनः—

अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रस्सुदुर्मनाः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसन्निधौ ॥ १०॥

धृतराष्ट्रः—

मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः ।
तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ११॥

विदुरः—

[2]इह निश्श्रेयसं प्राहुर् वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मस्सनातनः ॥ १२॥

तस्य दानं क्षमा सिद्धिर् यथावदुपपद्यते ॥ १३

1. ख-घ-ङ-म-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।
2 ख-ग-घ-ङ-म-मा—इत आरभ्य षोडश श्लोका न सन्ति ।

दमो दानं तपो ज्ञानम् अधीतं चानुवर्तते ॥ १३॥

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महत् ॥ १४॥

क्रव्याद्भ्य इव भूतानाम् अदान्तेभ्यस्सदा भयम् ।
तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ १५॥

आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर् दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १६॥

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १७॥

अकार्पण्यमसंरम्भस् सन्तोषश्श्रद्दधानता ।
[1]एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषस्स्मृतः ॥ •१८॥

कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकत्थनम् ।
मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते ॥ १९॥

अजिह्ममशठं शुद्धम् एतद्दान्तस्य लक्षणम् ॥ २०

अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुः कामानामविचिन्तकः ।
समुद्रकल्पः पुरुषस् स दान्तः परिकीर्तितः ॥ २१

सुवृत्तश्शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके सम्मानं स्वर्गतिं प्रेत्य गच्छति॥ २२

1 ग—कोशएव इदमर्धं वर्तते

अभयं यस्य भूतेभ्यस् सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥ २३

सर्वभूतहितो मैत्रस् तस्मान्नोद्विजते जनः ।
समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ॥ २४

कर्मणाऽऽचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ।
तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताश्शमपरायणाः ॥ २५

नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरँल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६

शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते ॥ २७

उत्सृज्य वा गृहान् यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्प्यन्ते शाश्वता दिवि* ॥ २८

कश्चिच्छाकुनिको राजन पूर्वमासीदिति श्रुतिः ।
शकुनीनां वधार्थाय पाशान् भूमावयोजयत् ॥ २९

तस्मिंस्तौ शकुनौ बद्धौ युगपत् [1]सहचारिणौ ।
तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ३०

*अ-क—कोशयोः अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते।

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—समपौरुषा ।

तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः ॥ ३१

तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद् ददर्शाथ कृताह्निकः ॥ ३२

तावन्तरिक्षगौ शीघ्रम् अनुयान्तं महीचरम् ।
श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ ३३

मुनिः—
विचित्रमिदमाश्चर्यं [1]मृगयो प्रतिभाति मे ।
प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ३४

शाकुनिकः—
पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
यत्र वै [2]विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ ३५

विदुरः—
तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसन्धितौ ।
विगृह्य पाशं दुर्बुद्धी पृथिव्यां सन्निपेततुः ॥ ३६

तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
उपसृत्य प्रमत्तौ तौ जग्राह मृगयुस्तदा ॥ ३७

एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
ते मृत्युवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ ३८

---

1 अ-क-ख-ग-घ ङ म—मृगहन् ।
2. म-मा —निपतिष्येते ।

सम्भोजनं सङ्कथनं [1]सम्प्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ ३९

ये स्म काले सुमनसस् सर्वे वृद्धानुपासते ।
सिंहगुप्तमिवारण्यम् अप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ ४०

[2]येऽर्थं सन्ततिमासाद्य दीना इव समासते ।
श्रियं ते सम्प्रयच्छन्ति द्विपद्भ्यो भरतर्षभ ॥ ४१

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ४२

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ ४३

वयं किरातैस्सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्या[3]विनयसाधनैः ॥ ४४

कुञ्जभूतं गिरिं सर्वम् अभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ ४५

तत्रापश्याम वै सर्वे मधु स्फीतञ्च माक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्मितम् ॥ ४६

---

1. ख-ग-घ-ङ—संप्रीतिश्च परस्परम् ।
2. अ-क-ङ—येऽर्थं सन्तत
   ख—ये तुष्यन्ति रमन्ति स्म ज्ञातयोऽन्योन्यसंश्रयात् ।
3. अ-घ—जम्भकवार्तिकैः । ग-क—जम्भकसाधनैः ।
   म-मा—जम्भकवादिकैः । ख—शीलसमन्वितैः ।

आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत् प्राश्य पुरुषो मर्त्यो[1]ऽप्यमरत्वं निगच्छति ॥ ४७

अचक्षुर्लभते चक्षुर् वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ ४८

ततः किरातास्तं दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन् ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ ४९

तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति सम्मोहात् प्रपातं नानुपश्यति ॥ ५०

दुर्योधनो योद्धुमनास् समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ ५१

एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
[2]भीष्मद्रोणप्रभृतयस् सन्त्रस्तास्साधुयायिनः ॥ ५२

विराटनगरे भग्नाः किं वा तेऽत्र निदर्शनम् ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते [3]निकृतिं तव ॥ ५३

द्रुपदो मत्स्यराजश्च सङ्क्रुद्धश्च धनञ्जयः ।
न शेषयेयुस्समरे वायुयुक्ता इवाग्नयः ॥ ५४

---

1 च-ङ—ऽप्यमृतत्वं निगच्छति ।
मा—ऽप्यमर्त्यत्वं निगच्छति ।　अ-क—नियच्छति ।

2. ख-च-ङ-म-मा—इतः अर्धद्वयं नास्ति

3. अ-क-ख-ग-च-म-मा—वीक्षितं ।

अङ्के कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ५५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५५ श्लोकाः]

॥ एकषष्टितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रति अर्जुनस्य श्रीकृष्णपरमप्रेमास्पदतया दुर्जयत्वाभिधानपूर्वकं पाण्डवैस्सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

दुर्योधन विजानीहि यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गम् अनभिज्ञ इवाध्वगः ॥ १

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत् तेजः प्रजिहीर्षसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २

युधिष्ठिरं हि [1]कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसम्प्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ॥ ३

भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।

1. ङ-म-मा—कौरव्यं परं धर्ममिवास्थितम् ।

रणान्तकं [1]तर्जयसे महावातमिव द्रुमः ॥ ४

सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।
युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान् मुञ्चन् देवराडशनीमिव ॥ ६

सात्यकिश्चापि दुर्धर्षस् सम्मतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७

यः पुनः प्रतिमानेन त्रीँल्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८

एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चेयम् एकतश्च धनञ्जयः ॥ ९

वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।
अविषह्यं पृथिव्याऽपि तद्बलं यत्र केशवः ॥ १०

तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।
वृद्धं शान्तनवं भीष्मं निरीक्षस्व पितामहम् ॥ ११

मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शनम् ।
द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तर्कयसे ।

[1]द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुश्शासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ १३
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ १४
सैन्धवं दुस्सहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसन्धं च पार्थिवम् ॥ १५
एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।
सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १६
यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।
उत्सृज्य गास्सुसन्त्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १७
यच्चैव तस्मिन् नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८
अर्जुनस्तत् तथाऽकार्षीत् किं पुनस्सर्व एव ते ।
सभ्रातॄनभिजानीहि प्रीत्या च प्रतिपादय ॥ १९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
॥ ५३ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
[अस्मिन्नध्याये १९ श्लोकाः]

1. अ-क—कोशयोरेव इतः श्लोकत्रयं वर्तते ।

॥ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन धृतराष्ट्रवचनानभिनन्दने राज्ञां निर्गमनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण स्वपरसेनयोः सारासारकथनचोदितेन सञ्जयेन व्यासगान्धारीसन्निधौ कथनकथनम् ॥ २ ॥ श्रीव्यासेन सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरदानाभ्यनुज्ञानम् ॥३॥ सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति सारभूतात् सर्वस्मादपि श्रीकृष्णस्य सारतरत्वकथनम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायनः—

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनन्दति ।
तूष्णीम्भूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थु[1]र्नरर्षभाः ॥ १

उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते सञ्जयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २

आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।
आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३

धृतराष्ट्रः—

गावल्गणे ब्रूहि नरसारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

1. क—महीश्वराः । म-मा—नरेश्वराः ।

त्वमेतयोस्सारवित् सर्वदर्शी
धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
स मे पृष्टस्सञ्जय ब्रूहि सर्वं
नियुध्यमानाः कतरेऽस्मिन् न सन्ति ॥ ५

सञ्जयः—

न त्वां ब्रूयां रहिते जातु किञ्चिद्
असूया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
आनयस्व पितरं महाव्रतं
गान्धारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६

तौ तेऽसूयां विनयेतां नरेन्द्र
धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
तयोस्तु त्वां सन्निधौ तद्वदेयं
कृत्स्नं मतं [1]केशवपार्थयोर्यत् ॥ ७

वैशम्पायनः—

इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।
आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ॥ ८

ततस्तन्मतमाज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च ।
अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९

व्यासः—

सम्पृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय
आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुङ्क्ते ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।

सर्वं यावद्वेत्थ तस्मिन् यथावद्
याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च* ॥ १०

सञ्जयः—

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र सम्भूतौ [1]सर्वभावाय सम्मितौ ॥ ११

[2]द्यामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ १२

सापह्नवं [3]कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम् ॥ १२॥

[4]सारासारबलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ १३

नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान् घोरसङ्काशान् क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १४

पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ १५

भूयो भूयो हि यद्राजन् पृच्छसे पाण्डवान् प्रति ।

---

* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते

1 ख-ग-घ-ङ—पूर्वभागसमन्वितौ। म—सर्वभावसमन्वितौ। मा—पूर्वभावसमन्वितौ।

2. ख—आत्मान्तरं ग-घ-ङ-म-मा—जन्मान्तरं

3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—पाण्डवेषु विद्धि राजसु सत्तम।

4. अ-क—श्लोकद्वयं नास्ति।

सारासारबलं ज्ञातुं तत् [1]समासेन मे शृणु ॥ १६

एकतो वा जगत् कृत्स्नम् एकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नाद् अतिरिक्तो जनार्दनः ॥ १७

[2]भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं किञ्चित् कर्तुं जनार्दने ॥ १८

यतस्सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १९

पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ २०

स कृत्वा पाण्डवान् सत्रं लोकं सम्मोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान् मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ २१

कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ २२

कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
ईष्टे हि भगवानेकस् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३

ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ २४

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तन्मे निगदतः ।
2. अ-क—श्लोकत्रयं नास्ति ।

तेन वञ्चयते लोकान मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ ५२ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

॥ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

भगवद्वेदनसाधनं पृष्टेन सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति तत्कथनम् ॥ १ ॥ श्रीव्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयाद्भगवद्वेदनाभ्यनुज्ञा ॥२॥ सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेवादिभगवन्नामनिर्वचनम् ॥३॥ तथा सन्ध्यर्थं श्रीकृष्णागमनकथनम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्रः—

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १

सञ्जयः—

विद्या राजन् न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानासि केशवम् ॥ २

विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
[1]कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३

1. मा—सार्धश्लोको नोपलभ्यते ।

धृतराष्ट्रः—

गावल्गणेऽत्र का विद्या या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४

सञ्जयः—

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५

धृतराष्ट्रः—

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।
आप्तो नस्सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधनः—

भगवान् देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम ॥ ७

धृतराष्ट्रः—

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईर्षुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां शासनातिगः ॥ ८

गान्धारी—

[1]ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९

वर्धयन् दुर्हृदां प्रीतिं मां च [2]शोकाय रन्धयन् ।

1. ख—नास्तीदमर्धम्
2. अ-क—शोकेन वर्धयन् । म-मा—शोकाय रभ्रयन् ।

निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यासः—

[1]प्रियोऽसि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वा श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११

जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२

वैचित्रवीर्य पुरुषाः क्रोधहर्ष[2]समावृताः ।
[3]सिता बहुविधैः पाशैर् ये न तुष्टास्स्वकैर्धनैः ॥ १३

यमस्य वशमायान्ति काम[4]मूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानास्स्वकर्मभिः ॥ १४

एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ १५

धृतराष्ट्रः—

अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां [5]सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १६

सञ्जयः—

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

---

1. ख-ग-च-ङ-म-मा—दयितोऽसि ।
2. ख-च-ङ-म-मा—तमोवृताः । 3. अ-क-ख-ग-च—युता ।
4. ग—मन्युवशं गताः । ख-च-ङ-म-मा—मन्युवशानुगाः ।
5. ख-ग-च-ङ-म-मा—शान्ति ।

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥ १९
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
[1]आगमाभिगतो योगी वशी तत्त्वे प्रसीदति* ॥ २१

धृतराष्ट्रः—

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः ।
नामकर्मार्थवित् तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ २२

सञ्जयः—

श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत् तत्राभिजानेऽहम् अप्रमेयो हि केशवः ॥ २३
वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो [2]वेद्यो [3]बृहत्त्वाद्विष्णुरुच्यते ॥ २४

---

1. अ-क—आगमाभिगमाद् योगाद् वशी तत्त्वे
ख—अगम्यो भोगतो योगी वसीदत्त्वे प्रसीदति ? ।
म-मा—आगमाभिगमो योगाद्वशो तत्त्वे ।
* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।
2. क-म-मा—ज्ञेयो वृषत्वाद्वृष्णिरुच्यते । 3. ख-घ—वृष ।

मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वसत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ २५

कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ २६

पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षय[1]मक्षरम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ २७

यतस्सत्वं न च्यवते यच्च सत्वान्न हीयते ।
[2]तत्त्वतस्सात्वतस्तस्माद् आर्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ २८

न जायते जनित्र्याऽयम् अजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां [3]सुखशंसित्वाद् दमाद्दामोदरो विभुः ॥ २९

[4]हर्षात् सुखात् सुखैश्वर्याद्धृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ३०

अधो न क्षीयते जातु यस्मात् तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि ततो नारायणस्स्मृतः ॥ ३१
[5]पूरणात् सदनाच्चापि ततो वै पुरुषोत्तमः ॥ ३१॥

---

1 अ-क—मव्ययम् ।
2. अ-क-ग-मा—सात्वत ।
3 ख-ग-घ—सुखसङ्गित्वाद् दामाद्दामोदरं विदुः ।
4. घ—नास्त्ययं श्लोकः ।   ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
5. ख—पुराणां सदना च्चैव ।   क—पुराणसदनाच्चैव ।

असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवोऽप्ययः ॥ ३२
सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वज्ञं तं प्रचक्षते ॥ ३२॥
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णस् सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
सत्तासत्ते च गोविन्दस् तस्मात् सत्योऽपि नामतः ॥ ३३॥
विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ॥ ३४
शाश्वतत्वादनन्तश्च [1]गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ।
[2]अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ ३५
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान् मधुसूदनः ।
आगन्ता हि महाबाहुर् आनृशंस्यार्थमच्युतः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
॥ ५३ ॥ यानाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३६ श्लोकाः]

॥ चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णागमनश्रवणहृष्टेन धृतराष्ट्रेण चक्षुष्मत्प्रशंसनपूर्वकं श्रीकृष्णगुणानुवर्णनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्रः—

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।

1. ग—गोविन्दश्चेतनाथभृत् ।
ख-घ-ङ-म-मा—गोविन्दश्चेतनादभूत् । 2 ख-ङ-म-मा—तदात्त्वं ।

विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १

सञ्जयः—
[1]वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां
घृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ॥ १॥

धृतराष्ट्रः—
[2]ईरयन्तं भारतीं भारतानाम्
अभ्यर्चनीयां शङ्क[illegible] [illegible]ञ्जयानाम्
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनि[illegible]
परासूनामग्रह[illegible]यरूपाम् ॥ २॥
समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं
प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं वै द्विषतां चैव तेजः ॥ ३॥

द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
घृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४॥

ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचस्समुद्रं कलशं यतीनाम् ।

1. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते
2. ख—नास्त्ययं श्लोकः ।

अरिष्टनेमिं गरुडंभवोऽध्यायः ॥ ३२
हरिं प्रजानां ज्ञं तं प्रचक्षते ॥ ३२॥
मत्र प्रतिष्ठितम् ।
सहस्रशीर्षं पुरुषं त् सत्योऽपि नामतः ॥ ३३॥
अनादिमध्यान ष्णुरुच्यते ॥ ३४
[2]शुक्रस्य धातारमजं वेदनाद्रवाम् ।
परं परेषां शरण यते प्रजाः ॥ ३५
त्रैलोक्यनिर्माणमजं घुसूदनः ।
देवासुराणामथ यार्थमच्युतः ॥
नराधिपानां विदुषां प्रधानम्
इन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुष्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ ५२ ॥ व्यासाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[अस्मिन्नध्याये ७॥ श्लोकाः]

(व्यासाभिगमनपर्व समाप्तम्)

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—वीर्यम् ।

2. ग-घ-ङ-म—विश्वस्य धातारमचिन्त्यरूपं ।
मा—विश्वस्य धातारमजं जनितं परावरेभ्यश्शरणं प्रपद्ये ।

[पाठान्तरम्]

प्राय: ॥

विभ्राजमानं वपुषा परेण

प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिश[ ] ॥

सञ्जय:—

[1]वक्ता वाचं राजमध्ये सभा[ ] हास्तिनपुरगमनप्रार्थनासूचक गमनकथनम् ॥ २ ॥

घृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राज[ ]

धृतराष्ट्र:—

[2]ईरयन्तं भारतीं भारताना[ ]र: ।

अभ्यर्चनीयां शङ्क[ ] [4]भ्रातरौ ॥ १

[ ]विभूषद्भिर्ग्रहणीग्रामदि[ ]महारथम ।

अब्रवीदुपसङ्गम्य [ ]मग्रहा[ ]गदाधरम ॥ २

युधिष्ठिर:—

अभियाचामहे गत्वा [3]प्रयान्तं कुरुसंसदम् ॥ २॥

यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता ।

अन्यैश्च कुरुभिस्सार्धं न युध्येमहि संयुगे ॥ ३॥

एष न: प्रथम: कल्प एतन्निश्श्रेय उत्तमम् ॥ ४

वैशम्पायन:—

एवमुक्तास्सुमनसस् तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।

[4]पाण्डवैस्सह राजानो मरुत्वन्तमिवामरा: ॥ ५

तथा च दुस्सहा[5]स्सर्वैस् सदस्यैश्च नरर्षभ ॥ ५॥

---

1 ङ—भारत । 2. म-मा—विराटं द्रुपदं ।

3. ख—प्रसादं । ङ-म-मा—प्रयातुं ।

4. ख—इत: श्लोकद्वयं नास्ति 5. ङ-म-मा—सर्वे ।

[1]जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
[2]अभ्यभाषत दाशार्हम् ऋषभं सर्वसात्त्वताम् ॥ ६॥

युधिष्ठिरः—

अयं स कालस्सम्प्राप्तो [3]मित्रार्थे हि जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ ७॥

त्वां हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं [4]सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्क्ष्महे ॥ ८॥

यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिन्दम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यस्मान् महतो भयात् ॥ ९॥

श्रीभगवान्—

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ।
करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ १०॥

युधिष्ठिरः—

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ११॥

मृदुपूर्वं साममिश्रं [5]सान्त्वमुग्रं च माधव ।

---

1. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति
2. ग-घ-ङ-म-मा—अब्रवीत् परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् । [पाठान्तरम्]
3. अ-क-ख—मित्राणां मित्रवत्सल । 4. ग-घ-ङ-म-मा—वशे कृत्वा
5. ङ—समसुग्रं । म—सममिश्रं । मा—समामिश्रं ।

न तु तन्न्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ॥ १२॥

तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।

यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यस्स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ १३॥

अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।

लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसमात्मनः ॥ १४॥

यत् तद्द्वादशवर्षाणि वने[1]ऽध्युषिता वयम् ।

छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १५॥

स्थाता नस्समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ॥ १६

[2]नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १६॥

वृद्धो राजा धृतराष्ट्रस् स्वधर्मं नानुपश्यति ।

[3]पश्यन् वा पुत्रगृध्नुत्वा[4]न्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ १७॥

सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।

मिथ्या चरति लुब्धस्संश् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १८॥

इतो दुःखतरं किं नु यदहं मातरं ततः ।

संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १९॥

काशिभिश्चेदिपाञ्चालैर् मत्स्यैश्च मधुसूदन ।

भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ २०॥

---

1. म-मा—निर्युषिता । 2 ख-ङ—आहास्मान् ।

3. अ-क-ख-ग-घ-मा—वश्यत्वात् ।

4. ख-घ-ङ-म-मा—त्सुतस्यान्वेति ।

[1]कुशस्थलं वृकस्थलं [2]आसन्दीं वारणावतम् ।
अवसानं च गोविन्द [3]किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ २१॥

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ २२॥

न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वाऽसावतो दुःखतरं नु किम् ॥ २३॥

कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृद्ध्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हतां ह्रियम् ॥ २४॥

ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतश्श्रियम ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति [4]पुरुषस्याधनं वधः ॥ २५॥

अस्वतो विनिवर्तन्ते ज्ञातयस्सुहृदो द्विजाः ।
अपुष्पादफलाद्वृक्षाद् यथा कृष्ण पतत्रिणः ॥ २६॥

एतच्च मरणं तात [5]यदस्मात् पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २७॥

नातः पापीयसीं काञ्चिद् अवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।

---

1. अ-क—अविस्थलं । 2. अ-क—माकन्दीं ।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—कञ्चिदेव तु । म—किञ्चिदेव तु ।
4. ग-म—पुरुषस्य स्वभावतः । ख-घ-ङ—पुरुषश्च हतस्स्वतः ।
मा—पुरुषस्यान्धता वधः ।
5. क—यन्मत्तः पतितादिव । ख-घ-ङ—यदस्मान् पतितानिव ।
अ-ग—उन्मत्तपतितादिव ।

यत्र [1]नैवाद्य न प्रातर् भोजन[illegible]यते ॥ २८॥
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं [illegible] ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २९॥

ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नन्ति नरं च तम् ॥ ३०॥

एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे [illegible] ।
ग्रामायैके वनायैके [2]नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ ३१॥

[3]उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विषतां वशम् ।
दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतवे ॥ ३२॥

आपदेवास्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी ।
यथा विनश्यते चास्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ ३३॥

यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात् सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ ३४॥

न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनस्सुखैधितः ॥ ३५॥

स तदाऽऽत्मापराधेन सम्प्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान् गर्हयते देवान् आत्मानं च कथञ्चन ॥ ३६॥

1. ख—नैवाद्यतः । मा—नैवोद्यतः प्रातर् । घ-ङ—नैवाश्नतः प्रातर् ।
2. ख-ग-घ-ङ—जलायैके ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—आत्मानमेके त्यक्ष्यन्ति

न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निबर्हणे ।
सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३७॥

तं तदा मन्युरेवैति स भूयस्सम्प्रमुह्यति।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ॥ ३८॥

पापकर्मतया चैव सङ्करं तेन पुष्यति ।
सङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३९॥

न चेत् प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञा[1]चक्षुर्न रिष्यति ॥ ४०॥

प्रज्ञालाभे हि पुरुषश् शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ।
शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ४१॥

ह्रीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ४२॥

धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहस्सदा ।
नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ४३॥

अह्रीको वाऽपि मूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ४४॥

ह्रीमा[2]नुपैति देवांश्च पितॄनात्मानमेव च ।

---

1. अ-क—चक्षुस्तरिष्यति । 2. अ-क—नवति ।

[1]तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा [illegible]णाम् ॥ ४५॥

तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसू[illegible]
यथा राज्यात् परिभ्रष्टो वसामि [illegible]रिमाः ॥ ४६॥

ते वयं न श्रियं हातुम् अ[illegible]न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां व[illegible] साधु तत् ॥ ४७॥

तत्र नः प्रथमः कल्पो [illegible] माधव ।
प्रशान्तास्समभूताश्च श्रियं ता[illegible]वीमहि ॥ ४८॥

तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदयाः ।
यद्वयं कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्रा[2]ण्यवाप्नुमः ॥ ४९॥

ये पुनस्स्युरसम्बद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
तेषामप्यवधः कार्यः किम्पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ५०॥

ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाम् सहाया गुरवश्च नः ।
तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ५१॥

पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रबन्धवः ।
स न[3]स्स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ५२॥

---

1. ग-घ-ङ—तेनामृतं जनो याति । ख—तेनामृतजनं याति ।
म-मा—तेनामृतं जनयति ।
2. म—ण्यशामहि । मा—ण्यशीमहि ।
3. क—स्स धर्मो । ख-घ-ङ—स्स्वधर्मो धर्मो वा ।
मा—स नोऽस्स्वधर्मो धर्मो वा ।

शूद्रः करोति शुश्रूषां [1]वैश्यो विपणिजीविकाम् ।
वयं वधेन जीवामः [2]कार्पण्यं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ५३॥
क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।
श्वा श्वानं हन्ति दाशार्ह पश्य धर्मो यथा गतः ॥ ५४॥
युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
बलं तु नीतिमा[3]स्थाय हरेज्जयपराजयौ ॥ ५५॥
नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं चाऽपि यदूत्तम ॥ ५६॥
एको ह्यपि बहून् हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
शूरं कापुरुषो [4]हन्ति अयशस्वी यशस्विनम ॥ ५७॥
जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ।
तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५८॥
सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन् न प्रतिहन्यते ।
हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५९॥
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ॥ ६०
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपजयो ध्रुवम् ।
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचि[5]दप्यपराजिताः ॥ ६१

1 ख-ग-घ-ङ-म—वैश्या वाणिज्यजीविनः ।
मा—वैश्यो वाणिज्यजीवनः । 2 अ-क-ग—कपालं ।
3. अ-क—दाय हरेज्ज । ख-ग-घ-ङ-म-मा—स्थाय भवेज्ज ।
4. ग-ङ-म-मा—द्वेष्टि । 5 अ-क—दप्यपरे जनाः ।

तस्याङ्गबलहीनस्य पुत्रान् भ्रातॄनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ६२

[1]ये ह्येव धीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान् मुच्यते जनः ॥ ६३

हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शोकश्चाप्यवशिष्यते ॥ ६४

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ६५

जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तस्स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ६६

जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृत्तेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६७

उत्सादयति यस्सर्वं यशसा स [2]विमुच्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स निगच्छति ॥ ६८

न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकाल[3]कृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ॥ ६९

न चापि वैरं वैरेण केशव प्रतिशाम्यति ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा —एते प्रवीराः श्रीमन्त ।
2. ङ-म—वियुज्यते ।　　3. ग — गतान्यपि ।

हविषाऽग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ७०

अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर् नित्यमन्तरमन्ततः ।
अन्तरं लिप्समानानाम् अयं दोषो निरन्तरः ॥ ७१

पौरुषे यो हि बलवान् आधिर्हृदयतापनः ।
तस्य त्यागेन वा शान्तिर् मरणेनापि वा भवेत् ॥ ७२

अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात् तन्नृशंसतरं भवेत् ॥ ७३

या तु त्यागेन शान्तिस्स्यात् तदृते वध एव सः ।
संशयाच्च समुच्छेदाद् द्विषताम् आत्मनस्तथा ॥ ७४

न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
अत्र या प्रणिपातेन शान्तिस्सैव गरीयसी ॥ ७५

सर्वथा यतमानानाम् अयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥ ७६

प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं सम्प्रवर्तते ।
तच्छुनामिव [1]सम्पाते पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७७

लाङ्गूलचालनं क्ष्वेला प्रतिरावो निवर्तनम् ।
दन्तदर्शनमारावस् ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७८

तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽत्ति तदामिषम् ॥ ७८॥

1. ख-ग-घ-ङ—गोघाते । म—गोपदे । मा—गोखादे ।

एवमेव मनुष्येषु विशेषो ना[illegible]त ॥ ७९
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु [illegible] ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती[illegible]ः ॥ ८०
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा [illegible]ति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो [illegible]रः ॥ ८१
पुत्रस्नेहश्च बलवान धृतराष्ट्रस्य [illegible] ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं [illegible] ॥ ८२
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्त[illegible]रम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि [illegible] ॥ ८३
ईदृशेऽह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन् कमन्यं म[illegible] ।
उपसम्प्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरु[illegible] ॥ ८४
प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञस्सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नरस्त्वादृक् सर्वनिश्चयवित् सुहृत्* ॥ ८५

वैशम्पायनः—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।

श्रीभगवान् —

उभयोरेव [2]शान्त्यर्थं यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ८६
शमं तत्र लभेयं चेद् युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश् चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८७

---

1. अ-क-म-मा—जनार्दन।

* ग-घ-ङ—कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ॥

2. अ-क-ख—वामर्थे।

मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान् कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८८

वैशम्पायनः—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।
भ्रातॄणां समवेतानां सकाशे पुरुषोत्तमम् ॥ ८९

युधिष्ठिरः—

न ममैतन्मतं कृष्ण यत् त्वं यायाः कुरून् प्रति ।
सुयोधनस्सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ९०
सुयोधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
[1]समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ॥ ९१
तेषां मध्येऽवतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ९१॥
न हि नः प्रीणये[2]द्रव्यं न देवत्वं कुतस्सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव द्रोहेण माधव ॥ ९२॥

श्रीभगवान्—

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामस् सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ९३॥
न चापि मम पर्याप्तास् सहितास्सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ९४॥
अथ चैते प्रवर्तन्ते मयि किञ्चिदसाम्प्रतम् ।

---

1. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते
2. ग-घ-ङ-म-मा—द्राज्यं ।

निर्दहेयं कुरून् सर्वान इति मे धीयते मतिः ॥ ९५॥

न जातु गमनं पार्थ भवेत् तत्र निरर्थकम् ।
अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्याद् अन्ततो वाऽप्यवाच्यता ॥ ९६॥

युधिष्ठिरः—

यत् तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ९७॥

विष्वक्सेन कुरून् गत्वा भरतान् शमय प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसस् सह स्याम सुचेतसः ॥ ९८॥

भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९९॥

अस्मान् वेत्थ परान वेत्थ वेत्थार्थान वेत्थ भाषितुम् ।
यद्यदस्मद्धितं कृष्ण तत्तद्वाच्यस्सुयोधनः ॥ १००॥

यद्यद्धर्मेण संयुक्तम् उपपद्येद्धितं वचः ।
तत्तत् केशव भाषेथास् सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ १०१॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[अस्मिन्नध्याये १०१॥ श्लोकाः]

॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति युद्धपक्षस्थिरीकरणपूर्वकं लोकसंशयनिरासाय शमार्थं प्रयतनकथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवान्—

सञ्जयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १

[1]तव धर्माश्रिता बुद्धिस् तेषां वैरान्विता मतिः ।
यद्युद्धेन लभ्येत तत् ते बहुमतं भवेत् ॥ २

न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशाम्पते ।
आहुराश्रमिणस्सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३

जयो वधो वा सङ्ग्रामे धात्राऽऽदिष्टस्सनातनः ।
स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४

न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रूनरिन्दम ॥ ५

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परन्तप ॥ ६

न पर्यायोऽस्ति यत् साम्यं त्वयि कुर्युर्विशाम्पते ।
बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७

1, ग—इदमर्धं नास्ति

यावच्च मार्दवेनैतान राजन्नुपचरिष्यसि ।
तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ॥ ८

[1]नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थ[2]कारणात् ।
अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास् तव काममरिन्दम ॥ ९

एतदेव निमित्तं ते [3]धार्तराष्ट्रो यथा त्वयि ।
नान्वतप्यत कोऽप्येनं तव कृत्वाऽपि दुष्करम् ॥ १०

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।
[4]ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ॥ ११

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ।
दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मशीलमनुव्रतम् ॥ १२

यत् त्वामुपधिना राज्यं द्यूतेनावञ्चयत् तदा ॥ १२॥
न चापत्रपते पापो नृशंसस्त्वेन कर्मणा ॥ १३

तथाशीलसमाचारे राजन् मा प्रणयं कृथाः ।
वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १४

वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिर् [5]आतुदंस्त्वां सहानुजम् ।
श्लाघमानः [6]प्रहृष्टस्सन् भ्रातृभिस्सह भाषते ॥ १५

---

1 ध-ङ—नास्त्ययं श्लोकः । 2. ग-म-मा—संश्रयात् ।
3. अ-क-म-मा—पाण्डवास्तु 4. ख-ध-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम्
5. मा—रातुदत् सकनीयकः । 6. ङ-म-मा—प्रहृष्टात्मा ।

एतावत् पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
नामधेयं च गोत्रं च तथाऽप्येषां तु शिष्यते ॥ १६

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
[1]प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १७

[2]दुश्शासनेन पापेन तदा दुःखे प्रवर्तिते ।
अनाथवत् तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ॥ १८

आकृष्टकेशा रुदती सभायां राजसंसदि ।
भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ॥ १९

भवता वारितास्सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः ।
धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित् प्रतिपेदिरे ॥ २०

एताश्चान्याश्च परुषा वाच[3]स्संसदि चेरयन् ।
श्लाघने ज्ञातिमध्ये स्म त्वयि प्रव्राजिते वनम् ॥ २१

ये तत्रासन् समानीतास् ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
अश्रु[4]कण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ २२

नचैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैस्सह ।
सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स्म सभासदः ॥ २३

1. म-मा—प्रकृतिस्था भविष्यन्ति ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—इतः श्लोकद्वयं नास्ति 3. मा—स्स समुदीरयन् ।
4. ग-म-मा—पूर्णा रुदन्तस्स । ख-घ—पूर्णा रुदन्ति स्म ।
ङ—पूर्णं रुदन्ति स्म ।

कुलीनस्य च या निन्दा वधो वाऽमित्रकर्शन ।
महागुणो वधो राजन न तु निन्दा कुजीविनः ॥ २४

तदैव निहतो राजन यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः ॥ २५

ईषत्करो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
[1]प्रस्कन्देन प्रतिस्तब्धश् छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २६

वध्यस्सर्प इवानार्यस् सर्वलोकस्य दुर्मतिः ॥ १६॥

जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन् विचिकित्सथाः ॥ २७

सर्वथा तु मतं चैतद् रोचते च ममानघ ।
यत् त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २८

अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधा भावो राजन् दुर्योधनं प्रति ॥ २९

मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान् गुणान् ।
तव सङ्कीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ ३०

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवास्सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ ३१

त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ॥ ३१॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म—प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्ध ।
मा—प्रस्तम्भनप्रतिस्तब्ध ।

अस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ ३२
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्ये समागते ॥ ३३
धर्मं चेद् याचमानस्त्वं धर्मं तत्र न लप्स्यसे ।
कुरून् विगर्हयिष्यन्ति [1]धृतराष्ट्रं च पार्थिवम् ॥ ३४
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन् यदन्यत् क्रियतामिति ॥ ३५
यात्वा चाहं कुरून् सर्वान् युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३६
कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७
सर्वथा युद्धमेवाहम् आशंसामि परैस्सह ।
निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३८

मृगाश्शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
हस्त्यश्वमुख्येषु [2]निशामुखेषु ।
घोराणि रूपाणि तथैव चाग्निर्
वर्णान् बहून् पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९

1. ग—धार्तराष्ट्रं च पार्थिवाः ।
ख-घ-ङ-मा—धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ।
2. ङ-म-मा—निशामये च ।

मनुष्यलोकक्षयकृत् सुघोरो
नो चेदनुप्राप्त इहान्तकस्स्यात् ।
शस्त्राणि यन्त्रं कवचान् रथांश्च
नागान् ध्वजांश्च [1]प्रतिपादयस्व ॥ ४०

योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते
भवन्तु हस्त्यश्वरथेषु यत्ताः ।
साङ्ग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ४१

दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
जीवंस्तवैतन्नृपते कथञ्चित् ।
यत् ते पुरस्तादभवत् समृद्धं
द्यूते हृतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

1. अ-क-ग-ङ—प्रतिपादयित्वा ।　　म—प्रतिपादयेथ

॥ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥

भीमसेनेन श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य दुराराध्यत्वकथनपूर्वकं यथाकथञ्चित् शमस्यावश्यकर्तव्यत्वकथनम् ॥ १ ॥

भीमः—

यथा यथैव शान्तिस्स्यात् कुरूणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स्म युद्धेन भीषयेः ॥ १

अमर्षी नित्यसंरब्धश् श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यस् साम्नैवैनं समाचरेः ॥ २

प्रकृत्या पाप[1]सत्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३

अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४

म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात् स्वकं मतम् ।
तादृशेन शमः कृष्ण मन्ये परमदुष्करः ॥ ५

सुहृदामप्यवाचीनस् त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ।
प्रतिहन्त्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६

स मन्युवशमापन्नस् स्वभावं दुष्टमास्थितः ।

1. ग—सन्धिश्च । घ-ङ-मा—सन्धश्च । ख-म—बन्धश्च ।

स्वभावात् पापमभ्येति तृणैश्छन्न इवोरगः ॥ ७

दुर्योधनो [1]हृषीकेश सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्बलो यत्पराक्रमः ॥ ८

पुरा प्रसन्नाः कुरवस् सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानास्सबान्धवाः ॥ ९

दुर्योधनस्य क्रोधस्तु भारतान् मधुसूदन ।
धक्ष्यते शिशिरापाये वनानीव हुताशनः ॥ १०

अष्टादशेमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।
ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन् सुहृदश्च सबान्धवान् ॥ ११

असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते कलिरजायत ॥ १२

हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३

अजबिन्दुस्सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशर्द्धिकः ।
[3]अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४

हयग्रीवो विदेहानां वरयुश्च महौजसाम् ।
बाहुस्सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः ॥ १५

---

1. अ-क—हि यत्सेनः। 2. ख-घ-ङ-म-मा—बलि।
3. ख-ग-घ-ङ-मा—अजकश्च। म—अरजश्च।

सहजश्चेदिमत्स्यानां [1]प्रवीराणां वृषध्वजः ।
धारणश्चेन्द्रवत्सानां करन्धानां विगाहनः ॥ १६
शमश्च नन्दिवेगानाम् इत्येते कुलपांसनाः ॥ १६॥
युगान्ते कृष्ण सम्भूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
अप्ययं नः कुरूणां स्याद् युगान्ते कालसम्भृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
तस्मान्मृदु शनै [2]र्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।
कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्र[3]पराक्रम ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।
नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरता नशन ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिस्स्याद् यथा नः कुरुभिस्सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरूननयस्स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।
भ्रातॄणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्ब्रवीम्येवं राजा चैवं प्रशाम्यति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयाऽर्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

1. ग—वृखादानां वृषोचह ? । ख-घ-ङ-म—प्रखादानां वृषोद्वहः । मा—प्रवादानां वृषोद्वहः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—रेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
3. म-मा—पराक्रमम् ।

॥ अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन भीमं प्रति तत्प्रतिज्ञानुस्मारणपूर्वकं युद्धप्रोत्साहनम् ॥१॥

वैशम्पायनः
[1]एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच् छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजश्शौरिश् शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २
सन्तेजयंस्तदा वाग्भिर् मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाऽभिपरिप्लुतम् ॥ ३

श्रीभगवान् –
[2]त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः पापान् धार्तराष्ट्रान् मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिपि जागर्षि क्रुद्धश्शेपे परन्तप ।
घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभापसे ॥ ५
[3]विनिश्श्वसन्नग्निवर्णस् सन्तप्तस्स्वेन तेजसा ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६

---

1. ग-घ-म—स तच्छ्रुत्वा ।

2. म—यस्त्वमेव सदा भीम । मा—यस्त्वं सदा युद्धमेव भीमसेन ।
ग—ननु स त्वं सदा भीम । ख-घ-ङ—स त्वं सदा भीमसेन ।

3. अ-क—निश्वसन्नग्निवत् तेन सन्तप्तस्स्वेन मन्युना ।
ख-ग-घ-मा—विनिश्श्वसन्नग्निवर्णस्सङ्क्रुद्धस्स्वेन तेजसा ।

एकान्ते निष्टनञ् शेषे भारार्त इव दुर्बलः ॥ ६॥
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७

[1]आरुज्य वृक्षान निर्मूलान् [2]गजः परिभवन्निव ।
निघ्नन् [3]पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन् प्रतिधावसि ॥ ८

नास्मिञ् [4]जनेऽभिरमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।
नाश्नन् निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९

अस्वस्थोऽस्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
[5]जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०

भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
अभीक्ष्णं [6]दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११

यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन ।
यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिभान् ॥ १२

तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
हन्ताऽहं गदयाऽभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम ॥ १३

---

1. अ-क-ख-ग-घ—आरुह्य वृक्षान् निर्मूलान् ।
2. ख-ग-ङ-मा—भङ्क्ते: ।
3. ख-ग-ङ-म-मा—पद्भ्यां ।
4. अ—जने भीमरसे रहः ।
ङ—जने रहः क्षिपसि पाण्डव । मा—जने रहः क्षीयसि पाण्डव ।
5. ख-ग-घ-ङ—अंसे मू । म—अधो मू । मा—अङ्घ्रौ मू ।
6. अ-क-ग-घ—द्रक्ष्यसे ।

इति स्म मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ॥ १३॥
तस्य ते प्रशमे बुद्धिर् धीयतेऽत्र परन्तप ॥ १४

अहो [1]युद्धाभिकाङ्क्षाणां युद्धकाल उपस्थिते ।
[2]चेतांसि विप्रतीपानि यत् त्वां भीरभिविन्दति ॥ १५

अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १६

[3]अहो नाशंससे किञ्चित् पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७

[4]तद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात् प्रशममिच्छसि ॥ १८

अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् ।
वातवेगप्रचलिता अष्ठीला शाल्मलेरिव ॥ १९

तवैषा विकृता बुद्धिर् गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां [5]मज्जयत्यप्लवेऽम्भसि ॥ २०

इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभाषेथा भीमसेनासमं तव ॥ २१

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—युद्धप्रतीपानि ।
2. ग-घ-ङ-म-मा—पश्यसे वा समृद्धानि न त्वं भीम विनिन्दति ।
म—न त्वा भीर्भीम विन्दति । [पाठान्तरम्]
3. मा—श्लोकद्वयं नास्ति 4. म—उद्वेपते ।
5. अ-क-ख-घ-ङ—मज्जयत्यप्लवानिव । म-मा—मज्जयस्यप्लवानिव ।

स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२

न चैतदनुरूपं ते तेषु शान्तिररिन्दम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

॥ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

भीमेन कृष्णं प्रति स्वसामर्थ्यकथनपूर्वकं स्वस्य शमकामनायाः कृपामूलकत्वकथनम् ॥१॥ श्रीकृष्णेन भीमं प्रति स्वस्य तन्महिमाभिज्ञत्वमभिधाय तत्प्रशंसनपूर्वकं स्वोक्तेस्तेजस्सन्दीपनार्थत्वकथनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
सदश्ववत् [1]समाधावन् बभाषे तदनन्तरम् ॥ १

भीमः—

अन्यथा मां चिकीर्षन्तम् अन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २

वेत्सि दाशार्ह स त्वं मे दीर्घकालं सहोषितः ।

1. म-मा—समाधाय ।

उत त्वा मां न जानासि प्लवन् ह्रद इवाप्लवः ॥ ३
तस्मादनभिरूपाभिर् वाग्भिर्मां त्वं समाच्छेसि ॥ ३॥
कथं हि भीमसेनं मां जानन् कश्चन माधव ।
ब्रूयादप्रियरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि॥ ४॥
तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ॥ ५
आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५॥
सर्वथाऽनार्यकर्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मनः ।
अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६॥
पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।
अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनन्ते सर्वमातरौ ॥ ७॥
यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।
अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८॥
पश्यैतदन्तरं बाह्वोर् महापरिघयोरिव ।
य एतौ प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९॥
हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री वा बलभित् स्वयम् ।
मयाऽभिपन्नं त्रायेरन् बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०॥
[1]युद्धार्हान् क्षत्रियान् सर्वान् पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतान् अधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११॥

1. म—युध्येऽहं ।		मा—युद्धेऽहं ।

न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२॥

अथ चेन्मां न जानासि यथा सूर्यमिवोदितम् ।
विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३॥

किं माऽत्यधाक्षीः परुषैः व्रणं सूच्येव चानघ ।
यथामति ब्रवीम्येतद् विद्धि मामधिकं ततः । १४॥

द्रष्टासि युधि सम्बाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान् मातङ्गान् रथिनस्सादिनस्तथा । १५॥

तथाऽन्तकमिव क्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च निकर्षन्तं परान् वरान् ॥ १६॥

न मे सीदन्ति गात्राणि न ममोद्विपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम । १७॥

किं तु सौहृदमेवैतत् कृपया मधुसूदन ।
सर्वांस्तितिक्षे सङ्क्लेशान मा स्म नो भरता नशन्* ॥ १८॥

श्रीभगवान्—

भावं [1]जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रवम् ।
[2]न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १९॥

---

* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ॥

1. ख-ब-ङ—जिज्ञासया पार्थ । म-मा—भावजिज्ञासया पार्थ ।

2. ख-ब-ङ—नाधिक्षेपाच्च । म-म—नावक्षेपाच्च ।
मा—नावक्षेपाच्च कार्पण्याच्च ।

वेदाहं तव माहात्म्यम् उत ते वेदयद्बलम् ।
उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २०॥

[1]यदा चात्मनि कल्याणं सम्भावयसि पाण्डव ।
सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सम्भावयाम्यहम् ॥ २१॥

यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ २२॥

[2]जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य सन्दिग्धस्य वृकोदर ।
पर्यायं न व्यवस्यन्ति देवमानुषयोर्जनाः ॥ २३॥

य एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
विनाशेऽपि स एवास्य सन्दिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ २४॥

अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ २५॥

सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ २६॥

[3-4]तथा दैवकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ २७॥

---

1. ङ-म—श्लोकोऽयं नास्ति ।
2. ग-घ-ङ—किं नु पर्याय ।　　ख-म-मा—किं तु पर्याय ।
3. ख-घ—तथा देवकृतं ।
   अ-क-ग—दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
4. म—इदमर्धं नास्ति

यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयं कृतम् ।
तस्मादनुपरोधश्च [1]विद्यते तव लक्षणम् ॥ २८॥

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवं बुद्धिः प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ २९॥

य एवं कृतबुद्धिस्सन् कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते किञ्चित् न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ ३०॥

यत्रेयमर्थमात्रा ते भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धि[2]र्वक्तव्या शत्रुभिस्सह संयुगे ॥ ३१॥

नातिप्रणीतबुद्धिस्स्यात् तथाभावविपर्यये ।
विषादमृच्छेद् ग्लानिं वाऽप्येतमर्थं ब्रवीमि ते ॥ ३२॥

[3]श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ ३३॥

शमं चेत् ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस् तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ ३४॥

ते चेदभिनि[4]वेक्ष्यन्ते [5]नाभ्युपेष्यन्ति मद्वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ ३५॥

1. ख—भिद्यते 2. क-म-मा—मन्तव्या ।
3. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
4 म—वेक्ष्यन्ति । मा—योक्ष्यन्ति ।
5. ग—नाप्युपेक्ष्यन्ति । ख-च-म-मा—नाप्युपेक्षन्ति ।

अस्मिन युद्धे भीमसेन त्वयि भारस्समाहितः ।
धूरर्जुनेन धार्या स्याद् वोढव्य इतरो जनः ॥ ३६॥

अहं हि यन्ता बीभत्सोर् भविता संयुगे सति ।
धनञ्जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ ३७॥

तस्मा[1]दाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
[2]तुदन्नक्लीवया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ ३८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३८॥ श्लोकाः]

सप्ततितमोऽध्यायः ॥

अर्जुनेन सन्धिविग्रहपक्षौ प्रस्तुत्य श्रीकृष्णं प्रति यथारुचि अन्यतरपक्षनिर्धारणकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

अर्जुनः—

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परन्तप ॥ १

नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।

1. घ-ङ-म-मा—दाशंसमानो ।
2. अ-क-ग—वदतः क्लीबया ।

लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा [1]समुपस्थितम् ॥ २

अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३

[2]यदिदं भाषितं वाक्यं तथैव न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यम् असाध्यमिति किञ्चन ॥ ४

किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रम् अस्माकमुपपादितम् ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५

सम्पाद्यमानं सम्यक् स्यात् तन् कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत् परैः ॥ ६

पाण्डवानां कुरूणां च [3]भवान् परमकस्सुहृत् ।
सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७

कुरूणां पाण्डवानां च प्रविधत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्धितमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम ॥ ८

एवं चेत् कार्यनामेति कार्यं तव जनार्दन ।
[4]गमनादेकमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ॥ ९

चिकीर्षितमथान्यत् ते तस्मिन वीर दुरात्मनि ।

---

1. अ-क-ख—समुपस्थितात् ।

2. अ—श्लोकद्वयं नास्ति   3. अ-क-ख-ग-घ—भर्त्तांश्च प्रथम ।

4. ख-ग-म-मा—गमनं चैवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ।
घ-ङ—गमनादेव शर्म त्वं करिष्यसि न संशयः ।

भविष्यति च तत् सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैस्सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस् तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ॥ १२
न्यायेनापश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हृता दुर्द्यूतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।
समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेऽपि पण्डितः ॥ १४
अधर्मेण जितान् दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वार्ष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रियतां तत्तु मुख्यं स्यान्मृदुना चेतरेण वा ॥ १६
अथवा मन्यसे ज्यायान् वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिक्लिष्टा सभामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे सञ्जायते बुद्धिर् बीजमुप्तमिवोषरे ॥ १९

तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां हितं च यत् ।
तदाशु कुरु वार्ष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

॥ एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन अर्जुनं प्रति दण्डार्हे सुयोधने शमकरणस्य दुश्शकत्वाभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरगौरवेण स्वस्य तदर्थं प्रयतनकथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवान्—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
[1]सर्वं त्विदं समायत्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १

क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
ऋते वर्षान्न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत् फलम् ॥ २

तत्र वै पौरुषं ब्रूयुर् आसेकं [2]यत्न कारितम् ।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येच् छोषणं दैवकारितम् ॥ ३

---

1 अ-क-ग—पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्त्ये निरामयम् ।
[अधिकः पाठः]

2. ख-ग-ङ-म-मा—यत्न ।

तदिदं निश्चितं बुद्ध्वा पूर्वैरपि महात्मभिः ।
दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
अहं हि तत् करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथञ्चन ॥ ५
स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
न हि सन्तप्यते तेन [1]तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
शकुनिस्सूतपुत्रश्च भ्राता दुश्शासनस्तथा ॥ ७
[2]स हि त्यागेन राज्यस्य [3]न शमं समुपैष्यति ।
अन्तरेण वधं पार्थ सानुबन्धस्सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्महा ।
याच्यमानश्च राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत् सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो हि जगतश्चापि भारत ।

1 अ-क-ग-घ-ङ—यथा ।
2 ख-घ-ङ—न ।
3 ख-घ-ङ—प्रशमं । म-मा—न समं शममेष्यति ।

येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तदा ॥ १२

[1]विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यते पापश् श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३

असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४

जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५

[2]स जानन्नपि चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव [3]मां कस्माद् अर्जुनाद्याभिशङ्कसे ॥ १६

यच्चापि परमं दिव्यं तदप्यवगतं मया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत् परैः ॥ १७

यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वाऽपि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८

कथं गोग्रहणे ब्रूयादिच्छन् शर्म तथा चिरम ।
याच्यमानेऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽहनि ॥ १९

1. ग—विप्रयुक्तं च ते । घ-ङ—विप्रलब्धं च वो ।
2. अ-क-ख-ग-घ—स जानंस्तस्य चात्मानं ।
3 मा—चाकस्मादर्जुनाभ्यति । ग—चाकस्मादर्जुनं इति
ख-घ-ङ-म—चात्मानमर्जुन इति ।

तथैव ते पराभूता यथा सङ्कल्पितास्त्वया ।
लवशः कणशश्चैव न सन्तुष्टस्सुयोधनः ॥ २०

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥

नकुलेन श्रीकृष्णं प्रति स्वस्य शमे अभिसन्धिप्रदर्शनपूर्वकं सन्धिकरणस्य तेन सुशकत्वाभिधानम् ॥१॥ सहदेवेन श्रीकृष्णं प्रति कुरूणां शमाभिसन्धावपि युद्धपक्षस्यैव स्थापनकथनम् ॥ २ ॥ सात्यकिना सहदेवपक्षानुमोदने योधानां हर्षात् सिंहनादः ॥ ३ ॥

नकुलः—

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्वतः ॥ १

मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
शंस मे बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २

तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत् त्वया श्रुतम् ।

आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवताऽसकृत् ॥ ३

सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत् प्राप्तकालं मन्येथास् [1]तत् कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४

तस्मिंस्तस्मिन् निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिन्दम ॥ ५

अन्यथा [2]चिन्तितो ह्यर्थःपुनर्भवति सोऽन्यथा ।
अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६

अन्यथाबुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७

अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्तते ॥ ८

निवृत्तवनवासान् नश् श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास् त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९

इमान् हि पुरुषव्याघ्रान अचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान् रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०

स भवान कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं [3]भयोत्तरम् ।

---

1. म—तद् कार्यं । मा—मन्येत तद् कार्यं ।
2. ङ-म-मा—चरितोऽप्यर्थः ।
3. म—भवद्धितम् । ग—दयान्वितम् । ख-घ-ङ—भयान्वितम्
मा—भवान्वितम् ।

ब्रूयाद्वाक्यं यथाऽस्मत्तो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११

युधिष्ठिरं भीमसेनं बीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२

सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३

काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४

स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५

विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयस्समर्था विज्ञातुम् उच्यमानास्त्वयाऽनघ ॥ १६

ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७

श्रोता चार्थस्य विदुरस् त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं [1]निवर्तन्तं स्थापयेथा न वर्त्मनि* ॥ १८

सहदेवः—

यदेतत् कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।

---

1 ब-ङ-मा—विवर्त्मस्थं । ख—विमार्गस्थं । म—न वर्त्मस्थं ।
* अ-क-ग-ब-ङ-म-मा—अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

[1]यथा च युद्धमेव स्यात् तथा कार्यमरिन्दम ॥ १९

यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैस्सह ।
तथाऽपि युद्धं दाशार्ह योजयेथास्सहैव तैः ॥ २०

कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं [2]तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युस्सुयोधने ॥ २१

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराज[3]श्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ २२

ब्रूहि मद्वचनं कृष्ण सुयोधनमधार्मिकम् ।
कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ॥ २३

सात्यकिः—

सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।
दुर्योधनवधे शान्तिस् तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ २४

न जानासि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान् वने ।
तवापि मन्युरुद्भूतो दुःखितान प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ २५

तस्मान्माद्रीसुतश्शूरो यदाह पुरुषर्षभ ।
वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ २६

---

1. ग-घ-ङ—तथा न साध्य एव स्याद् यथाक्रममरिन्दम ।
म-मा—तथा तु साध्य एव स्याद् यथाकाममरिन्दम । [पाठान्तरम्]
2. अ-क-ग—तथा कृष्णां
3. म-मा—मपण्डितम् । ङ—श्च धार्मिकम् ।

वैशम्पायनः—

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
सुभीमस्सिंहनादोऽभूद् योधानां तत्र सर्वशः ॥ २७

सर्वे हि सर्वशो वीरास् तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
[अस्मिन्नध्याये २८ श्लोकाः]

॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन द्यूतसभायां स्वानुभूतदुस्सहदुःखमभिनिवेद्य रुदन्तीं द्रौपदीं प्रति सुयोधनादिनिधनप्रतिज्ञानपूर्वकं समाश्वासनम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनम् अब्रवीच्छोककर्शिता ॥ १

सुता द्रुपदराजस्य स्वञ्चितायतमूर्धजा ।
सम्पूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २

भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यम् उवाचेदं मनस्विनी ॥ ३

द्रौपदी—

विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवास्सुखात् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५

युधिष्ठिरेण दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तस्सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलं वासन्तीं वारणावतम् ॥ ७

अवसा[1]नं महाबाहो किञ्चिदेकं च पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यम् सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८

न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
[2]युधिष्ठिरस्य दाशार्ह श्रीमतस्सन्धिमिच्छतः ॥ ९

अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ॥ १०

शक्ष्यन्ति हि महाबाहो [3]पाण्डवास्सृञ्जयैस्सह ।
[4]धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११

---

1. मा—ने च गोविन्द किञ्चिदेव तु । ग-ङ-म—तु गोविन्द कञ्चि ।
2. मा—अर्धद्वयं नास्ति
3. ग-घ-ङ-म-मा—विनाशे पाण्डवास्सह ।
4. ख—इतः सार्धं श्लोकत्रयं नास्ति

न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात् तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२

साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
क्षेप्तव्यास्ते तु दण्डेन जीवितं परिरक्षता ॥ १३

तस्मात् तेषु महान दण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैस्सह सृञ्जयैः ॥ १४

एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६

अन्यत्र ब्राह्मणात् तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ १७

यथाऽवध्ये भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन ।
[1]स वध्यस्यावधे दोष इति धर्मविदो विदुः ॥ १८

यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैस्सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च महारथैः ॥ १९

पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विस्रम्भेण जनार्दन ।
का नु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०

1. अ-क—श्लोकद्वयं नास्ति

सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात् समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१

आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२

सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३

साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
[1]पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४

जीवत्सु [2]पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
दासीभूताऽस्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५

निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
पाहि मामिति गोविन्द मनसा[3]चिन्तितोऽसि मे ॥ २६

यत्र मां भगवान् राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ॥ २७

अदासाः पाण्डवास्सन्तु सरथास्सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८

एवं विधानां दुःखानाम् अभिज्ञोऽसि जनार्दन ।

---

1. अ-क-ख-ग—इदमर्धं नास्ति
2. घ-ङ-म-मा—कौरवेयेषु । 3. ङ-म-मा—काङ्क्षितोऽसि ।

[1]त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९

नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृताऽभवम् ॥ ३०

[2]धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपम् सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२

वैशम्पायनः

इत्युक्त्वा मृदुसंहारम [3]अञ्चिताग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी [4]सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३

सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४

पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षम् उपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५

द्रौपदी—

अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुश्शासनकरोद्धृतः ।

---

1 ङ-म-मा—त्राहि मां।
2. म-मा—धिग्बलं भीमसेनस्य धिक् पार्थस्य धनुष्मताम्। [पाठान्तरम्]
3. अ-क-ख-म-मा—वृजिनाग्रं
4. ख-घ-ङ-म-मा—पुण्य।

स्मर्तव्य[1]स्सर्वकालेषु परेषां सन्धिमिच्छताम् ॥ ३६

[2]यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धस् सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७

पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिस्सह ॥ ३८

दुश्शासनभुजं श्यामं सञ्छिन्नं पांसुकुण्ठितम् ।
यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९

त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०

विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्छल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर् धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१

वैशम्पायनः —

इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२

स्तनौ पीणायतश्रोणी सहिताविभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चन्ती वारि नेत्रजम् ॥ ४३

तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ॥ ४३॥

---

1. अ-क—:पुण्डरीकाक्ष ङ-म—स्सर्वलोकेषु ।
2. ख—इतः सार्धः श्लोको नास्ति

श्रीभगवान्—

अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीभरतस्त्रियः ॥ ४४

एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धाऽसि भामिनी ॥ ४५

अहं च तत् करिष्यामि भीमार्जुनयमैस्सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितान् ॥ ४६

धार्तराष्ट्राः कालपक्का न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७

चलेद्धि हिमवाञ्छैलो मेदिनी शकलीभवेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८

[1]शुष्येत् तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८॥

सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्राञ्श्रिया युक्तान अचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४९॥ श्लोकाः]

1. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति
ग—द्यौः पतेत् पृथिवी शीर्येद्धिमवांश्शिथिलीभवेत्। [पाठान्तरम्]

॥ चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरादिभिरनुगम्यमानस्य श्रीकृष्णस्य रथमधिरुह्य सात्यकिना सह हास्तिनपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णे पृथां प्रति कुशलप्रश्नपूर्वकस्वाभिवादननिवेदनसमाश्वासनप्रार्थना ॥ २ ॥ श्रीकृष्णस्य मध्येमार्गं जामदग्न्यादिमहर्षिसमागमः ॥ ३ ॥ महर्षिभिः श्रीकृष्णे धृतराष्ट्रादिभिस्सह तत्संवादशुश्रूषया तत्र स्वागमननिवेदनम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिरः—

कुरूणामिह सर्वेषां भवान सुहृदनुत्तमः ।
सम्बन्धी दयितो नित्यम् उभयोः पक्षयोस्तथा ॥ १

पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुमर्हसि केशव ॥ २

त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्पणम् ।
शान्त्यर्थं भ्रातरं ब्रूया यद्वाच्यमिह शत्रुहन् ॥ ३

त्वया धर्मार्थयुक्तं चेद् उक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

श्रीभगवान्—

धर्म्यमस्मद्धितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५

वैशम्पायनः—

ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।

मैत्रे मुहूर्ते सम्प्राप्ते ऋद्धार्चिषि दिवाकरे ॥ ६

कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यमुखे काले कल्यस्सत्ववतां वरः ॥ ७

मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचश्शृण्वंश्च सूनृताः ।
ब्राह्मणानां प्रतीतानाम् ऋषीणामिव वासवः ॥ ८

कृत्वा पौर्वाह्णिकं कृत्यं स्नातश्शुचिरलङ्कृतः ।
उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९

वृषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १०

तत् प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
शिनेर्नप्तारमासीनम् अभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११

श्रीभगवान्—

रथ आरोप्यतां शङ्खश् चक्रं च गदया सह ।
उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२

दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ १३

वैशम्पायनः—

ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरस्सराः ।
प्रसस्रुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४

तं दीप्तमिव कालाग्निम् आकाशगमिवाध्वगम् ।
सूर्यचन्द्रप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलङ्कृतम् ॥ १५
अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैश्च मृगपक्षिभिः ।
पुष्पैश्च विविधैश्चित्रैर् मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
तरुणादित्यसङ्काशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
सूपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां बन्धूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
वाजिभिस्सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ।
सूतस्सम्पादयाञ्चक्रे सम्पन्नैस्सर्वसम्पदा ॥ १९
महिमानं च कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।
सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिस्वनम् ।
आरुरोह रथं शौरिर् विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततस्सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपेताभ्रघनः कालः क्षणेन समजायत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।

प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४

मङ्गल्यार्थप्रदैश्शब्दैर् अन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाश्शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५

मन्त्राहुतिमहाहोमैर् हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमस्समपद्यत ॥ २६

वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।
[1]शुकनारदवाल्मीका मरुत्तः कुशिको भृगुः ॥ २७

देवब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८

एवमेतैर्महाभागैर् महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९

देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षस् सात्यकेन सहाच्युतः ॥ ३०

तं प्रयान्तमनुप्रायात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
[2]भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३१

चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३२

---

1. ग-म-मा—शुक्रमारुत ।　ख-घ-ङ—शुकमारुत ।
2. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति

धृष्टद्युम्नस्सपुत्रश्च विराटः केकयैस्सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३३

ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमान उवाचेदं वचस्तदा ॥ ३४

यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३५

धर्मज्ञो धृतिमान प्राज्ञस् सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरस्सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३६

तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
सम्परिष्वज्य [1]कौन्तेयस् सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३७

युधिष्ठिरः

या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपश्शीला गुरूणां पूजने रता ॥ ३८

देवतातिथिपूजासु भृत्यानां पोषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च माताऽस्माकं जनार्दन ॥ ३९

सुयोधनभयाद्या नस् त्रापिताऽमित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसम्बाधाद् दुस्तरान्नौरिवार्णवात् ॥ ४०

अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।

---

1. म-मा—गोविन्दं ।

अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ४१
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान परिकीर्तयन् ॥ ४२
[1]ऊधात्प्रभृति दुःखानि स्वसुतानामरिन्दम ।
निवासानऽतदर्हांश्च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४३
अपि जातु स कालस्स्यात् [2]कृष्णाहं भृशदुःखिताम् ।
[3]यदेनां मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिन्दम ॥ ४४
व्रजतो ह्यन्वधावत् सा कृपणा पुत्रगर्धिनी ।
रुदतीमपहायैनाम् अगच्छामैव यद्वनम् ॥ ४५
सा नूनं म्रियते दुःखैस् सा चेज्जीवति केशव ।
[4]पृथा पुत्राधिभिर्गाढम् आर्ता चानर्तसत्कृता ॥ ४६
अभिवाद्याऽथ सा कुन्ती त्वया मद्वचनाद्विभो ।
[5]सङ्क्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ॥ ४७
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं राजानं च वयोधिकम् ।
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४८

---

1. ख-ग-घ-ङ—दाहात्प्रभृति ।
2. अ-क-ख—कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
3. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति
4. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति
म—तथा पुत्राधिभिर्बाढमार्ता मचर्यसत्कृताम् ? ।
मा—तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्तामानर्च सत्कृताम् । [पाठान्तरम्]
5. मा—कोश एकस्मिन्नेवेदमर्धं वर्तते

धृष्टद्युम्नस्सपुत्रश्च विराटः केकयैस्सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३३

ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमान उवाचेदं वचस्तदा ॥ ३४

यो वै न कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।
अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३५

धर्मज्ञो धृतिमान प्राज्ञस् सर्वभूतेषु केशवः ।
ईश्वरस्सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३६

तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
सम्परिष्वज्य [1]कौन्तेयस् सन्देष्टुमुपचक्रमे ॥ ३७

युधिष्ठिरः

या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान पर्यवर्धयताबला ।
उपवासतपश्शीला गुरूणां पूजने रता ॥ ३८

देवतातिथिपूजासु भृत्यानां पोषणे रता ।
वत्सला प्रियपुत्रा च माताऽस्माकं जनार्दन ॥ ३९

सुयोधनभयाद्या नस् स्थापिताऽमित्रकर्शन ।
महतो मृत्युसम्बाधाद् दुस्तरान्नौरिवार्णवात् ॥ ४०

अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।

1. म-मा—गोविन्दं ।

अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स्म पृच्छेरनामयम् ॥ ४१
भृशमाश्वासयेश्चैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पाण्डवान् परिकीर्तयन् ॥ ४२
[1]ऊधात्प्रभृति दुःखानि स्वसुतानामरिन्दम ।
निवासानऽतदर्हांश्च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४३
अपि जातु स कालस्स्यात् [2]कृष्णाहं भृशदुःखिताम् ।
[3]यदेनां मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिन्दम ॥ ४४
व्रजतो ह्यन्वधावत् सा कृपणा पुत्रगर्धिनी ।
रुदतीमपहायैनाम् अगच्छामैव यद्वनम् ॥ ४५
सा नूनं म्रियते दुःखैस् सा चेज्जीवति केशव ।
[4]पृथा पुत्राधिभिर्गाढम् आर्ता चानर्तसत्कृता ॥ ४६
अभिवाद्याऽथ सा कुन्ती त्वया मद्वचनाद्विभो ।
[5]सङ्क्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ॥ ४७
धृतराष्ट्रं च कौरव्यं राजानं च वयोधिकम् ।
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४८

---

1. ख-ग-घ-ङ—दाहात्प्रभृति ।
2. अ-क-ख—कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
3. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति
4. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति
म—तथा पुत्राधिभिर्बाढमार्ता मचर्यसत्कृताम् ? ।
मा—तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्तामानर्च्च सत्कृताम् । [पाठान्तरम्]
5. मा—कोश एकस्मिन्नेवेदमर्धं वर्तते

द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च [1]भरतान् प्रति ।
[2]यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ॥ ४९

विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ५०

वैशम्पायनः—

इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।
अनुज्ञातो निववृते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ५१

व्रजन्नेव तु बीभत्सुस् सखायं पुरुषर्षभम् ॥
अब्रवीत् परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५२

अर्जुनः—

यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५३

तच्चेद्दद्युरसङ्गेन सत्कृत्यानवमत्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन् महतो भयात् ॥ ५४

अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५५

वैशम्पायनः-

एवमुक्ते पाण्डवेन समहृष्यद्वृकोदरः ।

1 ग—भरतर्षभान् । ख—सर्वान् भरतसत्तमान् ।
क—भरतान् पृथक् । 2. ख-मा—नास्तीदमर्धम् ।

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात् प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५६

वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
धनञ्जयवचश्श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५७

तस्य तं निनदं श्रुत्वा सम्प्रावेपन्त धन्विनः।
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रे प्रसुस्रुवुः ॥ ५८

इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
अनुज्ञातो निववृते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५९

तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
तूर्णमभ्यगमद्धृष्टम् सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ६०

ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ६१

अथापश्यन्महाबाहुर् ऋषीनध्वनि केशवः ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान् स्थितानुभयतः पथि ॥ ६२

सोऽवतीर्य रथात् तूर्णम् अभिवाद्य जनार्दनः ।
यथावत् तानृषीन् सर्वान् अभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६३

श्रीभगवान्—

कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मस्स्वनुष्ठितः ।
ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित् तिष्ठन्ति शासने ॥ ६४

पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चित् पूजा स्वनुष्ठिता ॥ ६४॥

वैशम्पायनः—

[1]तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ॥ ६५

श्रीभगवान्—

भगवन्तः क्व संसिद्धाः कोऽवधिर्भवतामिह ।
किं वा कार्यं भगवताम् अहं किं करवाणि वः ॥ ६६
केनार्थेनोपसम्प्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६६॥

वैशम्पायनः—

एवमुक्ताः केशवेन मुनयस्संशितव्रताः ।
नारदप्रमुखास्सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ॥ ६७॥
अधाश्शिरास्सर्पमाली महर्षिस्स हि देवलः ।
अर्वावसुस्सुजानुश्च मैत्रेयश्शुनको बली ॥ ६८॥
बको दाल्भ्यस्स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
आयोधधौम्यो धौम्यश्च अणिमाण्डव्यकौशिकौ ॥ ६९॥
दामोष्णीषस्त्रिषवणः पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ॥ ७०॥
शीलवानशनिर्धाता शून्यपालोऽकृतव्रणः ।
श्वेतकेतुः कहोलश्च रामश्चैव महातपाः ॥ ७१॥
तमब्रवीज्जामदग्न्य उपेत्य मधुसूदनम् ।
परिष्वज्य च गोविन्दं पुराणचरिते सखा ॥ ७२॥

श्रीजामदग्न्यः

देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

---

1. ङ-म-मा—तेषां।

राजर्षयश्च मानार्हं मानयन्ति तपस्विनः ॥ ७३॥

दैवासुरस्य द्रष्टारः पुराणाश्च महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं [1]दिदृक्षन्तश्च सर्वशः ॥ ७४॥

[2]सभासदश्च राजानस् त्वां च सत्यं जनार्दन ॥ ७५

[3]एतन्महत् प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ।
धर्मार्थसहिता वाचश् श्रोतुमिच्छाम माधव ॥ ७६

[4]त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परन्तप ॥ ७६॥

सभायां मधुरा वाचश् शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।
कुरूणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम माधव ॥ ७७॥

भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७८॥

तव वाक्यानि सर्वाणि तथा तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७९॥

आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ ८०

याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ।
आसीनमासने दिव्ये ज्वलन्तं तेजसाऽच्युत ॥ ८१

---

1. ख-ग-घ-ङ-म—द्रष्टुमिच्छन्ति केशव । मा—द्रष्टुमर्हन्ति केशव ।
2. घ-ङ—नास्तीदमर्धम् ।   3. घ-ङ—नास्तीदमर्धम्
4. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति ।

वैशम्पायनः—

[1]प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुम् अन्वयुश्शस्त्रपाणयः ॥ ८२

पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परन्तप ।
भोज्यं च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ ८३

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
[अस्मिन्नध्याये ८३ श्लोकाः]

॥ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

श्रीकृष्णप्रयाणे कुरुपराजयसूचकदुर्निमित्तसमुत्पत्तिः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य शुभशकुनसमुदयः ॥ २ ॥ मार्गे तत्र तत्र विप्रगणाद्यभ्यर्चितस्य कृष्णस्य सायाह्ने वृकस्थलाभिगमनम् ॥ ३ ॥ तत्रत्यद्विजवत्रपूजितस्य कृष्णस्य तद्गृहगमनागमनपूर्वकं तान् भोजयित्वा तद्रजन्यां वृकस्थले सुखसंवासः ॥ ४ ॥ दूतैः श्रीकृष्णागमनं ज्ञातवतो धृतराष्ट्रस्याज्ञया दुर्योधनेन पथि तदाराधनाय तत्र तत्र सभानिर्मापणम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णेन तदनवलोकनेनैव गमनम् ॥ ६ ॥

जनमेजयः—

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।
कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ १

वैशम्पायनः—

तस्य प्रयाणे यान्यासन् निमित्तानि महात्मनः ।

---

1. अ-क-ख—कोशेषु श्लोकद्वयमिदमुपरितनाध्याये आदौ दृश्यते ।

तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ २

अनभ्रेऽशनिनिर्घोषस् सविद्युत् समजायत ।
अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ३

प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखास्सिन्धुसत्तमाः ।
विपरीता दिशस्सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४

प्राज्वलन् नाग्नयो राजन् पृथिवी समकम्पत ।
उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चन् शतशो जलम् ॥ ५

तमस्संवृतमप्यासीत् सर्वं जगदिदं तदा ।
न दिशो विदिशो राजन प्रज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ६

प्रादुरासीन्महाञ् छब्दः खे शरीरमदृश्यत ।
सर्वेषु राजन देशेषु तदद्भुतमिवाभवन् ॥ ७

प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।
आरुजंस्तृणशो वृक्षान् परुषो भीमनिस्स्वनः ॥ ८

यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ।
तत्र तत्र सुखो वायुस् सर्वं चासीत् प्रदक्षिणम् ॥ ९

ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १०

सङ्गच्छन् ब्राह्मणै राजंस् तत्र तत्र महाभुजः ।

[1]अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः ॥ ११

तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैस्सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १२

स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठम् अत्यगान्मधुसूदनः ॥ १३

पश्यन् बहुपशून् ग्रामान् रम्यान् हृदयतोषणान् ।
पुराणि व्यतिचक्राम [2]राष्ट्राणि नगराणि ॥ १४

[3]नित्यं हृष्टास्सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्रेभ्यो ह्यनयानामकोविदाः ॥ १५

उपप्लाव्यादथागम्य जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यातिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १६

ते तु सर्वे सुनामानम् अग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्चार्हं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १७

कुशस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ १८

---

1. अ-क—तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत् प्रदक्षिणम् ।
वर्वर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः । [अधिकः पाठः]
2. ग-घ—सुखान् हृदयहर्षणान् ।
ख-ङ—सुखान् हृदयनन्दनान् । म—सुखान् ।
3. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

अवतीर्य रथात् तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥ १९
दारुकोऽपि हयान् मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।
मुमोच सर्ववर्माणि मुक्त्वा चैतानवासृजत् ॥ २०
अभ्यतीत्य तु तत् सर्वं उवाच मधुसूदनः ॥ २०॥

श्रीभगवान्—

युधिष्ठिरस्य कार्यार्थम् इह वत्स्यामहे वयम् ॥ २१

वैशम्पायनः—

तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि रसवन्ति समार्जयन् ॥ २२
तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २३
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम् ।
पूजां चक्रुर्यथान्यायम् आशीर्मङ्गलसंयुतम् ॥ २४
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वेश्मानि गुणवन्ति महान्ति च ॥ २५
तान् प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य चैषां वेश्मानि पुनरायात् सहैव तैः ॥ २६
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैस्सर्वैर् अवसत् तां क्षपां सुखम् * ॥ २७

---

* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

तदा दूतैस्समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद् भीष्मम् अर्चयित्वा महाभुजम् ॥ २८
द्रोणं च सञ्जयं चैव विदुरं च महामतिम् ।
दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् ॥ २९

धृतराष्ट्रः—

अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३०
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ३१
उपायास्यति दाशार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ३२
तस्मिन् हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन् धृतिश्च वीर्यं च पूजा चौजश्च माधवे ॥ ३३
स मान्यतां नरश्रेष्ठस् स हि धर्मस्सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्याद् [1]असुखस्स्यादपूजितः ॥ ३४
स चेत् तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिन्दमः ।
कृष्णात् सर्वानभिप्रायान् वयं लप्स्यामहे नृषु ॥ ३५
त[2]स्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परन्तप ।

13 घ-ङ—असुखायाप्यपूजितः ।

सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ॥ ३६

यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ ३७

वैशम्पायनः—

ततो भीष्मादयस्सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येव पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ३८

तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३९

ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णास् सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ ४०

आसनानि विचित्राणि युतानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलङ्कारान् वासांसि विविधानि च ॥ ४१

गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ ४२

विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे कुशस्थले ।
विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ ४३

एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ४४

तास्सभाः केशवस्सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दाशार्ह उपायात् कुरुसद्म तत् ॥ ४५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४५ श्लोकाः]

॥ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णागमनश्रवणहृष्टेन धृतराष्ट्रेण विदुरस्य सविधे समेष्यते तस्मै रथगजादिवितरणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥ विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णाय दानप्रतिज्ञायाः मृषात्वकथनम् ॥ २ ॥ तथा सामाद्युपायैः कृष्णस्य दुर्वशत्वकथनपूर्वकं तदुक्तिसत्कारविधानम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्रः—

उपप्लाव्यादिह क्षत्तर् उपायातो जनार्दनः ।
कुशस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १

आहुकानामधिपतिः पुरोगस्सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २

स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३

वृष्ण्यन्धकास्सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।

आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय [1]महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतश्शृणु ॥ ५
एकवर्णैः [2]सुकृष्णाङ्गैर् वह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान् मातङ्गान ईषादन्तान् प्रहारिणः ।
अष्टानुचरमेकैकम् अष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८
[3]आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
[4]दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—गताध्वने ।
2. ग-घ-ङ-मा—सुपुष्टाङ्गैर्बाह्लिजैश्च ।
म-ख—सुकृष्णाङ्गैर्बाह्लिजातै ।
3. ख—इतः श्लोकत्रयं नास्ति 4 मा—श्लोकोऽयं नास्ति ।

यानमश्वतरीयुक्तं तदप्यस्मै ददाम्यहम् ॥ १२

यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च वै ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३

मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैस्स्वलङ्कृताः ॥ १४

स्वलङ्कृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५

नगरादपि याः काश्चिद् गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस् ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६

सस्त्रीपुरुषबालं च नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७

महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतो दिशः ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थाः कार्यस्तु सर्वतः ॥ १८

दुश्शासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसम्मृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९

एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वत्र सुमनोरमम् ॥ २०

सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।

यद्यदर्हति वार्ष्णेयस् तत्तद्देयमसंशयम्* ॥ २१

विदुरः—

राजन् बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि [1]सत्तमः ।
[2]सम्भावितश्च लोकस्य सम्मतश्चासि भारत ॥ २२

यत् त्वमेवं गते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
[3]शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरस्स्थविरो ह्यसि ॥ २३

[4]लेखाऽश्मनीव भास्सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महाराज इति व्यवसिताः प्रजाः ॥ २४

सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबान्धवः ॥ २५

आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ॥ २५॥
राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ।
यत् त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ॥ २६॥

एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ २७

न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।
एतद्दित्ससि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ २८

---

* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

1. ङ—संमतः ।
2. ङ—राजंस्त्वं सुमनाश्चासि सुवाक्यश्चासि सत्तम । [पाठान्तरम्]
3. ख-ग-घ-ङ-मा—शास्त्रान्वयाद्वा तर्काद्वा ।
4. अ-क—इदमर्धं नास्ति

मायैषा सत्यमेवैतच् छद्मैतद्भूरिदक्षिणा ।
जानामि ते मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ २९

पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान् पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस् तच्छमं किं करिष्यसि ॥ ३०

अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३१

न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनञ्जयात् कर्तुम् एतत् तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ३२

वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
[1]अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनञ्जयम् ॥ ३३

अन्यत् पूर्णादपां कुम्भाद् अन्यत् पादावनेजनात् ।
अन्यत् कुशलसम्प्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ॥ ३४

यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्दनः ॥ ३५

आशंसमानः कल्याणं कुरूनभ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तमेवास्मा उपाकुरु ॥ ३६

शममिच्छति दाशार्हस् तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ ३७

---

1. ब-ङ—अनन्यमस्य ।

पिताऽसि राजन् पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत् तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्त्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३८ श्लोकः ॥

॥ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन श्रीकृष्णस्य विदुरोदीरितभेदागोचरताङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ तथा हेतूपन्यासपूर्वकं कृष्णस्योपायनदाननिषेधनम् ॥ २ ॥ भीष्मेण कृष्णस्य दुरवज्ञेयत्वकथनपूर्वकं तदुक्तस्य कर्तव्यत्वकथनम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन स्वस्य कृष्णबन्धनाध्यवसायकथने धृतराष्ट्रेण तद्गर्हणम् ॥ ४ ॥ भीष्मेण दुर्योधनोपालम्भपूर्वकं सभातो निर्गमनम् ॥ ५ ॥ प्रातः कृताह्निकस्य श्रीकृष्णस्य कुशस्थलात् कुरुपुरमुपेत्य धृतराष्ट्रभवनप्रवेशः ॥ ६ ॥ तथा धृतराष्ट्रपूजां स्वीकृत्य विदुरसदनगमनम् ॥ ७ ॥

दुर्योधनः—

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत् सत्यमच्युते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान् प्रति जनार्दनः ॥ १

यत्तत् सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र तन्न देयं कदाचन ॥ २

देशः कालस्तथा युक्तो न हि नार्हति केशवः ।

मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्चति मामिति ॥ ३

अवमानश्च यत्र स्यात् क्षत्रियस्य विशाम्पते ।
न तत् कुर्याद्बुधः कार्यम् इति मे निश्चिता मतिः ॥ ४

स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५

न तु तस्मै प्रदेयं स्यात् तथा कार्यगतिः प्रभो ।
विग्रहस्समुपारब्धो न हि [1]शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

वैशम्पायनः—
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
वैचित्रवीर्यं राजानम् इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७

भीष्मः—
सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
[2]नावमंस्यत्यवज्ञातन् अवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
[3]नालमेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केशवः ॥ ८॥

यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित् कर्तुमन्यथा ॥ ९॥

स यद्ब्रूयान्महाबाहुस् तत् कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन [4]क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०॥

1. शाम्यति विग्रहः ।
2. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।
3. अ-क—कोशयोरेवेदमर्धं वर्तते । 4. म-मा—वैरं ।

धर्म्यमर्थ्यं च धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन् वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैस्सह ॥ ११॥

दुर्योधनः—
न पर्याप्तोऽस्मि यद्राजञ् श्रियं निष्केवलामहम् ।
तैस्सहेमामुपाश्नीयां यावज्जीवं पितामह ॥ १२॥

इदं तु सुमहत् कार्यं शृणु मे यत् समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३॥

तस्मिन् बद्धे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥ १४॥

अत्रोपायान् यथा सम्यङ् न बुद्ध्येत जनार्दनः ।
[1]यश्चोपायो भवेत् कश्चित् तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १५॥

वैशम्पायनः—
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णेऽभिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रस्सहामात्यो व्यथितो विमना भवत् ॥ १६॥

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥ १७

धृतराष्ट्रः—
मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मस्सनातनः ।
दूतश्च हि हृषीकेशस् सम्बन्धी च प्रियश्च नः ॥ १८

अपापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ॥ १८॥

1. अ-क-ख-घ—न चापायो ।

भीष्मः—

[1]परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं [2]नैवार्थं याच्यमानस्सुहृज्जनैः ॥ १९॥

इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धिनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यद्यानुवर्तसे ॥ २०॥

कृष्णमक्लिष्टकर्माणम् आसाद्यायं सुदुर्मतिः ।
तव पुत्रस्सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१॥

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताश् श्रोतुं वाचः कथञ्चन ॥ २२॥

वैशम्पायनः

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात् प्रातिष्ठद् भीष्मस्सत्यपराक्रमः* ॥ २३॥

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ २४॥

तं प्रयान्तं महाबाहुम् अनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे कुशस्थलनिवासिनः ॥ २५॥

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रस्सुयोधनः। [पाठान्तरम्]

2. म—न त्वर्थं। ग—न त्वर्थं वार्यमाणस्सुहृद्गणैः।
घ—नत्यर्थं राजमानः सुहृद्गणैः।?
ङ—वृणोत्यनर्थानत्यर्थं राजमानः सुहृद्गणैः।
* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते।

[1]प्रददौ पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च धनानि ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २६॥

पन्थानमाचेमुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचुदिता हयास्तस्य महात्मनः ॥ २७॥

अन्नानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि सन्निहितं बहु ॥ २८॥

नाभ्यनन्दन्महाबाहुर् उपायात् कुरुसंसदम् ॥ २९

धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुस्स्वलङ्कृताः ।
दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३०

पौराश्च बहुला राजन् हृषीकेशदिदृक्षवः ।
यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथाऽपरे ॥ ३१

स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ३२

कृष्णसम्माननार्थं च नगरं समलङ्कृतम् ।
बभूव राजमार्गश्च बहुरत्नसमाचितः ॥ ३३

न च कश्चिद्गृहे राजंस् तदाऽऽसीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर् वासुदेवदिदृक्षया ॥ ३४

राजमार्गे नरास्तस्मिन् सम्भवन्त्यवनिं गताः ।

---

1. म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति।

[1]तथा समभवद्राजन् हृषीकेशप्रवेशने ॥ ३५

आवृतानि वरस्त्रीभिर् गृहाणि सुमहान्त्यपि।
[2]प्रचलन्तीव भारेण तत्र तत्र महीतले ॥ ३६

तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
सुमन्दगतयोऽभूवन् राजमार्गे नरैर्वृते ॥ ३७

स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ३८

तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।
वैचित्रवीर्यं राजानम् अभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ ३९

अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्याम् उदतिष्ठन्महायशाः ॥ ४०

कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४१

ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
सभीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ ४२
[3]ते स्वधर्मानकुर्वन्त सम्पूज्य मधुसूदनम् ॥ ४२॥

1. म—तथा स सुमहद्राजन्। मा—तथैव संभ्रमो राजन्।
2 म-मा—प्रचलन्निव भारेण तत्र तत्र महीतले।
अ-क—प्रचलन्ति स भारेण दृश्यन्तीव महीतले।
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति

तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयस्समीयाय राजभिस्सह माधवः ॥ ४३॥

अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ ४४॥

तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ ४५॥

अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ ४६॥

कृतातिथ्यस्तु गोविन्दस् सर्वान् परिहसन् कुरून् ।
आस्ते सम्बन्धकं कुर्वन कुरुभिः परिवारितः ॥ ४७॥

सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ ४८॥

तैस्समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यम् उपातिष्ठत माधवः ॥ ४९॥

विदुरस्सर्वकल्याणैर् अभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ ५०॥

कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरस्सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणां पप्रच्छ मधुसूदनम् ॥ ५१॥
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिमत्तरः ॥ ५२

धर्मनित्यस्य तु सतो गतरोषस्य धीमतः ।
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ॥ ५२
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हो यथा प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५३॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[अस्मिन्नध्याये ५३॥ श्लोकाः]

॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णस्य कुन्तीसमीपगमनम् ॥३॥ कृष्णेन प्रत्येकं नामनिर्देशपूर्वकं युधिष्ठिरादिकुशलमापृच्छ्य स्वानुभूतदुःखानुस्मरणेन शोचन्त्याः कुन्त्याः समाश्वासनम् ॥ ४ ॥ तथा कुन्तीमामन्त्र्य दुर्योधनगृहग-नम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायनः—
अथोपगम्य विदुरम् अपराह्णे जनार्दनः ।
पितृष्वसारं [1]स पृथाम् अभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १

सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत् स्मरन्ती तनयान् पृथा ॥ २

तेषां सत्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत् पृथा ॥ ३

---

1. ग-ब-ङ-म-मा—गोविन्दः सोऽभ्यगच्छ ।

साऽब्रवीत् कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४

एते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
परस्परस्य सुहृदस् सम्मतास्समचेतसः ॥ ५
निकृत्या भ्रंशिता राज्याज् जनार्हा निर्जनं गताः ॥ ५॥
विजितक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्यास्सत्यवादिनः ।
त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदतीमपहाय माम् ॥ ६॥
अहार्षुश्च वनं यान्तस् समूलं हृदयं मम ॥ ७
अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
अपश्यन्तश्च पितरौ कथमूषुर्महावने ॥ ९
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर् मृदङ्गैर्वैणवैरपि ।
पाण्डवास्समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
[1]शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११॥

---

1. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

पुण्याहघोषमिश्रैश्च पूज्यमाना द्विजातिभिः ।
वस्त्रै रत्नैरलङ्कारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ॥ १२॥

गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर् ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
अर्चितैरर्चनार्हैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ॥ १३॥

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्कवाजिनशायिनः ॥ १४

[1]क्रूरं च निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
न स्मोपयान्ति निद्रां ते नतदर्हा जनार्दन ॥ १५

[2]भेरीमृदङ्गपणवैश् शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
स्त्रीणां गीतिनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६

वन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
महावनेष्वबोध्यन्त श्वापदानां रुतैस्तु ते ॥ १७

ह्रीमान् सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानु[3]वर्तते ॥ १८

अम्बरीषस्य मान्धातुर् ययातेर्नहुषस्य च ।
भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ॥ १९

राजर्षीणां पुराणानां धुरं धुर्य इवोद्वहन् ।
शीलवृत्तोपसम्पन्नो धर्मज्ञस्सत्यसङ्गरः ॥ २०

राजा सर्वगुणोपेतस् त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।

1. म-मा—ते नूनं । 2. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति 3. कु—वर्तकः ।

अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१

श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मज्ञश्श्रुतवित्तमः ।
सुदर्शनो दीर्घबाहुः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२

यस्स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
सामर्षः पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियङ्करः ॥ २३

कीचकस्य तु सज्ञातेर् यो हन्ता मधुसूदन ।
शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४

पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५

क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परन्तपः ।
जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६

तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ २७

तं ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७॥
आस्ते परिघबाहुस्स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ॥ २८

अर्जुनेनार्जुनो योऽसौ कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुस्स्पर्धते नित्यम् अतीतेनापि केशव ॥ २९

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ ३०

तेजसाऽऽदित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३१

आधिराज्यं महद्दीप्तं पार्थिवं मधुसूदन ।
[1]आहृतं येन विक्रम्य कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३२

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवस्सत्यविक्रमः ॥ ३३

[2]यं गत्वाऽभिमुखस्सङ्ख्ये न जीवन् कश्चिदाव्रजेत् ।
यो जेता सर्वभूतानाम् अजेयो जिष्णुरच्युत ॥ ३४

[3]योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ॥ ३५

दयावान् सर्वभूतेषु ह्रीनिषेवो महास्त्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३६

[4]सहदेवो महेष्वासश् शूरस्समितिशोभनः ।
भ्रातॄणां कृष्ण शुश्रूषुर् धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३७

सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३८

ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।

---

1. अ–क—इदमर्धं नास्ति
2. ख–घ–ङ–म–मा—श्लोकोऽयं नास्ति
3. म–मा—श्लोकोऽयं नास्ति
4. ङ—इतः श्लोकत्रयं नास्ति

शुश्रूषुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३९

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।
भ्रातॄणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ४०

चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित् स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ४१

सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४२

पक्ष्मसम्पातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साऽद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४३

सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसम्पन्ना सर्वैस्समुदिता गुणैः ॥ ४४

पुत्री द्रुपदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।
[1-2]पतिलोकान् पुत्रलोकान् वृण्वाना सत्यवादिनी ॥ ४५

[3]प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवानन्ववर्तत ॥ ४५॥

महाभिजनसम्पन्ना सर्वकामैस्सुखैधिता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४६॥

पतिभिः पञ्चभिश्शूरैर् अग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।

---

1. ग-घ-ङ—कोशेष्वेवेदमर्धं दृश्यते । 2. मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति

उपपन्ना महेष्वासैर् द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४७॥
[1]चतुर्दशमिमं वर्षं या न पश्याम्यरिन्दम ।
पुत्रादिभिः परिद्यूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४८॥
न नूनं कर्मभिश्शुक्लैर् अश्नुवन्ति स्त्रियस्सुखम् ।
द्रौपदी चेत् तथावृत्ता नाश्नुते सुखमव्ययम् ॥ ४९॥
न मे प्रिया द्रौपदेया न बीभत्सुयुधिष्ठिरौ ।
न भीमसेनो न यमौ यदपश्यं सभागताम् ॥ ५०॥
[2]न मे दुःखतरं किञ्चिद् भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ॥ ५१
स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं चेच् छ्वशुराणां समीपगाम् ।
[3]आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ॥ ५२
सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५२॥
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५३॥
तस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५४॥
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर् गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुश्शीलमलङ्कारो लोकान विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५५॥

वैशम्पायनः—

सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—त्रयोदशमिमं
2. घ—श्लोकोऽयं नास्ति 3. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति

नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५६॥

कुन्ती—

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दम ।
अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहम् ॥ ५७॥
तन्मां दहति या कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा न कुलजा तथा ॥ ५८॥
निर्वासनं च नगरात् प्रव्रज्या च परन्तप ।
नानाविधानां दुःखानाम् आवासोऽस्मि जनार्दन ॥ ५९॥
अज्ञातचर्या बालानाम् अवरोधश्च माधव ।
न मे क्लेशतमं तत् स्यात् पुत्रैस्सह परन्तप ॥ ६०॥
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य [1]चतुर्दशम् ॥ ६१
दुःखादपि सुदुःखं स्याद् यदि पुण्यफलक्षयः ॥ ६१॥
न मे विशेषो जात्वासीद् धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ६२
तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
अस्माद्विमुक्तं सङ्ग्रामात् पश्येयं पाण्डवैस्सह ॥ ६३
नैव शक्याः पराजेतुं सत्वं तेषां तथाविधम् ॥ ६३॥
पितरं चैव गर्हामि नात्मानं न सुयोधनम् ।
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६४॥
बालां मामार्यकस्तुष्यन् क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ।

1. ख-घ-ङ-म-मा—त्रयोदशम् ॥

अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६५॥

साऽहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परन्तप ।
अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६६॥

यन्मां वागब्रवी[1]न्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता [2]यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६७॥

हत्वा कुरून् महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनञ्जयः ।
भ्रातृभिस्सह कौन्तेयस् त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥ ६८॥

[3]नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६९॥

धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय यथा [4]वागभ्यभाषत ।
त्वं चापि तत् तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि ॥ ७०॥

न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ७१॥

याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

---

1. ग-ख-ङ-म-मा—स्पूर्वं ।
2. मा—दिवं स्पृष्ट्वाऽस्य वै यशः ।
3. मा—सार्धश्लोको नास्ति
4. ख-ग-ङ-म—सत्यं भविष्यति ।

धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ७२॥
इमं [1]चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
धनञ्जयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७३॥
[2]जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।
अर्थतस्ते मम मृतास् तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७४॥
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ७५
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ।
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ॥ ७६
[3]वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७६॥
अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ॥ ७७
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७७॥
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसम्भाविताःस्सन्तः आनृशंस्यं करिष्यथ ॥ ७८॥
नृशंसेन च वो युक्तांस् त्यजेयं शाश्वतीस्समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७९॥
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ ८०
विक्रमेणार्जिताँल्लोकान् वृणीतं जीवितादपि ॥ ८०॥
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।

1. ख-ग-च-ड-म-मा—त्रयोदशं
2. अ-क—इदमर्धं नास्ति ।
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति

मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ८१॥
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ८२॥

विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथाऽन्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि पराभवम् ॥ ८३॥

तयोश्चैतदवज्ञातं यत् सा कृष्णा सभां गता ॥ ८४

दुश्शासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ।
दुर्योधनो भीमसेनम् अभ्यगर्जत् सभां गतम ॥ ८५
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत् फलम् ॥ ८५॥

न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ॥ ८६

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
यावदन्तं न नयति शात्रवाञ् छत्रुकर्शनः ॥ ८७

न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तद्दुःखकारणम् ॥ ८८

यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभागता ।
अशृणोत् परुषा वाचः किं नु दुःखतरं ततः ॥ ८९

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाभ्यगच्छत् तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ९०

यस्या मम सपुत्रायास् त्वं नाथो मधुसूदन ।

[1]रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९१

साऽहमेवंविधं दुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ।
भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि[2]* ॥ ९२

वैशम्पायनः—

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
पितृष्वसारं शोचन्तीं पृथां पार्थसखो हरिः ॥ ९३

श्रीभगवान्—

का नु सीमन्तिनी त्वादृग् लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९४

महाकुलीना भवती ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९५

वीरसूर्वीरपत्नी त्वं सर्वैस्समुदिता गुणैः ।
सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९६

[3]निद्रातन्द्रे क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीरास्सुखे रताः ॥ ९७

त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
न ते स्वल्पेन तुष्येयुर् महोत्साहा महाबलाः ॥ ९८

---

1. म—अर्धद्वयं नास्ति
2. ग—वैशम्पायनः—
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् । [अधिकः पाठः]
* ग—कोशे अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।
3. ङ—निद्रां तन्द्रीं । म-मा—निद्रा तन्द्री ।

[1]अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिक्लेशान् भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९९

अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर् दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ १००

अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवास्सह कृष्णया ।
आत्मानं ते कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ १०१

अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामित्राञ् श्रिया घृतान् ॥ १०२

वैशम्पायनः—

एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ १०३

कुन्ती—

यद्यत् तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १०४

अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परन्तप ॥ १०४॥

प्रभावज्ञाऽस्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ।
व्यवसायस्य मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ॥ १०५॥

त्वमेव नः कुले धर्मस् त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ।
त्वं धाता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १०६॥

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति

यथैवात्थ तथैवैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ॥ १०७

कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।

सर्वस्यैतस्य वार्ष्णेय गतिस्त्वमसि माधव ॥ १०८

प्रभावो बुद्धिवीर्यं च तादृशं तव केशव ॥ १०८॥

वैशम्पायनः—

[1]तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

[2]प्रातिष्ठत महाबाहुर् दुर्योधनगृहान् प्रति ॥ १०९॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

[अस्मिन्नध्याये १०९॥ श्लोकाः]

॥ एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन स्वगृहमागतस्य श्रीकृष्णस्य पूजापूर्वकं भोजनायामन्त्रणम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन श्रीकृष्णं प्रति स्वीयान्नपानाद्यनादरणकारणप्रश्ने कृष्णेन तत्कथनपूर्वकं विदुरगृहगमनम् ॥ २ ॥ विदुरेण सादरमन्नपानादिना श्रीकृष्णाराधनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

[3]पृथामामन्त्र्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

दुर्योधनगृहं शौरिर् अभ्यगच्छदरिन्दमः ॥ १

---

1. ख—नास्त्ययं श्लोकः नात्राध्यायसमाप्तिश्च ।

2. ङ-म-मा—दुर्योधनगृहं शौरिः प्रातिष्ठत महाद्युतिः । [पाठान्तरम्]

3. म—श्लोकद्वयं नास्ति

लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरन्दरगृहोपमम् ।
[1]विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ॥ २
[2]तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वास्थैरवारितः ।
ततोऽभ्रघनसङ्काशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ॥ ३
श्रिया ज्वलन्तं प्रासादम् आरुरोह महायशाः ॥ ३॥
तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चापि संवृतम् ।
धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४॥
दुश्शासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुर्योधनसमीपे तान् आसनस्थान् ददर्श सः ॥ ५॥
अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
उदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन् मधुसूदनम् ॥ ६॥
समेत्य धार्तराष्ट्रेण सामात्येन परन्तपः ।
राजभिस्तत्र वार्ष्णेयस् समागच्छद्यथावयः ॥ ७॥
तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णम् आविवेश गदाग्रजः ॥ ८॥
तस्मै गां मधुपर्कं च [3]उदकं च जनार्दने ।
निवेदयामास तदा गृहान् राज्यं च कौरवः ॥ ९॥

---

1. ख-घ-ङ-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. ङ-म-मा—कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामद् अथ द्वास्थैर्निवेदितः ।
[पाठान्तरम्]
3. ग—उपावृत्य । ख-घ-म-मा—उपहृत्य ।

आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।
कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०॥
तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
उपासाञ्चक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिस्सह ॥ ११॥
ततो दुर्योधनो राजा वार्ष्णेयं जयतां वरम् ।
न्यमन्त्रयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ १२॥
ततो दुर्योधनः कृष्णम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदर्कं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १३॥

दुर्योधन.—

कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाभुङ्क्थास्त्वं जनार्दन ॥ १४॥
[1]भीष्मद्रोणावतिक्रम्य मां चैव मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष *भुक्तं वृषलभोजनम् ॥ १५॥
उभयोश्च ददत् साह्यम् उभयोश्च हिते रतः ।
सम्बन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १६॥
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १७॥

वैशम्पायनः—

स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।

---

1. ङ—कोश एकस्मिन्नेवायं श्लोको वर्तते
* भुक्तमित्यत्र—आशंसायां भूते वा क्तप्रत्यय इति ज्ञेयम्

ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १८॥

[1]अनर्मकृतमग्रस्तम् अनिरस्तमसङ्कुलम् ।

राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १९॥

श्रीभगवान्—

कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।

कृतार्थं मां सहामात्यं समर्चिष्यसि भारत ॥ २०॥

वैशम्पायनः—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ॥ २१

दुर्योधनः—

न युक्तं भवताऽस्मासु प्रतिवक्तुमसाम्प्रतम् ॥ २१॥

कृतार्थं वाऽकृतार्थं वा त्वां वयं मधुसूदन ।

यतामहे पूजयितुं दाशार्ह न च शक्नुमः ॥ २२॥

न च तत् कारणं विद्मो यस्मान्नो मधुसूदन ।

पूजां कृतां प्रीयमाणैर् न भुञ्जीथाः परन्तप ॥ २३॥

वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

स भवान् प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २४॥

वैशम्पायनः—

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।

अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २५॥

---

1. ग—अर्थवत् कृतमग्रस्तम् ।

ब-ङ—अनम्बूकृतमग्रस्तम् अनिरन्तरमसङ्कुलम् ।

श्रीभगवान्—
नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथञ्चन ॥ २६॥

सम्प्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च सम्प्रीयसे राजन् न चैवापद्गता वयम् ॥ २७॥

अकस्माद्द्विषसे राजन् जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन् सर्वैस्समुदितान गुणैः ॥ २८॥

अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान् किं वक्तुमर्हति ॥ २९॥

यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ ३०॥

कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुरुत्सति ।
गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ३१॥

यः कल्याण[1]गुणं राजन् मोहान्नोत दिदृक्षते ।
सोऽजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठते श्रिया ॥ ३२॥
अथ यो गुणसम्पन्नान् हृदयस्याप्रियानपि ।
प्रियेण कुरुते वश्यांश् चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३३॥
द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।

1. ग—मजानन् वै दोषानेव। घ-ङ-म-मा—गुणान् जानन् रोषानेव।
ख—गुणान् जानन् दोषादेव।

पाण्डवान् द्विषसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥ ३४
सर्वमेतन्न भोक्तव्यम् अन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यम् इति मे धीयते मतिः ॥ ३५

वैशम्पायनः—

एवमुक्त्वा महाबाहुर् दुर्योधनममर्षणम् ।
निश्चक्राम ततश्शुभ्राद् धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३६
निर्याय च महाबाहुर् वासुदेवो महामनाः ।
निवेशाय ययौ वेश्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३७
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहातिथिम् ॥ ३८॥
तेऽभिगम्याब्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ॥ ३९

कुरवः—

निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नांस्ते गृहान वयम् ॥ ३९॥

वैशम्पायनः—

तानुवाच महातेजाः कौरवान् मधुसूदनः ॥ ४०

श्रीभगवान्—

सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ४०॥

वैशम्पायनः—

[1]यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामै [2]रुपस्थितः ॥ ४१॥

---

1. ख—इतः श्लोकत्रयं नास्ति
2. अ-क—:प्रयत्नवान् । ग—रुपस्थितैः । म-मा—रुपस्थितम् ।

ततः क्षत्ताऽन्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
[1]उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ४२॥

तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४३॥

भुक्तवत्सु द्विजाग्र्येषु निषण्णेषु वरासने ।
शुचिस्सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ॥ ४४॥

श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४५

विदुरः—

सम्भ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।
अन्यथा हि विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ॥ ४६

वैशम्पायनः—

ततोऽनुयायिभिस्सार्धं निषण्णः परमासने ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४७

तं भुक्तवन्तं विविधास् सुशब्दास्सूतमागधाः ।
अभितुष्टुवुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४८ श्लोकाः]

1. मा— सार्धश्लोकचतुष्टयं नास्ति

॥ अशीतितमोऽध्यायः ॥

राज्ञा विदुरेण श्रीकृष्णं प्रति भीष्मादिसमाश्रयणेन गर्वितस्य दुर्योधनस्य दौश्शील्याभिलपनपूर्वकं तस्मिन् सामवचनस्य नैष्फल्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा दुष्टभूयिष्ठसभाप्रवेशस्य स्वानभिमतत्वकथनम् ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन विदुरवचनानुमोदनपूर्वकं स्वागमनस्य लोकपरिवादपरिहारार्थत्वकथनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः-

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ॥ ॥

विदुरः—

नेदं सम्यग् व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १

अर्थधर्मातिगो मूढस् संरम्भी च जनार्दन ।

मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २

धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।

अनेयश्श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३

कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक् सर्वशङ्किता ।

अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः ॥ ४

[1]गूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।

कामानुसारी कृत्येषु सर्वेषु कृतनिश्चयः ॥ ५

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर् दोषैरेव समन्वितः ।

त्वयोच्यमानं श्रेयोऽपि संरम्भान्न करिष्यति ॥ ६

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः ।

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ७

निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
भीष्मद्रोणमुखान् पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८

सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ९

एकः कर्णः पराजेतुं समर्थ इति निश्चयः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेस् स शमं नोपलप्स्यते ॥ १०

[1]निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव [2]शासनलङ्घनम् ॥ ११

न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ १२

यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १३

अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
तत्त्वं वाक्यं ब्रुवन् निन्द्यश् चण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १४

सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।

---

1. अ-क-ङ-मा—संविद्म ।
2. अ-क—सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ।	ख-म-मा—शासनकांक्षिणाम् ।

तस्मिन् निरर्थकं वाक्यम् उक्तं सम्पत्स्यते तव ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १६
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १७
अनुपासितवृद्धत्वाच् छ्रियो मोहेन दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १८
[1]वचो बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १९
नेदमद्य युधा शक्यम् इन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसितास्सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ २०
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।
समर्थमपि ते वाक्यम् असमर्थं भविष्यति ॥ २१

मध्ये तिष्ठन् हस्तियूथस्य मन्दो
रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २२

आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
महद्राज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।

1. अ-क-ग—इदमर्धं नास्ति

तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्यो
[1]यश्चासन्तं मन्यते प्राप्तमर्थम् ॥ २३

पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
दुर्योधनार्थे पाण्डवान् योद्धुकामाः ।
समागतास्सर्वयोधाः पृथिव्यां
राजानश्च क्षितिपास्तैस्समेताः ॥ २४

सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात्
त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
तवोद्वेगात् संश्रिता धार्तराष्ट्रान्
सुसंहतास्सह कर्णेन वीराः ॥ २५

त्यक्तात्मानस्सह दुर्योधनेन
हृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्वयोधाः ।
मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः
कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ॥ २६

तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
न तन्मतं मम दाशार्हवीर ॥ २६॥

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाश् शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २७॥

---

1. म-मा—बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ।
अ·क—बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम् ।

सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८॥

या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयस्सा त्वयि माधव ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २९॥

[1]या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यम् अन्तरात्माऽसि देहिनाम्* ॥ ३०॥

वैशम्पायनः

विदुरस्य वचश्श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।
इदं होवाच वचनं भगवान् मधुसूदनः ॥ ३१॥

श्रीभगवान्—

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधस्सुहृत् ॥ ३२॥

धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत् पितृमातृवत् ॥ ३३॥

सर्वं प्राप्तं च युक्तं च एवमेव यथाऽऽत्थ माम् ।
शृणुष्वागमने हेतुं विदुरावहितो मम ॥ ३४॥

दौरात्म्यं धार्तराष्ट्राणां क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन् क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ३५॥

1. ख-ब-ङ-म-मा—नास्त्ययं श्लोकः ।
* सर्वेषु कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात् प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ३६॥

धर्मकार्ये यतात्मा यो न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत् पुण्यम् अत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३७॥

मनसा चिन्तयन् पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ३८॥

सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरूणां सृञ्जयानां च सङ्ग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ३९॥

सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ४०॥

व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ ४१॥

[1]आकेशग्रहणान्मित्रम् अकार्यात् सन्निवर्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ४२॥

तत् समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
धार्तराष्ट्रस्सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ ४३॥

हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानामथो हितम् ।
पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ ४४॥

1. मा—श्लोकपञ्चकं नास्ति

हिते प्रयतमानं मां शङ्केद्दुर्योधनो यदि ।
हृदयस्य च मे प्रीतिर् आनृण्यं च भविष्यति ॥ ४५॥

ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ ४६॥

न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा ।
शक्तो नावारयत् कृष्णस् संरब्धान् कुरुपाण्डवान् ॥ ४७॥

उभयोस्साधयन्नर्थम् अहमागत इत्युत ।
तत्र यत्नमहं कृत्वा धर्मस्यानृण्यतामियाम् ॥ ४८॥

मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४९॥

अहापयन् पाण्डवानां हितार्थं
शमं कुरूणां सह सर्वराजभिः ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थम्
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ५०॥

अपि वाचं भाषमाणस्य काम्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्राम् ।
अपेक्षेरन् धार्तराष्ट्रा[1]स्समग्रां
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ५१॥

1. अ-क—श्शमार्थं । म—स्समर्थां । ख-घ-ङ-मा—स्समर्थां ।

न चापि मम पर्याप्तास् सहितास्सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ५२॥

वैशम्पायनः—

इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ।
शयने सुखसंस्पर्शे शिश्ये यदुसुखावहः ॥ ५३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५३॥ श्लोकाः]

॥ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

प्रभाते सन्ध्यामुपतिष्ठमानं श्रीकृष्णमभ्येत्य शकुनिदुर्योधनाभ्यां सभागमनाय प्रार्थनम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य विदुरेण सह सभाप्रवेशः ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतेषु नारदादिषु श्रीकृष्णाज्ञया भीष्मेण आसनादिना सत्कृतेषु कृष्णादीनां यथोचितमासनेपूपवेशनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

तथा कथयतोरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ।
शिवा नक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १

धर्म्या रम्याश्चार्थवतीर् विचित्रार्थपदाक्षराः ।
शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २

कथाभिरनुकूलाभी रक्तस्यामिततेजसः ।
अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यतीथाय शर्वरी ॥ ३

ततस्तु स्वरसम्पन्ना बहवस्सूतमागधाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४

ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।
तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं बहवस्सूतमागधाः ॥ ५

तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभस्सर्वसात्वताम् ।
सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातः कार्यं जनार्दनः ॥ ६

कृतोदकः कृतजपो हुताग्निस्समलङ्कृतः ।
तत आदित्यमुद्यन्तम् उपातिष्ठत माधवः ॥ ७

अथ दुर्योधनः कर्णश् शकुनिश्चापि सौबलः ।
सन्ध्यां तिष्ठन्तम[1]भ्यायन् दाशार्हमपराजितम् ॥ ८

आचख्युस्ते तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।
कुरूंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञस्सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ९

[2]त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
तानभ्यनन्दद्गोविन्दस् साम्ना परमवल्गुना ॥ १०

[3]तेऽप्यमुं देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ॥ १०॥

---

1 ङ-म-मा—भ्यायाद् । 2 ख-घ-ङ-मा—नास्तीदमर्धम् ।
3. ख-घ-ङ-म—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते ।

ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
ददौ हिरण्यं वासांसि गवाश्वांश्च परन्तपः ॥ ११॥

विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
तिष्ठन्तमुपसङ्गम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ १२॥

[1]ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हयोत्तमयुजा शीघ्रम् उपातिष्ठत दारुकः ॥ १३॥

तस्मै रथवरो युक्तश् शुशुभे लोकविश्रुतः ।
वाजिभिस्सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ॥ १४॥

सैन्यस्तु शुकपत्राभस् सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु वलाहकः ॥ १५॥

दक्षिणं चावहत् सैन्यस् सुग्रीवस्सव्यतोऽवहत् ।
पृष्ठवाहौ तयोरास्तां मेघपुष्पवलाहकौ ॥ १६॥

विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
आश्रिता वै रथे तस्मिन् ध्वजयष्टिरशोभत ॥ १७॥

वैनतेयस्स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
तस्य सत्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत ॥ १८॥

तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतगेन्द्रेण केतुना ॥ १९॥

1. ख-घ-म—नास्त्ययं श्लोक

रुक्मजालैः पताकाभिस् सौवर्णेन च केतुना ।
बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ॥ २०॥

पक्षिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृतान्तरैः ।
दण्डमार्गविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ॥ २१॥

प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैडूर्यभूषणैः ।
किङ्किणीशतसङ्घैश्च वालजालकृतान्तरैः ॥ २२॥

कार्तस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलङ्कृतः ।
शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस् तापनीयैश्च पादपैः ॥ २३॥

व्याघ्रसिंहवराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभिः ।
ताराभिर्भास्करैश्चापि वारणैश्च हिरण्मयैः ॥ २४॥

वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावर्तसन्धिषु ।
समुच्छ्रितमहानाभिस् स्तनयित्नुमहास्वनः ॥ २५॥

तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
महाभ्रघनसङ्काशं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ २६॥

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
कौस्तुभं मणिमाबध्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ २७॥

कुरुभिस्संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
आतिष्ठत रथं शौरिस् सर्वयादवनन्दनः ॥ २८॥

अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरस्सर्वधर्मवित् ।

सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वबुद्धिमतां वरम् ॥ २९॥

ततो दुर्योधनः कर्णश् शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्वितीयेन रथेनैनम् अन्वयुस्ते परन्तपम् ॥ ३०॥

सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं गजैरश्वै रथैरपि ॥ ३१॥

तेषां हेमपरिष्कारैर् युक्ताः परमवाजिभिः ।
यास्यतां घोषिणश्चित्राश् चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ ३२॥

सम्मृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।
राजर्षिचरितं काले [1]कृष्णो धीमान् श्रिया ज्वलन् ॥ ३३॥

ततः प्रयाते दाशार्हे प्रवाद्यन्ते स्म पुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ ३४॥

प्रवीरास्सर्वलोकस्य युवानस्सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेर् अगच्छन्त परन्तपाः ॥ ३५॥

ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन् पुरस्सराः ॥ ३६॥

गजाः पञ्चशतास्तत्र रथाश्चासन् सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ ३७॥

पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।

---

1. मा—श्रिया परमया ज्वलन्

आबालवृद्धं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिन्दमम् ॥ ३८॥

वेदिकामाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिद्भिर्भवनान्युत ॥ ३९॥

सम्पूज्यमानः कुरुभिस् संशृण्वन् विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन् प्रेक्षमाणश्शनैर्ययौ ॥ ४०॥

ततस्सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणु[1]निर्घोषैर् दिशस्सर्वा व्यनादयन् ॥ ४१॥

ततस्सा समितिस्सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
सम्प्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ ४२॥

ततोऽभ्याशं गते कृष्णे समहृष्यन् नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम ॥ ४३॥

आसाद्य तु सभाद्वारम् ऋषभस्सर्वसात्वताम् ।
अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ४४॥

नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ४५॥

पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
ज्योतींष्यादित्यवद्राजन् कुरून् प्राच्छादयच्छ्रिया ॥ ४६॥

अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—संमिश्रैर्दिशस्सर्वा व्यनादयन् ।

वृष्णयः कृतवर्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ४७॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयश्च ते ।
आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४८॥

अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्याम् उदतिष्ठन्महायशाः ॥ ४९॥

उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।
तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुस्समन्ततः ॥ ५०॥

आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ५१॥

स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
[1]अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान् यथावयः ॥ ५२॥

तत्र केशवमानर्चुस् सम्यगभ्यागतं सभाम् ।
राजानः पार्थिवास्सर्वे कुरवश्च जनार्दनम् ॥ ५३॥

तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राजमध्ये परन्तपः ।
अपश्यदन्तरिक्षस्थान् ऋषीन् परपुरञ्जयः ॥ ५४॥

ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शान्तनवं शनैः ॥ ५५॥

---

1. अ-क-ग—भीष्मद्रोणावपि तथा तथाऽन्यान् वृद्धसम्मतान् ।
[अधिकः पाठः]

श्रीभगवान्—

पार्थिवीं समितिं द्रष्टुम् ऋषयोऽभ्यागता नृप ।
निमन्त्र्यन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ५६॥

नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
[1]पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ५७॥

वैशम्पायनः—

ऋषीन् शान्तनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यान् आसनानीत्यचोदयत् ॥ ५८॥

आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः ॥ ५९॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घ्येषु भारत ।
निषसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ६०॥

दुश्शासनस्सात्यकये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ६१॥

अविदूरे तु कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
एकासने महात्मानौ निषीदतुररिन्दमौ ॥ ६२॥

गान्धारराजश्शकुनिर् गान्धारैरभिरक्षितः ।
निषसादासने राजा सहपुत्रैर्विशाम्पते ॥ ६३॥

---

1. ख—इतः श्लोकचतुष्टयं नास्ति ।

विदुरो मणिपीठे तु [1]शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरेर् महामतिरुपाविशत् ॥ ६४॥
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानस्सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ६५॥
अतसीपुष्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ६६॥
ततस्तूष्णीं सर्वमासीद् गोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित् किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान् क्वचित् ॥ ६७॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अस्मिन्नध्याये ६७॥ श्लोकाः]

॥ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन धृतराष्ट्रं प्रति सन्ध्यर्थं स्वस्यागमनकथनम् ॥ १ ॥ सन्धिविग्रहपक्षयोः गुणदोषवर्णनपूर्वकं पाण्डवविज्ञापननिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा हितमुपदिश्य अन्ते यथारुचि करणाभिधानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—
तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णस् सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १

1. ख-घ-ङ—शुक्लार्चिरजिनोत्तरे ।

जीमूत इव घर्मान्ते सर्वां संश्रावयन् सभाम् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २

श्रीभगवान्—

कुरूणां पाण्डवानां च शमस्स्यादिति भारत ।
अप्रणाशेन वीराणाम् एतद्वेदितुमागतः ॥ ३

राजन् नान्यत् प्रवक्तव्यं तव नैश्श्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम ॥ ४

इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं पृथिव्यां सर्वराजसु ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं सर्वैस्समुदितं गुणैः ॥ ५

कृपाऽनुकम्पा कारुण्यम् आनृशंस्यं च भारत ।
तथाऽऽर्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेव विशेषतः ॥ ६

तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ७

त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८

पुत्रास्तव तु कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९

अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ पुरुषर्षभ ॥ १०

[1]सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११

शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।
सुदुष्करोऽप्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२

त्वदधीनश्शमो राजन् मयि चैव विशाम्पते ।
पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३

अनुज्ञातं हि भवता सर्वैः पुत्रैस्सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४

हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य तव शासनकाङ्क्षिणः ॥ १५

[2]तेषां निष्कल्मषं राजन् संविधत्स्व विशाम्पते ।
सहभूतास्तु भरतास् तवैव स्युर्जनाधिप ॥ १६

धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैस्सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८

यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९

1. म—श्लोकद्वयं न दृश्यते । 2 अ-क-ख-इदमर्धं नास्ति ।

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्भोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनस् सव्यसाची यमौ तथा ॥ २०

सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
[1]तत्र युध्येत को राजन् जीवितप्रेप्सुराहवे ॥ २१

गौरवं सर्वराज्ञां हि शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२

तस्य ते पृथिवीपालास् त्वत्समाः पृथिवीपते ।
[2]श्रेयांसश्चैव राजानस् सन्धास्यन्ते परन्तप ॥ २३

स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
सुहृद्भिस्सर्वतो गुप्तस् सुखं शक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४

एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५

एतैर्हि सहितस्सर्वैः पाण्डवैस्स्वैश्च भारत ।
अन्यान् [3]विजेष्यसे शत्रून् एष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६

तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप ।
यदि [4]सन्धित्ससे राजन् पाण्डवैश्च परन्तप ॥ २७

---

1. अ-क—को नु तान् विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ।
लोकस्येश्वरतां भूयश् शत्रुभिश्चाप्यधृष्यताम् । [पाठान्तरम्]

2 घ—इतः सार्धश्लोकद्वयं नास्ति । 3. ङ-म-मा—बाधिष्यते ।

4. अ-क-ख-ग-घ-म—सम्पत्स्यसे ।

संयुगे वै महाराज दृश्यते वै महान् क्षयः ।
क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८

पाण्डवैर्निहतैस्सङ्ख्ये पुत्रैर्वाऽपि महाबलैः ।
यद्विन्देथास्सुखं राजंस् तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९

शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
पाण्डवास्तावकाश्चैव तान् रक्ष महतो भयात् ॥ ३०

न पश्येम कुरून् सर्वान् पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
क्षीणानुभयतश्शूरान् रथिनो रथिभिर्हतान् ॥ ३१

समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२

त्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात् कुरुनन्दन ॥ ३३

शुद्धा वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
अन्योन्यसचिवा राजंस् तान् पाहि महतो भयात् ॥ ३४

सुखेनेमे भूमिपालाः परिष्वज्य परस्परम् ।
सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५

[1]सुवाससस्स्रग्विणश्च सत्कृता भरतर्षभ ।
[2]अमर्षं च निराकृत्य वैराणि च परन्तप ॥ ३६

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति ।　　2. म—अर्धद्वयं नास्ति ।

हार्दं यत् पाण्डवेष्वासीत् प्राक् तस्मि[1]न् नागसाह्वये ।
तदेव ते भवत्वद्य सन्धत्स्व भरतर्षभ ॥ ३७

बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान् पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८

भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९

आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्नभिवाद्य प्रसाद्य च ।
भवतश्शासनाद्दुःखम् अनुभूतं सहानुगैः ॥ ४०

द्वादशैतानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाऽज्ञातै[2]स् सजनैः परिवत्सरम् ॥ ४१

[3]स्थाता नस्समये तस्मिन् पितेति कृतनिश्चयाः ।
[4]तीर्णास्स्म समयं राजंस् तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२

तस्मिन् नस्समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन् स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
[5]त्वं धर्ममर्थं सञ्जानन् सम्यङ् नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४३॥

---

1. अ-क-म—ह्यायुषः क्षये ।
2. ख-ग-घ—रुषितः । ङ-म-मा—रुषितः परिवसरः ।
3. ख-घ-ङ—स्थापितास्समये तस्मिन् पित्रेति ।
4. अ-क—इदमर्धं नास्ति ।
5. घ-ङ—धर्ममर्थं च युञ्जानो व्यसनात् त्रातुमर्हसि ।
म—तान् धर्ममर्थं युञ्जानं सम्यङ् नो त्रातुमर्हसि ॥

गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून् क्लेशान् सहामहे ।
स भवान् मातृपितृवद् अस्मासु प्रतिपद्यताम् ॥ ४४॥
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर् या च शिष्यस्य भारत ।
वर्तामहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ॥ ४५॥
पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
संस्थापय पथिष्वस्मांस् तिष्ठ धर्मे स्ववर्त्मनि ॥ ४६॥
आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसाम्प्रतम् ॥ ४७॥
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८॥
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण रुजां यत्र प्रपद्यते ।
[1]नचास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ४९॥
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ५०
ये धर्ममनुपश्यन्तस् तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५१
[2]शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।

---

1. म—इदमर्धं नास्ति ।
2. म—अमर्षं च निराकृत्य वैराणि च परन्तप ।
हार्दं यत् पाण्डवेष्वासीत् प्राक् तस्मिन् नागसाह्वये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ।
अद्यापि हीनाः पुत्राः के त्वयैव परिवर्धिताः ॥ [अधिकः पाठः]

ब्रुवन्तु वा महीपालास् सभायां ये समासते ॥ ५२

धर्माथौं सम्प्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
प्रमुञ्चेमान् मृत्युपाशात् क्षत्रियान् पुरुषर्षभ ॥ ५३

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५३॥

पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
ततस्सपुत्रस्सिद्धार्थो भुङ्क्ष्व भोगान् परन्तप ॥ ५४॥

अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५५॥

द्रोहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५६॥

स तत्र निवसन् सर्वान् वशमानीय पार्थिवान् ।
त्वन्मुखानकरोद्राजन् न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५७॥

तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।
राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५८॥

स तामवस्थां सम्प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५९॥

अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थात् सुखाच्चैव राजन् मा नीनशः प्रजाः ॥ ६०॥

अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मनः ।
लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान् निगृह्णीष्व विशाम्पते ॥ ६१॥

स्थिताश्शुश्रूषितुं पार्थास् स्थिता योद्धुमरिन्दमाः ।
यत् ते पथ्यतमं राजंस् तस्मिंस्तिष्ठ परन्तप ॥ ६२॥

वैशम्पायनः—

तद्वाक्यं पार्थिवास्सर्वे हृदयैस्समपूजयन ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ६३॥ श्लोकाः]

॥ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥

जामदग्न्येन दम्भोद्भवोपाख्यानमाख्याय कृष्णार्जुनयोः नरनारायणस्वरूपताभिधानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः-

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १

कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २

तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीम्भूतेषु राजसु ।
जामदग्न्य इदं वाक्यम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ ३

जामदग्न्यः—

इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशङ्कितः ।
तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४

राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत् ।
अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नश्श्रुतम् ॥ ५

स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
ब्राह्मणान् क्षत्रियान वैश्यान् पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६

दम्भोद्भवः—

अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि शस्त्रभृत् ॥ ७

जामदग्न्यः—

इति ब्रुवन्नन्वचरत् स राजा पृथिवीमिमाम् ।
दर्पेण महता मत्तः कञ्चिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८

तस्मै वैद्या अकृपणा ब्राह्मणास्सर्वतोभयाः ।
प्रत्यषेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९

[1]निषिध्यमानोऽप्यसकृत् पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
अभिमानी श्रिया मत्तस् तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०

तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।

---

1. अ-क - अर्धद्वयं नास्ति

उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११

ब्राह्मणः—

[1]अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
तयोस्त्वं न समो युद्धे भवितासि कदाचन ॥ १२

जामदग्न्यः—

एवमुक्तस्स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान् ॥ १२॥

दम्भोद्भवः—

क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किङ्कर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणाः—

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नश्श्रुतम् ।
अजातौ मानुषे लोके ताभ्यां [2]युद्ध्यस्व पार्थिव ॥ १४
श्रूयेते तौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

जामदग्न्यः—

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणस्सम्प्रायाद् यत्र तावपराजितौ ॥ १६
[3]स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
[4]मार्गमाणोऽभ्यगच्छत् तौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसन्ततौ ।
शीतवातातपैरुग्रैः कर्शितौ पुरुषोत्तमौ ॥ १८

1. अ-क—अनेकजयिनो सङ्ख्ये यौ वै पुरुषसत्तमौ [पाठान्तरम्]
2. ग-घ-ङ-म-मा—विहर संयुगे म—विरह संयुगे ।
3. ख—नास्तीदमर्धम् । 4. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति ।

अभिवाद्योपसङ्गृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८॥

तमर्चित्वा मूलफलैर् आसनेनोदकेन च ।

अब्रूतां परवीरघ्नं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९॥

[1]ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ॥ २०

दम्भोद्भवः—

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर् निहतास्सर्वशत्रवः ।

भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतम् ॥ २१

आतिथ्यं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २१॥

नरनारायणौ—

अपेतक्रोधलोभोऽयम् आश्रमो राजसत्तम ॥ २२

न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतश्शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २३

जामदग्न्यः—

उच्यमानस्तथाऽपि स्म भूय एवाभ्यभाषत ।

पुनः पुनः क्षाम्यमाणस् सान्त्व्यमानश्च भारत ॥ २४

दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २४॥

ततो नरस्त्विषीकाणां मुष्टिमादाय भारत ।

अब्रवीदेहि युद्ध्यस्व युद्धकाम मया सह ॥ २५॥

सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ॥ २६

1. ख-घ-ङ-म—नास्तीदमर्धम् ।

[1]सन्नह्यस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ॥ २६॥
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ।
[2]यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ॥ २७॥

दम्भोद्भवः—
यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।
एतेनापि त्वया योत्स्ये युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २८॥

जामदग्न्यः—
इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतस्समवाकिरत् ।
दम्भोद्भवस्तापसौ तौ जिघांसुर्बलदर्पितः ॥ २९॥
तस्य तानस्यतः क्षिप्रम् इषून परतनुच्छिदः ।
कदर्थीकृत्य स मुनिर् इषीकाभिरपानुदत् ॥ ३०॥
ततोऽस्मै प्रासृजद्घोरम् ऐषीकमपराजितः ।
अस्त्रमप्रतिसन्धेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१॥
तेषामक्षीणि कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया ।
निमित्तवेधी स मुनिर् इषीकाभिस्समर्पयत् ॥ ३२॥
स दृष्ट्वा स्फीतमाकाशम् इषीकाभिस्समाचितम् ।
पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३३॥
तमब्रवीन्नरो राजन् शरण्यश्शरणैषिणाम् ॥ ३४

नरः—
ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च स्मैवं पुनः कृथाः ॥ ३४॥

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति।
2. अ-क-ग—नास्तीदमर्धम्।

[1]नैतादृक् पुरुषो राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
मनसा नृपशार्दूल भवत्यरिपुरञ्जयः ॥ ३५॥
मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित् कदाचन ।
सदृशाञ् श्रेयसो वाऽपि तत् ते राजन् समाहितम् ॥ ३६॥
जितक्रोधः कृतप्रज्ञो निरहङ्कार आत्मवान् ।
दान्तश्शान्तो मृदुः क्षेमं प्रजाः पालय सर्वदा ॥ ३७॥
[2]मा स्म भूयः क्षिपेः कञ्चिद् अविदित्वा बलाबलम् ।
अनुज्ञातस्स्वस्ति गच्छ स्वगृहं राजसत्तम ॥ ३८॥
कुशलं ब्राह्मणान् पृच्छेर् आवयोर्वचनाद्दृशम् ॥ ३९

जामदग्न्यः—

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचरद्दृशम् ॥ ४०
अनेकं चास्य तत् कर्म तन्नरेण कृतं पुरा ।
ततो गुणैस्सुबहुभिश् श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ४१
तस्माद्यावद्धनुश्श्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
तावत् त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनञ्जयम् ॥ ४२
[3]काकुदीकं शुकं नाकम् अक्षिसन्तर्जनं तथा ।

1. ब-ङ-म—नास्त्ययं श्लोकः। 2. इदमर्धं नास्ति।
3. मा—ककुदीपं पङ्गुचापमक्षिसन्तर्दनं तथा।
म—ककुदीपं पङ्कुलापमक्षिसन्तर्जनं तथा।
ख-ग-ङ—कुक्कुदीपं कुङ्कुचापमथिसन्तर्दनं तथा।
ब—इतः श्लोकपञ्चकं नास्ति।

सन्तानं नर्तकं घोरम् आस्यमोदकमष्टमम् ॥ ४३

एतैर्विद्धास्सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
[1]उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ४४

स्वपन्ति च प्लवन्ते च च्छर्दयन्ति च मानवाः ।
मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४५

असङ्ख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ ४६

नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषोत्तमौ ॥ ४७

यद्येतदेवं जानासि न च मामभिशङ्कसे ।
[2]आर्यां मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४८

अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।
प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४९

निर्माता सर्वलोकानाम् ईश्वरस्सर्वलोककृत् ।
यस्य नारायणो बन्धुर् अर्जुनो दुस्सहो युधि ॥ ५०

कस्समुत्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।

---

1. मा—अर्धद्वयं नास्ति
2. ख-ग-मा—साम्यमात्मनि चास्थाय।
ब-ङ—साम्यमात्मनि चास्थाय।

वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ॥ ५१

भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।
तत् तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमत्रानुचिन्तय ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[अस्मिन्नध्याये ५२ श्लोकाः]

॥ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

कण्वेन सुयोधनस्य बलावलेपविलोपनाय मातलिवरान्वेषणकथाकथनारम्भः ॥ १॥ मातलिना गुणकेशिनामकस्वकन्याया अनुगुणवरान्वेषणाय नागलोकं प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

जामदग्न्यवचश्श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १

कण्वः—

अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकस्सनातनः ।
अजय्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३

[1]निमित्तमरणाश्चान्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।
वायुरग्निस्तथाऽऽकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४
ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।
क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५
मुहूर्तमरणाश्चान्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।
तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्स्मृताः ॥ ६
भूयिष्ठेन तु राजानश् श्रियं मुक्त्वाऽऽयुषः क्षये ।
मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ॥ ७
स भवान् धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुन्धराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीमम् इतिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२

1. ग-व -ङ—निमित्तमात्रास्त्वन्ये च । म-मा—निमित्तमरणास्त्वन्ये

गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्यास्साऽतिरिच्यते ॥ १३

तस्याः प्रदानसमयं मातलिस्सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस् तद्धितं परिचिन्तयन् ॥ १४

मातलिः—

धिक् खल्वलघुशीलानाम् उच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५

मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सती ॥ १६

देवमानुषलोकौ द्वौ मनसा चैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७

कण्वः—

न देवान् नैव दितिजान् न गन्धर्वान् न मानुषान् ।
अरोचयद्वरकृते त्रिषु लोकेषु वै ऋषीन् ॥ १८

भार्यया तु स सम्मन्त्र्य सह रात्रौ सधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्यास्समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०

इत्यामन्त्र्य सुधर्मा स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

॥ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

पातालं गच्छतो मातलेः वरुणं गच्छता नारदेन यदृच्छया पथि समागमः ॥१॥ वरुणेन सत्कृतयोस्तयोस्तमापृच्छ्य पातालं प्रति निवर्तनम् ॥ २ ॥ नारदेन मातलिं प्रति वरुणलोके तत्तद्वस्तुविशेषान् प्रदर्श्य तद्गुणवर्णनम् ॥ ३ ॥

कण्वः—

मातलिस्तु व्रजन् मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १

नारदोऽथाब्रवीदेनं क्व भवान् गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २

मातलिर्नारदेनैवं सम्पृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत् सर्वमाचष्ट स्वकार्यं नारदं प्रति ॥ ३

तमुवाचाथ स मुनिर् गच्छावस्सहिताविति ॥ ३॥

नारदः—

सलिलेशदिदृक्षार्थम् अहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४

अहं ते सर्वमाख्यास्ये [1]दर्शयन् वसुधातले ।

दृष्ट्वा तत्र वरं कश्चिद् रोचयिष्याव मातले ॥ ५

कण्वः—

अवगाह्य ततो भूमिम् उभौ मातलिनारदौ ।

ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपाम्पतिम् ॥ ६

तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां स प्राप नारदः ।

महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७

तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेद्य ह ।

वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८

नारदस्सर्वभूतानाम् अन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।

जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुस्सर्वमजानतः ॥ ९

नारदः—

दृष्टस्ते वरुणस्सूत पुत्रपौत्रसमावृतः ।

पश्य तोयनिधेस्स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।

एष वै शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११

एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।

रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२

---

1. ख—दर्शयन् वै रसातले। ङ-म-मा—दर्शयन् वसुधातलम्।

ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर् द्वितीयां रूपतश्श्रियम् ।
[1]अदित्याश्चैव गोपुत्रो ज्येष्ठः पुत्रकृते कृतः ॥ १३

भवनं पश्य वारुण्यं यदेतत् सर्वकाञ्चनम् ।
यत् प्राप्य सुरतां प्राप्ता सुरास्सुरपतेस्सखे ॥ १४

एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां च मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५

अक्षयाणि किलैतानि प्रवर्तन्ते स्म मातले ।
अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६

अत्र राक्षसजात्यश्च भूतयोन्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन् पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७

अग्निरेष महार्चिष्मान् जागर्ति वरुणह्रदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८

एष [2]गाण्डीवकश्चापो लोकसंहारसम्भवः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९

[3]एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसङ्ख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः ॥ २०

अशिष्टानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।

1. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति । 2. अ-क-ग-म-मा—गाण्डीमय
3. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।

सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

एतच्छत्रं नरेन्द्राणां महच्चक्रेण भूषितम् ।
पुत्रास्सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२

एतत् सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतस्सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३

[1]एतच्छत्रात् परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा [2]मूर्छितं भाति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४

बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह भूतले ।
तव कार्योपरोधस्स्यात् तस्माद्गच्छाव मा चिरम् ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

॥ षडशीतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन मातलिं पातालं नीत्वा तत्रत्यवस्तुविशेषान् प्रदर्श्य तद्गुणनिरूपणम् ॥ १ ॥ मातलिना तत्र वरानभिरोचनवचनपूर्वकमन्यत्र यात्राकीर्तनम् ॥ २ ॥

नारदः—

एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १

1. ङ-म—अस्माच्छत्रात् ।
2. ङ-ग—मिश्रितं याति । ख-म-मा—मिश्रतां याति ।

इदमद्भिस्समं प्राप्ता ये केचिज्जवजङ्गमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २

अत्रासुरोऽग्निस्सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३

अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।
अतस्सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४

[1]अत्र दिव्यो हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभम् अद्भिरापूरयज्जगत् ॥ ५

यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६

ऐरावणोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगतो हितम् ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति[2] ॥ ७

[3]अत्र नानाविधाकारास् तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८

अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।

---

1. अ-क-ग-घ-म—अत्रादित्यो हयशिराः

2. ङ—ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूतास्सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ [अधिकः पाठः]

3. ङ—इदमर्धं नास्ति ।

मृता हि दिवसे सूत पुनर्जीवन्ति वै निशि ॥ ९

[1]उदयन् नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिबाहुभिः ।
अमृतं संस्पृशन् स्पर्शात् सञ्जीवयति देहिनः ॥ १०

अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११

अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानाम् अचरत् तप उत्तमम् ॥ १२

अत्र गोव्रतिनो विप्रास् स्वाध्यायाम्नायकर्शिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३

यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नस् स [2]गोव्रत इहोच्यते ॥ १४

ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूतास्सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५

पश्य यद्यत्र ते कश्चिद् रोचते गुणतो वरः ।
वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६

अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।

---

1. ख-ग-ब-ङ-म-मा—उदये रश्मिभिश्चात्र चन्द्रमा रश्मिपर्वते ।
[पाठान्तरम्]

2. ख-ग-ब—गोवृत्तिरिहोच्यते । म—गोव्रजिरिहोच्यते ।
मा-ङ—गोव्रतिरिहोच्यते ।

अप्रजानां निसर्गाद्धि नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७

नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं चापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८

अतः किल महानग्निर् अन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९

कण्वः—
[1]मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिद् अन्यतो व्रज मा चिरम् ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

॥ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन दैत्यदानवायतनं हिरण्यपुरमुपेत्य मातलिं प्रति तत्र वरान्वेषणचोदनम् ॥ १ ॥ मातलिना दैत्यदानवानां देवकुलनित्यविरोधितया परपक्षानुबन्धानभिरुचिवचनम् ॥ २ ॥

नारदः—
हिरण्यपुरमित्येतत् ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविहारिणाम् ॥ १

1. म—नास्त्ययं श्लोकः ।

अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २

अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३

नैते शक्रेण नान्येन मयेन वरुणेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४

पौलोमाः कालकेयाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।
नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५

दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वायुवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसम्पन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६

निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्शक्नोति बाधितुम् ॥ ७

बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रश्शचीपतिः ॥ ८

पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
[1]कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९

वैडूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०

---

1. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम् ।

पार्थिवानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च ।
[1]शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाच्युत ॥ ११

सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि विविधानि च ॥ १२

[2]नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३

आक्रीडान् पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४

जलदाभांस्तथा शैलांस् तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चापि पादपान् कामचारिणः ॥ १५

मातले कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् ।
अथवाऽन्यां दिशं भूमेर् गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६

कण्वः—

मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधम् ॥ १६॥

मातलिः—

देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७

नित्यानुषक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण सम्बन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८

---

1. अ-क—नास्तीदमर्धम् । 2. ब—नास्तीदं श्लोकद्वयम् ।

अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हसि दानवान् ।
जानामि तव चात्मानं इच्छसे कलहानिति ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
[अस्मिन्नध्याये १९ श्लोकाः]

॥ अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन मातलिं सुपर्णलोकमुपनीय सुपर्णवंश्यानां पक्षिणां नामनिर्देशपूर्वकं गुणानुकीर्तनम् ॥ १ ॥ तत्र वरानभिरोचने देशान्तरनयनवचनम् ॥ २ ॥

नारदः—

अयं लोकस्सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १

वैनतेयसुतैस्सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ॥ १॥

सुमुखेन सुदाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ।
सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ॥ २॥

वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ।
[1]पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ॥ ३॥

1. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।

कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४

सर्वे ह्येते श्रिया युक्तास् सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५

कर्मणा क्षत्रिया ह्येते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसङ्क्षयकर्तृत्वाद् ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६

नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतश्शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्धि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७

दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर् विष्णुरेव गतिस्तथा ॥ ८

सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।
अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९

काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो निशाचक्षुर् निमेषोऽनिमिषस्तथा ॥ १०

त्रिवारस्सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
[1]दैत्यद्वीपस्तपोद्वीपस् सारसः पद्मलोचनः ॥ ११

सुमुख[2]श्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथाऽनघः ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—चैत्यद्वीपस्सरिद्वीपश्शरभः पद्मकेसरः ।
क—दैत्यद्वीपस्सरिद्वीपस्सारसः पद्मकेसरः ।
[पाठान्तरम्]

2. ग-घ-ङ-म—स्सुखकेतुश्च चित्रकेतुस्तथाऽनघः ।
मा—श्च सुकेतुश्च चित्रकेतुस्तथाऽनघः ॥

मेघहृत् कुमुदो दक्षस् सर्पान्तस्सोमभोजनः ॥ १२
[1-2]गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।
विष्णुधन्वा कुमारश्च परिबर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च दिवाकरनिशाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः पक्षिणश्च ये ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिद् एहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां वरं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
[अस्मिन्नध्याये १६ श्लोकाः]

॥ एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन मातलिं रसातलमुपनीय तत्र वास्तव्यसुरभिसन्ततिगुणस्तवनम् ॥ १ ॥

नारदः—

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसम्भवा ॥ १

1. अ-क—नास्तीदमर्धम् ।
2. ख—इन्द्रद्वारिस्सुकेतुश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः । [पाठान्तरम्]

क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसम्भवम् ।
षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २

अमृतेनाभितृप्तस्य वाचमुद्गिरतः पुरा ।
पितामहस्य वदनाद् उदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३

यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमम् पदम् ॥ ४

पुष्पितस्येव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५

फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराश्च मातले ।
[1]उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ॥ ६

अस्याश्चतस्रो [2]धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
[3]निवसन्ति दिशां पाल्यो धारयन्त्यो दिशस्स्म ताः ॥ ७

पूर्वां दिशं धारयते सुरूपा नाम सौरभी ।
दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरा दिशम् ॥ ८

पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै सुभद्रया ।
[4]महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९

सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलबिलसंश्रिताम् ॥ १०

---

1. घ-ङ—नास्त्ययं श्लोकः।
2. अ-क-ख-घ-ङ—धेन्वाद्या
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति।
4. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति।

आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा दैवैरसुरसंहितैः ॥ ११
उद्धृता वारुणी लक्ष्मीर् अमृतं चापि मातले ।
उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः ।
पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासस्सुखस्तादृक् रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
[अस्मिन्नध्याये १५ श्लोकाः]

॥ नवतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन मातलिं भोगवतीं नीत्वा वरान्वेषणचोदनम् ॥ १ ॥ तत्र सुमुखं नाम कञ्चन भुजगराजमभिरोचमानेन मातलिना नारदं प्रति तस्य जन्मकर्मादिप्रश्नः ॥ २ ॥ नारदेन तस्य आर्यकनाम्नो भोगिनः पौत्रत्वे कीर्तिते मातलिना नारदं प्रति तद्घटनाभ्यर्थना ॥ ३ ॥

नारदः—
इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरी वर्याऽमरावती ॥ १

एष शेषस्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
[1]तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहिता मही ॥ २

श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन् मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
काश्यपस्य सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४

मणिस्वस्तिकवज्राङ्काः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनस् सर्वे रौद्रास्स्वभावतः ॥ ५

सहस्रशिरसः केचित् केचित् पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित् केचित् त्रिशिरसोऽपि च ॥ ६

त्रिपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखास्तथा ।
महाबला महाकायाः पन्नगाभोगभोगिनः ॥ ७

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठं तु मे शृणु ॥ ८

वासुकिस्तक्षकश्चैव कार्कोटकधनञ्जयौ ।
[2]कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९

बाह्यकुण्डो मणिर्नागस् तथैवापूरणः खगः ।

1. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति ।
2. अ-क-ख—अर्धचतुष्टयं नास्ति ।

वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
आर्यको नन्दकश्चैव तथा शलकपोतकौ ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
सुदामनो दधिमुखश् शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
आप्तः कोटरकश्चैव शिखण्डी निष्ठुरस्तथा ॥ १२
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
[1]करवीरः पीठकरस् संवृत्तो वृत्त एव च ।
[2]पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादश्शिरीपकः ॥ १४
दिलीपश्शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहकः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरश्च विकुण्डश्च विरथस्सुरथस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजास्स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् ते रोचते वरः ॥ १७

कण्वः—

मातलिस्त्वेवमव्यग्रस् सततं सन्निरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८

---

1. मा—श्लोकद्वयं नास्ति ।
2. ग-घ—पिण्डको बिल्वनेत्रश्च । ङ-म—पिण्डरो बिल्वनेत्रश्च ।

मातलिः—

स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य तु ।
द्युतिमान दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९

कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान् केतुभूत इव स्थितः ॥ २०

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१

कण्वः—

मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२

नारदः—

ऐरावतकुले जातस् सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो [1]वामनस्य च ॥ २३

एतस्य हि पिता नागश् चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४

कण्वः—

ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः ॥ २४॥

मातलिः—

एष मे रुचिरस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५

1. म—मैनकस्य च। मा—मेनकस्य च।

क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[अस्मिन्नध्याये २६ श्लोकाः]

॥ एकनवतितमोऽध्यायः ॥

नारदेन आर्यकं प्रति पौत्रार्थं मातलिकन्यापरिग्रहचोदनम् ॥ १ ॥ आर्यकेण नारदं प्रति सुमुखजनकं भक्षितवता वैनतेयेन मासान्तरे सुमुखभक्षणप्रतिज्ञानिवेदनम् ॥२॥ मातलिना तार्क्ष्यात् सुमुखरिरक्षिषया सुमुखनारदाभ्यां सह शक्रसमीपगमनम् ॥ ३ ॥ नारदेन मातलिकार्यं विज्ञापितेन विष्णुना सुमुखाय अमृतवितरणज्ञापनेऽपि इन्द्रेण अमृताप्रदानेनैव दीर्घायुर्दानम् ॥ ४ ॥ मातलिना सुमुखाय स्वकन्यां प्रदाय विवाहनिर्वर्तनम् ॥ ५ ॥

कण्वः—

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।
अब्रवीन्नागराजानम् आर्यकं कुरुनन्दन ॥ १

नारदः—

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितस्सुहृत् ।
शुचिश्शीलगुणोपेतस् तेजस्वी वीर्यवान् बली ॥ २
शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।

[1]अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन समो रणे ॥ ३

अयं हरिसहस्रेण युक्तं चैन्द्रं रथोत्तमम् ।
देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ४

[2]अनेन विजितानश्वैर् दोर्भ्यां जयति वासवः ।
अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित् प्रहरत्युत ॥ ५

अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
सत्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ६

तस्यास्य यत्नाच्चरतस् त्रैलोक्यममरद्युतेः ।
[3]सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ७

यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम मा चिरम् ।
क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ८

यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर् यथा स्वाहा विभावसौ ।
कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ९

पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद् गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ १०

पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
बहुमानाच्च भवतस् तथैवैरावतस्य च ॥ ११

---

1. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम् ।　2. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम् ।
3. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम् ।

सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ।
अभिगम्य स्वयं कन्याम् अयं दातुं समुद्यतः ॥ १२
मातलेस्तस्य सम्मानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ १२॥

कण्वः—

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
म्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १३॥

आर्यकः—

न मे नैतद्बहुमतं महर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १४॥
कारणस्य तु दौर्बल्याच् चिन्तयामि महामुने ॥ १५
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १६
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १७
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन च ॥ १८

कण्वः—

[1]आर्यकस्य वचश्श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ॥ १९

1. ब-ङ—कोशयोरेवेदमर्धं दृश्यते ।

जामातृभावेन घृतस् सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १९॥
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।
त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ २०॥
शेषेणैवास्य कार्यस्य प्राप्तिस्स्यान्महदायुषः ।
सुपर्णस्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ २१॥
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजङ्गम ॥ २२॥
आर्यकेणाभ्यनुज्ञाता गम्यतामिति भारत ॥ २३
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुश्शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २४
सङ्गत्या तत्र भगवान विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत् सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २५
ततः पुरन्दरं विष्णुर् उवाच भुवनेश्वरम् ॥ २५॥

श्रीभगवान्—

अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैस्समः ॥ २६
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात् काममेतं यथेप्सितम् ॥ २७

कण्वः—

पुरन्दरोऽथ सञ्चिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २८

श्रीभगवान्—

ईशस्त्वं सर्वलोकानां चराणामचराश्च ये ।

त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २९

कण्वः—

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम् ।
न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ ३०

लब्ध्वा वरं तु सुमुखस् सुमुखस्सम्वभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान् प्रति ॥ ३१

नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३२ श्लोकाः]

॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥

सुमुखाय आयुर्दानश्रवणकुपितेन गरुडेन इन्द्रोपेन्द्रावभ्येत्य दर्पोक्तिः ॥ १ ॥ उपेन्द्रेण तार्क्ष्यदर्पविमोक्षणाय तदंसे स्वदक्षबाहुविक्षेपे तद्वहनाक्षमेण तेन तत्क्षमापणम् ॥२॥ कण्वेन सुयोधनं प्रति गरुडनिदर्शन-प्रदर्शनपूर्वकं गर्वपरिहारेण पाण्डवैः सह शमविधानम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन ऊरूताडनपूर्वकं कण्वोपहासे तेन तं प्रति तत्र ऊरावेव मृत्युर्भविष्यतीति शापदानम् ॥ ४ ॥

कण्वः—

गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण सुमुखस्य तु भारत ॥ १

पक्षवातेन महता रुद्ध्वा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमक्रुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

गरुडः—

भगवन् किमवज्ञानात् क्षुधं प्रति भये मम ।
कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३

निसर्गात् सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

वृतश्चैष महानागस् स्थापितस्समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५

एतस्मिंस्त्वन्यथा भूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेप्सितम् ॥ ६

सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ॥ ७

कण्वः—

श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
[1]त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ॥ ८

गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिषत् ॥ ८॥

[2]तत्र स्थित्वा वैनतेयम् उवाच बलघृत्वहा ॥ ९

1. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति 2. ख-घ—नास्तीदमर्धम्

इन्द्रः—

न मत्कृतं वैनतेय न मां क्रोद्धुं त्वमर्हसि ।
दत्ताभयस्स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०

कण्वः—

श्रुत्वा पुरन्दरेणोक्तम् उवाच विनतासुतः ॥ १०॥

वैनतेयः—

एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ११॥

त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराजराज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ १२॥

ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान् समन्ताद्वोढुमोजसा ॥ १३॥

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयाऽपि सुमहत् कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ १४॥

श्रुतश्रीश्श्रुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुखः ।
प्रसहः कालकाङ्क्षश्च मयाऽपि दितिजा हताः ॥ १५॥

यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात् परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १६॥

कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टस्सन् वहामीमं सबान्धवम् ॥ १७॥

अवज्ञाय तु यत् तेऽहं भोजनादवरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १८॥

अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेषां किल सर्वेषां विशेषाद् बलवत्तरः ॥ १९॥

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां पराक्रमात् ।
विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ २०॥

कण्वः—

स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदर्कदारुणम् ।
अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यम् उवाच रथचक्रभृत् ॥ २१॥

श्रीभगवान्—

गरुत्मन् मन्यसे त्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
[1]अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ २२॥

त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नम् अशक्तं देहधारणे ।
अहमेवात्मनाऽऽत्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २३॥

न त्वं वहसि मां दोर्भ्यां मोघं तव विकत्थनम् ।
इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ॥ २४॥

यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकत्थनम् ॥ २५

कण्वः—

इत्युक्त्वा भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ॥ २५॥

1. म—अर्धद्वयं न दृश्यते।

आरोपितं समुद्वोढुं भुजं तं नाशकद्बलात् ।
निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २६॥

यावान् हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैस्सह ।
एकस्या देहशाखायास् तावद्भारममन्यत ॥ २७॥

न चैनं पीडयामास बलेन पुरुषोत्तमः ।
ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २८॥

विपक्षस्स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २९॥

स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ ३०॥

वैनतेयः—

[1]भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ ३१॥

क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ ३२॥

न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।
तेन मन्ये ह्यहं वीर्यम् आत्मनो न समं परैः ॥ ३३॥

कण्वः—

ततश्शनैस्तु भगवान् प्रसन्नो वै गरुत्मतः ।

1. ख—नास्तीदमर्धम्।

मैवं भूय इति स्नेहात् तदा चैनमुवाच ह ॥　३४॥

पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।
ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ॥　३५॥

एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।
गरुडो बलवान् राजन् वैनतेयो महायशाः ॥　३६॥

तथा त्वमपि गान्धारे यावत् पाण्डुसुतान् रणे ।
नासादयसि तान् वीरांस् तावज्जीवसि पुत्रक ॥　३७॥

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो निहन्यात् तावकान् रणे ॥　३८॥

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तावश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना वीक्षितुं क्षमाः ॥　३९॥

तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।
वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥　४०॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यस्य तदा विष्णोस् सोऽयं चक्रगदाधरः ॥　४१॥

वैशम्पायनः—

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निश्श्वसन् भ्रुकुटीमुखः ।
राधेयमभिसम्प्रेक्ष्य जहास स्वनवत् तदा ॥　४२॥

[1]कदर्थीकृत्य तद्वाक्यम् ऋषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ४३॥

दुर्योधनः—
यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ४४॥

वैशम्पायनः—
ततः कण्वोऽब्रवीत् क्रुद्धो दुर्योधनमपण्डितम् ॥ ४५

कण्वः—
यस्मादूरुं ताडयसि ऊरौ मृत्युर्भविष्यति ॥ ४५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४५॥ श्लोकाः]

॥ त्रिनवतितमोऽऽध्यायः ॥

निर्बन्धस्यानर्थहेतुतायां निदर्शनप्रदर्शनाय दुर्योधनं प्रति नारदेन गालवोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण गुरुदक्षिणानिषेधनेऽपि निर्बन्धकारिणं गालवं प्रति एकतश्श्यामकर्णश्वेताश्वशताष्टकानयननियोगः ॥ २ ॥

जनमेजयः—
अनर्थे जातनिर्बन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १

---

1. ख-म—नास्तीदमर्धम्।

ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ २

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
सौहृदाद्वा सुहृत् स्निग्धो भगवान् वा पितामहः ॥ ३

वैशम्पायनः—

उक्तं भगवता वाक्यम् उक्तं भीष्मेण यत् क्षमम् ।
उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारदः—

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितस्सुहृत् ।
तिष्ठते हि सुहृद् यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठते ॥ ५

श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
न कर्तव्यश्च निर्बन्धो निर्बन्धो हि सुदारुणः ॥ ६

[1]दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम भारत ।
कृत्वा चापि त्वया कार्यं विचार्य गुरुलाघवम् ॥ ७
निर्बन्धश्चापि मानश्च त्वया त्याज्यो महामते ॥ ७॥

अत्राप्युदाहरन्तीमम् इतिहासं पुरातनम् ।
यथा निर्बन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ८॥

विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।
अभ्यागच्छत् स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ९॥

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्त्ययं सार्धश्लोकः ।

E—39

सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भारत ।
बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ १०॥

विश्वामित्रोऽथ सम्भ्रान्तश् श्रपयामास वै चरुम् ।
परमान्नं स यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ ११॥

अन्नं तेन तदा भुक्तम् अन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।
अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ १२॥

[1]भुक्तं मे तिष्ठ तावत् त्वम् इत्युक्त्वा भगवान् ययौ ।
विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाद्युतिः ॥ १३॥

भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां पार्श्वतो वहन् ।
स्थितस्स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १४॥

तस्य शुश्रूषणे यत्नम् अकरोद्गालवो मुनिः ।
गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १५॥

अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १६॥

स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं ध्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १७॥

प्रतिगृह्य ततो धर्मस् तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रेति तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १८॥

1. घ—इतः सार्धश्लोको नास्ति

क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात् प्रीतो विश्वामित्रस्तदाऽभवत् ॥ १९॥

विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ॥ २०॥

विश्वामित्रः—

अनुज्ञातो मया वत्स यथेच्छं गच्छ गालव ॥ २१

नारदः—

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २२

गालवः—

दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्ध्यति मानवम् ॥ २३

दक्षिणानां विसृष्टानां अपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर् दक्षिणा शान्तिरुच्यते ॥ २४

किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २४॥

नारदः—

जानमानश्च भगवान् खिन्नं शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद् गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २५॥

असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।

किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २६॥

निर्बन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २७॥

विश्वामित्रः—

एकतश्श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[अस्मिन्नध्याये २८॥ श्लोकाः]

॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

विश्वामित्रोक्तलक्षणाश्वाधिगमोपायापरिज्ञानेन शोचता गालवेन स्वार्थलाभाय श्रीविष्णूपासनम् ॥ १ ॥ सुहृदा गरुडेन गालवमुपगम्य स्वेन तस्याभिमतदेशप्रापणकथनम् ॥ २ ॥

नारदः—

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १

त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २

गालवो दुःखितो दुःखाद् विललाप सुयोधन ॥ २॥

गालवः—

कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थास्सञ्चयः कुतः ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३॥

कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
श्रद्धा मे जीवितस्यापि किं फलं जीवितेन मे ॥ ४॥

अहं पारे समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
गत्वाऽऽत्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितस्य मे ॥ ५॥

अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।
ऋणं धारयमाणस्य कुतस्सुखमनीहया ॥ ६॥

सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७॥

प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८॥

न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति सन्ततिः ।
नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिश्शुभा ॥ ९॥

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतस्स्थानं कुतस्सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०॥

न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य सा घृणा ।

[1]पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतम् ॥ ११॥

सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।
गुरोर्यः कृतकार्यस्संस् तत् करोमि न भाषितम् ॥ १२॥

सोऽहं प्राणान् विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ।
अर्थिता न मया काचित् कृतपूर्वा दिवौकसाम् ॥ १३॥

मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १४

अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १५

भोगा यस्मात् प्रवर्तन्ते प्राप्य सर्वान् सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययम् ॥ १६

नारदः—

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतासुतः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १७

गरुडः—

सुहृद्भवान् मम मतस् सुहृदां च मतस्सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १८

विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थे च कृतः कामश्च तेन ते ॥ १९

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति

स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथेप्सितम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव मा चिरम् ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
[अस्मिन्नध्याये २०श्लोकाः]

॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

गालवं प्रति गरुडेन स्वेन तस्य पूर्वादिदिक्प्रापणकथनपूर्वकं पूर्वदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्णः—

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोनिना ।
ब्रूहि कामं तु कां यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १

पूर्वां वा दक्षिणां वेमाम् अथवा पश्चिमां दिशम् ।
उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २

यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
सविता यत्र साध्यानां सिद्धानां वर्धते तपः ॥ ३

यस्यां पूर्वं द्युतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ ४

हुतं यतो मुखे हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।
एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्वनः ॥ ५
अत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यस्तथा स्त्रियः ।
यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च काश्यपस्यात्मसम्भवाः ॥ ६
यतोमूला सुराणां श्रीर् यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ।
सुरराजेन विप्रर्षे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
एतस्मात् कारणाद् ब्रह्मन् पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
यस्मात् पूर्वतरे काले पूर्वमेषा वृता सुरैः ॥ ८
[1]अत एव च सर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
पूर्वं कार्याणि सर्वाणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
अत्र वेदाङ्गगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
अत्रैवोक्ता सवित्राऽऽसीत् सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०
अत्र दत्तानि सूर्येण यजूंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरस्सोमस् सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११
अत्र तृप्ता हुतवहास् स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणश्श्रियमाप च ॥ १२
[2]अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
प्रसूतिश्च प्रतिष्ठा च धर्मश्चैव प्रकाशते ॥ १३

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति 2. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

ओङ्कारस्यात्र जायन्ते मूर्तयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४

प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यज्ञभागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५

अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ॥ १६

एतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशां भागो गच्छावोऽत्र यदीच्छसि ॥ १७

प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
[अस्मिन्नध्याये १८ श्लोकाः]

॥ षण्णवतितमोऽध्यायः ॥

गरुडेन गालवं प्रति दक्षिणदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्णः—
इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥ १

अत्र लोकत्रयस्यापि पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
अत्रोष्मपाणां देवानां निवासश्श्रूयते द्विज ॥ २
अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिस्सार्धमासते ।
इज्यमानास्स्म लोकेषु सम्प्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३
एताद्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
[1]त्रुटिशो लवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
अत्र देवर्षयो दिव्याः पितृलोकर्षयस्तथा ।
तथा राजर्षयस्सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५
अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र नियम्यते ।
[2]गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ॥ ६
एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
[3]मृतात्माऽनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
[4]सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
गायन्ति गाथा गन्धर्वाश् चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
अत्र सामानि गाथाभिश् श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।

---

1. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. अ-क-ख-मा—इदमर्धं नास्ति
4. ख-ग—दुष्टानि । ब-ङ-म-मा—दृष्टानि ।

गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०

अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।
मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११

अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तप [1]श्चर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२

अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमेयिवान् ।
[2]अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३

[3]अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी पितृगणैर्वृता ॥ १४

अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ।
अत्र वृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ॥ १५

काष्ठां चासाद्य वासिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५॥

अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।
लब्धवान् युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६॥

अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्तास्सगरात्मजाः ॥ १७॥

अत्र सिद्धाश्शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

---

1. ख-ग—स्तप्त्वा ।　　2. अ-क-घ-मा—इदमर्धं नास्ति
3. घ—इतः सार्धश्लोको नास्ति

अधीत्य सकलान् वेदान् नालभन्त यमक्षयम् ॥ १८॥
अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥ १९
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९॥
अत्र निर्याणकाले हि तमस्सम्प्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०॥
एष ते ख्यापितो मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
[अस्मिन्नध्याये २१॥ श्लोकाः]

॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥

गरुडेन गालवं प्रति पश्चिमदिग्गुणवर्णनम् ॥ १ ॥

सुपर्णः—

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
अत्र पश्चादहस्सूर्यो विसर्जयति भास्वजाः ।
पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २

यादसामत्र राज्येन सलिलस्य तु गुप्तये ।
काश्यपो भगवान् देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥ ३

अत्र पीत्वा समस्तान् वै वरुणस्य रसांस्तु षट् ।
जायते तरुणस्सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४

अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयुतास्तदा ।
निश्श्वसन्तो महानागैर् अर्दितास्सुषुपुर्द्विज ॥ ५

अत्र प्रलम्बिनं सूर्यं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
अस्तो नाम यतस्सन्ध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६

अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।
जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ॥ ७

अत्र देवीं दितिं सुप्ताम् आत्मप्रसवधारिणीम् ।
विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८

अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९

अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च ।
उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०

अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
स्वर्भानोस्सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११

सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।

अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
अत्र वायुस्तथा वह्निर् आपः खं चापि गालव ।
आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ॥ १४
अतःप्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ।
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ॥ १५
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनस्सूर्यात् सोमसंयोगयोगतः ॥ १६
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवस्सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस् तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १७
अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोस्स्थानमनुत्तमम् ॥ १८
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १९
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

गरुडेन गालवं प्रति उत्तरदिगनुवर्णनपूर्वकं अभिमतदिगभिगमनाय स्वपृष्ठाधिरोहणविधानम् ॥ १ ॥

सुपर्णः—

यस्मादुत्तार्यते पापाद् यस्मा[1]न्निश्रेयसोऽश्नुते ।
अस्मादुत्तारणफलाद् उत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १

उत्तरस्य [2]हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमस्स्मृतः ॥ २

अस्यां दिशि वरिष्ठायाम् उत्तरायां द्विजर्षभ ।
नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्मो [3]वर्तते जनः ॥ ३

अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४

अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
[4]प्रकृत्या पुरुषस्यार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ५

---

1. ख-ग-घ-ङ—ष्निश्श्रेयसं चरेत् । म—ष्निश्श्रेयसश्च ते
   मा—दुत्तार्यते दिशः ।
2. ङ—हि पुण्यस्य परिपाल्यस्य । म—हि पुण्यस्य परिपावस्य ।
3. ङ-म-मा—वसते जनः । घ—वाऽऽसते जनः ।
   अ-क—विशते जनम् ।
4. ङ-मा—अर्धषट्कं नास्ति ख-घ—अर्धपञ्चकं नास्ति

न सं दृश्यो मुनिगणैस् तथा देवैस्सवासवैः ।
गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ॥ ६

अत्र विष्णुस्सहस्राक्षस् सहस्रचरणोऽव्ययः ।
सहस्रशिरसश्श्रीमान् एकः पश्यति मायया ॥ ७

अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ ७॥

अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
[1]प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तमः ॥ ८॥

अत्रोमया तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
[2]अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चोमा च सम्बभुः ॥ ९॥

अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ १०॥

अत्र चैत्ररथं रम्यम् [3]अनु वैखानसाश्रमः ॥ ११

अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ।
अत्र सौगन्धिकवनं दैवतैरभिरक्ष्यते ॥ १२

शाद्वलं कदली[4]स्कन्धम् अत्र सन्तानका नगाः ॥ १२॥

अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् ।
विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ १३॥

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. मा—अत्र वैखानसं सरः। 4. ग-घ-ङ-म—स्पर्शम्। मा—षण्डम्।

अत्र ते ऋषयस्सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
अत्र तिष्ठति वै [1]स्वातिर् अत्रास्या उदयस्स्मृतः ॥ १४॥

अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १५॥

अत्र गङ्गामहाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
[2]कामा नाम महात्मानो मुनयस्सत्यवादिनः ॥ १६॥

न तेषां ज्ञायते सूतिर् नाकृतिर्न तपश्चितम् ।
[3]परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १७॥

यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १८॥

नैतत् केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा [4]जिष्णुमव्ययम् ॥ १९॥

अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलबिलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ २०॥

अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।

---

1. ख-ग—रात्रिं न चात्राप्यवतिष्ठति ।
घ-ङ-म—रात्रिं दिवाऽत्राप्यवतिष्ठते ।
मा—तिष्ठत्यहोरात्रं दिवाप्यत्रापि तिष्ठति ।
2. ग-घ-ङ—धावमाना । ख—यामा नाम । म-मा—धामा नाम ।
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति　　4. ग-घ-ङ-म—विष्णु ।

त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ २१॥

अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २२॥

जीमूतस्यात्र विप्रर्षेर् उपतस्थे महात्मनः ।
साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २३॥

ब्राह्मणेषु च यत् कृत्स्नं स्वकं कृत्वा धनं महत् ।
वव्रे वनं महर्षिस्स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २४॥

अत्र नित्यं दिशां पालास् सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २५॥

एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २६॥

एता विस्तरशस्तात तव सङ्कीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २७॥

उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं जगत् ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस् तस्मादारोह मां द्विज ॥ २८॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[अस्मिन्नध्याये २८॥ श्लोकाः ॥

॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥

गरुडवेगमसहमानेन गालवेन गुरुदक्षिणानर्पणेनैव स्वप्राणविमोक्षणशङ्कया परिशोचनम् ॥ १ ॥ गरुडेन गालवं प्रति प्रागेवाभिमतानिवेदनेन अकौशलाभिलपनपूर्वकं ऋषभाचले विश्रम्य पुनर्निवर्तनकीर्तनम् ॥ २ ॥

गालवः—

गरुत्मन् भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १

पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
देवतानां हि सान्निध्यम् अत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्तितौ ॥ २॥

इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तैर्दैवतैरहम् ।
भूयश्च तान् सुरान् द्रष्टुम् इच्छेयमरुणानुज ॥ ३॥

नारदः—

तमाह विनतासूनुर् आरोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर् गरुडं गालवस्तदा ॥ ४॥

गालवः—

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।
भास्करस्येव पूर्वाह्णे सहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५॥

पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६॥
ससागरवनामुर्वीं सशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७॥
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८॥
तुल्यरूपाननान् मत्स्यांस् तथा तिमितिमिङ्गिलान् ।
[1]नागाश्वनरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९॥
महार्णवस्य च रवैश् श्रोत्रे मे बधिरे कृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् ॥ १०॥
शनैस्स तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ॥ ११
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ।
तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये ॥ १२
मणी व जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ।
शरीरं तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ॥ १३
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३॥
स मे निर्वाप्य सहसा शाम्यते चक्षुषी पुनः ।
तन्निवर्त महान् कालो गच्छतोर्विनतात्मज ॥ १४॥
न मे प्रयोजनं किञ्चिद् गमने पन्नगाशन ।

---

1. ब-रू—नागांश्च नरमुख्यांश्च ।
ख—नागांश्च नरवक्त्रांश्च । मा—नागांश्च नरवक्त्रांश्च ।

सन्निवर्त महाभाग न वेगं विषहामि ते ॥ १५॥
[1]गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ च वाजिनाम् ।
एकतश्श्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६॥
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मया द्विज ॥ १७॥
नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितस्सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८॥

नारदः—

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मजः ॥ १९॥

सुपर्णः—

नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०॥
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१॥
तदेष ऋषभो नाम पर्वतस्सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
[अस्मिन्नध्याये २२॥ श्लोकाः]

---

1. ङ—गुरोर्मया श्रुतानीह ।

॥ शततमोऽध्यायः ॥

ऋषभगिरिशृङ्गमुपगतयोः गरुडगालवयोः तत्र शाण्डिलीनामकब्राह्मणीदर्शनम् ॥ १ ॥ तद्दत्तान्नमुपभुज्य विश्रमाय तत्र शयनम् ॥ २ ॥ सुप्तोत्थितं शिथिलपक्षबन्धं तार्क्ष्यमभिवीक्ष्य गालवेन तं प्रति तत्कारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ सुपर्णेन ब्राह्मण्याः विष्ण्वाद्यन्यतमसमीपप्रापणानुचिन्तनस्य स्वानर्थप्राप्तिकारणत्वकथनपूर्वकं तां प्रति क्षमापणम् ॥ ४ ॥ तत्प्रसादाधिगतपक्षबलेन सुपर्णेन सह गच्छतो गालवस्य मध्येमार्गं यदृच्छोपागतेन विश्वामित्रेण पुनरश्वानयनचोदनम् ॥ ५ ॥

नारदः—

ऋषभस्य ततश्शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते [1]तपोन्विताम् ॥ १

अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे सन्निषीदतुः ॥ २

सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
भुक्त्वा तृप्तावुभौ भूमौ सुप्तौ चैव समाहितौ ॥ ३

मुहूर्तात् प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
अथ भ्रष्टतनूजाङ्गम् आत्मानं ददृशे खगः ॥ ४

[2]मांसपिण्डोपमोऽभूत् स मुखपादान्वितः खगः ।
गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५

---

1. ध-ङ—तपस्विनीम् 2. ख—नासीदमर्धम् ।

गालवः—

किमिदं भवता प्राप्तम् इहागमनजं फलम् ।
वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नो भविष्यति ॥ ६

किं नु ते मनसा ध्यातम् अशुभं पततां वर ।
न ह्ययं भवतस्स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७

नारदः—

सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।
इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८

यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुस्सनातनः ।
यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९

सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
ममैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०

तदेवं बहुमानं ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात् क्षन्तुमर्हसि ॥ ११

सा तौ तदाऽब्रवीत् तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ॥ ११॥

शाण्डिली—

न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज सम्भ्रमम् ॥ १२

निन्दिताऽस्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
लोकेभ्यस्सपदि भ्रश्येद् यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३

हीनया लक्षणैस्सर्वैस् तथा निन्दितया मया ।
आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४

आचारलक्षणो धर्मो ह्याचाराल्लभते धनम् ।

आचाराच्छ्रेय आप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
तदायुष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।
न च ते गर्हणीयाऽस्मि गर्हितव्यास्त्रियः कचित् ॥ १६
भवितासि यथा पूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ॥ १६॥

नारदः—

बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ।
अनुज्ञातस्तु शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ॥ १७॥
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरङ्गमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य सन्निधौ ॥ १९

विश्वामित्रः—

यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।
तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालम् एतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गः प्रविमृश्यताम् ॥ २१

नारदः—

सुपर्णोऽथाब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ॥ २१॥

सुपर्णः—

प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयाऽऽसितुम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

॥ एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥

गालवानुगतेन गरुडेन ययातिं गत्वा गालववृत्तान्तकथनपूर्वकं धनयाचनम् ॥ १ ॥

नारदः—

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ॥ ॥

सुपर्णः—

निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना [1]वर्धितं तथा ।
यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १॥

धत्ते धारयते चेदम् एतस्मात् कारणाद्धनम् ।
तदेतत् त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २॥

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
मनुष्येभ्यस्समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यौ रक्ष्येते धनदेन च ।
एवं न शक्यते लब्धुम् अलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४॥

[2]ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ॥ ५

अर्थं [3]याचस्व राजानं कञ्चिद् राजर्षिवंशजम् ।
[4]अपीड्य राजा पौरान् हि यो नौ कुर्यात् कृतार्थिनौ ॥ ६

---

1 ख—शोषितं । ग—चैधितं । घ-ङ—चोदितं । मा—वेधितं ।
2. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति 3. घ-ङ—याचावहे विप्र
4. ग-ङ—धार्मिकं पृथिवीपालं । घ—अपीडय राजा दौराधं यो नौ ।
म—अपीडय राजा पौराधं यौ नौ ।

अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपस्सखा ।
अभिगच्छावहे तं वै यस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ७

ययातिर्नाम राजर्षिर् नाहुषस्सत्यविक्रमः ।
स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितस्स्वयम् ॥ ८

विभवश्चास्य सुमहान् आसीद्धनपतेरिव ।
[1]एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशोधय ॥ ९

नारदः—

तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत् क्षमम् ।
प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ १०

प्रतिगृह्य च [2]सत्कारैर् अर्घ्यपाद्यादिकं ददौ ।
पृष्टश्चागमने हेतुम् उवाच विनतासुतः ॥ ११

सुपर्णः—

अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ।
विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद् वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ १२

सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
तमाह भगवान् किं ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १३

असकृत् तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।

1. ख-च-ङ—नास्तीदमर्धम्।
2. ख-ग—सत्कारमर्घ्यादीन् भोजनाद्वरम्।
च-ङ-म-मा—सत्कारमर्घ्यादिं भोजनं परम्।

अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १४
[1]एकतश्श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।
अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १५
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १६
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद् भवन्तं शरणं गतः ॥ १७
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वाऽपवर्गं गुरवे चारिष्यति महत् तपः ॥ १८
तपसस्संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १९
यावन्ति रोमाणि हये भवन्तीह नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ २०
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे क्षीरमिवासक्तं भवत्वेतत् तथोपमम् ॥ २१

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

1. अ-क-ख-घ—श्लोकद्वयं नास्ति

॥ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

व्ययितवित्तेन ययातिना धनप्रतिनिधितया माधवीनामकस्वकन्यकासमर्पणम् ॥ १ ॥ गरुडेन समधिगततुरगाधिगमोपायं गालवमापृच्छ्य स्वगृहगमनम् ॥ २ ॥ गालवेन कन्यया सह हर्यश्वनामकनृपसमीपमुपेत्य शुल्कार्पणेन कन्याकलत्रीकरणकथनम् ॥ ३ ॥

नारदः—

एवमुक्तस्सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १

यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययाति[1]स्सूर्यसङ्काश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २

दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३

अतीत्य च नृपानन्यान् आदित्यकुलसम्भवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४

ययातिः—

अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।
अद्यायं पावितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयाऽनघ ॥ ५

वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।

1. अ-क-म-स्सर्वकाशीश. ब-ङ-मा—र्वत्सकाशीश. ख—र्धर्मविद्राजा.

न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६

न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
न चाशामस्य विप्रर्षेर् वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७

पुत्रीं दास्यामि यत् कार्यम् द्वयं सम्पादयिष्यति ।
अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८

नातः परं वैनतेय किञ्चित् पापिष्ठमुच्यते ।
यथाऽऽशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९

हताशो ह्यकृतार्थस्सन् हतसम्भावनो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिताम् ॥ १०

तस्माच्चतुर्णां वर्णानां स्थापयित्री सुता मम ।
माधवी नाम तार्क्ष्येयं सर्वधर्मप्रदायिनी ॥ ११

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११॥

सदा देवमनुष्याणाम् असुराणां च गालव ।
काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२॥

अस्याश्शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
किं पुनश्श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुश्शते ॥ १३॥

स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवीं सुताम् ।
दौहित्रपूतस्स्यामेष एष मे स्याद्वरः प्रभो ॥ १४॥

नारदः—

स तस्य वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणश्शंसितव्रतः ।
प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवस्सह पक्षिणा ॥ १५॥
पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १६
उपलब्धमिदं द्वारम् अश्वानामिति चाण्डजः ।
उक्त्वा गालवमापृच्छ्य जगाम भवनं प्रति ॥ १७
गते पतगराजे तु गालवस्सह कन्यया ।
चिन्तयानः क्षमं दाने राजानं शुल्कतोऽगमत् ॥ १८
सोऽगच्छन्मनसैक्ष्वाकं हर्यश्वं राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १९
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं प्रियद्विजम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ २०
तमुपागम्य विप्रस्स हर्यश्वं गालवोऽब्रवीत् ॥ २०॥

गालवः—

कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ।
इयं शुल्केन भार्यार्थे हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ॥ २१॥
[1]शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा सम्प्रधार्यताम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥
[अस्मिन्नध्याये २२ श्लोकाः]

---

1. ब—नास्तीदमर्धम्

।। त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ।।

हर्यश्वपृष्टेन गालवेन तं प्रति शुल्कनिवेदनम् ॥ १ ॥ हर्यश्वेन गालवं प्रति स्वस्याश्वशतद्वयवत्तया वरदाने सति एकापत्योत्पादनेन पुनः कन्याविसर्जनोक्तिः ॥ २॥ माधव्या गालवं प्रति स्वस्य प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते पुनः पुनः कन्यात्वसम्पादकविप्रवरप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥ हर्यश्वेन शुल्कदानेन तस्यां वसुमनोनामकपुत्रोत्पादनम् ॥ ४ ॥ हर्यश्वेन कालान्तरे समागताय गालवाय पुनर्माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ५ ॥ गालवेन कामतः पुनः कन्यात्वमुपगतया तया सह दिवोदाससमीपगमनम् ॥ ६ ॥

नारदः—

हर्यश्वस्त्वब्रवीद् वाक्यं विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घकालं विनिश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १

हर्यश्वः—

उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता हि पञ्चसु ॥ २

[1]श्रोण्यौ ललाटकक्ष्यौ च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः ॥ ३

स्वरस्सत्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।
पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तास्यनखानि च ॥ ४

[2]बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।

---

1. अ-क-म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति

बहुलक्षणसम्पन्ना बहुकल्याणधारिणी ॥ ५

समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ॥ ५॥

ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ६

गालवः—

एकतश्श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ च देहि मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ७

ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशानां योनिरायतलोचना ॥ ८

नारदः—

स तच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिरृषिसत्तमम् ॥ ९

हर्यश्वः—

द्वे मे शते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याश्शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ १०

सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान् कामं सम्पादयतु मे वरम् ॥ ११

नारदः—

एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११॥

माधवी—

मम दत्तो वरः कश्चित् केनचिद् ब्रह्मवादिना ।
प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वमिति प्रभो ॥ १२॥

[1]स त्वं ददस्व मां राज्ञे परिगृह्य हयोत्तमान् ॥ १३

नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १४

क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १५

नारदः—

एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्वं पृथिवीपालम् इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६

गालवः—

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १७

नारदः—

प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देशकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितम् ॥ १८

जातो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुसत्तमः ।
वसुप्रख्यो नरपतिस् स बभूव वसुप्रदः ॥ १९

अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसङ्गम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतमानसम् ॥ २०

गालवः—

जातो नृप सुतस्तेऽयं बालो भास्करसन्निभः ।

1. म—अर्धत्रयं नास्ति

कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ शुल्कार्थमपरं नृपम् ॥ २१

नारदः—

हर्यश्वस्सत्यवचने स्थितस्स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वाद्धयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २२

माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २३

त्वय्येव तावत् तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान् द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[अस्मिन्नध्याये २४ श्लोकाः]

॥ चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥

गालवेन दिवोदासं प्रति स्वागमनकारणकथनम् ॥ १ ॥ तेन स्वस्याश्वशतद्वयवत्त्वेन एकपुत्रोत्पादनकथनम् ॥ २ ॥ तथा शुल्कदानेन तस्यां प्रतर्दनाख्यसुतमुत्पाद्य कालान्तरागताय गालवाय माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ३ ॥

गालवः—

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १

तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकस्संयमे युक्तस् सत्ये चैव जनेश्वरः ॥ २

नारदः—

तमुपागम्य स मुनिर् न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थे तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३

दिवोदासः—

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थश् श्रुत्वैव द्विजसत्तम ॥ ४

एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।
मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५

स एव विभवोऽस्माकम् अश्वानामपि गालव ।
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारदः—

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वां च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७

रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर् यथा शच्यां च वासवः ॥ ८

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चर्य्या धनेश्वरः ॥ ९

यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।

यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यस्सन्ध्यया यथा ॥ ११

अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान् यथा ।
[1]यथा भृगुः पुलोमायाम् अदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२

रेणुकायां यथर्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३

यथा भूम्यां भूमिपतिर् उर्वश्यां च पुरूरवाः ।
दधीचिस्सत्यधृत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४

शकुन्तलायां दुष्यन्तो धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः ।
दमयन्त्यां नळश्चैव सत्यवत्यां च भार्गवः ॥ १५

जरत्कारुर्जरत्कार्वां [2]रत्यां च मदनो यथा ।
[3]मेनकायां यथोर्णायुस् तुम्बुरुश्चैव रम्भया ॥ १६

वासुकिश्शतशीर्षायां कुमार्यां च धनञ्जयः ।
[4]वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ॥ १७

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति
2 अ-क-ख-ग-घ-म-मा—पुलहश्च पतिव्रताम् ।
3. ङ—पुलहश्च भरद्वाज्यां धृत्यां धर्मश्च शाश्वतः । [अधिकः पाठः]
4. ङ—इदमर्धं नास्ति

माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १८

अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः ।
समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १९

गालवः—

निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ २०

नारदः—

दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
कन्यां निर्यातयामास स्थितस्सत्ये महीपतिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥
[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

॥ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥

गालवेन पुनः कन्यात्वमुपगतया माधव्या सह उशीनरनृपं गत्वा स्वागमनकारणकथनम् ॥ १ ॥ तेनाप्यश्वशतद्वयदानेन माधव्यां शिबिनामकतनयोत्पादनम् ॥ २ ॥ कालान्तरे उशीनरान्माधवीमादाय गच्छतो गालवस्य मध्येमार्गं गरुडेन समागमः ॥ ३ ॥

नारदः—

तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रम् अन्वयात् सत्यसङ्गरा ॥ १

गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचा[1]थ गत्वा तु भूपते सत्यविक्रमम् ॥ २॥

गालवः—

इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ।
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ॥ ३॥
सोमार्कप्रतिसङ्काशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतश्श्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुश्शतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न हयैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज [2]क्रियतामविचारितम् ॥ ६
अनपत्योऽसि राजर्षे सुतौ जनय पार्थिव ।
पितॄन् पुत्रप्लवेन त्वम् आत्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८

नारदः—

एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९

1. ङ—भिसङ्गम्य।
2. ङ-म-मा—क्रियतां मा विचारणा।

उशीनरः—

श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान् ब्रह्मन् प्रवणं हि मनो मम ॥ १०

शते द्वे तु मयाऽश्वानाम् ईदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
[1]द्विज पुत्रगतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२

मूल्येनापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।
पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३

कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
न स धर्मेण धर्मात्मन् युज्यते यशसाऽपि च ॥ १४

सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान् मम ।
कुमारीं देवगर्भाभाम् एकपुत्रभवाय मे ॥ १५

नारदः—

तथा तु बहुकल्याणम् उक्तवन्तं नराधिपम् ।
उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६

उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।

---

1. अ-क — नास्तीदमर्धम्

उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८
हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९
ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
शिबिर्नाम्नाऽतिविख्यातो यस्स पार्थिवसत्तमः ॥ २०
उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य ताम् ।
कन्यां [1]प्रायाच्च तं राजन् दृष्टवान् विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]

॥ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥

गालवेन गरुडं प्रत्यश्वानां शतद्वयन्यूनताकथनम् ॥ १॥ गरुडेन तस्य दुर्लभत्वकथनपूर्वकं तत्प्रतिनिधितया माधव्या एव दानकथनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेण गालवदत्तायां माधव्यां अष्टकाख्यपुत्रमुत्पाद्य तस्याः पुनर्गालवे प्रत्यर्पणम् ॥ ३ ॥ गालवेन पुनर्ययातये माधवीप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

नारदः—
गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ॥

सुपर्णः—
दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १

1. ग—प्रायाच्छतं । अ-क-ख—प्रयातस्तां । मा—प्रायच्छतं ।

नारदः—

गालवस्तु वचश्श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।
चतुर्भागावशिष्टं तम् आचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २

सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ॥ २॥

सुपर्णः—

प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैष सम्पत्स्यते तव ॥ ३

पुरा हि कन्याकुब्जे वै गाधेस्सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थे वरयन् कन्याम् ऋचीकस्तेन भाषितः ॥ ४

[1]एकतश्श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन् दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५

ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाँल्लब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ॥ ६

इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्तदा ॥ ७

अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि सन्तारे हृतान्यासन्नितस्ततः ॥ ८

एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८॥

इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन् षड्भिरश्वशतैस्सह ॥ ९॥

1. म—अर्धत्रयं नास्ति

ततोऽसि गतसम्मोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ १०

नारदः—

गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११

गालवः—

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।
शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तमम् ॥ १३
पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखम् ॥ १४

नारदः—

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
कन्यां च तां वरारोहाम् इदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५

विश्वामित्रः—

किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
पुत्रा ममैव चत्वारो भवेरन् कुलभावनाः ॥ १६
प्रतिगृह्णामि ते कन्याम् एकपुत्रफलाय वै ।
अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १७

नारदः—

स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १८

जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महामुनिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैर् अश्वैस्तैस्समयोजयत् ॥ १९
अथाष्टकः पुरं प्रायात् तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ २०
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाऽभिप्रणीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २१

गालवः—

जातो दानपतिः पुत्रस् त्वया शूरस्तथाऽपरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथाऽपरः ॥ २२
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
[1]चत्वारश्चैव राजानस् तथाऽहंच सुमध्यमे ॥ २३

वैशम्पायनः—

[2]नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
पूजयामासुरत्यर्थं सर्वज्ञं नारदं तदा ॥ २४

नारदः—

गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

---

1. ख-घ-ङ-मा—भर्तारश्चैव । 2. ख-घ-ङ—नास्त्ययं श्लोकः

॥ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥

ययातिना माधव्याः गङ्गायमुनासङ्गमदेशे स्वयंवरोद्घोषणेन यक्षगन्धर्वादीनां तत्रागमनम् ॥ १ ॥ माधव्या तु सर्ववरानतिक्रम्य वनमध्ये तपश्चरणम् ॥ २ ॥ कालान्तरे स्वर्गं गतस्य ययातेः बहुवर्षसहस्रावसाने सदसि देवर्ष्याद्यवमाननेन सद्यस्तेजोहानिः ॥ ३ ॥

नारदः—

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामस्स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायामुनसङ्गमे ॥ १

गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।
पूरुर्यदुश्च भगिनीम् आश्रमे पर्यधावताम् ॥ २

नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
[1]शैलद्रुमवनौकानाम् आसीत् तत्र समागमः ॥ ३

नानापुरुषदेश्यानाम् ईश्वरैश्च समाकुलम् ।
ऋषिभिश्च महाभागैस् समन्तादावृतं वनम् ॥ ४

निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान् वरं वृतवती वनम् ॥ ५

अवतीर्य रथात् कन्या नमस्कृत्य च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६

1. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति

उपवासैश्च विविधैर् दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७

वैडूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती [1]श्लक्ष्णशष्पाणि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८

[2]स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि [3]शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९

वनेष्वमृतकल्पेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।
दवाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०

चरन्ती हरिणैस्सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११

ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुर् युयुजे कालधर्मणा ॥ १२

पूरुर्यदुश्च द्वौ वंशे वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोको परलोके च नाहुषः ॥ १३

---

1. मा—तृणमुख्यानि ।　　म—श्लक्ष्णमुख्यानि ।
ग—शष्पमुख्यानि स्निग्धानि ।
घ-ङ—शष्पमुख्यानि शीतानि विविधानि च ।
ख—बिल्वमुख्यानि तिक्तानि कटुकानि च ।

2. घ-ङ—नास्त्ययं श्लोकः ।　　3 ख-ग-म-मा—लघूनि च ।

[1]महीपते नरपतिर् ययातिस्स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिस् स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४

अथ वर्षसहस्रान्ते काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयस्सु महर्षिषु ॥ १५

अवमेने नरान् सर्वान् देवान् ऋषिगणांस्तथा ।
ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६

ततस्तं बुबुधे देवश् शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयस्सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७

विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ॥ १७॥

कोऽन्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ।
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वाऽनेन तपश्चितम् । १८॥

[2]कथं विज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९

एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०

विमानपालाश्शतशस् स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्टा आसनपालाश्च न जानीम इति ब्रुवन् ॥ २१

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति

सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना [1]नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजाश्चाभवत् तदा ॥ २२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

[अस्मिन्नध्याये २२ श्लोकाः]

॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥

ययातिं प्रति इन्द्रदूतेन पतेत्युक्तिः ॥ १ ॥ ययातेः सत्सु पतेयमिति स्वप्रार्थितेन्द्रवरेण नैमिशे यजतां स्वदौहित्राणां मध्ये भुवं प्रति पतनम् ॥ २ ॥ ययातिना तैः प्रदित्सितसुकृतफलप्रतिग्रहानभिरोचनम् ॥ ३ ॥ तत्रागतया माधव्या तेषां तद्दौहित्रतामभिधाय ययातये तेभ्यः सुकृतफलप्रदापनपूर्वकं स्वसुकृतफलार्धदानम् ॥ ४ ॥ गालवेन स्वतपोष्टमांशफलदानम् ॥ ५ ॥

नारदः—

अथ प्रचलितस्स्थानाद् आसनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितश्शोकवह्निना ॥ १

म्लानस्रग् भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमकुटाङ्गदः ।
विघूर्णस्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २

अदृश्यमानस्तान् पश्यन् अपश्यंश्च पुनःपुनः ।

1. ग-च-ङ-म-मा—ययातिं नृपतिं प्रति ।

शून्यश्शून्येन मनसा प्रापतत् स महीतलम् ॥ ३

किं मया मनसा ध्यातम् अशुभं स्वर्गदूषणम् ।
येनाहं चालितस्स्थानाद् इति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४

ते तु तत्रैव राजानस् सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं स्वर्गतश्च्युतम् ॥ ५

अथैत्य पुरुषः कश्चित् क्षीणपुण्यं निपातिता ।
ययातिमब्रवीद्राजन् देवराजस्य शासनात् ॥ ६

अतीव मदमत्तस्त्वं न कश्चिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टस्स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ॥ ७

न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७॥

पतेयं सत्स्विति वचस् त्रिरुक्त्वा नहुषात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८॥

एतस्मिन्नेव काले तु नैमिशे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत नृपस् तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९॥

प्रतर्दनो वसुमनाश् शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०॥

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपाजिघ्रन् वै निपपात महीं प्रति ॥ ११॥

भूमौ स्वर्गे च सम्बद्धां नदीं धूम[1]मयीमिव ।
[2]गङ्गां गामिव गच्छन्तीम् आलम्ब्य जगतीपतिः ॥　१२॥

श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु [3]प्रियबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः ॥　१३॥

चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर् ययातिः पुण्यसङ्क्षये ॥　१४॥

तमाहुः पार्थिवास्सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया ॥　१५

राजानः—

[4]को भवान् कस्य वा बन्धुर् देशस्य नगरस्य वा ।
यक्षो [5]वाऽप्यथवा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ॥　१६
न हि मानुषरूपोऽसि को वाऽर्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥　१६॥

ययातिः—

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन् भवत्सु पतितस्ततः ॥　१७॥

राजानः—

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।
सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥　१८॥

---

1. ङ-म-मा—मयीं नृपः ।　2. ख-घ-ङ-मा—स गङ्गामिव ।
3. म—प्रीत ।　अ-क-ख-ग-घ-ङ—प्रति ।　4. म—अर्धसयं नास्ति
5. मा—विद्याधरो देवो ।

ययातिः—

नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९॥

नारदः—

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।
माधवीं प्रेक्ष्य राजानस् त्वभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०॥

राजानः—

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मश्शासनं तव ।
आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१॥

नारदः—

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।
पितरं समुपागच्छद् ययातिं सा ववन्द च ॥ २२॥

दृष्ट्वा मूर्धनि तान् पुत्रांस् तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ २३

माधवी—

दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।
इमे त्वां तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरातनम् ॥ २४

अहं ते दुहिता राजन् माधवी मृगचारिणी ।
मयाऽप्युपचितो धर्मस् ततोऽर्धं प्रतिगृह्यताम् ॥ २५

यस्माद्राजन् नरास्सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २६

नारदः—

ततस्ते पार्थिवास्सर्वे शिरसा जननीं तदा ।
अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ २७

उच्चैरनुपमैस्स्निग्धैस् स्वरैरापूर्य मेदिनीम् ।
मातामहं नृपतयस् तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २८

राजानः—

[1]राजधर्मगुणोपेतास् सत्यधर्मपरायणाः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ २९

नारदः—

अथाकस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ॥ २९॥

गालवः—

तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥
[अस्मिन्नध्याये ३० श्लोकाः]

1. अ-क-म—अर्धद्वयं नास्ति

॥ नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥

स्वदौहित्रादिदत्तपुण्यफलप्रभावेण पुनर्ययातेः स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

नारदः—

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुङ्गवैः ।
[1]ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
[2]समारुरोह नृपतिर् अस्पृशन् वसुधातलम् ॥ १॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत् पदा ॥ २॥
ततो वसुमनाः पूर्वम् उच्चैरुच्चारयन् वचः ।
ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३॥

वसुमनाः—

प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४॥
[3]यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५॥

नारदः—

ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाचं क्षत्रियपुङ्गवः ॥ ६

---

1. म-मा—इदमर्धं नास्ति 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. अ-क—नास्त्ययं श्लोकः।

प्रतर्दनः—

यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ।
प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रवंशोद्भवं यशः ॥ ७

वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ।
[1]यथा धर्मे रतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ ८

नारदः—

[2]शिबिरौशीनरो धीमान् उवाच मधुरां गिरम् ॥ ८॥

शिबिः—

यथा बालेषु नारीषु वैवाह्येषु तथैव च ।
सङ्करेषु निपातेषु तथा च व्यसनेषु च ॥ ९॥
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजकर्मसुखानि च ।
त्यजेयं न त्वहं सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११

यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन मे यमः ।
प्रीत[3]श्शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज ॥ १२

नारदः—

अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
अनेकशतयज्वानं वचनं प्राह धर्मवित् ॥ १३

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति 2. मा—इतः अर्धचतुष्टयं नास्ति
3. म-मा—श्शक्रश्च सत्येन ।

अष्टकः—

शतशः पुण्डरीका मे गोसवा रचिताः प्रभो ।
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १४

न मे रत्नानि न धनं न तथाऽन्ये परिच्छदाः ।
क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १५

नारदः—

यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।
तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १६

एवं सर्वे समस्तैस्ते राजानस्सुकृतैस्तदा ।
ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १७

दौहित्रास्स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
चतुर्षु राजवंशेषु सम्भूताः कुलवर्धनाः ॥ १८

मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १८॥

राजानः—

राजधर्मगुणोपेतास् सत्यधर्मगुणान्विताः ।
दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पार्थिव ॥ १९॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

[अस्मिन्नध्याये १९॥ श्लोकाः]

॥ दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

स्वर्गे ययातिप्रश्नानुरोधेन पितामहेन तत्पतनकारणकथनम् ॥ १ ॥ नारदेन ययात्युपाख्यानोपसंहारपूर्वकं दुर्योधनं प्रति गालवययातिदृष्टान्त-प्रदर्शनेन निर्बन्धाभिमानत्यागपूर्वकं पाण्डवैः सन्धिकरणविधानम् ॥ २ ॥

नारदः—

सद्भिरारोपितस्स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान् ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १

अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना च सुगन्धिना ॥ २

अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिस्स्वैरुपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३

उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिस्स्वनैः ॥ ४

अभिष्टुतश्च विविधैर् देवराजर्षिचारणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५

प्राप्तस्स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६

ब्रह्मा—

चतुष्पादस्त्वया धर्मश् चितो लौक्येन कर्मणा ।

अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ॥ ७

पुनस्त्वयैव राजर्षे [1]स्वकृतेन विघातितम् ।
आवृतं तमसा चेतस् सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ॥ ८

येन त्वां नाभिजानन्ति ततो ज्ञात्वाऽसि पातितः ।
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस् तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९

स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यम् उत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ १०

ययातिः—

भगवन् संशयो मेऽस्ति कश्चित् तं भेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ ११

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
[2]अनेकक्रतुदानौघैर् यन्मयोपार्जितं फलम् ॥ १२

कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन् वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान् मम निर्मितान् ॥ १३
कथं नु मम तत् सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ॥ १३॥

ब्रह्मा—

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर् यत् त्वयोपार्जितं फलम् ॥ १४॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—स्वकृतेनैव कर्मणा ।
2. अ—अर्धपञ्चकं नास्ति

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतस्स्वर्गवासिभिः ॥ १५॥
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शाठ्येन न मायाभिर् लोको भवति शाश्वतः ॥ १६॥
नावमान्यास्त्वया राजन्नधमोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति शमः क्वचित् ॥ १७॥
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास् तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १८॥

नारदः—

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।
निर्बन्धतातिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९॥
श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
न कर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयावहः ॥ २०॥
तस्मात् त्वमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।
सन्धत्स्व पाण्डवै[1]र्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २१॥
[2]स भवान् सुहृदां पथ्यं वचो गृह्णातु माऽनृतम् ।
समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ॥ २२॥

ददाति यत् पार्थिव यत् करोति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

---

1. म—र्वीरैस् । 2. अ-क-ख-म-मा—अर्धद्वयं नास्ति

न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो
नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २३॥
इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं
बहुश्रुतानां गतरोषरागिणाम् ।
समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधावतां
त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्नुते ॥ २४॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
[अस्मिन्नध्याये २४॥ श्लोकाः]

॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनानुनयप्रार्थना ॥ १ ॥ श्रीकृष्णेन दुर्योधनानुनयः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—
भगवन्नेवमेवैतद् यथा वदसि नारद ।
इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १
वैशम्पायनः
[1]एवमुक्त्वा ततः कृष्णम् अभ्यभाषत भारत ॥ १
धृतराष्ट्रः—
स्वर्ग्यं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ।

---

1. ब-ङ—इतः सार्धः श्लोको नास्ति

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ॥ २॥

[1]न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ॥ ३

[2]अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ।
अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ॥ ४

[3]न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ॥ ४॥

गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।
अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ॥ ५॥

स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।
अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ॥ ६॥

सुहृत्कार्यं तु सुमहत् कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ७

वैशम्पायनः—

ततोऽभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणम् ।
अब्रवीन्मधुरां वाचं सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८

श्रीभगवान्—

दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।
समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ९

महाप्राज्ञकुले जातस् साध्वेतत् कर्तुमर्हसि ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नस् सर्वैस्समुदितो गुणैः ॥ १०

---

1. अ-ख-ग-घ-ङ-म-मा—इदमर्धं नास्ति
2. घ—तथाऽब्रवीद्वासुदेवं धृतराष्ट्रो जनेश्वरम् । [अधिकः पाठः]
3. ख-घ-ङ-म-मा—कोशेषु सार्धश्लोकद्वयं न दृश्यते ।

दौष्कुलेया [1]दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
त एतदीदृशं कुर्युर् यथा त्वं तात [2]वर्तसे ॥ ११

धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन् प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ १२
विपरीता त्वियं वृत्तिर् असकृल्लक्ष्यते त्वयि ॥ १२॥

अनर्थश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ।
अनेकशस्त्वान्निमित्तम् अयशस्यं च भारत ॥ १३॥

तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ।
भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परन्तप ॥ १४॥
अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १५

प्राज्ञैश्शूरैर्महोत्साहैर् आत्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
सन्धत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १६

तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १७

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य सञ्जयस्य विविंशतेः ॥ १८

ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परन्तप ।
शमे शर्म भवेत् तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९

---

1. ग—दुराचारा । म—महात्मानो ।
2. अ-क-ख-ग-घ—मन्यसे ।

ह्रीमानसि कुले जातश् श्रुतवानानृशंस्यवान् ।
तिष्ठ तात पितुश्शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ २०

एतच्छ्रेयो हि तन्मन्ये पिता यच्छास्ति भारत ।
उत्तमापद्गतः पूर्वं पितुस्स्मरसि शासनम् ॥ २१

रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैस्सह सङ्गमः ।
सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत् तुभ्यं तात रोचताम् ॥ २२

श्रुत्वा यस्सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
विपाकान्ते [1]दहत्येनं किम्पाकमिव भक्षितम् ॥ २३

यस्तु निश्श्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात् तापेन युज्यते ॥ २४

यस्तु निश्श्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २५

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विषतां [2]वशमेति सः ॥ २६

सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २७

मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान् निषेवते ।
स घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २८

---

1. ख-च-ङ-म—हिनस्त्येनं ।　　2. ग-च-ङ—वशमेष्यति ।

योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् ।
परान् वृणीते स्वान् द्वेष्टि [1]तं गौस्त्यजति भारत ॥ २९

स त्वं विरुद्ध्य तैर्वीरैर् अन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ ३०

को हि शक्रसमान् ज्ञातीन् अतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत् त्वदन्यो भुवि मानवः ॥ ३१

जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।
न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ ३२

मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यङ् महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३३

त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
[2]स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३४

त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानाम् आरम्भो भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासम्भवे नराः ॥ ३५

पृथक् च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३६

इन्द्रियैः [3]प्राकृतो लोभाद् धर्मं विप्रजहाति यः ।

---

1. ख-ग-ङ—भूस्तं शपति । घ—श्रीस्तं शपति । म-मा—भूतं शपति । 2. ङ—अर्धद्वयं नास्ति

3. ग-घ-ङ-म-मा—प्रसृतो बालो धर्मं विप्रजहाति सः ।

कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३७

कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वाऽपि कदाचन ॥ ३८

उपायं धर्ममेवाहुस् त्रिवर्गस्य विशाम्पते ।
लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३९

स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ४०

आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यस्सम्यग् वर्तमानेषु [1]मिथ्या राजन् प्रवर्तते ॥ ४१

[2]अमित्रो नातिकर्तव्यः नातिदेयः कदाचन ।
[3]जीवितं ह्यपि दुःखार्तास् सन्त्यजन्ति कदाचन ॥ ४२

न सम्पन्नस्य मतिं छिन्द्याद् यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ ४२॥

अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ४३

त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
अप्यन्यं प्राकृतं कञ्चित् किमु तान् पाण्डवर्षभान् ॥ ४४

अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिद्बुध्यते नरः ।

1. म-मा—स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ।
2. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति
3. अ-क-ख-ग-घ-म-मा—इदमर्धं नास्ति

छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४५
श्रेयस्ते [1]दुर्जनात् तात पाण्डवैस्सह सङ्गतम् ॥ ४५॥

[2]तैर्हि सम्प्रीयमाणस्त्वं परान् कामानवाप्स्यसि ।
पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम ॥ ४६॥

पाण्डवान् पृष्ठतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ।
दुश्शासने दुर्विषहे कर्णेऽथापि च सौबले ॥ ४७॥

एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ।
न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४८॥

विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान् प्रति भारत ।
न हीमे सर्वराजानः पर्याप्तास्सहितास्त्वया ॥ ४९॥

क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ।
इदं सन्निहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ॥ ५०॥

अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चापि तथा कृपः ।
भूरिश्रवास्सौमदत्तिर् अश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ५१॥
अशक्तास्सर्वं एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ॥ ५२

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धस् सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर् मा युद्धे चेत आदधाः ॥ ५३

1. ख-ङ—दुर्जयैस्तात।
2. ख-घ-ङ—तैस्सह प्रीयमाणस्तु सर्वान् कामानवाप्स्यसि।

दृश्यतां वा पुमान् कश्चित् समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ५४

किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात् पुमानेकस्स दृश्यताम् ॥ ५५

यस्स देवान् सगन्धर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्तं युद्ध्येत मानवः ॥ ५६

तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५७

तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५८

अद्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तम् अपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ ५९

बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत् त्रिदिवाद्देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ६०

पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातॄन् ज्ञातीन् सम्बन्धिबान्धवान् ।
त्वत्कृते न विनश्येयुर् इमे भरतसत्तमाः ॥ ६१

अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ६२

त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।

महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ६३

मा तात श्रियमायान्तीम् अवमंस्थास्समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६४

पाण्डवै[1]स्संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
सम्प्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

[अस्मिन्नध्याये ६५ श्लोकाः]

॥ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मद्रोणाभ्यां दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवचनादरणविधानम् ॥ १ ॥ तथा धृतराष्ट्रेणापि दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यप्रत्याख्याने अनर्थप्राप्तिकथनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

ततश्शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनमरिन्दमम् ।
केशवस्य वचश्श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १

भीष्मः—

कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।

---

1. ङ—स्सङ्गमं कृत्वा ।

अन्वपद्यस्व तत् तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २

अकृत्वा वचनं तस्य केशवस्य महात्मनः ।

श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३

धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुर् आह त्वां तात केशवः ।

तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन् नीनशः प्रजाः ॥ ४

[1]ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ।

जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद् भ्रंशयिष्यसि ॥ ५

आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृबान्धवम् ।

[2]अहमित्यनया बुद्ध्या जीविताद् भ्रंशयिष्यसि ॥ ६

अतिक्रामन् केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।

पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७

मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ॥ ७॥

मातरं पितरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददाः ॥ ८

वैशम्पायनः—

अथ द्रोणोऽब्रवीत् तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।

अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९

द्रोणः—

धर्मार्थयुक्तं वचनम् आह त्वां तात केशवः ।

---

1. ङ-म-मा—इमां श्रियं प्रज्वलितां ।
2. ग-ङ—सह मित्रमसद्बुद्ध्या । च—अहमित्रमसद्बुद्ध्या? ।
म—सहपुत्रमसद्बुद्ध्या । मा—सहमित्रमसम्बुद्ध्या ।

तथा भीष्मश्शान्तनवस् तज्जुषस्व नराधिप ॥ १०

प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व नराधिप ॥ ११

अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।
[1]मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परन्तप ॥ १२

माधवं बुद्धिमोहेन माऽवमंस्थाः परन्तप ।
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ॥ १३
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यन्ति संयुगे ॥ १३॥

मा [2]नीनशः प्रजास्सर्वाः पुत्रान् भ्रातृंस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४॥

एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात् तप्स्यसि भारत ॥ १५॥

यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुस्सहः ॥ १६॥
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ॥ १७

एतत् ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १८

---

1. अ-क-ख—इदमर्धं नास्ति
2. ग—कुरूञ्जहि नस्सर्वान्। घ-ङ—कुरूञ्जहि तान् सर्वान्।
म—कुरूननयन् सर्वान्। मा—कुरूञ्जीघनस्सर्वान् पुत्रान्।

वैशम्पायनः—

तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १९

विदुरः—

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ॥
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ २०

यावनाथौ भविष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवाण्डजौ ॥ २१

भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २२

वैशम्पायनः—

अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
[1]आसीनं भ्रातृभिस्सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २३

धृतराष्ट्रः—

दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २४

अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामस्सर्वराजसु ॥ २५

सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरम् ॥

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति

चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयम् ॥ २६

वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व सङ्गतिम् ।
कालप्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २७

शमं चेद्याचमानं त्वां प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तस्यास्ति पराभवः ॥ २८

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
[अस्मिन्नध्याये २८ श्लोकः]

॥ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

पुनर्भीष्मद्रोणाभ्यां दुर्योधनं प्रति परेषां युद्धसन्नाहात् पूर्वमेव तैस्सह शमविधानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

धृतराष्ट्रवचश्श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समेत्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यम् ऊचतुश्शासनातिगम् ॥ १

भीष्मद्रोणौ—

यावत् कृष्णावसन्नद्धौ यावत् तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्धौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विषद्बलम् ॥ २

यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धस् सेनां तव युधिष्ठिरः ।

ह्रीनिषेवो महेष्वासस् तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३

यावन्न दृश्यते पार्थस् स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस् तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४

[1]यावन्न चरते मार्गान् पृतनामभिहर्षयन् ।
भीमसेनो गदापाणिस् तावत् संशाम्य पाण्डवैः ॥ ५

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ।
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ॥ ६
कालेन परिपक्कानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६॥

[2]नकुलस्सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालिश्च दंशिताः ॥ ७॥

यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस् तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८॥

यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास् तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९॥

चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरस्सु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०॥

कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर् दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११॥

---

1. ङ—अर्धपञ्चकं नास्ति 2. अ-क-ष—श्लोकद्वयं नास्ति

अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।
पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो महामतिः ॥ १२॥

ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणम् ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३॥

रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४॥

सालस्कन्धो महाबाहुस् त्वां सुजातो वृकोदरः ।
साम्नाऽभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५॥

अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान् समुपाघ्राय प्रेम्णाऽभिवद पार्थिव ॥ १६॥

दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर् भ्रातृभिस्सह सङ्गतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७॥

घुष्यतां राजधानीषु सर्वसम्पन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

[अस्मिन्नध्याये १८॥ श्लोकाः]

॥ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन श्रीकृष्णं प्रति स्वस्मिन्नपराधलेशोऽपि नास्तीति कथनम् ॥ १ ॥ भीष्मादिरक्षितस्य स्वस्याजय्यत्वकथनपूर्वकं युद्धे निधनसम्भवेऽपि पाण्डवेभ्यः सूच्यग्रपरिमितभूमेरप्यप्रदानवचनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यं हेतुमत् कुरुसंसदि ।
प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १

दुर्योधनः—

प्रसमीक्ष्य भवानेतद् वक्तुमर्हति केशव ।
मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २

भक्तिवादेन पार्थानाम् अकस्मान्मधुसूदन ।
भवान् गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३

भवान् क्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कञ्चन पार्थिवम् ॥ ४

न चाहं लक्षये कञ्चिद् व्यभिचारमिहात्मनः ।
अथ सर्वे भवन्तो मां [1]विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५

न चाहं काञ्चिदत्यर्थम् अपराधमरिन्दम ।
विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६

---

1. ख-ग—विगर्हन्ते । घ-ङ-म-मा—विभजन्ति ।

प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताश्शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
यत् पुनर्द्रविणं किञ्चित् तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत् तदा मधुसूदन ॥ ८
अपराधो न चास्माकं यत् ते ह्यक्षपराजिताः ।
अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
केन वाऽप्यवमानेन विरुद्ध्यन्त्यरिभिस्सह ।
अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रभ्रष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन् वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवास्सृञ्जयैस्सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नश्शत्रुनिबर्हण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणास् सकर्णा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे ।
अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामस्स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।

यच्छयीमहि सङ्ग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६

ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे।
अप्रणम्यैव शत्रूणां नातस्तप्स्यन्ति माधव ॥ १७

कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
[1]भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्य चित् ॥ १८

[2]उद्यच्छेदेव न नमेद् उद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९

इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद् ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०

अचिन्तयन् कञ्चिदन्यं यावज्जीवं तथा चरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१

राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२

यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।
न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम भारत ॥ २३
अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ॥ २३॥

अज्ञानाद्वा भयाद्वाऽपि मयि बाले जनार्दन ।

---

1. ग-घ-ङ-म-मा—भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा ।
2. घ—नास्तीदमर्धम् ।   ङ—नास्त्ययं श्लोकः ।

न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन ॥ २४॥

म्रियमाणे महाबाहो मयि सम्प्रति केशव ॥ २५

यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या [1]विद्ध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
[अस्मिन्नध्याये २६ श्लोकाः]

॥ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन दुर्योधनं प्रति सगर्हणं पाण्डवेषु तत्कृतापनयानुस्मारणम् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्य पाण्डवैरसन्धाने कौरवैर्बन्धनपूर्वकं पाण्डवेभ्यः स्वसमर्पणप्रतिपादकदुश्शासनवचनश्रवणजकोपात् सभातो निर्गमनम् ॥ २ ॥ कृष्णेन धृतराष्ट्रं प्रति कुलस्यार्थे दुर्योधनपरित्यागविधानम् ॥ ३ ॥ तथा सदृष्टान्तप्रदर्शनं दुर्योधनस्य बन्धनपूर्वकं पाण्डवेभ्यः समर्पणविधानम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायनः—

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ १

श्रीभगवान्—

लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।

1. ङ—भिन्द्यादग्रैर्जनार्दन। म-मा—भिद्येदग्रे जनार्दन।

स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत् सर्वं निबोध त्वं नराधिप ॥ ३
श्रिया सन्तप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसस्साधुसम्मताः ।
तथा न्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेनाजिह्मचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।
असमीक्ष्य सदाचारान् सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिदारान् वै विप्रकर्तुं तथाऽर्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसम्पन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुरवस्सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुश्शासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परन्तपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कस्साधुश् चरेदेवमसाम्प्रतम् ॥ ११

नृशंसानामनार्याणां तथा परुषभाषणम् ।
कर्णदुश्शासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२

सह मात्रा प्रदग्धुं तान् बालकान् वारणावते ।
आस्थितः परमो यत्नो न समृद्धं च तत् तव ॥ १३

ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४

विषेण बन्धैस्सर्पैश्च घातिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत् तव ॥ १५

[1]एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हसि पापकृत् ।
स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपांसन ॥ १६

एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तस्सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १७

[2]यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
तच्च पाप प्रजातोऽसि भ्रष्टैश्वर्यो निपातितः ॥ १८

कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यस्सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १९

मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ २०

---

1. अ-क-ख-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति 2. म-मा—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।

शमे हि सुमहाँल्लाभस् तव पार्थस्य चोभयोः ।
[1]न च रोचयसे राजन् किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ २१
न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २२

वैशम्पायनः—

एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
दुश्शासन इदं वाक्यम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २३

दुश्शासनः—

न चेत् सन्धास्यसे राजन् स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
बद्ध्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २४
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान् मनुजर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २५

वैशम्पायनः

भ्रातुरेतद्वचश्श्रुत्वा धार्तराष्ट्रस्सुयोधनः ।
क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २६
विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २७
सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।
अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २८

---

1. घ-ङ-म-मा—तव ते न रोचते ।

ते प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
अनुजग्मुस्सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २९

सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिस्सह ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मश्शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ३०

भीष्मः—

धर्मार्थावभिसन्त्यज्य संरम्भं [1]योऽनुमन्यते ।
[2]हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ ३१

दुरात्मा राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३२

कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
सर्वे ह्यनुसृता मोहात् पार्थिवास्सह मन्त्रिभिः ॥ ३३

वैशम्पायनः

भीष्मस्याथ वचश्श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् अभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३४

श्रीभगवान्—

सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।
[3]प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छन्ति यन्नृपम् ॥ ३५

---

1. ग—ऽनुवर्तते । घ-ङ—ऽनुपद्यते ।
2. ग-घ-ङ—शोचन्ति ।
3. मा—विसृज्य मन्दमैश्वर्ये । ग-घ—विसृज्य चेदमैश्वर्यं ।
ङ-म—प्रसृज्य मदमैश्वर्ये ।

तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरिन्दमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस् तत् सर्वं शृणुतानघाः ॥ ३६
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३७
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशं गतः ॥ ३८
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तस्स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३९
आहुकः पुनरस्माभिर् ज्ञातिभिश्चाभिसत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ४०
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
सम्भूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ४१
अपि चाप्यवदद्राजन् परमेष्ठी प्रजापतिः ।
व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४२
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्तु तदा देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४३

प्रजापतिः—

पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैस्सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४४
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।

[1]अस्मिन् युद्धे सुसंयत्ता भविष्यन्ति परस्परम् ॥ ४५

[2]वर्तमानं जगत् सर्वं मुहूर्तान्न भविष्यति ।
अस्य नाशेन महतो लोकस्य च परन्तप ॥ ४६

श्रीभगवान्—

इति मत्वाऽब्रवीद्धर्मं परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ४६॥

प्रजापतिः—

वरुणाय प्रयच्छैतान् बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४७

श्रीभगवान्—

[3]एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान् बद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४८

तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणस्सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४९

तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौबलम् ।
बद्धा दुश्शासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ५०

त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ५१

राजन् दुर्योधनं बद्धा ततस्संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५२ श्लोकाः]

---

1. अ-क—सुसङ्क्रुद्धा हनिष्यन्ति ।
2. अ-क-ख-म-मा-अर्धद्वयं नास्ति 3. अ-क-म-श्लोकोऽयं न दृश्यते ।

॥ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

विदुरेण धृतराष्ट्राज्ञया गान्धार्याः सभां प्रत्यानयनम् ॥ १ ॥ गान्धार्या दुर्योधनं पुनः सभामानाय्य तं प्रति नीतिकथनपूर्वकं पाण्डवैः सह शमविधानम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

कृष्णस्य तु वचश्श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १

धृतराष्ट्रः—

गच्छ तात महाप्राज्ञ गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धम् अनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २

यदि सा न दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस् तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३

[1]अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुस्सहायस्य समक्षं ब्रुवती वचः ॥ ४

अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५

वैशम्पायनः—

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।

---

1. ख-ग-म—अति ।

आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६

धृतराष्ट्रः—

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७

अशिष्टवदमर्यादः पापैस्सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८

वैशम्पायनः—

सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राज[1]पुत्री यशस्विनी ।
अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

गान्धारी—

[2]आनयैनं सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ॥ ९॥

न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ।
[3]आप्तुमाप्तं तथाऽपीदम् अविनीतेन सर्वथा ॥ १०॥

त्वमेवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन् पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११॥

स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन् विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२॥

---

1. म-मा—पत्नी।
2. अ-क—आनायय। ङ—आनायस्वाचिरं पुत्रं। म—आनये न तु तं पापं। मा—आनयेह सुतं पापं।
3. ङ-म—इदमर्धं नोपलभ्यते।

राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुर्योधनस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ॥ १३॥

कथं हि स्वजने भेदम् उपेक्षेत [1]महीपतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां [2]प्रहसिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४॥

यो हि शक्यो महाराज साम्ना भेदेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदस्स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५॥

वैशम्पायनः—
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ।
मातुश्च वचनात् क्षत्ता सभां प्रावेशयत् पुनः ॥ १६॥

स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश पुनस्सभाम् ।
अतिताम्रेक्षणः क्रोधान्निश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७॥

तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमा[3]स्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी [4]शमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८॥

गान्धारी—
दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम् ॥ १९॥

[5]दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तमः ।

---

1. ङ-म-मा—महामतिः । 2. ङ-म—प्रसहिष्यन्ति ।
3. ङ—श्रितम् ।
4. ग-घ-ङ-म—समर्थं । मा—समक्षं ।
5. ङ-म—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ॥ २०॥

भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१॥

न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वाऽपि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२॥

न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यम् अश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
विजितात्मा तु मेधावी [1]स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३॥

कामक्रोधौ हि पुरुषम् अर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २४॥

लोकेश्वराभिभूतं हि महदेतद्दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २५॥

इन्द्रियाणि महत् प्रेप्सुर् नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर् वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६॥

अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथिषु सारथिम् ॥ २७॥

अविजित्य य आत्मानम् अमात्यान् विजिगीषते ।
अजितात्माऽजितामात्यस् सोऽवशः परिहीयते ॥ २८॥

---

1. ङ-म—स्वाराज्य। मा—स्वराज्य।

आत्मानमेव प्रथमं [1]द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २९॥
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं वीरम् अत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥ ३०॥
[2]क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३१॥
याभ्यां हि देवास्स्वर्यातुस् स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३२॥
कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३॥
सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३४॥
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३५॥
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैश् शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितस्सुखी ॥ ३६॥
यथा भीष्मश्शान्तनवो द्रोणश्चापि महायशाः ।
आहतुस्तात तत् सत्यम् अजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३७॥

---

1. ख-घ-ङ-मा—देश ।　　म—देव ।
2. अ-क—इदमर्धं नोपलभ्यते ।

प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्याद् उभयोरेव केशवः ॥ ३८॥

सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरश्शत्रुनन्दनः ॥ ३९॥

न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतस्सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आदधाः ॥ ४०॥

भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिन्दम ॥ ४१॥

तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४२॥

प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तु[1]मर्धमहीमिमाम् ॥ ४३॥

अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४४॥

श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर् बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतस्सुखात् ॥ ४५॥

निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—मित्थं महीमिमाम् ।

स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय पुरुषर्षभ ॥ ४६॥

अलं महान् निकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृताः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४७॥

न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।
सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुश्शासनश्च ते ॥ ४८॥

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये ।
धृष्टद्युम्ने च सङ्क्रुद्धे न स्युस्सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४९॥

अमर्षवशमापन्नो मा [1]कुरूंस्तात जीघनः ।
[2]एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मा गमत् त्वत्कृते वधम् ॥ ५०॥

यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोण[3]कृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५१॥

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विदितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२॥

धृतराष्ट्रः—

राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५३॥

---

1. ख-ग-घ-ङ—कुरूंस्तात नीनशः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—सर्वा हि पृथिवी नष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधे ।
3. ङ-मा—कृपाः परान् ।

न लोभादर्थसम्पत्तिर् नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५४॥ श्लोकाः]

॥ सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

मातृवाक्यमनादृत्य निर्गतेन दुर्योधनेन कर्णादिभिः सहालोच्य कृष्णबन्धननिर्धारणम् ॥ १ ॥ इङ्गितज्ञेन सात्यकिना कृष्णादिषु तन्निवेदनम् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रेण पुनर्दुर्योधनमानाय्य कृष्णस्य दुर्ग्रहत्वनिरूपणम् ॥ ३ ॥ विदुरेण सङ्गृह्य कृष्णचरित्रनिरूपणपूर्वकं दुर्योधनगर्हणम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायनः

तत्तु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।
पुनः प्रतस्थे संरम्भात् सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १

ततस्सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।
सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २

[1]दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुश्शासनोऽब्रवीत् ॥ २॥

दुश्शासनः—

नो चेत् सन्धास्यसे राजन् स्वेन कामेन पाण्डवैः ।

1. अ-क-म-मा—इतः अर्धाष्टकं नास्ति

बद्ध्वैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ॥ ३॥
वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान् भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते ॥ ४॥

वैशम्पायनः—

दुश्शासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निश्वस्य प्रहसन्निव ॥ ५॥
एकान्तमुपसृत्येह मन्त्रं पुनरमन्त्रयत् ।
सौबलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ ६॥
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेस्सौबलस्य च ।
दुश्शासनचतुर्थानाम् इदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ७॥

दुर्योधनादयः—

[1]पुराऽयमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ८॥
वयमेव निगृह्णीम हृषीकेशं बलादिव ।
प्रसह्य पुरुषव्याघ्रम् इन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ९॥
श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ १०॥
अयं ह्येषां महाबाहुस् सर्वेषां शर्म वर्म च ॥ ११

---

1. ब-ङ—पुराऽयं मां निगृह्णाति। ख—पुरा यावन्निगृह्णाति।

अस्मिन् गृहीते [1]वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवास्सोमकैस्सह ॥ १२

तस्माद्वयमिहैवैकं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
[2]क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्ध्वा योत्स्यामहे रिपून् ॥ १३

वैशम्पायनः—
तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रम् अन्वबुद्ध्यत सात्यकिः ॥ १४

तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अब्रवीत् कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १५

व्यूढानीकस्सभाद्वारम् उपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत् कृष्णायाक्लिष्ट[3]कारिणे ॥ १६

स प्रविश्य सभां वीरस् सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १७

धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चात्मभाविनम् ।
तेषामेतमभिप्रायम् आचचक्षे स्मयन्निव ॥ १८

सात्यकिः—
धर्मादर्थाच्च कामाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।

---

1. ग—वार्ष्णेये ।
2. ख—कोशे इत आरम्य ७०५ तमपुटस्थ "इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण" इति ५५॥ तमश्लोकपर्यन्ताः ४२ श्लोकाः नोपलभ्यन्ते
3. ग-ङ-म—कर्मणे ।

मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न [1]चावाप्यं कथञ्चन ॥ १९

पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानस्समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ २०

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
[2]पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ २१

वैशम्पायनः—

सात्यकेस्तद्वचश्श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुम् अब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ २२

विदुरः—

राजन् परीतकालास्ते पुत्रास्सर्वे परन्तप ।
अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः ॥ २३

इमं हि पुण्डरीकाक्षम् अभिभूय प्रसह्य च ।
निगृहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ २४

इमं पुरुषशार्दूलम् अप्रधृष्यं दुरासदम् ।
आसाद्य न भविष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २५

[3]एते न शक्तास्सर्वे हि साहसात् कर्तुमुद्यताः ॥ २५॥

अयमिच्छन् हि तान् सर्वान् युध्यमानान् जनार्दनः ।

---

1. ङ—च वाप्यं । म—चावध्यं कदाचन ।
2. ङ—वने चाग्निं ।
3. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति

सिंहो [1]नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २६॥
न स्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्[2]पापं कथञ्चन ।
न च धर्मादपक्रामेद् अच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २७॥
[3]यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृषभो हतः ॥ २८॥
तथा नागपुरं दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ॥ २९॥
पारिजातहरं ह्येनम् एकं यदुसुखावहम् ।
नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिस्सह ॥ ३०॥
प्राप्य निर्मोचने पाशान् षट्सहस्रांस्तरस्विनः ।
हतास्ते वासुदेवेन ह्युपमङ्क्रम्य मौरवान् ॥ ३१॥
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
द्युमत्सेनस्सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः ॥ ३२॥
शेषवत्त्वात् कुरूणां तु धर्मापेक्षी तथाऽच्युतः ।
क्षमते पुण्डरीकाक्षश् शक्तस्सन् पापकर्मणाम् ॥ ३३॥
एते हि यदि गोविन्दम् इच्छन्ति सह राजभिः ।
अद्यैवातिथयस्सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ॥ ३४॥

---

1. ङ-म-मा—मृगानिव ।
2. ग-घ-ङ-म—कृष्णः । म-मा—कृष्णः कदाचन ।
3. अ-क-ख-म-मा—कोशेषु इतः श्लोकाष्टकं नोपलभ्यते ।

यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
तथा चक्रभृतस्सर्वे वशमेष्यन्ति कौरवाः ॥ ३५॥

वैशम्पायनः

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ ३६॥

श्रीभगवान्—

राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्णीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनान् अनुजानीहि पार्थिव ॥ ३७॥

एतान् हि सर्वान् संरब्धान् नियन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथञ्चन ॥ ३८॥

पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तस् स्वार्थाद् भ्रश्यन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ ३९॥

अद्यैव ह्यहमेनांश्च ये चैनाननु भारत ।
निगृह्य [1]राजन् पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ ४०॥

[2]एष मे निश्चयो राजन् यद्येषोऽस्य विनिश्चयः ।
नर्दन्तु सहिताश्शङ्खाः पणवानकनिस्वनैः ॥ ४१॥

अनायासेन पार्थानां वर्ततां च शिवं महत् ।
निगृह्य राजन् पार्थेभ्यो दद्यां चेत् सुकृतं भवेत् ॥ ४२॥

---

1. ग-घ-ङ—राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् । [पाठान्तरम्]
2. अ-क-ख-म-मा—श्लोकद्वयं नास्ति

इदं तु न प्रवर्तेत निन्दितं कर्म भारत ।
सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पाप[1]बुद्धिजम् ॥ ४३॥
एष दुर्योधनो राजन् यथेच्छति तथाऽस्तु तत् ।
अहं तु सर्वांस्तनयान् अनुजानामि ते नृप ॥ ४४॥

वैशम्पायनः

एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५

धृतराष्ट्रः—

क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ।
सहमित्रं सहामात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ॥ ४६
शक्नुयां यदि पन्थानम् अवतारयितुं पुनः ॥ ४६॥

वैशम्पायनः

ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत् सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिस्सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ४७॥
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुश्शासनाभ्यां च राजभिश्चापि संवृतम् ॥ ४८॥

धृतराष्ट्रः—

नृशंस [2]हतभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैस्सहायै[3]स्सङ्गत्य निगृहीतुं किलेच्छसि ॥ ४९॥

---

1. ङ-म-मा—चेतसाम्
2. ग-घ-ङ—मापद् । मा—माप भूयिष्ठं । ङ-म—मापद्भूयिष्ठं ।
3. ग-म—स्सामात्यैः पापं कर्म चिकीर्षसि ।
अ-क-ख-घ—स्संहत्य निगृहीतुं किमिच्छसि ।
मा—स्सहितः पापं कर्म चिकीर्षसि ।

[1]अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवस्येत् कुलपांसनः ॥ ५०॥

त्वमिमं पुण्डरीकाक्षम् अप्रधृष्यं दुरासदम् ।
पापैस्सहायैस्संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ५१॥

यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ५२॥

देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैर् असुरैरुरगैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस् तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ५३॥

दुर्ग्राह्यः पाणिना वायुर् दुस्स्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना [2]दुर्ग्राह्यः केशवो बलात् ॥ ५४॥

वैशम्पायनः—

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ ५५॥

विदुरः—

सौभद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ५६॥

ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
ग्रहीतुं नाशकत् तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५७॥

---

1. अ-क-ख-घ-ङ—श्लोकद्वयं न दृश्यते ।
2. ङ-म-मा—दुर्ग्रहः केशवो बली ।

निर्मोचने षट्सहस्राः पाशैर्बद्धा महासुराः ।
ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५८॥
प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकस्सह दानवैः ।
ग्रहीतुं नाशकत् तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ५९॥
अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तदा ।
गोवर्धनो [1]धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ६०॥
अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महात्मना ।
अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ६१॥
जरासन्धो दन्तवक्रश् शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
बाणश्च निहतस्सङ्ख्ये राजानश्च निषूदिताः ॥ ६२॥
वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
पारिजातं च हरता जितस्साक्षाच्छचीपतिः ॥ ६३॥
एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हयः ॥ ६४॥
अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस् तत्तत् कुर्यादयत्नतः ॥ ६५॥
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तेजसां राशिमूर्जितम् ॥ ६६॥

---

1. क-म—धृतश्चैव । मा—धृतश्शैलो ।

प्रधर्षयन् महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतङ्गोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ६७॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३॥
[अस्मिन्नध्याये ६७॥ श्लोकाः]

॥ अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णेन सभायां विश्वरूपप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ कृष्णप्रसादाल्लब्धचक्षुषा धृतराष्ट्रेण कृष्णं दृष्टवता चक्षुषा इतरेषामदिदृक्षया कृष्णवरात् पुनः स्वचक्षुषोरन्तर्धानाधिगमः ॥ २ ॥ कृष्णेन तद्रूपोपसंहारपूर्वकं पूर्वरूपं स्वीकृत्य रथाधिरोहणेन कुन्तीसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः [1]परपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रम् अभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १

श्रीभगवान्—

एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २

इहैव पाण्डवास्सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।
इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३

---

1. ख-ग-घ-ङ—परवीरहा। अ-क—शत्रुपूगहा।

वैशम्पायनः

एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ॥ ३॥

तस्य संस्मयतश्शौरेर् विद्युद्रूपा महात्मनः ।

[1]युगपच्च विनिष्पेतुस् साक्षात् सर्वास्तु देवताः ॥ ४॥

अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा [2]बभूवुः पावकार्चिषः ॥ ५

तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।

लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ ६

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।

मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वे देवास्तथैव च ॥ ७

बभूवुश्चैव यक्षाश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥ ७॥

प्रादुरास्तां तदा दोर्भ्यां सङ्कर्षणधनञ्जयौ ।

दक्षिणे चार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ८॥

भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ ९

अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ।

[3]अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ॥ १०

शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ।

अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ ११

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति

2. ग—मामूचुः। क-ङ-मा—मुमुचुः।

3 ख-ग-घ—अर्चींष्यभूवन्। ङ-म-मा—अर्चींष्यभूवन्।

नानाबाहुषु [1]कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ११॥

नेत्राभ्यां नासिकाभ्यां च श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्रास् सधूमाः पावकार्चिषः ॥ १२॥

रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ १३

ते दृष्ट्वा परमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १४

ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
सञ्जयं [2]च महाभागं ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥ १५

प्रादात् तेषां स भगवान् दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १५॥

[3]तत्राश्चर्यमभूद्राजन् धृतराष्ट्रस्स्वचक्षुषी ।
लब्धवान् वासुदेवस्य विश्वरूपदिदृक्षया ॥ १६॥

लब्धचक्षुषमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।
विस्मिता ऋषिभिस्सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ १७॥

[4]तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १८॥

---

1. ग-घ-ङ-मा— दृश्यन्ते ।
2. ग-घ-ङ—धृतराष्ट्रं च ऋषींस्तांश्च समागतान् ।
म—च महाभागं ऋषींस्तांश्च समागतान् ।
3. ख-ग-घ-ङ—कोशेष्वेव श्लोकद्वयमिदं दृश्यते ।
4. ङ—इदमर्धं नास्ति

धृतराष्ट्रः—

त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।
तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९॥

[1]देवदेव महायोगिन् वासुदेव जनार्दन ।
भगवन् मम नेत्राभ्याम् अन्तर्धानं वृणे पुनः ॥ २०॥

भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ २१

वैशम्पायनः

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर् धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ २१॥

श्रीभगवान्—

अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ॥ २२

वैशम्पायनः—

चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २३

ततस्स पुरुषव्याघ्रस् सञ्जहार वपुस्स्वकम् ।
[2]तां दिव्यामद्भुतां चित्राम् ऋद्धिमत्तामरिन्दमः ॥ २४

ततस्सात्यकिमादाय पाणौ विदुरमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २५

ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस् ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन् कोलाहले वृत्ते तदद्भुत[3]मिवाभवत् ॥ २६

---

1. ब—कोशएकस्मिन्नेवेदमर्धं दृश्यते।
2. अ-क-मा—इदमर्धं नास्ति 3. ङ-म-मा—मभूत् तदा।

तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवास्सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ २७
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततश्शौरिस् सधूम इव पावकः ॥ २८
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २९
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ ३०
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां सम्मतो वीरो हार्दिक्यस्समदृश्यत ॥ ३१
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३२

धृतराष्ट्रः—

यावद्बलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित् परोक्षं शत्रुसूदन ॥ ३३
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नाभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ३४
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान् प्रति केशव ।
ज्ञातमेव [1]हिते वाक्यं यन्मयोक्तस्सुयोधनः ॥ ३५

1. ख-ग-घ—हितं कार्यं। ङ—हिते कार्यं। म-मा—हि मे कार्यं।

जानन्ति कुरवस्सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ ३६

वैशम्पायनः—

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ ३७

श्रीभगवान्—

प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोषादसकृदुत्थितः ॥ ३८
वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
आपृच्छे भवतस्सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३९

वैशम्पायनः—

आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभ ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ४०
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४१
ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
कुरूणां पश्यतां [1]द्रष्टुं स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

---

1. ग-व-ङ-म-मा—प्रायात् पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ।

॥ एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन कुन्तीं प्रति सप्रणामं सभावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ कुन्त्या कृष्णचोदनया तस्मिन् युधिष्ठिराय सन्देशप्रेषणम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

प्रविश्याथ गृहं तस्याश् चरणावभिवाद्य च ।
आचख्यौ तत् समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

श्रीभगवान्—

उक्तं बहुविधं वाक्यं स्पृहणीयं सहेतुकम् ।
ऋषिभिश्चैव च मया न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २

कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनवशानुगम् ।
सर्वक्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थवह्निना ॥ ३

आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान् प्रति ॥ ३॥

किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४॥

कुन्ती—

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५॥

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर् धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६॥

अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टस्स्वयम्भुवा ॥ ७

[1]उरसः क्षत्रियास्सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ८

शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यश्श्रुता मया ॥ ८॥

मुचुकुन्दस्य राजर्षेर् अददात् पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९॥

बाहुवीर्यार्जितं राज्यम् अश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितस्समपद्यत ॥ १०॥

मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुन्धराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११॥

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा [2]विन्देत माधव ॥ १२॥

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३॥

दण्डनीतिस्स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
[3]प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग् धर्मेभ्यश्च नियच्छति ॥ १४॥

---

1. ख-ग-घ-ङ—दुष्कराः क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ।
म-मा—दुष्करः क्षत्रियस्सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।

2. म-मा—माधव विन्दति

3. ख-ग-घ-ङ—अयुक्तं स्वामिनं सम्यगधर्मेभ्यो ।
म-मा—प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यो ।

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कात्स्न्र्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालश्श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
[1]इति ते संशयो मा भूद् राजा कालस्य कारणम् ॥ १६॥

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७॥

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
[2]त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ १८॥

[3]प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
[4]कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९॥

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीस्समाः ।
राजदोषेण हि जगत् स्पृश्यते जगतस्स च ॥ २०॥

राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१॥

न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।
प्रजापालनसम्भूतं [5]फलं किञ्चन लभ्यते ॥ २२॥

---

1. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते 2. अ-क-ग—इदमर्धं नास्ति
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति 4. अ-क-म-मा—इदमर्धं नास्ति
5. ख-ग-घ-ङ—किञ्चित् पापफलं नृप । म—किञ्चित् प्राह फलं नृप ।
मा—किञ्चित् प्राप फलं नृप ।

न ह्येतामाशिषं पाण्डुर् न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २३॥

यज्ञो दानं तपश्शौर्यं प्रज्ञा सन्तानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४॥

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताश्शुभाः ॥ २५॥

पुत्रेष्वाशंसते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ॥ २६॥

एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
[1]ते न वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २७॥

यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८॥

[2]दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतयाऽपरम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९॥

ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच् छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३०॥

भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।

---

1. ग-च—येन विद्याः । ख-म-मा—ते स्थ विद्याकुले ।
 ङ—ये सविद्याः ।
2. च—इतः श्लोकद्वयं नास्ति

क्षत्रियोऽसि क्षतात् त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१॥
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३२॥
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वा मित्रनन्दनम् ॥ ३३॥
युध्यस्व राजधर्मेण मा नि[1]मज्जेः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३४॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३४॥ श्लोकाः ॥

॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कुन्त्या युधिष्ठिरबोधनाय कृष्णं प्रति विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

कुन्ती—

अत्राप्युदाहरन्तीम[1] इतिहासं पुरातनम् ।
विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परन्तप ॥ १
ततश्श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हति ॥ १॥

1. म-मा—मज्जीः ।

यशस्विनी मन्युमती कुलजाता [1]विभाविनी ।
क्षत्रधर्मरता नित्यं विदुला दीर्घदर्शिनी ॥ २॥
विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
विदुला नाम सा साध्वी जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ॥ ४
[2]अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम् ॥ ४॥

कुनन्दन क्व वा जातो द्विषतां हर्षवर्धन ।
न मया त्वं न पित्रा च जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ॥ ५॥
निर्मन्यु [3]श्चाप्यसङ्ख्येयः पुरुषः क्लीबसाधनः ।
यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ॥ ६॥
माऽऽत्मानमवमन्यस्व मैवमल्पेन बीभरः ।
[4]मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर ॥ ७॥
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्वैवं पराजितः ।
अमित्रान् नन्दयन् सर्वान् [5]मित्राणां चापि शोकदः ॥ ८॥
सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषकाञ्जलिः ।

1. ख-ग-घ-म—विभावरी ।
2. ङ-म-मा—कोशेष्वेवेदमर्धं वर्तते
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—रुपशामीयः पुरुषः क्लीबशासनः ।
4. ग—मनः कृत्वा तु कल्याणि मा भैस्त्वं प्रतिसंयुगम् ।
ङ—मतिं कृत्वा सुकल्याणीं मा भैस्त्वं प्रति संस्तरः ।
5. म-मा—निर्मदो बन्धुशोकदः ।

सुसन्तोषः कापुरुषस् स्वल्पकेनैव तुष्यति ॥ ९॥
अप्यहेरारुजन् दंष्ट्रां मा चैव निधनं व्रज ।
अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमे ॥ १०॥
अप्यरेश्श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमम् ।
विनदन् वाऽथवा तूष्णीं व्योम्नि वा परिशङ्कितः ॥ ११॥
त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष [1]मा स्वाप्सीश्शत्रुनिर्जितः ॥ १२॥
माऽस्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं [2]माऽधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १३॥
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुषाग्निरिवानर्चिर् धूमायेत नरश्चिरम् ॥ १४॥
मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।
मा ह स्म कस्यचिद्गेहे जनी राज्ञः खरी मृदुः ॥ १५॥
कृत्वा मानुष्यकं कर्म धृष्टात्मा यावदुत्तरम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं [3]विगर्हयेत् ॥ १६॥
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
[4]आनन्तर्यं चारभन्ते न प्राणपरिरक्षणाम् ॥ १७॥

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—मा शेष्वैवं पराजितः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—मा भूर्भूयिष्ठशोर्जितः ।
3. म-मा—विगर्हते ।
4. अ-क—इदमर्धं नास्ति

उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ॥ १८
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किन्निमित्तं हि जीवसि ॥ १८॥

[1]इष्टापूर्तं च ते कृत्वा कीर्तिश्च सकला हता ।
विच्छिन्नं भोगमूलं ते किन्निमित्तं हि जीवासि ॥ १९॥

शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथञ्चन ॥ २०॥

उद्यम्य धुरमुत्कर्षेद् आजानेयकृतं स्मरन् ।
कुरु सत्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ॥ २१॥

उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव च ॥ २२

यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २३

दाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २४

श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २५

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २६

यदेनमभिनन्देयुर् आमित्राः पुरुषं कृशम् ।

1. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

लोकस्य समवज्ञातं [1]निहीनासनवाससम् ॥ २७

अहो लाभकरं हीनम् अल्पजीवनमल्पकम् ।
नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवस्सुखमेधते ॥ २८

अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात् प्रवासिताः ।
सर्वकामरसैर्हीना स्थानभ्रष्टा अकिञ्चनाः ॥ २९

अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
कलिं पुत्रप्रवादेन सञ्जय त्वामजीजनम् ॥ ३०
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ॥ ३०॥

मा स्म सीमन्तिनी काचिज् जनयेत् पुत्रमीदृशम् ।
मा धूमाय ज्वलात्यन्तम् आक्रम्य जहि शात्रवान् ॥ ३१॥

ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ।
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ॥ ३२॥

क्षमावान् निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
सन्तोषो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ॥ ३३॥

अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ।
एभ्यो निकृतिपाशेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ॥ ३४॥

आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुरं स्वकम् ।
पुरं विषहते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ॥ ३५॥

---

1. म-मा—विहीनाशनवाससम्।

तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद् य इह [1]जीवति ॥ ३६

शूरस्योर्जितसत्वस्य सिंहविक्रान्तचारिणः ।
दिष्टभावं गतस्यापि [2]विषये मोदते प्रजा ॥ ३७

य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयतेऽ[3]सुखम् ।
[4]अमित्राणामथो हर्षम् आदधात्यचिरेण सः ॥ ३८

सञ्जयः—
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्याऽपि च सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३९

विदुला—
परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।
निर्मन्युकानां ये लोका द्विषन्तस्तानवाप्नुयुः ॥ ४०

ये वा धृतात्मनां लोकास् सुहृदस्तान् व्रजन्तु नः ॥ ४०॥

भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामनाथानां मा वृत्तिमनु[5]वर्तिथाः ॥ ४१॥

अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणास्सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ४२॥

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय ।

---

1. ङ-म-मा—जीर्यते ।
2. ग-घ-ङ—यशसे । म-मा—विषसे ।
3. अ-क-ख-ग-घ-ङ—श्रियम् ।
4. अ-क-ख-ग-म-मा—अमात्यानां । 5. ख-घ-ङ—वर्तथाः ।

पक्कं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४३॥

यस्य शूरस्य विक्रान्तैर् वर्धन्ते बान्धवास्सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४४॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य यो हि जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४५॥ श्लोकाः]

॥ एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कुन्त्या विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

विदुला—

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।
निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।
नैव सम्प्राप्नुवन्ति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजम् ॥ ३

सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्तुष्टा बहवो जनाः ।
दौर्बल्यादासते [1]मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४

सहायोप[2]चयं दृष्ट्वा आगच्छेयुस्ततस्ततः ।
अनुतुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५

तैः कृत्वा [3]सहसा यात्रां गिरिदुर्गाळयेश्वर ॥ ५॥
काले व्यसनमाकाङ्क्षन् नैवायमजरामरः ॥ ६

सञ्जयो नामतश्च त्वं न च पश्याम तत् त्वयि ।
अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७

सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
अयं प्राप्य महत् कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८

तस्य स्मरन्ती वचनम् आशंसे विजयं तव ।
तस्मात् तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९

यस्य युद्धार्थमुद्युक्ता भवत्यवहिता मतिः ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०

---

1. ङ-मा—गूढा ।
2. अ-क—चितं कृत्वा व्यवसायं ।
3. ख-क—सह सङ्घातं गिरिदुर्गाळयं चर ।
   म—सहसा यान्तं गिरिदुर्गाळयांश्चरन् ।
   मा—सह सन्धानं गिरिदुर्गाळयांश्चरन् ।
4. ख-ब-ङ—भवन्त्यपहिताः परे । मा—भवन्त्युपहताः परे ।
   म—भवन्त्युपगताः परे ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय ।
एवं विद्वान् युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं काञ्चिद् अवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यस्य नैवोद्यतः प्रातर् भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत् प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां [1]सुमृष्टाम्बरवासिनीम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्[2]सुदुःखिताम् ॥ १५
यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृश[3]दुर्बलाम् ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्जय ॥ १६
दासकर्मकरान् भृत्यान् आचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्याऽस्मान् प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद् ब्राह्मणं ब्रूयां दीर्येत हृदयं मम ।

---

1. अ-क-म—सुमृष्टां वरवर्णिनीम् ।
2. अ-क-ख—सुहृद्गताम् ।
3. ङ-म-मा—दुर्बले ।

न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९

वयमाश्रयणीयास्स्म [1]नाश्रितारः परस्य च ।
अन्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०

अपारे भव नः पारम् अप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्व नः ॥ २१

सर्वे ते शत्रवस्सह्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ॥ २१॥

अथ चे[2]दीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्यवपद्यसे ।
निर्विण्णात्मा हतमना [3]मुञ्चेमां जीविकां पुनः ॥ २२॥

एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्र[4]स्समपद्यत ।
[5]माहेन्द्रप्रग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४

नाम विश्राव्य सङ्ख्ये वै शत्रूनाहूय दंशितान् ।
सेनाग्रं चापि विद्राव्य हत्वा [6]शत्रुं परन्तपः ॥ २५

[7]यदैव लभते वीरस् सुयुद्धेन महद्यशः ।

---

1. अ-क—न श्रोतारः म—न श्रोतारं ।
2. ख-ग-घ-ङ-म—दीदृशं कर्म क्लीबानां न च मन्यसे ।
3. ङ—त्यजैनां पापजीविकाम् । म—त्यजैकां प्रेतजीविकाम् ।
मा—त्यजैतां प्रेतजीविकाम् । 4. अ-क-ख-ग-घ-ङ—:प्रतिपद्यते
5. क—माहेन्द्रं । घ-ङ—माहेन्द्रीं च श्रियं ।
म-मा—महेन्द्रं च ग्रहं ।
6. ग-घ-ङ-म-मा—वा पुरुषं परम् । 7. अ-क-ख-ग—तदैव ।

तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६

त्यक्तात्मानं रणे दक्षं शूरं पुरुषमानिनम् ।
अवशाः पूजयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७

राज्यस्याप्यस्य विभ्रंशस् संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८

स्वर्गद्वारोपमं राज्यम् अथवाऽप्यमृतोपमम् ।
[1]भुङ्क्ष्व युद्धेन ते शत्रून् जित्वा तु रणमूर्धनि ॥ २९

[2]नियच्छन्नितरान् वर्णान् विनयन् सर्वदुष्कृतान् ।
[3]रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिषु ॥ ३०

जहि शत्रून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत् सुकृपणं शत्रुश्श्रीमान् कदाचन ॥ ३१

अस्मदीयैश्च शोचद्भिर् नन्दद्भिश्च परैर्भृशम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीनदीनमिव स्थितम् ॥ ३२

उष्य सौवीरकन्याभिश् श्लाघ्यस्वार्थैर्यथा पुरा ।
मा च सैन्धवकन्यानाम् [4]अपहासवशं गमः ॥ ३३

---

1. अ-क-ख-म-मा— इदमर्धं नास्ति
2. अ-क-ख-घ-ङ-म-मा—इदमर्धं नास्ति
3. ङ—इदमर्धं नास्ति
4. अ-क-ख-ग-घ—अवसन्नो वशं

युवा रूपेण सम्पन्नो विद्ययाऽभिजनेन च ।
कस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३४
[1]वोढव्ये धुर्यनडुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३४॥
यदि त्वामत्र पश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३५॥
नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुचरस् तात जीवितुमर्हसि ॥ ३६॥
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यद् भूरि शाश्वतम् ।
पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३७॥
शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ ३८
यो वै कश्चित् कुले जातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३९
उद्यच्छेदेव न नमेद् उद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ४०
मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च सञ्जय ॥ ४१

1. अ-क—नास्तीदमर्धम्।

नियच्छन्नितरान् वर्णान् विमृशन् सर्वमुन्नतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

॥ द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कुन्त्या विदुलोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

कृष्णायसस्य बत ते संहत्या हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञेऽत्यमर्षणे ॥ १

अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा ।
नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ॥ २

ईदृशं वचनं ब्रूयाद् भवती पुत्रमेकजम् ॥ २॥
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्याऽपि च सर्वया ।
किमाभरणकृत्येन किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३॥

[1]मयि वा सङ्गरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ॥ ४

विदुला—

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।

---

1. क-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।

तानेवाभिसमीक्ष्याहं सञ्जय त्वामचूचुदम् ॥ ५

सुसंवीक्ष्यः क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ॥ ५॥

अस्मिंश्चेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असम्भावितरूपस्त्वं [1]सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ६॥

तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि सञ्जय ।
परवात्सल्यमेवैतन्निस्सामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ७॥

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ८॥

[2]तव स्याद्यदि सद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भव ॥ ९

धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथञ्चन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ १०

यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्र नप्तृणा ।
अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ ११

रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ११॥

अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषाधमाः ॥ १२॥

युद्धाय क्षत्रियस्सृष्टस् सञ्जयेह जयाय च ।

1. ग—नृशंसं किं ।
2. ख-ग-घ-ङ-मा—यद्वृत्तिमांश्च सद्वृत्तः । म—यद्वृद्धिमांश्च यद्वृत्तस् ।

क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ १३॥
जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ १४
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
[1]यदमित्रान् वशे कृत्वा क्षत्रियस्सुखमश्नुते ॥ १५
मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण तपस्विना ।
निकृतेनेह बहुशश् शत्रून् प्रति जिगीषता ॥ १६
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १७
इह प्राज्ञो हि पुरुषस् स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्यानल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १८
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १९

पुत्रः—
नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्य[2]मेव सन्दृश्यं भूत्वेह जडमूकवत् ॥ २०

माता—
अतो मे भूयसी नन्दिर् यद्येवमनुपश्यसि ।

---

1. अ-क-ग—यदि मित्रान् । ख-ब-ङ—युध्यमित्रान्
2. ग—मेव कर्तव्यं मात्रा पुत्रहितेच्छया । ङ-म—मेव तद्दृश्यं । अ-क-ख-च—मेवात्र पश्य

चोद्यां मां चोदयस्वैतद् भृशं वै चोदयामि ते ॥ २१

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ २२

पुत्रः—
अकोशस्यासहायस्य [1]कुतो वा विजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वैनाम् आत्मनाऽऽत्मनि दारुणाम् ॥ २३
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २३॥

[2]कीदृशं भवती कञ्चिद् उपायमनुपश्यति ।
तं मे परिणतप्रज्ञे सम्यक् प्रब्रूहि पृच्छते ॥ २४॥
करिष्यामीह तत् सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २५

माता—
पुत्र नात्माऽवमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २६

अमर्षेणैव [3]चाप्यर्था आरब्धव्यास्त्वबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २७

अनित्यमिति जानन्तो भवन्ति न भवन्ति च ।

---

1. ग—कुतश्शत्रुजयो भवेत् । ङ-म-मा—कुतस्स्विद् ।
2. अ-क-ख-ग—ईदृशं ।
3. अ-क-ख—चप्यर्थां नारब्धव्यास्सुबालिशैः ।
ग-घ-ङ-म—चाप्यर्था आरब्धव्यास्त्व ।

[1]अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २८

ऐकगुण्यमनीहायाम् अभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २९

यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।
नुदेद्वृद्धिसमृद्धी च प्रतिकूले नृपात्मज ॥ ३०

उत्थातव्यं [2]जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथः ॥ ३१

मङ्गलानि पुरस्कृत्य [3]ब्राह्मणांश्चेश्वरैस्सह ।
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ ३२

अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ ३२॥

निदर्शनान्युपायांश्च बहू [4]न्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुलपौरुषम् ॥ ३३॥

पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ ३४

क्रुद्धाँल्लुब्धान् परिक्षीणान् अवलिप्तान् विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित् तान् युक्त उपधारय ॥ ३५

एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।

---

1. अ-क-ख-ग-घ—उदये नैव ।
2. ख-ग-घ-ङ—च गन्तव्यं । मा—जागर्तव्यं ।
3. ङ—ब्राह्मणैश्चेतरैस्सह । म-मा—ब्राह्मणैश्चेश्वरैस्सह ।
4. ग-घ-ङ-मा—न्युद्धरणानि ।

महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३६

येषामग्रप्रदायी स्याः काल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वा प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३७

यदैव शत्रुर्जानीयात् सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ३८

तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनम् अन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३९

निर्वादादास्पदं लब्धा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ४०

स्खलितार्थं पुनस्तात सन्त्यजन्ति च बान्धवाः ।
न ह्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ते च तादृशम् ॥ ४१

शत्रुं कृत्वा यस्सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
स न सम्भाव्यमेवैतद् यद्राज्यं प्राप्नुयान्महत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

॥ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

विदुलोपाख्यानोपसंहारः ॥ १ ॥ विदुलोपाख्यानश्रवणफलकथनम् ॥ २ ॥

माता—

नैव राज्ञाऽऽदरः कार्यो जातु कस्याञ्चिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णस्स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १

दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक् कुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २

शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्ये तु प्रजिहीर्षन्ति ये पुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३

य एवात्यन्तसुहृदस् त एनं पर्युपासते ॥ ३॥

[1]अशक्ता ये स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इला इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रमीतानिव बान्धवान् ॥ ४॥

अपि ते पूजिताः पूर्वम् अपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिपद्यन्ते राज्ञि व्यसनमीयुषि ॥ ५॥

मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ६

प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति

[1]विदधत्या समाश्वासम् उक्तं तेजोविवृद्धये ॥ ७
यद्येतत् संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ सञ्जय ॥ ८
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तदहं वेद नान्यस्तम् उपसम्पादयामि ते ॥ ९
सन्ति नैकशता भूयस् सुहृदस्तव सञ्जय ।
सुखदुःख[2]सहा वीर प्रियार्हा ह्यनिवर्तिनः ॥ १०
तादृशा हि सहायाश्चेत् पुरुषस्य बुभूषतः ।
[3]इष्टं न दुष्करं किञ्चित् सचिवैश्शत्रुकर्शन ॥ ११

पुत्रः—

[4]कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वाऽपि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपहन्येत विचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ १२
[5]वचनं तु मया धार्यं स्मर्तव्यं च रणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १३
अहं हि वचनं त्वत्तश् शुश्रूषुरपरापरम् ।

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—उद्धपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् । [पाठान्तरम्]

2. ङ—समाश्शूराः ।

3 ग-घ—ईषदुज्जीहतः । ङ—ईषदुज्जीविता । म-मा—ईषदुज्जीहतः ।

4. अ-क—कुन्ती—
तस्यास्त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वाऽपि स्वल्पचेतसः ।
तमस्त्वपागमत् तस्य विचित्रार्थपदाक्षरम् ॥

5. ख-ग-घ-ङ-म-मा—उदके धूरियं धार्या सर्तव्या प्रवणे मया । [पाठान्तरम्]

किञ्चित् किञ्चित् प्रतिवदंस् तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १४
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ॥ १५

कुन्ती—

सदश्व इव स क्षिप्रं प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १६
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १७
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रून् प्रमर्दति ॥ १८
इदं पुंसवनं चैव वीरसञ्जननं तथा ।
अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १९
विद्याशूरं तपश्शूरं दमशूरं तपास्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन सम्मतम् ॥ २०
स्वर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
[1]ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
[अस्मिन्नध्याये २२ श्लोकाः]

---

1. ङ-म—तदर्थं । मा – यदर्थं ।

॥ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कुन्त्या श्रीकृष्णे अर्जुनादीन् प्रति वक्तव्यसन्देशकथनम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णस्य स्वरथमारोपितेन कर्णेन सह सम्भाषणपूर्वकमुपप्लाव्यं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

कुन्ती—

अर्जुनं केशव ब्रूयास् त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिर् आश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद् दिव्यरूपा मनोरमा ॥ १॥

आकाशवाणी—

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति सङ्ग्रामे कुरून् सर्वान् समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ३॥
हत्वा कुरूंश्च सङ्ग्रामे वासुदेवसहायवान् ।
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरभ्युद्धरिष्यति ॥ ४॥
भ्रातृभिस्सहितश्श्रीमांस् त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥ ५

कुन्ती—

[1]तथा चरेस्त्वं श्वेताश्व यथा वागभ्यभाषत ॥ ५॥
[2-3]तं सत्यसन्धं बीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।

---

1. अ-क-ख-म-मा—नास्तीदमर्धम्
2. घ—इतः सार्धः श्लोको नास्ति
3. अ-क-ख-ग-घ—स सत्यसन्धो बीभत्सुस् सव्यसाची यथाऽच्युत ।

[1]यथाऽहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६॥
तथा वदस्व दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ॥ ७
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत् तथा कृष्ण सर्वं सम्पादयिष्यसि ॥ ८
[2]नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८॥
नमो धर्माय महते धर्मो धारयते प्रजाः ।
एतद्धनञ्जयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९॥
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि [3]वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ १०॥
विदिता मे सदा बुद्धिर् भीमस्य न हि शाम्यति ॥ ११
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ।
[4]तावदेव महाबाहुर् निशासु न सुखं लभेत् ॥ १२
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ॥ १३
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत् त्वमवर्तिथाः ॥ १४

---

1. अ-क-ख-ग-घ—तथात्वमेव जानासि
2. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते
3. ग-ङ—भारं । म-मा—भारं समासज्य ।
4. अ-क—इदमर्धं नास्ति

माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
विक्रमेणार्जितान् भोगान् [1]वृणीतं जीवितादपि ॥ १५

विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १६

यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत् क्षन्तुमर्हति ॥ १७

न राज्यहरणं दुःखं द्यूते वाऽपि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ॥ १८

यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत् परुषा वाचस् तन्मे दुःखतरं [2]महत् ॥ १९

स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत् तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ २०

तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुष[3]व्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ २१

विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि पराभवम् ॥ २२

तयोश्चैतदवज्ञानं यत् सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ॥ २३

1. ङ-म-मा—वृणीध्वं । 2. ङ-म—मतम्
3. म-मा—श्रेष्ठं ।

पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ॥ २३॥
पाण्डवान् कुशलं पृच्छेस् सपुत्रान् सह कृष्णया ।
मां वै कुशलिनीं ब्रूयास् तेषु भूयो जनार्दन ॥ २४॥
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान् मे प्रतिपालय ॥ २५

वैशम्पायनः—

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निश्चक्राम महाबाहुस् सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २६
ततो विसर्जयामास भीष्मादीन् कुरुपुङ्गवान् ।
आरोप्याथ रथे कर्णं प्रायात् सात्यकिना सह ॥ २७
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवस्सङ्गता मिथः ।
जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २८
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाश[1]वशीकृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २९
ततो निर्याय नगरात् प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
मन्त्रयामास स तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ ३०
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ॥ ३०॥
अश्वत्थामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३१॥

---

1. क-म-मा—सिता कृता।

ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ ३२॥

ते व्यतीत्य [1]महाध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चै[2]र्जग्मुरुपप्लाव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
[अस्मिन्नध्याये ३३॥ श्लोकाः]

॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मद्रोणाभ्यां कुन्तीवाक्यं श्रुत्वा समीपस्थं दुर्योधनं प्रति पाण्डवानां कुन्तीनिदेशानतिलङ्घित्वकथनपूर्वकं पाण्डवैस्सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यम् ऊचतुश्शासनातिगम् ॥ १

भीष्मद्रोणौ—

श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य सन्निधौ ।
वाक्यमर्थव[3]दत्युग्रम् उक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २

---

1. क-म-मा—तमध्वानं ।   2. क-म-मा—स्सूर्यमुप ।
3. म-मा—दव्यग्रम् ।

तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य सम्मतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३

क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।
सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४

कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चयम् ।
[1]रौद्रमस्त्रं च गाण्डीवं रथं च ध्वजमेव च ॥ ५

[2]नकुलं सहदेवं च बलवीर्यमदोद्धतौ ।
सहायं वासुदेवं च न क्षाम्यति युधिष्ठिरः ॥ ६

प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ७

दानवा घोरकर्माणो निवातकवचा युधि ।
रौद्रमस्त्रं समादाय दग्धा वानरकेतुना ॥ ८

कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
मोक्षितो घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिस्सह पाण्डवैः ।
रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दंष्ट्रान्तरस्थिताम् ॥ १०

ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलश्श्लक्ष्णवाक् छुचिः ।
तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ ११

1. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते　2. ङ-म-मा—इदमर्धं नोपलभ्यते

[1]दृष्टश्चेत् त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
प्रसन्नो भ्रातृभिश्शीघ्रं कृता शान्तिः कुलस्य च ॥ १२

तमभ्येत्य सहामात्यं परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ॥ १३

अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
प्रतिगृह्णातु सौहार्दात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १४

सिंहस्कन्धोरुबाहुभ्यां वृत्तायतमहाभुजः ।
परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १५

कम्बुग्रीवो गुडाकेशस् ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १६

आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १७

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
सङ्गच्छ भ्रातृभिस्सार्धं मानं सन्त्यज्य पार्थिव ॥ १८

प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिस्सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १९

अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु भारत ।
ध्रुवो विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २०

---

1. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २१
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि [1]निवेशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर् वध्यते पृतना तव ॥ २२
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्ति च विशाम्पते ।
गृध्राश्च पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २३
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा दीप्तास्सेवन्ति वै दिशम् ॥ २४
कुरु वाक्यं पितुर्मातुर् अस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २५
न चेत् करिष्यसि वचस् सुहृदामरिसूदन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २६
भीमस्य च महानादं नदतश्शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निस्स्वनम् ॥ २७
यद्येतदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥
॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
[अस्मिन्नध्याये २७॥ श्लोकाः]

1. ङ-म—विनाशने।

॥ अथ षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन स्वमतानभिनन्दने भीष्मद्रोणाभ्यां पार्थेन सह युद्धकरणे परिशोचनम् ॥ १ ॥ द्रोणेन दुर्योधनं प्रति पाण्डवानां साधनसमृद्धिमत्तया दुर्जयत्वाभिधानपूर्वकं पुनश्शमविधानम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

एवमुक्तस्तु विमनास् तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्व्याजहार ह ॥ १

तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोचतुर्वाक्यम् उक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्मः—

शुश्रूषुमनसूयुं च ब्रह्मण्यं सत्यसङ्गरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थम् अतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३

द्रोणः—

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये ।
[1]बहुमानः परो राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४

तं चेत् पुत्रात् प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनञ्जयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।

1. अ-क—अर्धचतुष्टयं नोपलभ्यते

मत्प्रसादात् स बीभत्सुश् श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६

मित्रध्रुग् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुश्शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८

मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना अपि प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते [1]दोषाद् भरतसत्तम ॥ ९

त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभि[2]मन्यसे ॥ १०

अस्ति मे बलमित्येवं सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गाजलमिवोष्णगे ॥ ११

वाससैव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।
स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद् यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ १२

द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं को विजेष्यति ॥ १३

निदेशे यस्य राजानस् सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः ।
तमैलबिलमासाद्य धर्मराजो [3]व्यराजत ॥ १४

---

1. अ-क-ख-ग-घ-म—दोषा ।
2. ङ-मा—पद्यसे ।　　म—पद्यते ।
3. ख-ग-घ-म—व्यरोचत ।　　ङ-मा—ऽभ्यरोचत ।

कुबेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्व्यसनमाप्स्यसि ॥ १७
द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठं न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत् कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैश् शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमस्ससुतामात्यस् सामित्रश्च यमक्षयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ ५४ ॥ भगवद्यानपर्वणि द्वाषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

[अस्मिन्नध्याये २२ श्लोकाः]

[भगवद्यानपर्व समाप्तम्]

॥ सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

[विवादपर्व]*

कृष्णेन कर्णः किमुक्त इति जनमेजयप्रश्नः ॥ १ ॥ कृष्णेन कर्णं प्रति तस्य कुन्तीसुतत्वरूपरहस्यकथनपूर्वकं पाण्डवपक्षप्रवेशचोदना ॥ २ ॥

जनमेजयः—

राजपुत्रैः परिवृतस् तथाऽमात्यैश्च सत्तम ।
उपारोप्य रथे कर्णं निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १

किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।
कानि सान्त्वानि गोविन्दस् सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २

ओघमेघस्वनः काले यत् कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।
मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व सर्वशः ॥ ३

वैशम्पायनः—

आनुपूर्व्येण वाक्यानि तीक्ष्णानि च मृदूनि च ।
प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।
यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५

---

* १२७ अध्यायादारभ्य १३७ अध्यायान्तपर्यन्तो भागः भगवद्यानपर्वान्तर्गततया इतः पूर्वं मुद्रितेषु सर्वेषु कोशेषु विद्यते. परन्तु पर्वसङ्ग्रहपर्वानुक्रमानुरोधेन विवादपर्व इति भवितव्यम् ॥

श्रीभगवान्—

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयता ॥ ६

त्वमेव कर्ण जानासि वेदं वेदाङ्गसंहितम् ।
त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७

कानीनश्च सहोढश्च कन्यायां यश्च जायते ।
वोढारं पितरं तस्य प्राहुश्शास्त्रविदो जनाः ॥ ८

सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः।
निश्चयाद्धर्मशास्त्राणाम् एहि राजा भविष्यसि ॥ ९

पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०

मया सार्धमितो यातम् अद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११

पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२

[1]राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थे समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३

हिरण्मयांश्च ते कुम्भान् राजतान् पार्थिवांस्तथा ।

1. अ—अर्धपञ्चकं नास्ति

ओषध्यस्सर्वरत्नानि सर्वबीजानि वीरुधः ॥ १४
राजानो राजकन्याश्च ह्यानयन्त्वभिषेचनम् ॥ १४॥
षष्ठे त्वां च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
[1]अग्नीन् जुहोतु वै धौम्यस् संशितात्मा द्विजोत्तमः ।
पुरोहितः पाण्डवानां [2]ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ॥ १६
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु विद्वांसश्च द्विजातयः ।
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ १७
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७॥
अहं [3]चाप्यभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ॥ १८
युवराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८॥
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
[4]उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९॥
छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ।
अभिषिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्धनि ॥ २०॥
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तम् अर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१॥

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. ख-ग-घ-ङ-म—व्याघ्रचर्मण्य ।
3. ख-घ-म—च त्वाऽभिषेक्ष्यामि ।
4. ङ-म—आरोहतु रथं तेऽद्य ।　मा—आरोह रथं तेऽद्य ।

अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ॥ २२

नकुलस्सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।

पाञ्चालाश्चानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ॥ २३

हं च त्वाऽनुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।

दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशाम्पते ॥ २४

भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिस्सह पाण्डवैः ।

जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५

पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रमिडास्सह कुन्तलैः ।

आन्ध्रास्तालवराश्चैव [1]चुञ्चुपा वेणुपास्तथा ॥ २६

स्तुवन्तु त्वां च बहुभिस् स्तुतिभिस्सूतमागधाः ।

विजयं वसुषेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २७

स त्वं परिवृतः पार्थैर् नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।

प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २८

मित्राणि ते प्रहृष्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।

सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिस्सह पाण्डवैः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२७॥*
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये २९ श्लोकाः]

---

1. ङ—चूचुपा वैणवास्तथा। म-मा—चूचुपा वेणुपास्तथा।

*मा—इत्युद्योगे कर्णोपजापे भगवद्वाक्यं नामाऽध्यायः।

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

कर्णेन कृष्णं प्रति स्वस्य कुन्त्यां कन्यायां सत्यां सूर्याज्जातत्वेऽपि धर्मशास्त्ररीत्या पाण्डोः पुत्रत्वेऽपि पाण्डवपक्षप्रवेशे सयुक्तिकं बाधकान् निरूप्य स्वरहस्यगोपनप्रार्थनादि ॥ १ ॥

कर्णः—

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १

सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २

कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३

सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः
कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुलजस्तथा ॥ ४

सूतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाम्भसि वा प्लुतम् ।
राधायै स च मां प्रादात् सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५

मत्स्नेहाच्चैव राधायास् सद्यः क्षीरमवापतत् ।
सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह केशव ॥ ६

तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७

[1]तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथस्सुतम् ।
पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात् सदा ॥ ८

स हि मे जातकर्मादि कारयामास धर्मतः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९

नाम वै वसुषेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने [2]तत्परिग्रहात् ॥ १०

तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।
तासु मे हृदयं कृष्ण सञ्जातं कामबन्धनम् ॥ ११

न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द [3]मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ॥ १२

धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३

इष्टं च बहुभिर्यज्ञैस् सह सूतैर्मयाऽसकृत् ।
आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृताः ॥ १४

मां च कृष्ण समासाद्य कृतश्शस्त्रसमुद्यमः ।
दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५

---

1. ब—अर्धद्वयं नास्ति
2. ग-घ-ङ-म-मा—तेन केशव ।
3. ख-ग-घ—नानृतं वक्तुम् । ङ-म-मा—अनृतं वक्तुम् ।

तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
[1]वृतवान् परमं कृष्ण प्रतिपं सव्यसाचिनः ॥ १६
वधाद्बन्धाद्भयाद्वाऽपि लोभाद्वाऽपि जनार्दन ।
अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७
यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
अकीर्तिस्स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस् त्वद्वशा ह्यद्य पाण्डवाः ॥ १९
मन्त्रस्य नियमं कुर्यास् त्वमत्र मधुसूदन ।
एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
स्फीतं दुर्योधनायैव सम्प्रदद्यामरिन्दम ॥ २२
स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥ २३
पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

---

1. ग—वृतवान् समरे कृष्ण प्रतीपं ।
घ-ङ—वृतवान् धार्तराष्ट्रोऽसौ प्रतीपं ।
ख-म-मा—वृतवान् समरे हृष्टः प्रतीपं ।

नकुलस्सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस् सात्यकिश्च महारथः ।
उत्तमौजा युधामन्युस् [1]सत्यधर्मा च सौमकिः ॥ २५

चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ।
इन्द्रगोपकवर्णाश्वाः केकया भ्रातरस्तथा ॥ २६

इन्द्रायुधसवर्णाश्वः कुन्तिभोजो महामनाः ॥ २६॥

मातुलो भीमसेनस्य श्येनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य [2]निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७॥

महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदागमः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८॥

धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।
अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ २९॥

आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन् भविष्यति ।
होता चैवात्र बीभत्सुस् सन्नद्धस्स कपिध्वजः ॥ ३०॥

गाण्डीवं स्रुक् तथा ध्याज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३१

ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्तास्सव्यसाचिना ॥ ३२

1. घ-ङ—अभिमन्युश्च सोमकाः।
2. ध-ङ—हैडिम्बश्च। म—विद्धि त्वं च। मा—विद्धि तं च।

अनुजातश्च पितरम् अधिको वा पराक्रमे ।
[1]ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रस् सम्यक् तत्र करिष्यति ॥ ३३

[2]उद्गाताऽत्र पुनर्भीमः प्रस्तोता च महाबलः ।
[3]विनदन् स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रणे ॥ ३४

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३५

शङ्खशब्दास्समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टस्सिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३६

नकुलस्सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
[4]शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक् तत्र करिष्यतः ॥ ३७
[5]मैत्रावरुण आग्नीध्रो महावीर्यौ भविष्यतः ॥ ३७॥

कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः ।
यूपास्समुपकल्पन्ताम् अस्मिन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३८॥

कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्ताश्च बर्हिणः ।
तोमरास्सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३९॥

असयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाश्शिरांसि च ।

---

1. ग—गाथा । अ-क-ख-घ—गाता ।
2. म-मा—उद्गातृत्वं ।
3. ङ—विमर्दन् । मा—निर्दहन् ।
4. मा—नास्तीदमर्धम् 5. अ-क—इदमर्धं नास्ति

हविस्तु रुधिरं कृष्ण तस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ४०॥
इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः* ॥ ४१॥
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४२॥
प्रतिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिस्स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रश्च पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४३॥
घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४४॥
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४५॥
यदब्रवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्स्येऽद्य कर्मणा ॥ ४६॥
यदा द्रक्ष्यासि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४७॥
दुश्शासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दन्[1] नन्दतस्सम्यक् तदा सुत्या भविष्यति ॥ ४८॥

* ख—अत्रैव त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः परिसमाप्यते. मूले अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं विद्यमानाः श्लोका अस्मिन् न सन्ति ।
1. क—न्नुद्यत । म-मा—न्नदत ।

यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद् भविष्यति जनार्दन ॥ ४९॥

दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ५०॥

स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतपौत्राश्च केशव ॥ ५१॥

गान्धार्या सह रोदन्त्या श्वगृध्रशकुनाकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५२॥

विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथा मृत्युं न कुर्वीरंस् त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५३॥

शस्त्रेण निधनं गच्छेत् समग्रं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५४॥

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदनन्तरम् ।
यदा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्ग[1]मवाप्नुयात् ॥ ५५॥

यावत् स्थास्यन्ति गिरयस् सरितश्च जनार्दन ।
तावत् कीर्तिभवश्शब्दश् शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५६॥

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनम् ॥ ५७॥

---

1. ङ—मनुत्तमम् ।

समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन् नित्यमेव परन्तप॥ ५८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२८ ॥
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये ५८॥ श्लोकाः]

॥ एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन कर्णं प्रति पाण्डवजयनिर्धारणकथनपूर्वकं भीष्मादिषु युद्धसन्नाहसन्देशकथनचोदना ॥ १ ॥

वैशम्पायनः—

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन् वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १

श्रीभगवान्—

अपि [1]त्वां लभते कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २

ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं
न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।

1. ख-ग-ङ-म—त्वा न तपेत् कर्ण । मा—त्वा न पतेत् कर्ण ।

जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौमनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि [1]जयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
[2]स सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान् ध्वजः कर्ण धनञ्जयस्य
समुत्थितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं प्रकुर्वाणम् उभौ चाप्यग्निमारुतौ ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विष्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७
यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं रक्षन्तं च महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
[3]न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९

1. ख-ग-घ-ङ-मा—भया। 2. क-ख-घ-ङ—न सज्जते ।
3. अ-क-ख-ग-घ-ङ—इदमर्धं नास्ति

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुश्शासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०

प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदघातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १२

युद्धायापततस्तूर्णं वारितान् सव्यसाचिना ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३

यदा द्रक्ष्यसि सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १४

[1]विगाढे शस्त्रसम्बाधे परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५

ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सौम्योऽयं वर्तते मासस् सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६

पक्वौषधिवनस्फीतः फलवानल्पमाक्षिकः ।
तिलको द्रवसम्पन्नो नात्युष्णशिशिरस्सुखः ॥ १७

सप्तमाच्चापि दिवसाद् अमावास्या भविष्यति ।
सङ्ग्रामो युज्यतां तस्यां तामाहुश्शक्रदेवताम् ॥ १८

---

1. अ—विगाधे। ख—विवसे।

तथा राज्ञो वदेस्सर्वान् ये युद्धायाभ्युपागताः ।
यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वं सम्पादयाम्यहम् ॥ १९

राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

॥ त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कर्णेन कृष्णं प्रति पृथिवीविनाशे शकुनिदुश्शासनयोः स्वस्य च मूलत्वकथनम् ॥ १ ॥ तथा पार्थधार्तराष्ट्राणां जयपराजयसूचकनिमित्तोपवर्णनपूर्वकं कृष्णमालिङ्ग्य प्रतिनिवर्तनम् ॥ २ ॥ सात्यकिना सह कृष्णस्य उपप्लाव्यागमनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णश्श्रुत्वा हितं शुभम् ।
अब्रवीदभिसम्पूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् ॥ १

कर्णः—

जानन् मां किं महाबाहो सम्मोहयितुमिच्छसि ।
योऽयं पृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशस्समुपस्थितः ॥ २

निमित्तं तत्र शकुनिर् अहं दुश्शासनस्तथा ।

दुर्योधनश्च नृपतिर् धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३

असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च [1]घोरं रुधिरकर्दमम् ॥ ४

राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
[2]रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ५

स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पातास्सुदारुणाः ॥ ६

पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ॥ ७

प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ॥ ८

कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनूराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ९

नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ १०

सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति ।
दिवश्चोल्काः पतन्त्येतास् सनिर्घातास्सकम्पनाः ॥ ११

निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।

---

1. ङ-म-मा—महद् । 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति

पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ १२

प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १३

अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १४

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गम् इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १५

प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत् तेषां जयलक्षणम् ॥ १६

अपसव्या मृगाश्चैव धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस् तत् पराभवलक्षणम् ॥ १७

मयूराः पुण्यशकुना हंससारसचातकाः ।
जीवञ्जीवकसङ्घाश्चाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १८

गृध्राः [1]कङ्का बकाश्श्येना यातुधानास्तथा वृकाः ।
मक्षिकाणां च सङ्घाता अनुधावन्ति कौरवान् ॥ १९

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु [2]भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ २०

---

1. ङ-म-मा—श्येना बला काका यातुधानास्सलावृकाः ।
2. ग—तत् पराभवलक्षणम् । ङ-म-मा—तूर्याणां ।

उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभा इव ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणम् ॥ २१

मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
तथा गन्धर्वनगरं भानुमत् समुपस्थितम् ॥ २२

सप्राकारं सपरिघं सवप्रं [1]चारुतोरणम् ।
कृष्णश्च परिधिस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ २३

उदयास्तमये सन्ध्ये वेदयाने महद्भयम् ॥ २३॥

[2]एकपादाक्षिचरणा नर्दन्तो घोरदर्शनाः ।
वाश्यन्ते पक्षिणो घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २४॥

[3]शिवा च वाशते घोरं तत् पराभवलक्षणम् ॥ २५

कृष्णग्रीवाश्च शकुना रक्तपादा भयानकाः ।
सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत् पराभवलक्षणम् ॥ २६

ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन ।
भृत्यान् भक्तिमतश्चापि तत् पराभवलक्षणम् ॥ २७

पूर्वा दिग् लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।
[4]*आम्रपत्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २८

---

1. अ-क-ख-ग-घ—चानु ।
2. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति
3. अ-घ-ङ—नास्तीदमर्धम्
4. ख—धूमवर्णप्रतीकाशा
* ङ-म—इदमर्धं नास्ति

[1]उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशो वर्णा उदाहृताः ॥ २८॥
प्रदीप्ताश्च दिशस्सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २९॥
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते तु युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन् मया दृष्टस् सह भ्रातृभिरच्युत ॥ ३०॥
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे च मधुसूदन ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वे ते शुक्लवाससः ॥ ३१॥
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ ३२॥
अस्थिसञ्चयमारूढश् चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ॥ ३३॥
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुन्धराम् ।
त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुन्धराम् ॥ ३४॥
उच्चपर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३५॥
क्षपयिष्यति नस्सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे ॥ ३६
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३६॥
पाण्डरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनञ्जयः ।

1. क—इदमर्धं नास्ति

त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३७॥

यूयं सर्वे वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान् समरे कृष्ण दुर्योधनवशानुगान् ॥ ३८॥

नकुलस्सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठास्तु शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३९॥

अधिरूढा नरव्याघ्र नरवाहनमुत्तमम् ॥ ४०

त्रय एते महामात्राः पाण्डरच्छत्रवाससः ।
श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पाण्डवाः ॥ ४१

[1]धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानीहि केशव ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ४२

रक्तोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव कौरवाः ॥ ४२॥

उष्ट्रप्रयुक्तमारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ॥ ४३

मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वै विभो ।
अगस्त्यकान्तां च दिशं प्रयातास्स्म जनार्दन ॥ ४४

अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ।
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत् क्षत्रमण्डलम् ॥ ४५

गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नात्र संशयः ॥ ४५॥

श्रीभगवान्—

उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुन्धरा ।

---

1. म—अर्धचतुष्टयं नास्ति

यथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४६॥

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७॥

कर्णः—

अपि त्वां कृष्ण पश्यामो जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयमहाह्रदात् ॥ ४८॥

अथवा सङ्गमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
तत्रेदानीं समेष्यामः पुनस्सार्धं त्वयाऽनघ ॥ ४९॥

वैशम्पायनः—

इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य [1]निपीड्य तम् ।
विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ५०॥

ततस्स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
महात्मा वै निववृते राधेयो दीनमानसः ॥ ५१॥

ततश्शीघ्रतरं प्रायात् केशवस्सहसात्यकिः ।
पुनरुच्चारयन् वाणीं याहि याहीति सात्यकिम्* ॥ ५२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अस्मिन्नध्याये ५२॥ श्लोकाः]

---

1. अ-क-ख-ग-घ-म-मा—च पीडितम्। * मा—कर्णोपजापः समाप्तः।

॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

विदुरेण कुन्तीसमीपे युद्धे बहुवीरविनाशानुचिन्तनेन शोचनम् ॥ १ ॥ कर्णपराक्रमभीतया कुन्त्या पाण्डवान् प्रति तन्मनःप्रसादनेच्छया गङ्गातीरे कर्णसमीपगमनम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान् गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैश्शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १

विदुरः—

जानासि मे जीवपुत्रि भावं नित्यमविग्रहे ।
क्रोशतो न च गृह्णाति वचनं मे सुयोधनः ॥ २

उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३

उपप्लाव्ये निविष्टोऽपि धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिभिस्सन्धिं बलवान् दुर्बलो यथा ॥ ४

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुश्शासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रवर्तते ॥ ६

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं ह्रियते राज्यमीदृशम् ।

येषां तेषामयं धर्मस् सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न सञ्ज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुदेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।
चिन्तयन् न लभे निद्राम् अहस्सु च निशासु च ॥ ९

वैशम्पायनः—

श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यम् अर्थकामेन भाषितम् ।
[1]सा निश्श्वसन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०

कुन्ती—

धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं सुमहान् ज्ञातिसङ्क्षयः ।
वर्तते सुहृदां चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ॥ ११
पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
[2]भारतैस्सह योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयो जयः ॥ १३
[3]इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ १३॥
पितामहश्शान्तनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४॥
नाचार्यः कामवान् शिष्यैर् द्रोणो युद्ध्येत जातुचित् ।

---

1. क-म-मा—अनिष्टनन्ती ।
2. ख—इतः सार्धश्लोकद्वयं नास्ति 3. क—इदमर्धं नास्ति

पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५॥
अयं त्वेको वृथादृष्टिर् धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६॥
[1]महत्यनर्थे निर्बन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णस्सदा [2]पाण्डवद्विट् तन्मे दहति सम्प्रति ॥ १७॥
आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८॥
तोषितो भगवान यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवेश्मनि ॥ १९॥
साऽहमन्तः पुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०॥
बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१॥
धात्र्या विस्रब्धया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।
दोषं परिहरन्ती च पितुश्चारित्ररक्षिणी ॥ २२॥
कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
भवेयमिति सञ्चिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३॥

---

1. अ-क-ग—इदमर्धं नास्ति
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—पाण्डवानां ।
मा—पाण्डवानां तन्मे दहति साम्प्रतम् ।

कौतूहलात् सुतं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ॥ २४

कन्या सती देवमर्कम् [1]आसादयमहं ततः ।
योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत् परिरक्षितः ॥ २५

कस्मान्न कुर्या[2]द्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५॥

वैशम्पायनः—
इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यनिश्चयमुत्तमम् ।
कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६॥

आत्मजस्य ततस्तस्य [3]घृणिनस्सत्यसङ्गिनः ।
गङ्गातीरे पृथाऽश्रौषीत् तदाऽध्ययननिस्वनम् ॥ २७॥

प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोस्सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
जप्यावसाने कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८॥

अतिष्ठत् सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवासिनी ।
कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यति ॥ २९॥

आपृष्ठतापाज्जप्त्वाऽसौ परिवृत्य यतव्रतः ।
दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठद् अभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ३०॥

यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३१ श्लोकाः]

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—आसाद्याहं पितुर्गृहे ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—न्मतिमान् पश्यन् भ्रातृहितं वचः ।
3. ख-ग-घ-ङ-म-मा—घृणिनो धर्मे ।

॥ द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कुन्त्या कर्णं प्रति तस्य सूर्यात् स्वस्मिन् जननकथनपूर्वकं पाण्डवैस्सह सङ्गमचोदनम् ॥ १ ॥

कर्णः—

[1]राधेयोऽहमातिरथः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्ती—

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवातिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २

कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३

प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत् त्वां [2]मय्येव कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४

कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भश्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५

स त्वं भ्रातॄन[3]सम्बुद्ध्वा मोहाद्यदुपसेवसे ।

---

1. क-मा—राधेयनामाऽऽतिरथिः।
2. ख-क—मय्येष। 3. क—सम्बुध्य।

धार्तराष्ट्रान् न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६

एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत् तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७

भ्रातृभिर्निर्जितां पूर्वं भीमार्जुनयमादिभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८

अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रमेतदालक्ष्य सन्नमन्तामसाधवः ॥ ९

कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
[1]असाध्यं किं नु लोके स्याद् युवयोस्संहतात्मनोः ॥ १०

कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११

उपपन्नो गुणैस्सर्वैर् ज्येष्ठश्श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति [2]मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[अस्मिन्नध्याये १२ श्लोकाः]

1. ख-ग-घ-ङ-म—असह्यं । मा—नासह्यं ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—मा शब्दः कर्ण क्षत्रिय ईदृशः ।

॥ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

सूर्येण कर्णं प्रति कुन्तीवचनस्वीकरणविधानम् ॥ १ ॥ कर्णेन कुन्तीं प्रति सोपालम्भं दुर्योधनपरित्यागस्य सयुक्तिकमनौचित्यकथनपूर्वकं अर्जुनवर्जं पाण्डवासंहरणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

वैशम्पायनः

ततस्सूर्यान्निस्सरन्तीं कर्णश्शुश्राव भारतीम् ।
दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १

सूर्यः—

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचश्शृणु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २

वैशम्पायनः

एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
चचाल नैव कर्णस्य मतिस्सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्णः—

न चैतच्छ्रद्दधे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
धर्मद्वारं ममैतत् स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४

अकरोन्मयि यत् पापं भवती सुमहात्ययम् ।
अवकीर्णोऽस्मि [1]ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५

---

1. अ-क-मा—यन्मातः ।

अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
त्वद्दृते किं तु पापीयश् शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

क्रियाकाले त्वनुक्रोशम् अकृत्वा त्वमिमं मम ।
[1]हीनसंस्कारसमयम् अद्य मां समचूचुदः ॥ ७

न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
[2]सा मां सम्बोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८

कृष्णेन सहितात् को वै न व्यथेत धनञ्जयात् ।
कोऽद्य भीतं न मां विद्यात् पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९

अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले [3]प्रकाशितः ।
पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०

सर्वकामैस्संविभक्तः पूजितश्च [4]यथासुखम् ।
अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११

उपनह्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२

मम प्राणेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
मन्यन्ते ते कथं तेषाम् अहं छिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

---

1. ख-ग-च-ङ-म-मा—सुसङ्गृहीत।
2. ख-ङ-म-मा—सोऽहं संबोधयाम्य।
3. ख-ङ—प्रदर्शितः।
4. ग-च—यथा भृशम्। ख-ङ-म-मा—सदा भृशम्।

मया प्लवेन सङ्ग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४

अयं हि कालस्सम्प्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५

कृतार्था[1]स्सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापाः कुर्वन्ति प्रियमात्मनः ॥ १६

राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७

धृतराष्ट्रस्य पुत्राणाम् अर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८

आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन् सत्पुरुषोचितम् ।
अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९

न च तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ॥ १९॥
वध्यान् विषह्यान् सङ्ग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।
युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ तावर्जुनादृते ॥ २०॥
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ॥ २१

अर्जुनं विनिहत्याजौ सम्प्राप्तं स्यात् फलं मया ।
यशसा वा न मुच्येयं निहतस्सव्यसाचिना ॥ २२

---

1. ख-क—स्सुहृदा । म-मा—स्सुकृता ।

न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि
निरर्जुनास्सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २३

वैशम्पायनः

इति कर्णवचश्श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपती ।
उवाच [1]पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पनम् ॥ २४

कुन्ती—

एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भाषसे कर्ण दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २५

त्वया चतुर्णां भ्रातॄणाम् अभयं शत्रुकर्शन ।
[2]दत्तं तत् प्रतिजानिहि सङ्गरप्रतिमोचनम् ॥ २६

वैशम्पायनः—

अनामयं स्वस्ति चेति पृथाऽथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत् प्रीतस् ततस्तौ जग्मतुस्सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
[अस्मिन्नध्याये २७ श्लोकाः]

---

1. ख-ङ-म-मा—कर्णमाश्लिष्य परं धैर्यादकम्पितम् ।
2. ख-ङ-म-मा—उक्तं ।

॥ चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन पाण्डवान् प्रति सङ्क्षेपेण हास्तिननगरवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ पाण्डवैः कृष्णं प्रति विस्तरेण भीष्मादिवचनकथनप्रार्थना ॥ २ ॥ कृष्णेन शमविधायकभीष्मवचनानुवादः ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

आगम्य हास्तिनपुराद् उपप्लाव्यमरिन्दमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः पूर्वमुक्तवान् ॥ १

सम्भाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
[1]स्वमेव भवनं शौरिर् विश्रमार्थं जगाम ह ॥ २

विसृज्य सर्वान् नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तं गते सति ॥ ३

सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस् तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिरः—

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तं नश्शंसितुमर्हसि ॥ ५

श्रीभगवान्—

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।

---

1. म-मा—स्वमेवावसथं ।

तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिरः—

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने [1]कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान् हृषीकेश दुर्योधनममर्षणम् ॥ ७

आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ।
[2]पिता वा धृतराष्ट्रस्तं गान्धारी वा किमब्रवीत् ॥ ८

पिता यवीया[3]नस्माकं क्षत्ता धर्मविदां वरः ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ९

किञ्च सर्वे नृपतयस् सभायां ये [4]समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ १०

उक्तवान् हि भवान् सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।
[5]प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयान्नापसर्पति ॥ ११

[6]धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १२

अप्रियं हृदये तस्य किं नु तिष्ठति केशव ॥ १२॥

तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
यथा च नातिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ॥ १३॥

---

1. ङ-म-मा—कुल।
2. ख—नास्तीदमर्धम्
3. ङ— ननवमः।
4. ङ—समागताः।
5. अ-क—इदमर्धं नास्ति
6. ख-ङ-म—नास्तीदमर्धम्

भवान् हि नो बलं कृष्ण भवान् नाथो भवान् गतिः ॥ १४

श्रीभगवान्—

[1]शृणु राजन् यथा वाक्यम् उक्तो राजा सुयोधनः ।
मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १५
मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मस्सुसङ्क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १६

भीष्मः—

दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १७
मम तात पिता राजन् शन्तनुर्लोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वर ॥ १८
तस्य बुद्धिस्समुत्पन्ना द्वितीयस्स्यात् कथं सुतः ।
एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १९
न चोच्छेदं कुलं यायाद् विस्तीर्येत कथं यशः ॥ १९॥
तस्याहमीप्सितं बुध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ २०
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥ २१
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २१॥
तस्यां जज्ञे महाबाहुश् श्रीमान् कुरुकुलोद्वहः ।

---

1. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान् मम पार्थिवः ॥ २२॥
स्वर्यातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये सन्निवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २३॥
तस्याहं सदृशान् दारान् राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसङ्घातम् अपि ते बहुशश्श्रुतम् ॥ २४॥
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर् नागरैर्विप्रवासितः ॥ २५॥
दारेष्वप्यतिसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २६
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाऽभ्यधावन् मामेव प्रजाः क्षुद्भयपीडिताः ॥ २७

प्रजाः—

उपक्षीणाः प्रजास्सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शन्तनोः कुलवर्धन ॥ २८
पीड्यन्ते ते प्रजास्सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २९
व्याधीन् प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ ३०

भीष्मः—

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।

प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ ३१
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ ३२
मामूचुर्भृशसन्तप्ता भव राजेति सन्ततम् ॥ ३२॥
प्रतीपरक्षितं राज्यं त्वां प्राप्य [1]विनशिष्यति ।
स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३३॥
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ॥ ३४॥
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३५
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं सम्प्रसादयम् ॥ ३५॥
नाम्ब शन्तनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।
प्रतिज्ञां वितथां कुर्याम् इति राजन् पुनः पुनः ॥ ३६॥
विशेषतस्त्वदर्थं च [2]प्रतिज्ञां कृतवानहम् ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३७॥
एवं तामनुनीयाहं मातरं [3]जनमेव च ।
अहं च भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३८॥
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।

1. मा—न विनश्यतु ।
2. ङ-म-मा—धुरि मां त्वं नियोजय ।
3. ङ—जनसंसदि ।

अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ ३९॥
[1]त्रीन् पुत्रानजनयद्व्यासस् तदा भरतसत्तम ॥ ४०

अन्धः करणहीनत्वान्न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ४१

स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात [2]कलहं कार्षी राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ॥ ४२

मयि जीवति राज्यं कस् सम्प्रशासेत् पुमानिह ।
माऽवमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वस्सदा ॥ ४३

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत् पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ४४

श्रोतव्यं खलु वृद्धानां मा विशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यासि मा सर्वम् आत्मानं पृथिवीपते ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४५ श्लोकाः]

1. ङ-म — स त्रीन् पुत्रानजनयत् तदा भरतसत्तम ।
मा— त्रीन् पुत्रानजनयत् तदा भरतसत्तम ? ।
2. ख-ङ-म-मा— साहसं ।

॥ पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन पाण्डवान् प्रति द्रोणवाक्यानुवादः ॥ १ ॥ तथा भीष्मं प्रत्युक्तविदुरवचनानुवादः ॥ २ ॥ तथा गान्धारीवचनानुवादः ॥ ३ ॥

श्रीभगवान्—

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमम् ॥ १

द्रोणः—

प्रातीपश्शन्तनुस्तात कुलस्यार्थे यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २

तथा पाण्डुर्नरपतिस् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां [1]धर्मात्मा सुव्रतस्सुसमाहितः ॥ ३

ज्येष्ठाय राज्यमददाद् धृतराष्ट्राय धीमते ।
[2]यवीयसस्तथा क्षत्तुः कुरुवंशविवर्धनः[3] ॥ ४

---

1. ख-ङ-म-मा—भद्रं ते 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. अ-क-ख-ग-म-मा—ततस्सिंहासने राजा स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥
नीचैस्स्थित्वा तु विदुर उपास्ते तु विनीतवत् ।
प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ।
[अधिकः पाठः]

ततस्सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद् यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ५

सन्धिविग्रह[1]तत्वज्ञो राज्ञो वैवाहिकक्रियाम् ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ६

सिंहासनस्थो नृपतिर् धृतराष्ट्रो महामनाः ।
अन्वास्यमानस्सततं विदुरेण महात्मना ॥ ७

नीचैस्स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।
प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ८

कोशसंयमने दाने भृत्यानामन्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरस्सत्यसङ्गरः ॥ ९

विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुस् सर्वां परपुरञ्जयः ॥ १०

ततस्सिंहासने राजा स्थापयित्वैवमच्युतम् ।

---

1. ख-ग-घ—तत्त्वज्ञो राज्ञां वैवाहिकक्रियाम् ।
ङ-म—संयुक्तो राज्ञो वैवाहिकक्रियाम् ।
मा—संयुक्तो राज्ञो वैवाहिकीः क्रियाः ।

वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ११

कथं तस्य कुले जातः कुले भेदं करिष्यसि ।
सम्भूय भ्रातृभिस्सार्धं भुङ्क्ष्व भोगाञ्जनाधिप ॥ १२

[1]ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथञ्चन ।
भीष्मेण दत्त[2]मश्नामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३

नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत् कुरु ॥ १४

दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५

अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६

श्रीभगवान्—

एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
आजहार ततो वाक्यं विदुरस्सत्यसङ्गरः ॥ १७

ेचनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७॥

ार्धद्वयं नास्ति 2. अ-क-ख-ग-घ-मा—मिच्छामि ।
मा—इदमर्धं नास्ति

विदुरः—

देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः ॥ १८

प्रनष्टः कौरवो वंशश् त्वयाऽयं पुनरुद्धृतः ।
[1]त्वं मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ॥ १९

कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन् कुलपांसनः ।
[2]यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ॥ २०

अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २०॥

अतिक्रामति यश्शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २१

एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर् महाराज तथा कुरु ॥ २२

मा चैव धृतराष्ट्रं च सर्वांश्चैव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा राजन् विनाशय ॥ २३

प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा यथा संहरते प्रजाः ॥ २३॥

नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ॥ २४

अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २५

बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।

---

1. ख—त्वन्मे । अ-क-ग-ब—तन्मे ।
2. ख—इतः सार्धश्लोको नास्ति

[1]शाधीदं राज्य[2]मद्याशु पाण्डवैरभि[3]रक्षितम् ॥ २६

प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञाममिततेजसाम् ॥ २७

श्रीभगवान्—

विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानस्स तदा निश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २८

ततोऽस्य राज्ञस्सुबलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २९

गान्धारी—

ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तथाऽपराधं
पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ ३०

राज्यं कुरूणामनुभूतभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।

1. ख—साध्वीदम् । ङ-म—साध्विदम्
2. ख-ग-घ-ङ—माच्छिद्य । म-मा—मासाद्य ।
3. म-मा—रक्ष्यताम् ।

त्वं पापबुद्धे सुनृशंसकर्मा
　　राज्यं कुरूणामनयाद्धि हंसि ॥ ३१
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
　　तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
　　दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३२
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ
　　भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
　　न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३३
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
　　तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
　　पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३४
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
　　देवव्रतस्सत्यसन्धो मनस्वी ।
सर्वं तदस्माभिरधीत्य धर्मं
　　ग्राह्यं स्वधर्मान् परिपालयद्भिः ॥ ३५
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
　　ब्रूयान्नृपोऽयं विदुरस्तथैव ।

कार्यं भवेत् तत् सुहृद्भिर्नियोज्यं
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३६

न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरश्शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतश्शान्तनवेन चैव ॥ ३७

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥
॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३७ श्लोकः]

॥ षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन पाण्डवान् प्रति धृतराष्ट्रेण दुर्योधनं प्रत्युक्तवचनानुवादः ॥१॥

श्रीभगवान्—

एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनमुवाचेदं राजमध्ये जनाधिप ॥ १

धृतराष्ट्रः—

दुर्योधन निबोधेदं यत् त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
तथा तत् कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २

सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्बभूव षष्ठोऽयं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ ३

तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठस्समभवत् प्रभुः ॥ ४

पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठया सम्प्रसूतो दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ ५

यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्यास्सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६

यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्यसम्मतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णस्सुमन्दधीः ॥ ७

न चातिष्ठत् पितुश्शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।
अवमेने च पितरं भ्रातॄंश्चाप्यपराजितः ॥ ८

पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीन् न्यवसन्नागसाह्वये ॥ ९

तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यवरोपयत् ॥ १०

ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११

यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं तं वंशवर्धनम् ।

राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२

एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिपद्यते ।
यवीयांसः प्रपद्यन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३

तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।
प्रतीपः पृथिवीपालस् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४

तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५

देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयश्शन्तनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६

देवापिस्तु महातेजास् त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकस्सत्यवादी च पितृशुश्रूषणे रतः ॥ १७

पौरजानपदानां च सम्मतस्साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ॥ १८

प्राज्ञश्च सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुश्शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९

बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शन्तनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०

अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।
सम्भारानभिषेकार्थं मङ्गलार्थानि च प्रभुः ॥ २१

मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१॥
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैस्सह ।
सर्वे निवारयामासुर् देवापेरभिषेचनम् ॥ २२॥
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिर् अभिषेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३॥
एवं वदान्यो धर्मज्ञस् सत्यसन्धश्च सोऽभिभूः ।
प्रियः प्रजानामपि संस् त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४॥
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठ प्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः ॥ २५॥
ततः प्रव्यथि[1]ताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिस्संश्रितो वनम् ॥ २६॥
बाह्लीको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समास्थितः ।
पितॄन् भ्रातॄन् परित्यज्य प्राप्तवान् परमर्धिमत् ॥ २७॥
बाह्लीकेन त्वनुज्ञातश् शन्तनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजन् राजा राज्यमकारयत् ॥ २८॥
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्धीनाङ्ग इति भारत ॥ २९॥
पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि सन् नृपः ॥ ३०

1. म-मा—तात्माऽसौ ।

विनाशे तस्य पुत्राणाम् इदं राज्यमरिन्दम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३१

अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ ३१॥

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२॥

स सत्यसन्धस्सततप्रमत्तश्
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुकृतानुकम्पी
जितेन्द्रियस्साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३॥

क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणास्समस्ताः ॥ ३४॥

स राजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्सदा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्ष्यसि दुर्विनीत ॥ ३५॥

प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहस्
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३६॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥
॥ ५५१॥ विवादपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
[अस्मिन्नध्याये ३६॥ श्लोकाः]

॥ सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कृष्णेन पाण्डवान् प्रति भीष्मादिवचनमवधूय समुत्थितेन दुर्योधनेन चोदितानां राज्ञां भीष्मं पुरस्कृत्य सेनाभिस्सह कुरुक्षेत्रप्रस्थानकथनम् ॥ १ ॥ तथा स्वेन सामादित्रयप्रयोगेऽप्यवशीभूते दुर्योधने दण्डस्यैव प्रयोक्तव्यत्वकथनम् ॥ २ ॥

श्रीभगवान्—
एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
अवधूयोत्थि[1]तो मन्दः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १॥
अन्वद्रवन्त तं पश्चाद् राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—तः क्रुद्धो रोषात् सङ्क्रुद्ध ।

आज्ञापयच्च राज्ञस्तान् [1]पार्थिवान् नष्टचेतनः ।
[2]प्रयान्तु वै कुरुक्षेत्रं अद्यैवेति पुनः पुनः ॥ ३

ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुस्सहसैनिकाः ।
भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४

अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
तासां प्रमुखतो भीष्मस् तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५
यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशाम्पते ॥ ५॥
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ ६॥
एतत् ते कथितं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७
साम चादौ प्रयुक्तं मे राजन् सौभ्रात्रमिच्छता ।
अभेदात् कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ८
पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ॥ ९
यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
तदा मया समानीय भेदितास्सर्वपार्थिवाः ॥ १०

---

1. ङ—पार्थिवो दुष्टचेतनः । म-मा—पार्थिवान् दुष्टचेतसः ।
ख—पार्थिवान् नष्टचेतसः ।
2. ख—प्रयात । म—प्रयाध्वं ।
मा—प्रयास्यध्वं कुरुक्षेत्रं ।

अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११

निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तांस् तृणीकृत्य सुयोधनम् ।
राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ १२

न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १३

पुनस्सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमथाब्रवम् ।
अभेदात् कुरुवंशस्य कार्ययोगात् तथैव च ॥ १४

ते शूरा धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवास्सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १५

प्रयच्छन्तु च ते राज्यम् अनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाऽऽह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथाऽस्तु ते ॥ १६

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १७

एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १८

निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत् ते कथितं राजन् यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १९

न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवस्सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २०

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ ५५ ॥ विवादपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

[विवादपर्व समाप्तम्]

॥ अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

(अथ सैन्यनिर्याणपर्व)

युधिष्ठिरेण भ्रातॄन् प्रति कस्यचित् सेनापतित्वकल्पने स्वस्वाभिप्रायनिवेदनचोदना ॥ १ ॥ तैः स्वस्वाभिप्रायनिवेदनानन्तरं युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णं प्रति तदभिप्रायनिवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥ श्रीकृष्णेन धृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वेन वरणस्य स्वाभिमतत्वकथने राज्ञां हर्षात् समुद्घोषः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरादीनां सर्वेषां कुरुक्षेत्रप्रवेशः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनः—

जनार्दनवचश्श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १

युधिष्ठिरः—

श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।
केशवस्यापि यद्वाक्यं तत् सर्वमवधारितम् ॥ २

तस्मात् सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ॥ २॥

अक्षौहिण्यस्तु सप्तैतास् समेता विजयाय वै ।
तासां ये पतयस्सप्त विख्यातास्तान् निबोधत ॥ ३॥

द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ॥ ४॥
एते सेनाप्रणेतारो वीरास्सर्वे तनुत्यजः ॥ ५

सर्वे वेदविदश्शूरास् सर्वे सुचरितव्रताः ।
ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे [1]युद्धविशारदाः ॥ ६

इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६॥

सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
यस्सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७॥

त्वं तावत् सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।
स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नस्सेनापतिः क्षमः ॥ ८॥

सहदेवः—

[2]संयुक्त एव पुत्रैश्च कोशवांश्च महीपतिः ॥ ९

यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुञ्ज्महे ।
मात्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ १०
प्रसहिष्यति सङ्ग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०॥

---

1. म-मा—शास्त्र　　2. अ-क-मा—संयुक्त एकदुःखश्च

वैशम्पायनः—

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
नकुलोऽनन्तरं तस्माद् इदं वचनमाददे ॥ ११॥

नकुलः—

वयसा शास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च ।
ह्रीमान् [1]बलान्वितश्श्रीमान् सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १२॥
वेद चास्त्रं भरद्वाजाद् दुर्धर्षस्सत्यसङ्गरः ॥ १३
यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलः ।
श्लाघ्यः पार्थिवसङ्घस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ॥ १४
पुत्रपौत्रैः परिवृतश् शतशाख इव द्रुमः ।
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ॥ १५
रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरस्समितिशोभनः ।
पितेवास्मान् समाधत्त यस्सदा पार्थिवर्षभः ॥ १६
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ।
स द्रोणभीष्मावायातौ सहेदिति मतिर्मम ॥ १७
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७॥

वैशम्पायनः—

माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमस् सव्यसाच्यब्रवीदिदम् ॥ १८॥

1. ख-ङ-ञ-म—कुलान्वित

अर्जुनः—

योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसन्तोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९॥

धनुष्मान् कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।
दिव्यैर्हयवरैर्युक्तम् अग्निकुण्डात् समुत्थितः ॥ २०॥

गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरस् सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१॥

सिंहोरस्को महाबाहुस् सिंहवक्षा महाबलः ।
[1]सिंहवद्गर्जितो वीरस् सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२॥

सुभ्रूस्सुदंष्ट्रस्सुतनुस् सुनसस्सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुस्सुविशालाक्षस् सुपादस्सुप्रतिष्ठितः ॥ २३॥

अभेद्यस्सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४॥

धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ॥ २५

वज्राशनिसमस्पर्शान् दीप्तास्यानुरगानिव ।
यमदूतसमान् वेगे निपाते पावकोपमान् ॥ २६

[2]रामेणाजौ विषहितान् वज्रनिष्पेषगौरवान् ॥ २६॥

पुरुषं तं न पश्यामि यस्सहेत महाव्रतम् ।

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति　　2. अ-क—नास्तीदमर्धम्

धृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७॥
क्षिप्रहस्तः [1]क्षिप्रयोधी मतस्सेनापतिर्मम ।
अभेद्यकवचश्श्रीमान् मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८॥

वैशम्पायनः

[2]अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ॥ २९

भीमः—

वधार्थं यस्समुत्पन्नश् शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ २९॥
वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ।
यस्य सङ्ग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः ॥ ३०॥
रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३१
न तं युद्धे प्रपश्यामि यो [3]युद्ध्येत्तु शिखण्डिना ॥ ३१॥
शस्त्रेण समरे राजन् सन्नद्धं स्यन्दने स्थितम् ।
द्वैरथे विषहेतासौ भीष्मं राजन् महाव्रतम् ॥ ३२॥
शिखण्डिनमृते राजन् न मे सेनापतिर्मतः ॥ ३३

युधिष्ठिरः—

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
सर्वं जानाति धर्मात्मा [4]मतमेषां च केशवः ॥ ३४

---

1. मा—चित्रयोधी 2. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति
3. ख-घ-ङ-म-मा—विभिन्द्याच्छिखण्डिनम्
4. ख-घ-ङ-मा—गतमेष्यञ्च

यमाह कृष्णो दाशार्हस् सोऽस्तु [1]सेनापतिर्मम ।
कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३५
एष मे विजये मूलम् एष तात विपर्यये ।
अत्र प्राणाश्च राज्यं च [2]लाभालाभौ सुखासुखे ॥ ३६
एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ॥ ३६॥
[3]यमाह कृष्णो दाशार्हस् स नस्सेनापतिः क्षमः ।
ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समभिवर्तते ॥ ३७॥
ततस्सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ॥ ३८॥
अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३९

वैशम्पायनः—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षो धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ४०

श्रीभगवान्—

ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
नेतारस्तव सेनायाश् शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ४१
सर्व एते समर्था हि तव शत्रून् विमर्दितुम् ॥ ४१॥

---

1. ब-ङ-म-मा—नो वाहिनीपतिः ।
2. ख-घ-ङ-म-मा—भावाभावौ
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
[1]किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां क्रुद्धानां पापचेतसाम् ॥ ४२॥
मयाऽपि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिन्दम ।
कृतो यत्नो महांस्तत्र शमस्स्यादिति भारत ॥ ४३॥
धर्मस्य [2]गतमानृण्यं न स्म वाच्यो विवक्षताम् ॥ ४४
कृतार्थं मन्यते बालस् सो त्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च [3]पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४५
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः ।
न धार्तराष्ट्राश्शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनञ्जयम् ॥ ४६
भीमसेनं च सङ्क्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ४७
अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान् नरेन्द्रान् दृढविक्रमान् ॥ ४८
सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
[4]धार्तराष्ट्रबलं सङ्ख्ये हनिष्यति न संशयः ॥ ४९
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिन्दम ॥ ४९॥

वैशम्पायनः—
एवमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राहृष्यन् नरोत्तमाः ॥ ५०

---

1. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति 2. ब-ङ—कृत
3. ख-ब-ङ-म-मा—मन्यतेत्मान 4. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति

तेषां प्रहृष्टमनसां नादस्समभवन्महान् ।
[1]योजयित्वाऽथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधावताम् ॥ ५१

हयवारणशब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च तुमुलास्सर्वतोऽभवन् ॥ ५२

प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ५३

अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ ५४

प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५४॥

ततश्शब्दस्समभवत् समुद्रस्येव पर्वणि ।
हृष्टानां सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५५॥

प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५६॥

शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
कोशं यन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५७॥

फल्गु यच्च बलं किञ्चित् तथैव कृशदुर्बलम् ।
तत् सङ्गृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५८॥

उपप्लाव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।

---

1. अ-क-ख-म-मा—योग इत्यथ सैन्यानां चरतां सम्प्रबाधताम् ।

सह स्त्रीभिर्निववृते दासीदाससमावृता ॥ ५९॥

कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैस्स्थावरजङ्गमैः ।
स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ६०॥

ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंघृताः ।
स्तूयमाना ययू राजन् रथैर्मणिविभूषणैः ॥ ६१॥

केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ६२॥

हृष्टास्तुष्टाः कवचिनस् सशस्त्रास्समलङ्कृताः ।
राजानमन्वयुस्सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ६३॥

जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनश्च सौमकिः ।
[1]सुशर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६४॥

रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ।
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट् ॥ ६५॥

अनाधृष्टिश्चेकितानो [2]धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ।
परिवार्य ययुस्सर्वे वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ६६॥

आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
पाण्डवास्समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६७॥

---

1. अ-क-ख-ग-घ-ङ—सुधर्मा । मा—सुवर्मा
2. ग-घ-ङ-म—युयुधानोऽथ । मा—चेदिराजोऽथ

ते विगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान् दध्मुररिन्दमाः ।
तथैव दध्मतुश्शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥ ६८॥

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६९॥

शङ्खदुन्दुभि[1]संसृष्टस् सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ७०॥

ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास ततस् सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ७१॥

परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ७२॥

मधुरेऽनूषरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७३॥

ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर् वृतश्शतसहस्रशः ॥ ७४॥

विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत् समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७५॥

शिबिरं [2]मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

---

1. ख—निर्घोषस् । ग-घ-ङ—निर्घुष्टस् । म—संहृष्टस् । मा—सङ्घुष्टस् ।
2. ग—स्थापयामास

सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७६॥
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७७॥
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७८॥
विधिर्यश्शिबिरस्यासीत् पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानं नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७९॥
प्रभूतजलकाष्ठानि सुदुर्धर्षतराणि च ।
[1]भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८०॥
शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ८१॥
तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञा बहुशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्शास्त्रविशारदाः ॥ ८२॥
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।
ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ८३॥
बहूदकं सुयवसं तुषाङ्गारसमन्वितम् ।
शिबिरे शिबिरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ॥ ८४॥
महायन्त्राणि नाराचास् तोमराणि परश्वथाः ।

1. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।

धनूंषि कवचादीनि सम्बभूवुर्नृणां तदा ॥ ८५॥

गजाः कण्टकसन्नाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।
दृश्यन्ते तत्र गिर्याभास् [1]सहस्रशतयोधिनः ॥ ८६॥

निविष्टान् पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
अभिजग्मुर्यथोद्देशं सबलास्सपदानुगाः ॥ ८७॥

चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ ८८॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥
॥ ५६ ॥ सैन्यनिर्याणपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये ८८॥ श्लोकाः]

॥ एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कर्णादीन् प्रति दुर्योधनेन साङ्ग्रामिकसामग्रीसम्पादनचोदनम् ॥१॥
तच्चोदनया राज्ञा सेनाभिस्सह कुरुक्षेत्रप्रस्थानम् ॥ २ ॥

जनमेजयः—
युधिष्ठिरं सहानीकम् उपायान्तं युयुत्सया ।
सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १

विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।

---

1. व-क—शतशोऽथ सहस्रशः

केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैश्शतशो वृतम् ॥ २

महेन्द्रमिव चादित्यैर् अभिगुप्तं महारथैः ।
श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
सम्भ्रमे तुमुले तस्मिन् यदासीत् कुरुजाङ्गले ॥ ४

व्यथयेयुरिमे देवान् सेन्द्रानपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यश् शिखण्डी च महारथः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशम्पायनः—

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुश्शासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८

दुर्योधनः—

अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
[1]स एनान् मन्युनाऽऽविष्टो ध्रुवं धक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९

इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—अदानान्मन्युना ।

अजातशत्रुरत्यर्थं भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैस्सहोदरैः ॥ ११
विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहस्सोऽयं तुमुलो रोमहर्षणः ।
तस्मात् साङ्ग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि [1]रत्नोच्छ्रयचितानि च ॥ १५
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ।
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ॥ १६
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति मा चिरम् ॥ १६॥

वैशम्पायनः—
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो [2]निवासाय महीक्षिताम् ॥ १७॥
ततस्ते पार्थिवास्सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ १८॥
बाहून् परिघसङ्काशान् संस्पृशन्तश्शनैस्ततः ।

---
1. ङ-म-मा—रत्नोच्चययुतानि च। 2. ख-घ-ङ-म-मा—विनाशाय ।

काञ्चनाङ्गददीप्तांश्च चन्दनागरु[1]भूषितान् ॥ १९॥
उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
[2]अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०॥
ते रथान् रथिनश्श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षा[3]स्वनुष्ठिताः ॥ २१॥
अथ वर्माणि शस्त्राणि कवचानि बहूनि च ।
विविधानि च तीक्ष्णानि चक्रुस्सज्जानि सर्वशः ॥ २२॥
पदातयश्च पुरुषाश् शस्त्राणि विविधानि च ।
उपाजह्रुश्शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३॥
तदुत्सव इवोदग्रं सम्प्रहृष्टनराघृतम् ।
नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समाकुलम् ॥ २४॥
जनौघसलिलावर्तो रथनागाश्वमीनवान् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसञ्चयरत्नवान् ॥ २५॥
चित्राभरणवर्मोर्मिश् शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
प्रासादमालाद्रिघृतो रथ्यापणमहाग्रहः ॥ २६॥
योगचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजबलार्णवः ।
व्यदृश्यत तदा राजंश् चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥
॥ ५६ ॥ सैन्यनिर्याणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये २७॥ श्लोकाः]

---

1. मा—रूषितान् ।
2. अ-क—इदमर्धं नास्ति 3. मा—सु निष्ठिताः ।

॥ चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

कर्तव्यमौढ्यमुपगतेन युधिष्ठिरेण कर्तव्यनिर्धारणप्रार्थना ॥ १ ॥ कृष्णेन युद्धकरणनिर्धारणम् ॥ २ ॥ गुरुवधभयात् पुनर्युधिष्ठिरस्य शङ्कायामर्जुनेन कुन्ती विदुरवचनानुस्मारणेन तत्परिहरणम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः

वासुदेवस्य तद्वाक्यम् अनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।
पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १

अस्मिन्नभ्यागते काले किन्न नः क्षममच्युत ।
कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेस्सौबलस्य च ॥
[1]वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३

विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञा प्रज्ञा कार्त्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४

सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ ५

श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।

1. म—अर्धचतुष्टयं नास्ति

मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६

श्रीभगवान्—

उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तं निकृतिप्रज्ञे [1]कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७

न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किञ्चित् सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ ८

नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ।
जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९

बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०

न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे [2]तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११

शकुनिस्सौबलश्चैव कर्णदुश्शासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभाषन्त [3]मूढाः पण्डितमानिनः ॥ १२

किञ्चैतेन मयोक्तेन यान्यभाष[4]त कौरवः ।
सङ्क्षेपेण दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३

---

1. मा—कौरवे । 2. घ-ङ-म-मा—तमन्ववर्तन्त ।
3. ग—मन्दा दृढममर्षिणम् । घ-ङ—मूढा दृढममर्षिणः ।
म—मूढा मूढममर्षिणः । मा—मूढा मूढमनुव्रताः ।
4. ङ-मा—न्त कौरवाः ।

पार्थिवेषु न सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत् पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ १४

न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैश्शममिच्छामस् तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५

वैशम्पायनः

तच्छ्रुत्वा पार्थिवास्सर्वे वासुदेवेन भाषितम् ।
अब्रुवन्तो मुखं राज्ञस् समुदैक्षन्त भारत ॥ १६

युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायम् [1]अभिलक्ष्य महीक्षिताम् ।
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैस्सह ॥ १७

ततः किलकिलाभूतम् अनीकं पाण्डवस्य ह ।
आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८

अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निश्श्वसन् भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९

युधिष्ठिरः—

यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
सोऽयमस्मा[2]नुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०

[3]यस्मिन् यत्नः कृतोऽस्माभिस् स नो हीनः प्रयत्नतः ।
अकृते तु प्रयत्नेऽस्मान् उपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१

---

1. ङ-म-मा—मुपलभ्य।
2. अ-क-ख—नुपेक्ष्यैव कृतानर्थप्रयत्नवान्॥
3. घ—नास्तीदमर्धम्

कथं ह्यवध्यैस्सङ्ग्रामः कार्यस्सह भविष्यति ।
कथं हत्वा गुरून् वृद्धान् विजयो नो भविष्यति ॥ २२

. . . . . .

तच्छ्रुत्वा धर्म[1]राजस्य सव्यसाची परन्तपः ।
यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३

अर्जुनः—

उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
वचनं तत् त्वया राजन् निखिलेनावधारितम् ॥ २४
न च तौ वक्ष्यतोऽधर्मम् इति मे नैष्ठिकी मतिः ।
[2]नापि युक्तं च कौन्तेय निवर्तितुमयुद्धतः ॥ २५

वैशम्पायनः—

तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ।
स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् ॥ २६
ततस्ते धृतसङ्कल्पा युद्धाय सह सैनिकाः ।
पाण्डवेयां महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥
॥ ५६ ॥ सैन्यनिर्याणपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २७ श्लोकाः]
[सैन्यनिर्याणपर्व समाप्तम्]

---

1. ख—राजेन चिन्ताविष्टेन भाषितम् ।
2. ख—न चापि युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति क्षत्रियस्य कदाचन ।

[इति पाठान्तरम्]

॥ एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

[भीष्माभिषेचनपर्व]

दुर्योधनेन स्वसेनानां अग्र्यमध्यमपाश्चात्यभेदेन त्रेधा विभजनम् ॥ १ ॥ तासां साङ्ग्रामिकोपकरणसमृद्धिवर्णनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेन कृपादीनामेकादशानां पृथक्पृथगक्षौहिण्यधिपतित्वेऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः

व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत् तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १

नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु सन्दिदेश [1]नराधिपः ॥ २

सानुकर्षास्सतूणीरास् सवरूथास्सहृष्टयः ।
[2]सोपासङ्गास्सशक्तीकास् सनिषङ्गास्ससायकाः ॥ ३

सध्वजास्सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिस् सपाशास्सपरिस्तराः ॥ ४

सकचग्रहविक्षेपास् सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविषघटास्सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५

सघण्टफलकास्सर्वे [3]सायोगुडबलोपलाः ।

---

1. ग-ख-ङ-म—महीपतिः । 2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. ग—वासीवृक्षादनीयताः । ख—वासीवृक्षादनावृकाः ।
म—वासिवृक्षादनीधृताः । ङ-मा—वासिवृक्षादनीवृताः ।

[1]कङ्कालभिण्डिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ६

सकाण्डदण्डकास्सर्वे ससीरविषतोमराः ।
सऋष्टिपिटकास्सर्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥ ७

सकीलक्रकचास्सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृता गोद्वीपिचर्मभिः ॥ ८

[2]सवस्तयस्सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।
सकुठारास्सकुद्दालास् सतैलक्षौद्रसर्पिषः ॥ ९

रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।
चित्रानीकास्सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ॥ १०

तथा कवचिनश्शूराश् शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ।
कुलीना हययोनिज्ञास् सारथ्ये विनिवेशिताः ॥ ११

बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ।
[3]बद्धाभरणनिर्यूहा बद्धवर्मासिपट्टसाः ॥ १२

चतुर्युजो रथास्सर्वे सर्वे चोत्तमवाससः ।
संहृष्टवाहनास्सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ॥ १३

धुर्ययोर्हययोरेकस् तथाऽन्यः पार्ष्णिसारथिः ।
तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित् तथा ॥ १४

---

1. ख-ङ-म-मा—अर्धचतुष्टयं नास्ति
2. अ-क—इदमर्धं नास्ति
3. ङ-मा—इदमर्धं नास्ति

नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः ।
आसन् रथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १५

यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्यास्स्वलङ्कृताः ।
बभूवुस्सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १६

द्वावङ्कुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकश्छत्रपताकधृत् ॥ १७

गजैर्मत्तैस्समाकीर्णं सर्वमायुध[1]कोशकैः ।
तद्बभूव बलं राजन् कौरव्यस्य सहस्रशः ॥ १८

विचित्रकवचैर्युक्तैस् सपताकैस्स्वलङ्कृतैः ।
सादिभिश्चोपपन्नास्तु आसन्नयुतशो हयाः ॥ १९

सुसङ्ग्राहास्सुसन्तोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
अनेकशतसाहस्रास् सर्वे सादिवशे स्थिताः ॥ २०

नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।
पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ २१

रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन् पादरक्षास्समन्ततः ॥ २२

रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासन् शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषास्सप्त भिन्नसन्धानकारिणः ॥ २३

---

1. अ-क-ख-ग-घ — कौशलैः ।

[1]पञ्चाशच्च शतञ्चाश्वा नराः पञ्चगुणास्ततः ।
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ॥ २४

दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २४॥

[2]सेना तु वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर् निरुक्ता च वरूथिनी ॥ २५॥

एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ।
अक्षौहिण्यो दशैका च [3]सङ्ख्यातास्सप्त चैव ह ॥ २६॥

अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानां महद्बलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्बलम् ॥ २७॥

नराणां पञ्चपञ्चाशद् एषा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं तु तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञिताः ॥ २८॥

[4]दश गुल्मा गणस्त्वासीद् गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९॥

तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश् चक्रे सेनापतींस्तथा ॥ ३०॥

पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेतॄन् नरसत्तमान् ।

---

1. अ-क-ख-म-मा—इदमर्धं नास्ति
2. ख-म-मा—वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी वाहिनी चमूः ।
[इति पाठान्तरम्]
3. अ-क-ख-ग-घ-ङ—सङ्ख्याते । 4. अ-क-ख-ग-घ-ङ—त्रयो

[1]विधिवत् पूर्वमानीय पार्थिवानभ्य[2]षेचयत् ॥ ३१॥

कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च [3]जयद्रथम् ।
सुदक्षिणं च काम्भोजं कृतवर्माणमेव च ॥ ३२॥

द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ ३३॥

दिवसे दिवसे तेषाम् [4]प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधास्संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३४॥

तथैव नियतास्सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुस्सैनिका राज्ञः प्रियं राजंश्चिकीर्षवः ॥ ३५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥
॥ ५७ ॥ भीष्माभिषेचनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३५॥ श्लोकाः]

॥ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन भीष्मं प्रति सैनापत्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १॥ भीष्मेण समयप्रतिज्ञाकरणपूर्वकं सैनापत्याङ्गीकारः ॥ २ ॥ दुर्योधनेन भीष्मस्य सैनापत्येऽभिषेचनपूर्वकं सेनाभिस्सह कुरुक्षेत्रगमनम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

ततश्शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
सह सर्वैर्महीपालैर् इदं वचनमब्रवीत् ॥ १

---

1. म-मा—विधिपूर्वं समानीय ।	2. अ-क-घ-ङ—भाषत
3. ख-ग-ङ-म—महारथम् ।	4. अ-क-ख-ग-घ-ङ—अनुवेलं

दुर्योधनः—

ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यपि ।
दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिक[1]गणो यथा ॥ २

न हि जातु द्वयोर्बुद्धिस् समा भवति कर्हिचित् ।
शौर्यं च जायते नृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३

श्रूयते च महाप्राज्ञ हेहयानमितौजसः ।
अभ्ययुर्ब्राह्मणास्सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४

तानन्वयुस्तदा वैश्याश् शूद्राश्चैव पितामह ।
एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५

ते स्म युद्धे प्रभज्यन्ते त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
क्षत्रियाश्च जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६

ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
तेभ्यश्शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७

वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८

ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुर् एकं सेनापतिं द्विजम् ।
नयेषु कुशलं शूरम् अजयन् क्षत्रियांस्ततः ॥ ९

एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

---
1. अ-क-ख-ग-म-मा—पुटं ।

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०

भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यस्स्थितो धर्मे स नस्सेनापतिर्भव ॥ ११

रश्मीवतामिवादित्यो [1]वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२

पर्वतानां यथा मेरुस् सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३

भवता हि वयं गुप्ताश् शक्रेणेव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस् त्रिदशैरपि यद् ध्रुवम् ॥ १४

प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामस् सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्मः—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६

अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
सुयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समयः कृतः ॥ १७

न तु पश्यामि योद्धारम् आत्मनस्सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ॥ १८

---

1. ङ-म-मा—मरुतामिव।

स हि वेद महा[1]बुद्धिर् दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९

अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यावास्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०

न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा जनाधिप ।
तस्माद्योधान् हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१

एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत् ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२

सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३

कर्णो वा युध्यतां पूर्वम् अहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदाऽत्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४

कर्णः—

नाहं जीवति गाङ्गेये राजन् योत्स्ये कथञ्चन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशम्पायनः—

ततस्सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६

---

1. ख-ङ-म-मा—बाहुः ।

ततो भेरीश्च शङ्खांश्च [1]शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्रा [2]वादका राजशासनात् ॥ २७

सिंहनादाश्च विविधा वाहनानां च निस्स्वनाः ।
निर्घाताः पृथिवीकम्पो गजबृंहितनिस्स्वनाः ॥ २८

आसंश्च सर्वयोधानां पीडयन्तो मनांस्युत ॥ २८॥

वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।
प्रादुरासीदनभ्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २९॥

शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्ततरा भृशम् ॥ ३०

सैनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि बभूवुश्शतशो नृप ॥ ३१

ततस्सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलार्दनम् ।
[3]वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च भूरिशः ॥ ३२

पूज्यमानो जयाशीर्भिर् निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ॥ ३२॥

आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिस्सहितस्तदा ।
स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३॥

परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिबिरं मापयामास समे देशे जनाधिपः ॥ ३४॥

---

1. अ-क-ख-घ-म—शतशोऽथ सहस्रशः ।　2. ङ-मा—:पुरुषा ।
3. ङ—वाचितान्युग्ररूपाणि अभवञ्शतशो नृप ।　[पाठान्तरम्]

मधुरा[1]नूपके देशे प्रभूतयवसेन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं शिबिरं तत् तथाऽभवत् ॥ ३५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥
॥ ५७ ॥ भीष्माभिषेचनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३५॥ श्लोकाः]

॥ त्रयश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण श्रीकृष्णानुमत्या द्रुपदादीनां सप्तानां पृथगक्षौहिण्याधिपत्येऽभिषेचनपूर्वकं धृष्टद्युम्नस्य सर्वसैन्याधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ बलरामस्याक्रूरादिभिस्सह पाण्डवदिदृक्षया कुरुक्षेत्रागमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरादिपूजितस्य तस्य बन्धुनिधनावलोकनासहिष्णुतया तीर्थनिषेवणार्थं गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजयः—
आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ २

प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३

---

1. म-मा—नूषरे ।

रणयज्ञे [1]प्रवितते सुभीमे रोमहर्षणे ।
दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४
किमब्रवीन्महाबाहुस् सर्वधर्मविशारदः ।
भीमसेनार्जुनौ वाऽपि कृष्णो वा [2]प्रत्यभाषत ॥ ५

वैशम्पायनः
आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।
सर्वान् भ्रातृन् समानीय वासुदेवं च शाश्वतम् ॥ ६
उवाच वदतां श्रेष्ठस् सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६॥

युधिष्ठिरः—
पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।
पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ॥ ७॥
तस्मात् सप्तसु सेनासु प्रणेतॄन् मम पश्यत ॥ ८

श्रीभगवान्—
यथाऽर्हति भवान् वक्तुम् अस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
तदेतदर्थवद्वाक्यम् उक्तं ते भरतर्षभ ॥ ९
रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।
नायकास्तव [3]सैन्यानां क्रियन्तामिह सप्त वै ॥ १०

---

1. ग—प्रतिभये सभीते। ख-घ-मा—प्रतिभये स्वाभीले। ङ—प्रतिभये विपुले। म—प्रतिभये स्वाभिले।
2. ग—प्रतिपद्यताम्। घ-ङ-मा—प्रतिपद्यत। म—प्रत्यपद्यत। ख—किं प्रपद्यत।
3. ख-ग-घ-ङ—सेनायामभिषिञ्चन्तु। म-मा—सेनाया अभिषिच्यन्तु।

वैशम्पायनः—
ततो द्रुपदमानीय विराटं शिनिपुङ्गवम् ।
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ११
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ।
एतान् सप्त महेष्वासान् वीरान् युद्धाभिनन्दिनः ॥ १२
सेनाप्रणेतॄन् विधिवद् अभ्यषिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ १२॥
सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमथादिशत् ।
द्रोणान्तहेतो[1]रुत्पन्नो य इष्टाज्जातवेदसः ॥ १३॥
[2]सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।
[3]सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनञ्जयम् ॥ १४॥
अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनाम् ।
सङ्कर्षणानुजश्श्रीमान् महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १५॥
तद्दृष्ट्वोपस्थितं युद्धं समासन्नं महात्ययम् ।
प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १६॥
सहाक्रूरप्रभृतिभिर् गदसाम्बोद्धवादिभिः ।
रौक्मिणेयाहुकयुतैश् चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १७॥
वृष्णिमुख्यैरुपगतैर् व्याघ्रैरिव मदोत्कटैः ।
अभिगुप्तो महाबाहुर् मरुद्भिरिव वासवः ॥ १८॥

---

1. ख-ग-घ—रुत्पन्नं समिद्धा। ङ-मा—रुत्पन्नो य इद्धा
2. अ-क-म—इदमर्धं नास्ति 3. म—अर्धद्वयं नास्ति

नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।
सिंहखेलगतिश्श्रीमान् मदरक्तान्तलोचनः ॥ १९॥

तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।
उदतिष्ठत् ततः पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २०॥

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।
पूजयाञ्चक्रुरभ्येत्य ते स्म सर्वे हलायुधम् ॥ २१॥

ततस्तं पाण्डवो राजा करे परपर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्य[1]वादयन् ॥ २२॥

विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिन्दमः ॥ २३॥

ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २४॥

बलरामः—

भविताऽयं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २५॥

तस्माद्युद्धात् समुत्तीर्णान् अपि वस्ससुहृद्गणान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैर् [2]द्रष्टास्मीति मतिर्मम ॥ २६॥

समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयम् ।
विमर्दस्सुमहान् भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २७॥

---

1. ख-ग-म-मा—पूजयन्। 2. मा—पश्येयमिति मे मतिः।

उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
सम्बन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २८॥
पाण्डवा हि यथाऽस्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां [1]साह्यं स पर्येति पुनः पुनः ॥ २९॥
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टस्सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य ह ॥ ३०॥
ध्रुवो जयः पाण्डवानाम् इति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३१॥
न चाहमुत्सहे कृष्णम् ऋते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३२॥
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३३॥
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।
न हि शक्ष्यामि कौरव्यान् नश्यमानानवेक्षितुम् ॥ ३४॥

वैशम्पायनः—

एवमुक्त्वा महाबाहुर् अनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निमन्त्र्य मधुसूदनम् ॥ ३५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४२॥
॥ ५७ ॥ भीष्माभिषेचनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३५॥ श्लोकाः]

---

1. ख-घ-ङ—युक्ता सपर्येति ।

॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

श्रीकृष्णस्यालस्य रुक्मिणः पाण्डवानुपेत्य अर्जुनं प्रति तस्य भयविकल्पपूर्वकं दर्पात् स्वेन साहाय्यकरणोक्तिः ॥ १॥ अर्जुनेन तस्य प्रत्याख्यानम् ॥ २ ॥ दुर्योधनमेत्य तथाभाषिणस्तस्य तेनापि प्रत्याख्यानम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायनः—

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यरोम्णो नृपतेस् साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १

आहृतीनामधिपतेर् भोजस्यातियशस्विनः ।
दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २

यः किम्पुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३

यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
शार्ङ्गेण च महाबाहुस् सम्मितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४

त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ॥ ४॥

वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ।
शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर् दिव्यं तेजोमयं धनुः ॥ ५॥

धारयामास तत् कृष्णः परसेनाभयावहम् ।
गाण्डीवं पावकाल्लेभे खाण्डवे पाकशासनिः ॥ ६॥

द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
सञ्छिद्य मौरवान् पाशान् निहत्य मुरमोजसा ।
निर्जित्य नरकं भौमम् आहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
प्रतिपेदे हृषीकेशश् शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनम् ।
विभीषयन्निव जगत् पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनम् ।
ततोऽन्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १२
[1]सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।
विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३
स समासाद्य वार्ष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यंसितो व्रीडितो राजा नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमम् ॥ १५
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।

1. म—अर्धत्रयं नोपलभ्यते ।

[1]पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६
स भोजराजस्सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवं क्षिप्रमागमत् ॥ १७
ततस्स कवची खड्गी तली धन्वी शरी रथी ।
रथेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८
विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ॥ १८॥
युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९
स पूजितः पाण्डुसुतैर् यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान् सर्वान् विश्रान्तस्सहसैनिकः ॥ २०
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २०॥

रुक्मी—
साहाय्येऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यम् असह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१॥
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
[2]हरिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ॥ २२॥
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।
अथवा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ॥ २३॥
निहत्य समरे शत्रूंस् तव दास्यामि फल्गुन ॥ २४

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति   2. ख-ध-ङ-म-मा—अर्धत्रयं न दृश्यते

वैशम्पायनः—

इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणाम् अन्येषां चैव सर्वतः ॥ २५

वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २६

1अर्जुनः—

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैस्सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदाऽऽसीत् सखा मम ॥ २७

तदा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसङ्कुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कस्सहायस्तदाऽभवत् ॥ २८

निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कस्सहायस्तदाऽभवत् ॥ २९

तथा विराटनगरे कुरुभिस्सह संयुगे ।
युध्यतो बहुभिस्तत्र कस्सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३०

उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं कृष्णं च माधवम् ॥ ३१

धारयन् गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।

---

1. अ-क-ग—कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥
भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां वृथा नो गाण्डिवं धनुः ॥
[अधिकः पाठः]

अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३२
[1]कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
द्रोणं व्यपदिशञ् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३३
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद् भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३४
नास्ति भीतो महाबाहो सहायार्थं च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वाऽन्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३५

वैशम्पायनः—

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य हि धीमतः ॥ ३५॥
विनिवृत्य ततो रुक्मी सेनां सागरसन्निभाम् ।
दुर्योधनमुपागच्छत् तथैव भरतर्षभ ॥ ३६॥
तथैव चाभिगम्यैनम् उवाच वसुधाधिपः ।
[2]प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३७॥
द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादपेयतुः ।
रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च स नराधिपः ॥ ३८॥
गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तदा ।
उपाविशन् पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च ॥ ३९॥

---

1. अ-क—अर्धद्वयं नात्रास्ति स्थलान्तरे वर्तते।
तद् पूर्वमेवाधिकपाठतया प्रदर्शितम्।
2. म—अर्धत्रयं न दृश्यते।

समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
शुशुभे तारकाचित्रा द्यौस्सचन्द्रेव भारत ॥ ४०॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥
॥ ५७ ॥ भीष्माभिषेचनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४०॥ श्लोकाः]

॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रेण सञ्जयं प्रति कुरुपाण्डवसेनयोर्वृत्तवृत्तान्तकथनचोदना ॥ १॥ सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति पुरुषस्याकर्तृत्वकथनपूर्वकं स्वेन वक्ष्यमाणबन्धुनिधनश्रवणेन शोकानधिगमोपदेशः ॥ २ ॥

जनमेजयः—

तथा व्यूढेष्वनीकेषु युद्धाय भरतर्षभ ।
किमकुर्वन्त कौरव्याः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १

वैशम्पायनः—

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।
धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

धृतराष्ट्रः—

एहि सञ्जय सर्वं मे आचक्ष्वानवशेषतः ।
सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ॥ ३॥
यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान् क्षयोदयान् ॥ ४
तथाऽपि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५
भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।
दुर्योधनं समासाद्य पुनस्सा परिवर्तते ॥ ६
एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति सञ्जय ।
क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७

सञ्जयः—

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि ।
न तु दुर्योधने दोषम् इममासक्तुमर्हसि ॥ ८
शृणुष्वानवशेषेण वदतः पार्थिवर्षभ ॥ ८॥
य आत्मनो दुश्चरिताद् अशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हसि ॥ ९॥
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यस्सर्वमाचरेत् ।
स वध्यस्सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०॥
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूता महाराज निकृतैस्सहदैवतैः ॥ ११॥
हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२॥
स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकक्षयोदयम् ।

यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३॥
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोऽशुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४॥
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्धि भाष्यते ॥ १५॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥
॥ ५७ ॥ भीष्माभिषेचनपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये १५॥ श्लोकाः]
[भीष्माभिषेचनपर्वं समाप्तम्]

॥ षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

[अथ उलूकदूतागमनपर्व]

दुर्योधनेन युधिष्ठिरादीन् प्रति वक्तव्यसन्देशकथनपूर्वकमुलूकस्य पाण्डवान् प्रति दौत्येन प्रेषणम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—
हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । [1]

---

1. अ-क-ग-न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ॥ ॥
तत्र दुर्योधनो राजा निवेश्य बलमोजसा ।
सम्मानयित्वा नृपतीन् न्यस्य गुल्मांस्तथैव च ॥ १॥
आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।
कर्णं दुश्शासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् ॥ २॥
आनाय्य नृपतींस्तत्र मन्त्रयामास भारत ॥ ३
[अधिकः पाठः]

दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
[1]सम्भाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुश्शासनेन च ।
सौबलेन च राजेन्द्र [2]मन्त्रयित्वा नरर्षभ ॥ २
आहूयोपह्वरे राजन्नुलूकमिदमब्रवीत् ॥ २॥

दुर्योधनः—

उलूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान् सहसोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३॥
इदं तत् समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्ततम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयङ्करम् ॥ ४॥
[3]यदेतत् कथ्यते वाक्यं सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ५
[4]वासुदेवसहायस्य गर्जतस्सानुजस्य च ।
मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य [5]कालस्समागतः ॥ ६
यथा वस्सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं क्रियतामिति ॥[6] ६॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥
॥ ५८ ॥ उलूकदूतागमनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये ६॥ श्लोकाः]

---

1. ङ-म-मा—इदमर्धं नास्ति। 2. ङ-म-मा—तथा दुश्शासनेन च।
3. अ-क—इदमर्धं नास्ति 4. ङ-म-मा—इदमर्धं न दृश्यते।
5. घ-म-मा—कालोऽयमागतः। ॥
6. अ-क-ग—ज्येष्ठं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम॥
भ्रातृभिस्सहितस्सर्वैस् सोमकैश्च सकेकयैः।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मनः कृथाः ॥ १॥
यदिच्छसि जगत् सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ॥ २॥
श्रूयते हि पुरा गीतश्श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः ॥ ३॥
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ ४॥
अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् ।
कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ॥ ५॥
मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टस्सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहुस्स्थितो राजन् गङ्गातीरे कदाचन ॥ ६॥
स वै कृत्वा मनश्शुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ ७॥
तस्य कालेन महता विस्रम्भं जग्मुरण्डजाः ।
समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशाम्पते ॥ ८॥
पूज्यमानस्तु तैस्सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ॥ ९॥
अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः ।
ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ॥ १०॥
कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं राजन्नासीत् तत्र विनिश्चये ॥ ११॥

मूषिकाः—

बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वतः ॥ १२॥

दुर्योधनः—

उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन् ॥ १३

मूषिकाः—

भवत्प्रसादादिच्छामश् चर्तुं चैव यथासुखम् ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

भवान् नो गतिरव्यग्रा भवान् नः परमस्सुहृत् ॥ १४

तं वयं सहितास्सर्वे भवन्तं शरणं गताः ।
भवान् धर्मपरो नित्यं भवान् धर्मे व्यवस्थितः ॥ १५

तद्रक्ष नो महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ॥ १५॥

दुर्योधनः—

एवमुक्तस्तु तैस्सर्वैर् मूषिकैस्स विशाम्पते ।
प्रत्युवाच ततस्सर्वान् मूषिकान् मूषिकान्तकृत् ॥ १६॥

मार्जारः—

द्वयोर्योगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् ॥ १७॥
युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
तपसाऽस्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ॥ १८॥
न चापि गमने शक्तिं काञ्चित् पश्यामि चिन्तयन् ।
सोऽस्मि नेयस्सदा ताता नदीकूलमितस्सुखम् ॥ १९॥

दुर्योधनः—

तथेति तत् प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ ।
वृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ॥ २०॥
ततस्स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धो व्यजायत ॥ २१॥
मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः ॥ २२॥
ततस्ते मूषिकास्सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ॥ २३॥
तत्र प्राज्ञतमः कश्चिड्डिण्डिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजन् मूषिकाणां महागणम् ॥ २४॥

डिण्डिकः—

गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः ।
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि मातुलेन सहैव तु ॥ २५॥

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

दुर्योधनः—

साधु साध्विति ते सर्वे पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।
चक्रुश्चैव यथान्यायं डिण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ॥ २६॥
अविज्ञानात् ततस्सोऽथ डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।
ततस्ते सहितास्सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ २७॥
तत्र वृद्धतमः कश्चित् कोलिको नाम मूषिकः ।
अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथम् ॥ २८॥

कोलिकः—

न मातुलो धर्मकामश् छद्ममात्रं कृता शिखा ।
न मूलफलभक्षस्य विष्ठा भवति लोमशा ॥ २९॥
अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते ।
अद्य सप्ताष्टदिवसान् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ॥ ३०॥

दुर्योधनः—

एतच्छ्रुत्वा वचस्सर्वे मूषिका विप्रदुद्रुवुः ।
बिडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ॥ ३१॥
तथा त्वमपि दुष्टात्मन् बैडालव्रतमास्थितः ।
चरसि ज्ञातिषु सदा बिडालो मूषिकेष्विव ॥ ३२॥
अन्यथा किल ते वाक्यम् अन्यथा कर्म दृश्यते ।
दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ॥ ३३॥
त्यक्त्वा छद्म त्विदं राजन् क्षत्रधर्मं समास्थितः ।
कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ॥ ३४॥
बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम ।
देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ॥ ३५॥
क्लिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
प्रमृज्याश्रु रणे जित्वा सम्मानं परमावह ॥ ३६॥
पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।
युध्यामहे कथं सङ्ख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ॥ ३७॥
त्वत्कृते दुष्टभावस्य सन्त्यागो विदुरस्य च ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

जातुषे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ॥ ३८॥
यच्च कृष्णमवोचस्त्वम् आयान्तं कुरुसंसदि ।
अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय समराय च ॥ ३९॥
तस्यायमागतः कालस् समरस्य नराधिप ॥ ४०
एतदर्थं मया सार्धं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
किं नु युद्धात् परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ॥ ४१
किं च त्वं क्षत्रियकुले जातस्सम्प्रार्थितो भुवि ।
द्रोणादस्त्राणि सम्प्राप्य कृपाच्च भरतर्षभ ॥ ४२
तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ॥ ४२॥
ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
आत्मार्थे पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ॥ ४३॥
सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ।
तत् तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ॥ ४४॥
इन्द्रजालं न माया वै कुहका वा विभीषणा ।
आत्तशस्त्रस्य सङ्ग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ४५॥
वयमप्युत्सहेम द्यां खं च गच्छेम मायया ।
रसातलं विशामोऽपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ॥ ४६॥
दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायतस्सिद्धिर् बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ॥ ४७॥
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ॥ ४८
यद्ब्रवीषि च वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ॥ ४९
आचचक्षे च मे सर्वं सञ्जयस्तव भाषितम् ।
मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वस्सव्यसाचिना ॥ ५०
स सत्यसङ्गरो भूत्वा पाण्डवार्थे पराक्रमी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ॥ ५१
यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमाश्रितः ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ॥ ५२
अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोके महद्यशः ।
अद्येदानीं विजानीमस् सन्ति षण्डास्सशृङ्गकाः ॥ ५३
मद्विधेनापि नृपतिस् त्वयि युक्तः कथञ्चन ।
सन्नाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ॥ ५४
तं च तूबरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
उलूक मद्वचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकम् ॥ ५५
विराटनगरे पार्थ त्वं सूदो ह्यभवः पुरा ।
वल्लवो नाम विख्यातस् तन्ममैव हि पौरुषम् ॥ ५६
प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा ।
दुश्शासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ ५७
यद्ब्रवीषि च कौन्तेय धार्तराष्ट्रानहं रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ॥ ५८
त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
क्व युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ५९
शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ।
तत् तथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर ॥ ६०
उलूक नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ ६१
युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम् ॥ ६२
ब्रूयास्त्वं सहदेवंच राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान् स्मर च पाण्डव ॥ ६३
विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ६३॥
न दृष्टपूर्वा भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।
तथाऽर्थपतिभिर्भृत्या यतस्सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ६४॥
अश्लाघ्योऽयं नरपतिर् युवयोरिति चागतम् ॥ ६५
ते यूयं सहिता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह ॥ ६६
धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
एष ते समयो लब्धो लब्धव्यश्च त्वयाऽपि सः ॥ ६७
द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
युध्यस्व ससुहृद्वर्गः कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ ६८
शिखण्डिनमथो ब्रूहि उलूक वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर् न हनिष्यति कौरवः ॥ ६९
गाङ्गेयं युध्यतां श्रेष्ठं युध्यस्वेह सुनिर्भयः ।
कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ॥ ७०

वैशम्पायनः—

एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ॥ ७०॥

दुर्योधनः—

धनञ्जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ७१
अस्मान् वाऽपि पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथवा निर्जितोऽस्माभी रणे वीर शयिष्यसि ॥ ७२
*राष्ट्रान्निर्वासनात् क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ७२
यदर्थं क्षत्रिया सूते सर्वं तदिदमागतम् ॥ ७२॥
बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७४॥
परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च ।
हृदयं न स्फुटेत् कस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च ॥ ७५॥
कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।
अच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ७६॥
यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विधीयताम् ।
अकर्मणा कत्थितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ ७७॥

* इत आरभ्य द्वादशश्लोकाः ख-ब-ङ-म-मा—कोशेषु विश्लिष्टा उपलभ्यन्ते ॥

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

अमित्राणां वशे स्थानं राज्यं च पुनरुद्धर ।
द्वावर्थौ युद्धकामस्य तस्मात् कुरुत पौरुषम् ॥ ७८॥
पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७९॥
द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासितः ।
संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ॥ ८०॥
अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवंश्च पुनः पुनः ।
अमर्षं दर्शयस्व त्वम् अमर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ ८१॥
क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ॥ ८२॥
मोहाभिभूतो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
पुष्टास्ते स्युर्भृता योधाश् श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥* ८३॥
असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ८४॥
एवं कत्थसि कौन्तेय अकत्थन् पुरुषो भव ॥ ८५
सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ॥ ८६
अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ८६॥
ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।
युधि धुर्यमविक्षोभ्यम् अनीकचरमच्युतम् ॥ ८७॥
द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ॥ ८८
न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ।
अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वाऽपि निपतेन्महीम् ॥ ८९
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथाऽऽत्थ माम् ॥ ८९॥
को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।
पार्थो वा इतरो वाऽपि पुरुषस्स्वस्तिमान् व्रजेत् ॥ ९०॥
कथमाभ्यामभिध्यातस् संसृष्टोऽथ रणेन वा ।

*ख-ग-मा—कोशेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

न जीवन् प्रतिमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ ९१॥
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम्।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ ९२॥
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैर्
उदीच्यकाम्भोजशकैः खशैश्च ।
साल्वैस्समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्
म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाश्यैः ॥ ९३॥
नानाजनौघं युधि सम्प्रवृद्धं
गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम्।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ ९४॥
अक्षय्याविषुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम्।
जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत ॥ ९५॥
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ॥ ९६
यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म धनञ्जय ।
सर्वे भवेयुस्सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ॥ ९७
जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम्।
जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
जानन् वैतद् राज्यमेतद्धरामि ॥ ९८
न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ ९९
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ॥ १००
क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद् यत् त्वं दासपणैर्जितः ।
क्व तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ १०१

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

सगदाद्भीमसेनाद्वा फल्गुनाद्वा सगाण्डिवात्।
नैव मोक्षस्तदा वोऽभूद् विना कृष्णामनिन्दिताम्॥ १०२
सा वो दास्ये समापन्नान् मोचयामास पार्षती।
अमानुष्यसमायुक्तान् दासकर्मण्यवस्थितान्॥ १०३
अवोचं यत् षण्डतिलान् अहं वस्तथ्यमेव तत्।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा॥ १०४
सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम्॥ १०५
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः।
वेणीं कृत्वा षण्डवेषः कन्यां नर्त्तितवानसि॥ १०६
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः॥ १०७
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणा।
आत्तशस्त्रस्य सङ्ग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः॥ १०८
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश॥ १०९
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम्।
तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पौरुषोदधिम्॥ ११०
शारद्वतमहामीनं विविंशतिमहोरगम्।
बृहद्बलमहावेलं सौमदत्तितिमिङ्गिलम्॥ १११

युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं
श्रुतायुहार्दिक्यमहासमुद्रम्।
दुश्शासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम्॥ ११२

भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम्।
कर्णशल्यझषावर्तं काम्भोजबडवामुखम्॥ ११३
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम्।

॥ सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

उलूकेन पाण्डवानुपेत्य युधिष्ठिरार्जुनौ प्रति दुर्योधनसन्देशकथनम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

सेनानिवेशं सम्प्राप्य कैतव्यः पार्थिवैस्सह ।
समागतः पाण्डवैश्चैर् युधिष्ठिरमभाषत ॥ १

उलूकः—

अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ २

युधिष्ठिरः—

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।
यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

शरौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदाऽवगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ ११४
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्
तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ११४॥
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्
निवर्त्यतां पार्थ महीप्रशासनात् ।
प्रशास्यराज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥* ११५॥

[अधिकः पाठः]

---

*अ-क—कोशयोः अत्रैवाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।
घ-ङ-म—कोशेषु उपरितनाध्यायेन सहाध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

सञ्जयः—

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४

द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५

उलूकः—

इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६

पराजितोऽसि द्यूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७

द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासिताः ।
संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८

अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ॥ ९

अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
दुश्शासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०

[1]बलाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।

---

1. ख-ग-घ-ङ—बलाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रे ह्यकर्दमे ।
म—बलातिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रं ह्यकर्दमम् ।
अ-क—लोभाभिभूतान्निर्बन्धात् । [पाठान्तरम्]

[1]पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाश् श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकत्थसे ।
आरुरूक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२

[2]एवं कत्थसि कौन्तेय न कत्थन् कुरु पौरुषम् ॥ १२॥

सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ॥ १३॥

अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १४

ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तगं द्वयोः ।
युधि धुर्यमसङ्क्षोभ्यम् अनीकचरमच्युतम् ॥ १५

द्रोणं [3]महाद्युतिं पार्थ यज्जिगीषसि तन्मृषा ॥ १५॥

न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १६

अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वाऽपि निपतेन्महीम् ।
युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यदात्थ माम् ॥ १७

को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।
[4]सगजस्सरथो वाऽपि पुनस्स्वस्ति गृहानियात् ॥ १८

---

1. अ-क-ग—समापन्ना वृताश्शूरैर् युध्यस्व सह केशवः । [पाठान्तरम्]
2. ङ-म-मा—श्लोकोऽयं नास्ति   3. ङ-म-मा—मोहाद्यथा
4. ख-घ-ङ-म—गजो वाजी नरो वाऽपि पुनस्स्वस्थो गृहान् व्रजेत् ।
मा—नरो वाऽपि गजो वाऽपि पुनस्स्वस्थो गृहान् व्रजेत् ॥
[पाठान्तरम्]

कथमाभ्यामभिध्यातस् संसृष्टो दारुणेन च ।
रणे जीवन् प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १९

किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्षां देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ २०

प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैर्
उदीच्यकाम्भोजशकैः खशैश्च ।
साल्वैस्समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यैर्
म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाश्यैः ॥ २१

नानाजनौघं युधि सम्प्रवृत्तं
गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।
मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २२

सञ्जयः—
इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुम् उलूकः प्रत्यभाषत ॥ २३

उलूकः—
अकत्थमानो युध्यस्व कत्थसेऽर्जुन किं बहु ।
पर्यायात् सिद्धिरेतस्य नैतत् सिध्यति कत्थनात् ॥ २४

यदीदं कत्थनाल्लोके सिध्येत् कर्म धनञ्जय ।
सर्वे भवेयुस्सिद्धार्थाः कत्थने को हि दुर्गतः ॥ २५

जानामि ते वासुदेवं सहायं
जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
जानाम्येतत् त्वादृशो नास्ति योद्धा
राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २६

न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।
मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७

त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ॥ २८

क तदा गाण्डिवं तेऽभूद् यत् त्वं दासपणैर्जितः ।
क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २९

सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चापि सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद् विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ ३०

सा वो दास्ये समापन्नान् मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान् दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१

अवोचं यत् षण्डतिलान् अहं वस्तथ्यमेव तत् ।
धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२

सूदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३३
एवमेतत् सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
[1]वेणीं कृत्वा षण्डवेषः कन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
[2]राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युद्ध्यस्व सहकेशवः ॥ ३५
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणा ।
आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३६
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३७
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३८
शारद्वतमहामीनं विविंशतिझषाकुलम् ।
बृहद्बलमहावेलं सौमदत्तितिमिङ्गिलम् ॥ ३९

दुश्शासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ४०

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—श्रेण्यां कृष्यां च वेद्यां च संयुगे यः पलायते ।
[पाठान्तरम्]

2. ख-ग-घ-ङ-मा—न राज्यं प्रतिदास्यामि

शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदाऽवगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धवस्
तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४१

तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्
निवर्त्यतां पार्थ महीप्रशासनात् ।
प्रशास्यराज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
॥ ५८ ॥ उलूकदूतागमनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

श्रीभगवता कृष्णेन दुर्योधनं प्रति उलूकद्वारा प्रतिसन्देशप्रेषणम् ।

सञ्जयः—
उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् [1]वाक्यशलाकया ॥ १

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा भृशम् ।

1. ख-घ-ङ-म-मा—बालवश ।

प्रागेव भृशसङ्क्रुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ॥ २
[1]आसनेषूदतिष्ठन्त बाहूंश्चैव प्रचिक्षिपुः ।
आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षाञ्चक्रुः परस्परम् ॥ ३
अवाक्छिरा भीमसेनस् समुदैक्षत कैतवम् ।
नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्याम् आशीविष इव श्वसन् ॥ ४
आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
[2]उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५

श्रीभगवान्—

प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत् ते तथाऽस्तु तत् ॥[3] ६

1. ग-ङ-म-मा—नासनेष्वधितिष्ठन्ते ।
ख-घ—नासनेष्वेव तिष्ठन्ते ।
2. घ-ङ-म-मा—उत्स्मयित्वा तु ।
3. अ-क—सञ्जयः—
एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ १
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ॥ २
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ २॥
उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन् वाक्यशलाकया ॥ ३॥
कृष्णादींश्चैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत ॥ ५
तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिर्नृप ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

नामृष्यत महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ ६
अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ ७
धृष्टद्युम्नश्शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ८
द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ॥ ९
उत्पेतुरासनात् सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
बाहून् प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचन्दनरूषितान् ॥ १०
अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ।
दन्तान् दन्तेषु निष्पिष्य सृक्विणीः पर्यलेलिहन् ॥ ११
तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
उदतिष्ठत् सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ १२
उद्वृत्य सहसा नेत्रे दन्तान् कटकटाप्य च ।
हस्तान् हस्तेषु निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३

भीमसेनः—

अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तजम् ।
श्रुतं ते वचनं मूर्ख यत् त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ १४
तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्यं दुरासदम् ।
सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् ॥ १५
शृण्वतस्सूतपुत्रस्य शकुनेस्त्वं दुरात्मनः ॥ १५॥
अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
मर्षितं ते दुराचार स त्वं न बहु मन्यसे ॥ १६॥
प्रेषितश्च हृषीकेशश् शमाकाङ्क्षी कुरून् प्रति ।
कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ १७॥
त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
गच्छस्वाहवमस्माभिस् तच्च श्वो भविता ध्रुवम् ॥ १८॥
मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वधस्सभ्रातृकस्य ते ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ॥ १९॥
वेलामतिक्रमेत् सद्यस् सागरो वरुणालयः ।
पर्वताश्च विशीर्येयुर् मयोक्तं न मृषा भवेत् ॥ २०॥
सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ॥ २१॥
दुश्शासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम ॥ २२
यश्चेह प्रतिसंरोद्धुं क्षत्रियो माऽभियास्यति ।
अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ॥ २३
यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ॥ २४

सञ्जयः—

भीमसेनवचश्श्रुत्वा सहदेवोऽत्यमर्षणः ।
क्रोधसंरक्तनयनस् ततो वाक्यमुवाच ह ॥ २५

सहदेवः—

शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुरुभिस्सह ॥ २६
धृतराष्ट्रस्य सम्बन्धो यदि न स्यात् त्वया सह ॥ २६॥
त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च ।
उत्पन्नो वैरपुरुषस् स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ २७॥
जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।
अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ॥ २८॥
तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ॥ २९
अहमादौ निहत्य त्वां शकुने स्सम्प्रपश्यतः ।
ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३०

सञ्जयः—

भीमसेनस्य वचनं सहदेवस्य चोभयोः ।
उवाच फल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ॥ ३१

अर्जुनः—

भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः ॥ ३२
उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ॥ ३३

सञ्जयः—

एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
धृष्टद्युम्नमुखान् वीरान् सुहृदस्समभाषत ॥ ३४

अर्जुनः—

श्रुतं वस्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ।
कुत्सनां वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ॥ ३५
श्रुत्वा भवन्तस्संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ॥ ३५॥
प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
समस्तं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ॥ ३६॥
भवद्भिस्समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ।
उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ॥ ३७॥
श्वो भूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे ।
गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबा हि वचनोत्तराः ॥ ३८॥

सञ्जयः—

ततस्ते पार्थिवास्सर्वे प्रशशंसुर्धनञ्जयम् ।
तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३९॥
अनुनीय च तान् सर्वान् यथायोग्यं यथावयः ।
धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्तं प्रत्यभाषत ॥ ४०॥

अर्जुनः—

आत्मानमवमन्वानो नहि स्यात् पार्थिवोत्तमः ।
तस्योत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।' ४१॥
उलूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोर्जितम् ॥ ४२

सञ्जयः—

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
अतिलोहितनेत्राभ्याम् आशीविष इव श्वसन् ॥ ४३
स्मयमान इव क्रोधात् सृक्किणी परिलेलिहन् ।

मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यस्स सुयोधनः ।
श्व इदानीं प्रपश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
सारथ्येन घृतः पार्थैर् इति त्वं न बिभेषि च ॥ ८
जघन्यकालमप्ये[1]तन्न भवेत् सर्वपार्थिवान् ।
निर्दहेयमहं क्रोधात् तृणानीव हुताशनः ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगाच्च फल्गुनस्य महात्मनः ।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—
जनार्दनमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ॥ ४४
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ ४४॥
अर्जुनः—
उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ॥ ४५॥
पाण्डवेषु यथा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्तसे ॥ ४६
स्ववीर्यं सम्यगाश्रित्ययस्समाह्वयते परान् ।
अभीतः पूरयन् शक्तिम् एष वै क्षत्रियः पुमान् ॥ ४७
परवीर्यं समाश्रित्य यस्समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४८
स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाहूय संयुगे ।
मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य युद्धं माऽगाः कुलाधम ॥ ४९
आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ।
आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा क्षत्रियो भव ॥ ५०
परवीर्यं समाश्रित्य यस्समाह्वयते परान् ।
अशक्तस्स्वयमादातुम् एतदेव नपुंसकम् ॥ ५१
यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहुमन्यसे ।
कथमेवमशक्तस्त्वम् अस्मान् समभिगर्जसि ॥ ५२

1. ख-ब-ङ-म-मा—तन्न्नवेद्यत्

करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ॥ १०

यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन् यद्याविशसि भूतलम् ।
तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११

यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
दुश्शासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२

न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
॥ ५८ ॥ उलूकदूतागमनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये १३ श्लोकाः]

॥ एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

अर्जुनेन उलूकद्वारा दुर्योधनं प्रति प्रतिसन्देशप्रेषणम् ॥ १॥ उलूकेन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरादिप्रतिसन्देशकथनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनाज्ञया कर्णेन सेनासु युद्धसन्नाहोद्घोषणम् ॥ ३ ॥

सञ्जयः—

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १

स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २

अर्जुनः—

स्ववीर्यं यस्समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
[1]अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ॥ ३

परवीर्यं समाश्रित्य यस्समाह्वयते परान् ।
क्षत्रबन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४

स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
स्वयं कापुरुषो मूढ परांश्च क्षेप्तुमिच्छसि ॥ ५

यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
मरणाय महाप्राज्ञं दीक्षयित्वा विकत्थसे ॥ ६

[2]भावस्ते विदितोऽस्माभिर् दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति ह ॥ ७

यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्थसे ।
हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८

कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य
सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।

---

1. ख-ग-घ-म-मा—अभीतः पूरयञ्शक्तिं ।
2. ङ—अर्धक्षयं न दृश्यते ।

तथेत्युवाचार्जुनस्सव्यसाची
निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ०

यद्वाऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वो
मध्ये कुरून् हर्षयन् सत्यसन्धः ।
अहं [1]हन्ता सृञ्जयानामनीकं
साल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०

[2]हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि लोकं
न मे भयं [illegible] उवाच [illegible]वेभ्यः ।
ततो हि ते [illegible]यति पाण्डवः [illegible]राज्यम्
आपद्गताः [illegible]ति केशवः [illegible]ति भावः ॥ ११
[illegible]कोशेष्वेव [illegible]
स दर्पपूर्णो न स[illegible]तव्यम् [illegible]वं
अनर्थमात्मन्यपि व[illegible] ॥ ११॥

तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ।
सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष
ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसन्धम् ॥ १२॥

---

1. ङ-म-मा—हन्ता पाण्डवानाम् ।
2. अ-क-ख-ग-घ—कैतव्य गत्वा भरतान् समेत्य
सुयोधनं धार्तराष्ट्रं वदस्व । [अधिकः पाठः]
3. ग-ङ-म—मतश्च राज्यं क्षयं गताः पाण्डवास्सोमकाश्च ।

अहं हि वः पश्यतां वै समक्षं
भीष्मं रथात् पातयिष्यामि बाणैः ॥ १३

श्वोभूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यसि सुयोधन ।
आचितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४

यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
क्रुद्धेन भीमसेनेन [1]भ्राता दुश्शासनस्तव ॥ १५

अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्नृशंसकृत् ।
स तां प्रतिज्ञामचिराद् द्रक्ष्यरीर्यमात्मोधन ॥ १६
अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुमिच्छसि ।
नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसम्भा जितेन्द्रिर॥ १७
[2]नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्म विकत्थर्च ।
अधर्मस्यापवादस्य वृद्धोातक्रर्मणेस्य च ॥ १८

दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रम् अचिरेण सुयोधन ॥ १९

वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०

शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते ।

---

1. अ-क—त्राता । म—राजा दुर्योधनस्तव ।
2. ङ—अर्धद्वयं न दृश्यते

निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातॄणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च सुयोधन ।
भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि [1]प्रतिजानामि कैतव ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत् सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
[2-3]इत्युक्तः कैतवो वाक्यं तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निववृते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु कैतव्यः पाण्डुभ्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत् सर्वम् उवाच कुरुसंसदि ॥ २५

---

1. ग-घ-ङ—प्रतिज्ञास्यति पाण्डवः ।
ख-म-मा—प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—कोशेष्वेव श्लोकद्वयमिदं वर्तते ।
3. अ-क—युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यम् उलूकमिदमब्रवीत् ॥ ॥
युधिष्ठिरः—
उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ॥ १॥
उभयोरन्तरं वेद सूनृतानृतयोरपि ।
न चाहं कामये पापम् अपि कीटपिपीलयोः ॥ २॥
किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथञ्चन ॥ ३
एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ॥ ४
स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कत्थसे ।
तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः ॥ ५
किमिदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सहबान्धवः ॥ ५॥
मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत् ते तथाऽस्तु तत् ॥ ६॥

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

सञ्जयः—

भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ॥ ७

भीमसेनः—

उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् ।
शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ॥ ८
गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ॥ ८॥

प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
कर्ताऽहं तद्वचस्सत्यं सत्येनैव शपामि ते ॥ ९॥

दुश्शासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ।
सक्थिनी तव भङ्क्त्वैव हत्वा हि तव सोदरान् ॥ १०॥

सर्वेषां धार्तराष्ट्राणाम अहं मृत्युस्सुयोधन ।
सर्वेषां राजपुत्राणाम् अभिमन्युरसंशयम् ॥ ११॥
कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचश्शृणु ॥ १२

हत्वा सुयोधनं त्वां वै सहितं सर्वसोदरैः ।
आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १३

सञ्जयः—

नकुलस्तु ततो वाक्यम् इदमाह महीपते ॥ १३॥

उलूक ब्रूहि कैतव्य धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १४

श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशासि माम् ॥ १५

सञ्जयः—

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १५॥

सहदेवः—

सुयोधन मतिर्या ते वृथैवैषा भविष्यति ।
शोचिष्यसे महाराज सपुत्रज्ञातिबान्धवः ॥ १६॥
इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत् त्वं विकत्थसे ॥ १७

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

सञ्जयः—

विराटद्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः ॥ १७॥

विराटद्रुपदौ—

दासभावं नियच्छेव साधोरिति मतिस्सदा ।
तौ च दासावदासौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् ॥ १८॥

सञ्जयः—

शिखण्डीत्तु ततो वाक्यम् उलूकमिदमब्रवीत् ॥ १९

शिखण्डी—

वक्तव्यो भवता राजा पापेष्वभिरतस्सदा ।
पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥ २०

यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ।
तमहं पातयिष्यामि रथात् तत्र पितामहम् ॥ २१

अहं भीष्मवधे सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना ।
सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ २२

सञ्जयः—

धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यम् उलूकमिदमब्रवीत् ॥ २२॥

धृष्टद्युम्नः—

सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेस्सुतः ।
अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम् ॥ २३॥

कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ॥ २४

सञ्जयः—

तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ॥ २४॥

युधिष्ठिरः—

नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथञ्चन ।

[1]कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुश्शासनं च कर्णं च शकुनिं [2]चाभ्यभाषत ॥ २६

आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।
यथा प्रागुदयात् [3]सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७

ततः कर्णसमादिष्टा दूतास्सन्त्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

तवैव दोषाद्दुर्बुद्धेस् सर्वमेतदनावृतम् ॥ २५॥
अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां रक्षणं महत् ॥ २६
स गच्छ मा चिरं तात उलूक यदि मन्यसे ।
इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ॥ २७

सञ्जयः—

उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
आमन्त्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८
उलूकस्तत्र चागम्य दुर्योधनममर्षणम् ।
अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ २९
वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ।
नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ॥ ३०
सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ।
केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोऽक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ ३१

[अधिकः पाठः]

1. ङ-म-मा—इदमर्धं नोपलभ्यते
2. अ-क—चापि भारत । घ-ङ—समभाषत ।
3. अ-क-ख-ग-घ-ङ—सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्वनीकिनीः ।

तूर्णं परिययुस्सेनां पूर्णां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान् योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥
॥ ५८ ॥ उलूकदूतागमनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २९ श्लोकाः]

॥ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण युद्धाय सेनाप्रस्थापनम् ॥ १ ॥ धृष्टद्युम्नेन भीमादीनां दुर्योधनादिभिस्सह द्वन्द्वयुद्धाय समादेशः ॥ २ ॥

सञ्जयः—

उलूकस्य वचश्श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १

पदातिनीं [1]नागवतीं रथिनीमश्वबृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमाम् अकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २

भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३

[2]तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।

---

1. म—अश्वबृन्दीं रथिनीं गजबृन्दिनीम् ।
2. ख—तां सेनां स । ङ—ततस्त्वग्रे ।

द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यकर्षत ॥ ४

यथाबलं यथोत्साहं रथिनस्समुपादिशत् ॥ ४॥

अर्जुनं सूतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ।

धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ॥ ५॥

अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।

सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिशत् ॥ ६॥

शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे तमकल्पयत् ॥ ७

सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ।

[1]द्रौपदे[2]यांस्तथा पञ्च त्रिगर्तेभ्यस्समादिशत् ॥ ८

वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।

समर्थं तं च मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९

एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च सह चैव ह ।

ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०

धृष्टद्युम्नो महेष्वासस् सेनापतिपतिस्ततः ।

विधिवद्व्यूह्य मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११

---

1. म-मा—धृष्टकेतुं च शैब्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।

[अधिकः पाठः]

2. ঘ—यांश्च पाञ्चालयः । ख-ग-म-मा—यांश्च पञ्चभ्यः ।

ङ—यांश्च पाञ्चाल्यान् ।

[1]यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ ५८ ॥ उलूकदूतागमनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अस्मिन्नध्याये १२ श्लोकाः]

[उलूकदूतागमनपर्व समाप्तम्]

॥ एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

(रथातिरथसङ्ख्यानपर्व)

भीष्मेण दुर्योधनाय स्वसामर्थ्यकथनपूर्वकमभयप्रदानम् ॥ १ ॥ तथा दुर्योधनप्रश्नेन स्वसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रः—

प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य सञ्जय ।
किमकुर्वत मे पुत्रा मन्दा दुर्योधनादयः ॥ १

हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्विना ॥ २

स चापरिमितप्रज्ञस् तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान् महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३

---

1. ग-घ—यथादृष्टानि । ख-ङ-म-मा—यथादृष्टान्यनीकानि ।

सैनापत्यं च सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः ।
किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४

वैशम्पायनः

[1]ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५

सञ्जयः—

सैनापत्यमनुप्राप्य भीष्मश्शान्तनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६

2भीष्मः—

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ६॥

सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ७॥

यात्रायाने च युद्धे च [3]लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ८॥

[4]व्यूहानां च समारम्भान् दैवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान् व्येतु ते ज्वरः ॥ ९॥

---

1. अ-क—श्लोकोऽयं नोपलभ्यते
2. अ-क—नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये । [अधिकः पाठः]
3. अ-क—तथा
4. ख-ग-घ-ङ-म-मा—व्यूहानपि महाभाग

सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १०॥

दुर्योधनः—

विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ११॥

किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १२॥

भवद्भ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां [1]स्थिताभ्यां विजयो मम ।
न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १३॥

रथसङ्ख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ।
[2]तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १४॥

पितामहो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैस् सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १५॥

भीष्मः—

गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्ख्यां स्वके बले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १६॥

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १७॥

---

1. घ-ङ—अजेयाभ्यां जयो मम ।   2. अ-अर्धद्वयं न दृश्यते

भवानग्रे रथोदारस् सह सर्वैस्सहोदरैः ।
दुश्शासनप्रभृतिभिर् भ्रातृभिश्शतसम्मितैः ॥ १८॥
सर्वे कृतप्रहरणाश् छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ १९॥
[1]संयातारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।
इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २०॥
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान् युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर् धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २१॥
तथाऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ॥ २२॥
न त्वात्मनो गुणान् वक्तुम् अर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोज[2]श्शस्त्रभृतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
शस्त्रविद्भिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति [3]चमूं तेषां महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्रराजो महेष्वासश् शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन[4]नित्यं यो वै रणे रणे ॥ २६

---

1 घ-ङ—संयन्तारः। ख—सम्यक्तारः?। म—संभ्यत्तारः?। मा—संयन्तारं 2. ङ-म-मा—: प्रहरतां
3. ख-ग-घ-ङ—रिपूंस्तेऽग्रे। म-मा—रिपूंस्तेऽग्र्यान्
4. म—यो वै नित्यं रणाजिरे ।

भागिनेयान् निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्तेऽतिरथो मतः ॥ २६॥

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ।
सागरोर्मिसमै[1]र्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान् ॥ २७॥

भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितस्सुहृत् ।
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ २८॥

बलक्षयममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९

सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०

द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टश्च पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१

एतेन हि तदा राजंस् तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान् योद्धु[2]माहवे ॥ ३२

स एष रथशार्दूलस् तद्वैरं संस्मरन् रणे ।
योत्स्यते पाण्डवैस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा [3]सुदुस्त्यजान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३३ श्लोकाः]

---

1. ख-ग-घ—र्वेगैः । ङ-म-मा—र्वेगैः प्रहसन्निव
2. ङ—मर्हति   3. ङ—तु दुर्जयान्

॥ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण दुर्योधनसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

सुदक्षिणस्तु काम्भोजो रथ एकगुणो मतः ।
तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन् योत्स्यते समरे परैः ॥ १

एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २

एतस्य रथ[1]वंशे हि तिग्मवेगप्रहारिणः ।
काम्भोजानां महाराज शलभानामिवाततिः ॥ ३

नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मा रथस्तव ।
रथवंशेन कदनं शत्रूणां वै करिष्यति ॥ ४

कृतवैरस्सदा चैव सहदेवेन पार्थिव ।
योत्स्यते सततं राजंस् तवार्थे कुरुनन्दन ॥ ५

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६

एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुसैन्यं प्रधक्ष्यतः ।

1. ग-ङ—वंशस्य भीमवेगप्रहारिणाम् ।
म—वंशो हि तिग्मतेजः प्रहारिणाम् ।
मा—वंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ॥

गदाप्रासासिनाराचैस् तोमरैश्च करच्युतैः ॥ ७
युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
कृतवैराश्च पार्थैस्ते विराटनगरे तदा ॥ ९
मकरा इव राजेन्द्र समुद्धूततरङ्गिणीम् ।
गङ्गामिव क्षोभयन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम् ।
एते योत्स्यन्ति सङ्ग्रामे संस्मरन्तः पुराकृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ॥ ११॥
दिशो [1]विजयिता राजन् श्वेतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति सेनां तां तानासाद्य महारथान् ।
परान् वरान् महेष्वासान् क्षत्रियाणां धुरन्धरान् ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रश्च तथा दुश्शासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ यशस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथिनौ रथशार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।

1. अ-क—वितिमिरा राजन् श्वेतवाहेन वै कृताः ।

क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत् कर्म करिष्यतः ॥ १६

दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभ ।
योत्स्यते [1]तव सङ्ग्रामे स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७

बृहद्बलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रमः ॥ १८

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे स्वां चमूं सम्प्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्र हिते रतः ॥ १९

कृपश्शारद्वतो राजन् रथयूथपयूथपः ।
प्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्तव ॥ २०

गौतमस्य महर्षेर्य आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयश् शरस्तम्बात् सुतो बभौ ॥ २१

[2]एष सेनास्सुबहुला विविधायुधकार्मुकाः ।
अग्निवत् समरे राजंश् चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये २२ श्लोकाः]

1. ङ-म-मा—समरं प्राप्य
2. ख-ग-घ-ङ-म-मा—एकस्सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकः

॥ त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण दुर्योधनसैन्यस्य रथातिरथसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिपः ।
प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १

एतस्य सेना दुर्धर्षास् समरे प्रतियोधिनः ।
विविधायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २

द्रोणपुत्रो महेष्वासस् सर्वेषामति धन्विनाम् ।
समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३

एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
शरासनविनिर्मुक्तास् संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४

नैष शक्यो महावीरस् सङ्ख्यातुं रथसत्तमः ।
निर्दहेदपि लोकांस्त्रीन् इच्छन्नेष महायशाः ॥ ५

क्रोधस्तेजश्च तपसा सम्भृतोऽश्रमवासिनाम् ।
द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६

दोषस्तस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७

जीवितं प्रियमत्यर्थम् आयुष्कामस्सदा द्विजः ।

न ह्यस्य सदृशः कश्चिद् उभयोस्सेनयोरपि ॥ ८

हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।
वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९

असङ्ख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत् प्रचरिष्यति ॥ १०

युगान्ताग्निसमः क्रोधात् सिंहग्रीवो महातपाः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११

पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत् कर्ता अत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२

अस्त्रवेगानिलोद्धूतस् सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १३

रथयूथपयूथानां यूथपोऽयं नरर्षभः ।
भरद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४

सर्वमूर्धाभिषिक्तानाम् आचार्यस्स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनञ्जयः ॥ १५

नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १

[1]श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।

---

1. ख-ग-घ—श्लाघ्यस्त्वेष । अ-क—श्लाघितो यस्सदा वीरः

पुत्रादभ्यधिकं चैनं भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७

हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८

पौरवो राजशार्दूलस् तव राजन् महारथः ।
मतो मम रथोदारः परवीररथारुजः ॥ १९

स्वेन सैन्येन महता प्रतपञ् शत्रुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान् कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०

[1]सत्यश्रवा रथस्त्वेको राजपुत्रो बृहद्बलः ।
तव राजन् रिपुबले कालवत् प्रचरिष्यति ॥ २१

एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।
विचरिष्यन्ति सङ्ग्रामे निघ्नन्तश्शात्रवान् रणे ॥ २२

वृषसेनो रथश्रेष्ठः कर्णपुत्रो महारथः ।
प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलं तु बलिनां वरः ॥ २३

जलसन्धो महातेजा राजन् रथवरस्तव ।
त्यक्ष्यते समरे प्राणान् मागधः परवीरहा ॥ २४

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
[2]रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्छत्रुवाहिनीम् ॥ २५

---

1. ग—सत्यपुत्रो रथवरो। च-ङ-म-मा—सत्यव्रतो रथवरो
2. अ-क—अर्धचतुष्टयं नास्ति।

रथ एष महाबाहो मतो मम नरर्षभः ।
त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान् सहसैन्यो महारणे ॥ २६

एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च सङ्गरे ।
वीतभीश्चापि ते राजन् शत्रुभिस्सह योत्स्यते ॥ २७

बाह्लीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
मम राजन् मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८

न ह्येष समरं प्राप्य निवर्तेत कथञ्चन ॥ २८॥

यथा सततगो राजन् स हि हन्यात् परान् रणे ।
सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ॥ २९॥

रणेष्वद्भुतकर्मा च रथी पररथारुजः ।
[1]एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथाऽस्ति कदाचन ॥ ३०॥

उत्स्मयन्नुत्पतत्येष परान् रथपथे स्थितान् ॥ ३१

एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
कर्ता विमर्दे सुमहत् त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२

अलम्बुसो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः ।
हनिष्यति परान् राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३

एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४

1 ङ—इदमर्धं न दृश्यते ।

प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरश्श्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५

एतेन युद्धमभवत् पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान् सुबहून् राजन्नुभयोर्जयकाङ्क्षिणोः ॥ ३६

तं चासहायं गान्धारे मानयन् पाकशासनिम् ।
अकरोत् संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३८ श्लोकाः]

॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण कर्णस्यार्धरथत्वे कथिते तेन भीष्मोपालम्भनपूर्वकं तज्जीवितावधि स्वेन युद्धाकरणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥

भीष्मः—

अचलो वृषकश्चैव सहितौ भ्रातरावुभौ ।
रथौ तत्र दुराधर्षौ शत्रून् विध्वंसयिष्यतः ॥ १

बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धार[1]मुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैस्सह ॥ ३
परुषः कत्थनोऽतीव कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः [2]कर्णो [3]न चाप्यतिरथो रणे ॥ ४॥
विमुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां विमुक्तस्सततं घृणी ॥ ५॥
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मण्यस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ६॥
नैषोऽर्जुनं समासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते ॥ ७

सञ्जयः—

ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणस् सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७॥

द्रोणः—

एवमेतद्यदात्थ त्वं न मिथ्याऽस्ति कथञ्चन ।
रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते ॥ ८॥
घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ९

1. अ-क—मुख्यातिरथौ दर्शनीयमहाबलौ ।
2. ख-ङ-म-मा—पूर्णः । 3. ख-घ-ङ-मा—नाप्येवातिरथो ।

सञ्जयः—

एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुद्वृत्तलोचनः ।
उवाच भीष्मं राधेयस् तुदन् वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ १०

कर्णः—

[1]पितामह यथेष्टं मां वाक्छरैरवकृन्तसि ।
अनागसं [2]सदा द्वेषाद् एवमेव पदे पदे ॥ ११

मर्षयामि च तत् सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ।
त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ॥ १२

भवानर्धरथो मह्यं मतो वै नात्र संशयः ।
सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेयो न मृषा वदेत् ॥ १३

कुरूणामहितो नित्यं न च राजाऽवबुध्यते ॥ १३॥

को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।
तेजोवधमिमं कुर्याद् बिभेदयिषुराहवे ॥ १४॥

यथा त्वं गुणविद्वेषाद् अपरागं चिकीर्षसि ॥ १५

न हायनैर्न पलितैर् न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
महारथत्वं सङ्ख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १६

बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
धनज्येष्ठास्स्मृता वैश्याश् शूद्रास्तु वयसाऽधिकाः ॥ १७

---

1. म—यथा यथेष्टं मम वा वाक्च्छरैरुपकृन्तसि ।
2. ब-ङ—सदाऽमर्षाद् ।

यथेच्छकं स्वयं ब्रूया रथानतिरथांस्तथा ।
कामद्वेषसमायुक्तो मोहात् प्रकुरुते भवान् ॥ १८

दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृन् तव ॥ १९

भिन्ना हि सेना नृपते दुस्सन्धेया भवत्युत ।
मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ २०

एषां द्वेषस्समुत्पन्नो योधानां युधि भारत ।
तेजोवधो [1]नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ २१

रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।
अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २२

आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश ।
पाण्डवास्सहपञ्चालाश् शार्दूलं वृषभा इव ॥ २३

क्व च युद्धं विमर्दो वा [2]मन्त्रास्सुव्याहृतानि वा ।
क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालचोदितः ॥ २४

एकाकी स्पर्धते नित्यं वीर्येण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कञ्चिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २५

1. म—निष्क्रियते । मा—हि क्रियते प्रत्यक्षं ते ।
2. अ-क—मन्त्रं स्वव्याकृतानि वा

श्रोतव्यं खलु वृद्धानाम् इति शास्त्रनिदर्शनम् ।
[1]न त्वेव ह्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २६
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान् नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २७
कृतस्सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
[2]सेनापतौ यशो गन्ता न तु योधान् कथञ्चन ॥ २८
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन् कथञ्चन ।
हते भीष्मे तु योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये २९ श्लोकाः]

॥ पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण स्वपराक्रमकथनेन कर्णगर्हणे दुर्योधनेन भीष्मं प्रति सान्त्वनपूर्वकं परसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानप्रार्थना ॥ १ ॥ भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

भीष्मः—
समुद्यतोयं भारो मे सुमहान् सागरोपमः ।
धार्तराष्ट्रस्य सङ्ग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १

1. अ-क-ख—नास्तीदमर्धम्
2. ख-ग-घ-ङ—सेनापतीन् गुणो गन्ता योद्धारं न कदाचन ।
म—सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योद्धा कथञ्चन ।
मा—सेनापतिं गुणो गन्ता न योद्धारं कथञ्चन ।

तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते रोमहर्षणे ।
मिथो भेदो न मे कार्यस् तेन जीवसि सूतज ॥ २

न ह्यहं त्वद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
युद्धश्रद्धामहं छिन्द्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३

जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि विमुञ्चता ।
न मे व्यथा कृता काचित् त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४

कामं नैतत् प्रशंसन्ति [1]सन्तस्स्वबलसंस्तवम् ।
वक्ष्यामि तु त्वां सन्तप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५

समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराजस्वयंवरे ।
निर्जित्यैकरथेनैव याः कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६

ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७

त्वां प्राप्य [2]वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८

युध्यस्व समरे पार्थं येन विस्पर्धसे सह ।
द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तम् अस्माद्युद्धात् सुदुर्मते ॥ ९

सञ्जयः—

तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ॥ ९॥

---

1. ख-घ-ङ-मा—सन्त आत्मबलस्तवम् ।
2. ख-ङ—वै कापुरुषं ।

दुर्योधनः—

मां समीक्षस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०

चिन्त्यतामिदमेकाग्रं मम निश्श्रेयसं परम् ।
उभावपि भवन्तौ मे महत् कर्म करिष्यतः ॥ ११

भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
ये चैवातिरथास्तत्र ये चैव रथयूथपाः ॥ १२

बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
प्रभातायां [1]रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्मः—

एते रथा[2]स्तवाख्यातास् तथैवातिरथा नृप ।
ये चाप्यर्धरथा राजन् पाण्डवानामतश्शृणु॥ १४

यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां निबोध मे ।
रथसङ्ख्यां [3]श्रृणुष्व त्वं सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १५

स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत् समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६

भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसम्मितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७

---

1. ङ-म-मा—तु शर्वर्याम् ।
2. म-मा—स्ते सङ्ख्यातास् ।
3. ग-घ-ङ-म-मा—महाबाहो सहैभिर्वसुधाधिपैः ।

माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८

एते चमूमुखगतास् स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत् प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९

सर्वे एव महात्मानस् साल[1]स्तम्भा इवोद्गताः ।
प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिर् अन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०

सिंहसंहननास्सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे तात तपस्विनः ॥ २१

ह्रीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे सम्मर्दे सर्व एवातिमानुषाः ॥ २२

सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२॥

न चैषां पुरुषाः केचिद् आयुधानि गदाश्शरान् ।
विषहन्ति सदा कर्तुम् अधिज्यानपि कौरव ॥ २३॥

उद्यन्तुं वा गदा गुर्वीश् शरान् वा [2]क्षेप्तुमाहवे ॥ २४

जवे लक्षस्य हरणे [3]भङ्क्ते चापि विकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैस् सर्व एव विशेषिताः ॥ २५

एतत् सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

1. ङ-म-मा—स्कन्धा ।
2. ङ-म-मा—विप्रकर्षितुम् ।
3. म-मा—भेद्ये वाऽथ ।

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैस्सह सङ्गमः ॥ २६

एकैकशस्ते सङ्ग्रामे हन्युस्सर्वान् महीक्षितः ।
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाऽभवत् ॥ २७

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं द्यूते च परुषा गिरः ।
ते स्मरन्तश्च सङ्ग्रामे विचरिष्यन्ति [1]रुद्रवत् ॥ २८

लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
उभयोस्सेनयोर्वीरो रथो नास्तीह तादृशः ॥ २९

न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेपूरगेषु वा ।
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ ३०

भूतोऽथवा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः ॥ ३१

वासुदेवश्च संयन्ता रथश्चैवात्र तादृशः ।
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३२

अभेद्यं कवचं दिव्यम् अक्षय्यौ च महेषुधी ।
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३३

याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३४

दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।

---

1. ङ-म-मा—कालवत् ।

हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३५

एष हन्याद्धि संरम्भी बलवान् सत्यसङ्गरः ।
भवत्सेनां महाबाहुस् स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३६

अहं चैनं प्रत्युदीयाम् आचार्यो वा धनञ्जयम् ।
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ॥ ३७

य एनं शरवर्षाणि [1]मुञ्चन्तमुदियाद्रथी ।
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ॥ ३८

समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
तरुणश्च कृती चैव जीर्णौ चावामुभावपि ॥ ३९

सञ्जयः—

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ।
काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूषिताः ॥ ४०

मनोभिस्सहसा वेगैस् संस्मृत्य च पुरातनम् ।
सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथा प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४१ श्लोकाः]

---

1. म-मा—वर्षन्त ।

॥ षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानम् ।

भीष्मः—

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान् मतः ॥ १

अभिमन्युर्महा[1]बाहू रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २

लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन् वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३

सात्यकिर्माधवश्शूरो रथयूथपयूथपः ।
एष वृष्णिप्रवीराणाम् अमर्षी जितसाध्वसः ॥ ४

उत्तमौजास्तथा राजन् रथो मम महान् मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५

एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६

पाण्डवैस्सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद् राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७

---

1. ख-घ-ङ—तेजा ।

अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।
महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८

वयोवृद्धावपि हि तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९

सम्बन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशयुतावुभौ ॥ १०

[1]कारणं प्राप्य तु नरास् सर्वे एव महाभुजाः ।
शूरा वा कातरा वाऽपि भवन्ति नरपुङ्गवाः ॥ ११

एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढधन्विनौ ।
प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या घट्टितारौ नराधिप ॥ १२

पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
सम्बन्धिभावं रक्षन्तौ महत् कर्म करिष्यतः ॥ १३

लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत् कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥

॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

[अस्मिन्नध्याये १४ श्लोकाः]

1. अ-क—श्लोकोऽयं न दृश्यते ।

॥ सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण पाण्डवसेनायां रथातिरथसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन् परपुरञ्जयः ।
शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे नाशयन् पूर्वसंस्थितम् ।
वैरं योऽसौ [1]विप्रथयंस् तव सेनासु भारत ॥ २

एतस्य बहुलास्सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
सेनाऽसौ रथवंशेन महत् कर्म करिष्यति ॥ ३

धृष्टद्युम्नश्च सेनानीस् सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन् द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४

एष योत्स्यति सङ्ग्रामे सूदयन् वै परान् बहून् ।
भगवानिव सङ्क्रुद्धः पिनाकी युगसङ्क्षये ॥ ५

एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात् सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६

धृतवर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो महान् ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७

---

1. ख-घ-ङ—संप्रथयं ।

शिशुपालसुतो वीरश् चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासस् सम्बन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८

एष चेदिपतिश्शूरस् सह पुत्रेण भारत ।
महारथानां सुकरं महत् कर्म करिष्यति ॥ ९

क्षत्रधर्मरतो मह्यं [1]मतः परपुरञ्जयः ।
क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ॥ १०

जयन्तश्चामितौजाश्च सत्याजिच्च महारथः ।
महारथा महात्मानस् सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ॥ ११

योत्स्यन्ति समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ११॥
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
[2]योत्स्येते बलिनौ वीरौ परं शक्त्या यतिष्यतः ॥ १२॥

शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारः कृतिनो दृढविक्रमाः ।
केकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ॥ १३॥

सर्वे चैव रथोदारास् सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १४

[3]कौशिकस्सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृप ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराक्षश्च नामतः ॥ १५

[4]सर्व एते रथोदारास् सर्वे चाहवलक्षणाः ।

---

1. मा—रथः । 2. ख-घ-ङ-म-मा—पाण्डवानां सहायार्थे ।
3. ङ-म-मा—काशिक । 4. मा—श्लोकद्वयं न दृश्यते

सर्वास्त्रविदुषस्सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १६

वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान् मतः ।
चित्रायुधश्च नृपतिर् मतो मे रथसत्तमः ॥ १७

स हि सङ्ग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १७॥

चेकितानस्सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १८॥

व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १९॥

सेनाबिन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ॥ २०

यस्समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ २१

मां च द्रोणं कृपं चैव यथा सम्मन्यते भवान् ।
तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २२

काश्यः परमशीघ्रास्त्रश् श्लाघनीयो रथोत्तमः ॥ २२॥

रथ एकगुणो मह्यं ज्ञेयः परपुरञ्जयः ॥ २३

स्वयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
सत्यजित् समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २४

गतस्सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन सम्मितः ।

पाण्डवानां यशस्कामो महत् कर्म करिष्यति ॥ २५

अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरन्धरः ॥ २६

दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
श्रेणिमान् कौरवश्रेष्ठो वसुदानश्च पार्थिवः ॥ २७

उभावेतावतिरथौ मतौ मम परन्तपौ ॥ २७॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अस्मिन्नध्याये २७॥ श्लोकाः]

॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति शिखण्डिनः स्त्रीपूर्वत्वमभिधाय तेन सह युद्धाकरणप्रतिज्ञा ॥

भीष्मः—

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
योत्स्यतेऽमरवत् सङ्ख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १

[1]पुरुजित् कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महारथः ।
मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २

---

1. ख—इतः चत्वारः श्लोकाः न सन्ति ।

एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुङ्गवः ॥ ३

स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
योधा ये चास्य विख्यातास् सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४

भागिनेयकृते [1]वीर स करिष्यति सङ्गरम् ।
सुमहत् कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते रतः ॥ ५

भैमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६

योत्स्यते समरे तात मायाभिस्समरप्रियः ।
ये चास्य राक्षसा वीरास् सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७

एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८

एते प्राधान्यतो राजन् पाण्डवस्य महात्मनः ।
रथाश्चातिरथाश्चैव ये चान्येऽर्धरथा मताः ॥ ९

नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
महेन्द्रेणेव वीर्येण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०

तैरहं समरे वीर मायाविद्भिर्जयैषिभिः ।
[2]योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथवा निधनं रणे ॥ ११

---

1. क—वीरः। ब-ङ—कर्म। म—वीर सत्
2. ख—योत्स्ये जयं वा निश्चित्य मरणं वा रणे ह्यहम्। [पाठान्तरम्]

[1]वासुदेवं च पार्थं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
सन्ध्यागताविवार्केन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२

ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
सहसैन्यानहं तांश्च समेष्ये रणमूर्धनि ॥ १३

एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं
यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
तथा परे येऽर्धरथाश्च केचित्
तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४

अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पाण्डवाः ।
[2]सर्वानावारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्ये शिखण्डिनम् ॥ १५

पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६

लोकस्तं वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७

चित्राङ्गदं कौरवाणाम् आधिपत्येऽभ्यषेचयम् ।
विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ १८

---

1. ख—इतः श्लोकत्रयं नास्ति
2. ख—सर्वांस्तान् वारयिष्यामि
अ-क—सर्वांस्तान् धारयिष्यामि यावद्द्रक्ष्यामि भारत ।

देवव्रतत्वं विख्यातं पृथिव्यां सर्वराजसु ।
नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कदाचन ॥ १९

स हि स्त्रीपूर्वको राजन् शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०

सर्वांस्त्वन्यान् हनिष्यामि पार्थिवान् भरतर्षभ ।
यान् समेष्यामि समरे न तु कुन्तीसुतान् नृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥
॥ ५९ ॥ रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
[अस्मिन्नध्याये २१ श्लोकाः]
[रथातिरथसङ्ख्यानपर्व समाप्तम्]

॥ एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

[अथाम्बोपाख्यानपर्व]

शिखण्डिनोऽसंहरणकारणप्रश्ने तत्कथनाय भीष्मेण दुर्योधनं प्रति अम्बोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तथा स्वयंवरे स्वेन अम्बादिकन्यात्रयहरणकथनम् ॥ २ ॥

दुर्योधनः—

किमर्थं भरतश्रेष्ठ नैव हन्याश्शिखण्डिनम् ।
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १

पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान् सह सोमकैः ।
हनिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्मः—

शृणु दुर्योधन कथां सहैभिर्वसुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि सम्प्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३

महाराजो मम पिता शन्तनुर्भरतर्षभः ।
दिष्टान्तमाप धर्मात्मा समये भरतर्षभ ॥ ४

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यषेचयम् ॥ ५

तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानम् अभ्यषिञ्चं यथाविधि ॥ ६

मयाऽभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७

तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमुद्यतः ।
अनुरूपादिव कुलाद् इत्येव च मनो दधे ॥ ८

अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्यास्स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमास्सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ॥ ९

अम्बां चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामपि ॥ ९॥

राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ॥ १०

अम्बा ज्येष्ठाऽभवत् तासाम् अम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ ११
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशीपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्यास्स्वलङ्कृताः ॥ १२
राज्ञश्चैव समावृत्तान् पार्थिवान् पृथिवीपते ॥ १२॥
[1]ततोऽहं तान् नृपान् सर्वान् आहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयाञ्चक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १३॥
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान् सर्वान् अहं तत्र समागतान् ॥ १४॥
भीष्मश्शान्तनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ।
ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ॥ १५॥
प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां वो नरर्षभाः ॥ १६
[2]योगो योग इति क्रुद्धास् सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ १६॥
ते रथैर्मेघसङ्काशैर् गजैश्च गजयोधिनः ।
उष्ट्रैश्चाश्वैर्महेष्वासास् समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १७॥
ततस्ते पृथिवीपालास् सर्व एव विशाम्पते ।
रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १८॥
तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ॥ १९
सर्वान् नृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ।

---

1. ख—इतः सार्धः श्लोकः नास्ति 2. अ-क—अर्धद्वयं न दृश्यते

अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन् भरतर्षभ ॥ २०
तेषामापततां चित्रान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ।
एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ २१
[1]हयांस्तेषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
अपातयं शरैश्चैव प्रहसन् पुरुषर्षभ ॥ २२
ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लाघवं च मे ॥ २२॥
[2]प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशंसुश्च पार्थिवाः ।
तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ॥ २३॥
ततोऽहं हास्तिनपुरम् आगां जित्वा महीक्षितः ॥ २४
ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
[अस्मिन्नध्याये २५ श्लोकाः]

॥ षष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मेण विचित्रवीर्यस्य कन्यात्रयेण विवाहप्रयतने अम्बया स्वस्य साल्वकामत्वकथनपूर्वकं तत्समीपगमने भीष्मं प्रत्यनुज्ञायाचनम् ॥ १ ॥

भीष्मः—
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य दाशेयीमिदमब्रवम् ॥ १

1. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते
2. अ-क-ख-म-मा—कोशेषु नास्त्ययं श्लोकः।

इमाः काशीपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २

ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३

सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सव्रीडा ज्येष्ठा काशीपतेस्सुता ॥ ४

अम्बा—

भीष्म त्वमसि धर्मज्ञस् सर्वशास्त्रविशारदः ।
श्रुत्वा च वचनं मह्यं धर्म्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५

मया साल्वपतिः पूर्वं मनसाऽभिघृतो वरः ।
तेन चापि घृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६

कथं मामन्यकामां त्वं राजधर्ममतीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवस्सन् विशेषतः ॥ ७

एतद्बुद्ध्वा विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत् क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८

स मां प्रतीक्षते [1]वोढुं साल्वराजो विशाम्पते ।
तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९

---

1. ङ-म-मा—राजन्

कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीरः पृथिव्यामिति नश्श्रुतम् ॥ १०

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६०॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
[अस्मिन्नध्याये १० श्लोकाः]

॥ एकषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मानुज्ञया साल्वं गताया अम्बायास्तेन परित्यागः ॥ १ ॥

भीष्मः—

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
मन्त्रिणश्चर्त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १
समनुज्ञासिषं कन्याम् अम्बां ज्येष्ठां नराधिप ॥ १॥

अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या साल्वपतेः पुरम् ।
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ॥ २॥

अतीत्य च तमध्वानम् आससाद नराधिपम् ।
सा तमासाद्य राजानं साल्वं वचनमब्रवीत् ॥ ३॥

अम्बा—

आगताऽहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ।

[1]अभिनन्दस्व मां राजन् सदा प्रियहिते रताम् ॥ ४॥
प्रतिपादय मां राजन् [2]धर्मार्थं चैव धर्मतः ।
त्वं हि मे मनसा ध्यातस् त्वया चाप्युपमन्त्रिता ॥ ५॥

भीष्मः—

तामब्रवीत् सालवपतिस् स्मयन्निव विशाम्पते ॥ ६

साल्वः—

त्वयाऽन्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६॥
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीष्मकस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ७॥
त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ॥ ८॥
[3]नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ९
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ॥ १०
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ॥ १०॥

भीष्मः—

अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ॥ ११

---

1. म-मा—अर्धद्वयं न दृश्यते
2. ग—धर्मार्दीश्चैव। ङ—धर्मं त्वं चर
3. ख—इतः श्लोकचतुष्टयं नास्ति

अम्बा—

नैवं वद महीपाल नैतदेवं कथञ्चन ॥ ११॥

नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।
बलान्नीताऽस्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ १२॥

भजस्व मां सात्वपते भक्तां बालामनागसीम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १३॥

साऽहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव [1]ततोऽहं भृशमागता ॥ १४॥

न स भीष्मो महाबाहुर् मामिच्छति विशाम्पते ।
भ्रातृहेतोस्समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १५॥

भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १६॥

यथा सात्वपते नान्यं नरं यामि कथञ्चन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्रं तथा मूर्धानमालभे ॥ १७॥

न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि सात्वैतत् सत्येनात्मानमालभे ॥ १८॥

भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १९॥

---

1. ख-ब-म-मा—तवैव गृह। ङ—तथैव गृह

भीष्मः—

तामेवं भाषमाणां तु साल्वः काशिपतेस्सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ २०॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर् याच्यमानस्तयाऽनघ ।
नाश्रद्दधत् साल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २१॥

ततस्सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेस्सुता ।
अब्रवीत् साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ २२॥

अम्बा—

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशाम्पते ।
तत्र मे सन्तु गतयस् सन्तस्सत्यं यथा ध्रुवम् ॥ २३॥

भीष्मः—

एवं तां भाषमाणां तु नृशंसस्साल्वराट् तदा ।
परितत्याज कौरव्य करुणं परिदेविनीम् ॥ २४॥

गच्छ गच्छेति तां साल्वः पुनः पुनरभाषत ।
बिभेमि भीष्मात् सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २५॥

एवमुक्ता तु सा तेन साल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ॥ २६॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
[अस्मिन्नध्याये २६॥ श्लोकाः]

॥ द्विषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

अम्बया भीष्मस्य प्रतिचिकीर्षया तापसाश्रममेत्य तेषु स्ववृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

निष्क्रामन्ती सा नगराद् चिन्तयामास भारत ॥ ॥

अम्बा—

पृथिव्यां नास्ति युवतिर् विषमस्थतरा मया ।
बन्धुभिर्विप्रहीणाऽस्मि साल्वेन च निराकृता ॥ १॥
न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
अनुज्ञाता तु भीष्मेण साल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २॥
[1]किं नु गर्हाम्यथात्मानम् अथ भीष्मं दुरासदम् ।
आहोस्वित् पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत् स्वयंवरम् ॥ ३॥
ममायं स्वकृतो दोषो याऽहं भीष्मरथात् तदा ।
प्रवृत्ते वैशसे युद्धे साल्वार्थं नापतं पुरा ॥ ४॥
तस्येयं फल[2]निर्वृत्तिर् यदापन्नाऽस्मि मूढवत् ॥ ५
धिग् भीष्मं धिक् च मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ॥ ५॥

---

1. ख-ब-ङ-म-मा—गर्हयिष्ये किमात्मानम्
ग—दर्शयिष्ये महात्मानम्
2. ख-ङ-म-मा—निष्पत्तिर्यथाऽऽपन्नाऽस्मि

येनाहं वीर्य[1]शुल्केति पण्यस्त्रीवत् प्रवेशिता ॥ ६

धिङ्मां धिक् साल्वराजानं धिग् धातारमथापि वा ।

येषां दुर्नीतभावेन प्राप्ताऽस्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ७

सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।

अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मश्शान्तनवो मम ॥ ८

सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यम् अहं पश्यामि साम्प्रतम् ।

तपसा वा युधा वाऽपि दुःखहेतुस्स मे मतः ॥ ९

को नु भीष्मं युधा जेतुम् उत्सहेत महीपतिः ॥ ९॥

भीष्मः—

एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ।

आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ १०॥

ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिपालिता ॥ ११

आचख्यौ च यथावृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।

विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ॥ १२

हरणं च विसर्गं च साल्वेन च विसर्जनम् ॥ १२॥

ततस्तत्र महानासीद् ब्राह्मणस्संशितव्रतः ।

शैखावत्यस्तपोवृद्धश् शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ १३॥

आर्तां तामाह स मुनिश् शैखावत्यो महातपाः ।

---

1. क—शुल्केन वेश्या

निश्वसन्तीं स तां बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १४॥

शैखावत्यः—

एवं गते तु किं भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस् तपोयुक्तैर्महात्मभिः ॥ १५॥

भीष्मः—

सा त्वेनमब्रवीद्राजन् क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १६॥

मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत् फलं ध्रुवम् ॥ १७॥

नोत्सहेऽहं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा साल्वेन च निराकृता ॥ १८॥

उपदिष्टमिहेच्छामि [1]तपसे वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसङ्काशैः कृपा भवतु वो मयि ॥ १९॥

स तामाश्वासयत् कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैस्सह ॥ २०॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
[अस्मिन्नध्याये २०॥ श्लोकाः]

---

1. ग-म—तपसा वीतकल्मषा। ख-ब-ङ—तापस्यं
मा—तापस्यं वीतकल्मषम्

॥ त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

अम्बां प्रति तापसेषु चिन्तयत्सु होत्रवाहननाम्नोऽम्बामातामहस्य तत्रागमनम् ॥ १ ॥ तेनाम्बायाः परशुरामं प्रति शरणागतिचोदना ॥ २ ॥

भीष्मः—

ततस्ते तापसास्सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
तां कन्यां चिन्तय[1]न्तस्ते किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १

केचिदाहुः पितुर्वेश्म नीयतामिति तापसाः ।
केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २

केचित् साल्वपतिं गत्वा नियोक्ष्यामीति मेनिरे ।
नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता यथा हि सा ॥ ३

एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
पुनरूचुश्च ते सर्वे तापसास्संशितव्रताः ॥ ४

तापसाः—

अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५

प्रतिवक्ष्यति राजाऽसौ पिता ते यदनन्तरम् ।
तत्र वत्स्यासि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ॥ ६

---

1. ख-ङ-म-मा—न्तो वै ।

न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ।
पतिर्वाऽपि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ॥ ७
गतिः पतिस्समस्ताया विषमे च पिता गतिः ।
प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ॥ ८
राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८॥
भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९॥

भीष्मः—

[1]ततस्त्वन्येऽब्रुवन् वाक्यं तापसास्तां तपस्विनीम् ॥ १०

तापसाः—

त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
प्रार्थयिष्यन्ति राजानस् तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ ११

अम्बा—

न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ १२
उषिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ॥ १२॥
नाहं गमिष्ये भद्रं वस् तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १३॥
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।

1. ख-घ-ङ-म-मा—ततस्तु तेऽब्रुवन् वाक्यं ब्राह्मणास्तां ।

दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास् तस्मात् तप्स्याम्यहं तपः ॥ १४॥

भीष्मः—

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु यथातथम् ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस् तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १५॥

[1]तां तथा भाविनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः ॥ १६

ततस्ते तापसास्सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिस्स्वागताद्याभिर् आसनेनोदकेन च ॥ १७

तस्योपविष्टस्य सतो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १८

अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
[2]राजर्षिस्स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ १९

तां तथा वादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।
[3]राजर्षिः कृपयाऽऽविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ॥ २०

स वेपमान उत्थाय मातुस्तस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ २१

स तामपृच्छत् कार्त्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ २२

ततस्स राजर्षिरभूद् दुःखशोकसमन्वितः ।

---

1. अ-क—नास्तीदमर्धम्।　2. ङ—इदमर्धं न दृश्यते।
3. ङ-म—इदमर्धं नोपलभ्यते।

कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ २३

अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामार्तां सुदुःखिताम् ॥ २३॥

होत्रवाहनः—

मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २४

दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रवत् ।

पर्याप्तं ते तपः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २५

गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

रामस्ते सुमहद्दुःखं शोकं चैवापनेष्यति ॥ २६

हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ।

तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ॥ २७

प्रतिष्ठापयिता स त्वां धर्म्ये पथि निरामये ॥ २७॥

भीष्मः—

ततस्तु सुस्वरं वाष्पम् उत्सृजन्ती पुनः पुनः ।

अब्रवीत् पितरं मातुस् सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २८॥

अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शासनात् ।

अपि नामाद्य पश्येयम् आर्यं तं लोक[1]विश्रुतम् ॥ २९॥

कथं च तीव्रं दुःखं मे नाशयिष्यति भार्गवः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथा यास्यामि तत्र वै ॥ ३०॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३०॥ श्लोकाः]

---

1. ख-ग-घ-ङ—भावनम् ।

॥ चतुष्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

होत्रवाहनेन अम्बां प्रति परशुरामदर्शनाय महेन्द्रपर्वतं गच्छेत्युक्ते रामसखस्याकृतव्रणस्य तत्रागमनम् ॥ १ ॥ अकृतव्रणनाम्नि महर्षौ होत्रवाहनेन अम्बायाः वृत्तान्तनिवेदनम् ॥ २ ॥ अम्बयाऽपि तस्मिन् स्ववृत्तान्तस्य तथैवेत्युक्तिः ॥ ३ ॥

होत्रवाहनः—

रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसन्धं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपासते ।
ऋषयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २
तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत् ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि सङ्कीर्तिते रामस् सर्वं तत् ते करिष्यति ॥ ४
मम रामस्सखा वत्से प्रीतियुक्तस्सुहृच्च मे ।
जमदग्निसुतो वीरस् सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५

भीष्मः—

एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद् रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयस्सर्वे समुत्तस्थुस्सहस्रशः ।

स च राजा वयोवृद्धस् सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७

ततः पृष्ट्वा यथान्यायम् अन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८

ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ॥ ९

ततः कथान्ते राजर्षिर् महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणाम् अपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०

क्व सम्प्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरम् ॥ ११

अकृतव्रणः—

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२

इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३

इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं [1]भवति का भवतेच्छामि वेदितुम् ॥ १४

---

1. ग-घ-ङ—तव च का ब्रवीहीच्छामि वेदितुम् ।
ख—कस्येयं तनया का वा तावदिच्छामि वेदितुम् ।
म-मा—तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ।

होत्रवाहनः—

दौहित्रीयं मम विभो काशिराज[1]सुता प्रिया ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्थौ भगिनीनां तथाऽनघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेस्सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये [2]कनीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां तदाऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं विप्रर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मश्शान्तनवो नृपान् ।
[3]अधिक्षिप्य महातेजास् तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालान् अथ भीष्मो गजाह्वयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिस्सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
तं तु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं [4]समुपार्जितम् ।
अब्रवीत् तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
मया साल्वपतिर्वीर मनसाऽभिघृतः पतिः ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ दातुं भ्रात्रेऽन्यकामुकाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मस् सम्मन्त्र्य सह मन्त्रिभिः ।

---

1. ङ-म-मा—सुता शुभा ।
2. ख-ङ-मा—यवीयस्यौ ।
3. ङ-म-मा—अवाक्षिप्य ।
4. ख-ग-ब—समुपस्थिता । ङ—समुपस्थितम् ।

निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३

अनुज्ञाता तु भीष्मेण साल्वं सौभपतिं ततः ।
कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४

अम्बा—

विसर्जिताऽस्मि भीष्मेण धर्मं मां प्रतिपादय ।
मनसाऽभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५

भीष्मः—

प्रत्याचख्यौ च साल्वोऽस्याश् चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
सेयं तपोवनं प्राप्ता तपस्यभिरता भृशम् ॥ २६

मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिर् भीष्म एवेति मन्यते ॥ २७

अम्बा—

भगवन्नेवमेवैतद् यदाह पृथिवीपतिः ।
शरीरकर्ता मातुर्मे सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ २८

न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९

यत्तु मां भगवान् रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
तन्मे कार्यतमं कार्यम् इति मे भगवन् मतिः* ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुष्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३० श्लोकाः]

* ग—नात्राध्यायसमाप्तिः ।

॥ पञ्चषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

अकृतव्रणेन अम्बोक्तं विमृश्य भीष्मस्य प्रतीकारनिर्धारणम् ॥ १ ॥ अम्बया परेद्युरागतं जामदग्न्यं प्रति भीष्मवधप्रार्थना ॥ २ ॥

अकृतव्रणः—

दुःखं द्वयोरिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत् त्वं वत्से वदस्व मे ॥ १

यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २

[1]अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात् तदपि भार्गवः ॥ ३

सृञ्जयस्य वचश्श्रुत्वा तथैव च शुचिस्मिते ।
[2]यदत्रानन्तरं कार्यं तदत्रैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बा —

अपनीताऽस्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् साल्वगतं मनः ॥ ५

एतद्विचार्य मनसा [3]भवानेतद्विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६

---

1. घ—इतः सार्धश्लोको नास्ति 2. अ-म—इदमर्धं नास्ति
3. म—भगवानेव निश्चयम् ।

भीष्मे वा कुरुशार्दूले साल्वराजेऽथवा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्तं यत् तत् समाचर ॥ ७

निवेदितं मया ह्येतद् दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन् कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८

अकृतव्रणः—

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ॥
धर्म्यं प्रतिवचो ब्रूयाश् शृणु चेदं वचो मम ॥ ९

यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
साल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०

तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीताऽसि भामिनि ।
संशयस्साल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११

भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात् प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

अम्बा—

ममाप्येष [1]सदा ब्रह्मन् हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३

भीष्मं वा साल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता* ॥ १४

1. ख-घ-म—महान् । * ग—अत्राध्यायसमाप्तिर्दृश्यते ।

भीष्मः—

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५

ततो रामः प्रादुरासीत् प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजन् जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६

धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं बिभ्रत् परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात् सृञ्जयं नृपम् ॥ १७

ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयो राजन् सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८

पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद सहैव तैः ॥ १९

ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
आसातां जामदग्न्यश्च सृञ्जयश्चैव भारत ॥ २०

[1]तथा कथान्ते राजर्षिर् भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१

होत्रवाहनः—

रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याश्शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२

1. म—नास्तीदमर्धम्।

भीष्मः—

परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
तत[1]स्साऽभ्यवदद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३

ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतस्थिता ॥ २४

प्ररुरोद वरारोहा बाष्पव्याकुललोचना ।
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

रामः—

[2]यथा त्वं सृञ्जयस्यास्य तथा त्वं मे नृपात्मजे ।
ब्रूहि यत् ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बा—

भगवन् शरणं त्वाऽद्य प्रपन्नाऽस्मि महाव्रतम् ।
शोकपङ्कार्णवे मग्नां घोरादुद्धर मां विभो ॥ २७

भीष्मः—

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८

किमियं वक्ष्यतीत्येवं [3]विमृशन् भृगुसत्तमः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाऽभिपरिप्लुतः ॥ २९

कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।

---

1. ख-ग-घ-म—स्साऽभ्यागमद्राजन् । 2. म—श्लोकद्वयं न दृश्यते ।
3. अ-क-ख-ग-घ—विममर्श कुरूद्वह

सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१

रामः—

प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।
करिष्यति वचो मह्यं श्रुत्वा धर्मं नराधिपः ॥ ३२

न चेत् करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३

अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि न वर्तते ।
यावत् साल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बा—

विसर्जिताऽहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।
[1]साल्व[2]राजगतं भावं मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५

सौभराजमुपेत्याहम् अवोचं दुर्वचं वचः ।
न च मां प्रत्यगृह्णात् स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ३६

एतत् सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७

[3]मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।

---

1. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
2. ङ—राजं पतिं चेतो मम पूर्वमनीषितम् ।　　3. म-मा—ममात्र ।

येनाहं वशमानीता समुत्थाप्य बलात् तदा ॥ ३८

जहि भीष्मं महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।

प्राप्ताऽहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९

स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।

तस्मात् प्रतिक्रियां कर्तुं युक्तं तस्मै त्वयाऽनघ ॥ ४०

एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।

अभवद्धृदि सङ्कल्पो घातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१

तस्मात् कामं ममाद्येमं राम सम्पादयानघ ।

जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ॥ ४२

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम् उद्योगपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

॥ षट्षष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

रामेणाम्बां प्रति शस्त्रग्रहणं विनैव साल्वभीष्मयोर्वाचैव स्ववशगमनकथनम् ॥ १ ॥ अम्बया रामं प्रति भीष्मो जेतव्य एवेति पुनः प्रार्थना ॥ २ ॥ अकृतव्रणेनापि रामं प्रति अम्बामनोरथपूरणप्रार्थना ॥ ३ ॥ ततोऽम्बयासह रामेण भीष्मपराजयं प्रतिज्ञाय कुरुक्षेत्रगमनम्॥ ४ ॥

भीष्मः—

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।

उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १

रामः—

काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत् करवाणि ते ॥ २

वाचा भीष्मश्च साल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत् करिष्यामि मा शुचः ॥ ३

न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथञ्चिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणाम् एष मे समयः कृतः ॥ ४

अम्बा—

मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तच्च भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर मा चिरम् ॥ ५

रामः—

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बा—

जहि भीष्मं रणे [1]वीर मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
[2]प्रतिश्रुतं च यदिदं तत् सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७

भीष्मः—

तयोस्संवदतोरेवं राजन् रामाम्बयोस्तदा ।

1. अ-क—राम गर्हन्तमसुरं यथा ।
समाहूय रणे वीर मम चेदिच्छसि प्रियम् । [अधिकः पाठः]
2. ख—इतः अर्धषट्कं न दृश्यते ।

अकृतव्रणो जामदग्न्यम् इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८

अकृतव्रणः—

शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९

यदि [1]भीष्मो रणे राम समाहूतस्त्वया मृधे ।
[2]निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात् कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०

कृतमस्या भवेत् कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।
वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११

इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ॥ ११॥
जित्वा वै क्षत्रियान् सर्वान् ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुता ॥ १२

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश् शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विड् भविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३

[3]शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन् कथञ्चन ॥ १४

यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५

स एष विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व सङ्ग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

---

1. म-मा—भीष्मस्त्वयाऽऽहूतो रणे राम महामुने ।
2. ख—इतः श्लोकद्वयं नास्ति ।
3. ङ-म-मा—श्लोकद्वयं नोपलभ्यते ।

रामः—

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा [1]साम्ना न लप्स्यते ॥ १७
कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन् काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मद्वचः ।
हनिष्याम्यहमुद्रिक्तम् इति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि बाणा मयोत्सृष्टास् सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसङ्गरे ॥ २०

भीष्मः—

एवमुक्त्वा ततो रामस् सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
[2]प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २१
ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २२
अभ्यागच्छत् ततो रामस् सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भार्गवः ॥ २३
न्यविशन्त ततस्सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
[अस्मिन्नध्याये २४ श्लोकाः]

---

1. मा—साम्नैव लप्स्यते। 2. म—अर्धचतुष्टयं न दृश्यते।

॥ सप्तषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मस्य परशुरामागमनश्रवणेन अभ्यर्चनाय तत्समीपगमनम् ॥ १ ॥ परशुरामस्य क्रोधेन भीष्मं प्रति अम्बापरित्यागो न युक्तः पुनस्तां परिगृह्णीष्वेत्युक्तिः ॥ २ ॥ भीष्मेण परशुरामं प्रति बहुधा अम्बापरित्यागकारणकथनम् ॥ ३ ॥ परशुरामे भीष्मस्याचार्यप्रतिपत्तिकथनञ्च ॥ ४ ॥ ततो भीष्मपरशुरामयोर्युद्धाय परस्परविवादः ॥ ५ ॥

भीष्मः—

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन् प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १

तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३

स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४

रामः—

भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।
अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं [1]धर्मादास्ते यशस्विनी ।

1. ग-घ-ङ-मा—धर्मावाप्तेः परावरात्। म—धर्मावाप्ता पुरा वरात्।

परामृष्टां त्वया हीमां को [1]हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६

प्रत्याख्याता हि साल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्नियोगात् प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७

स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं राज्ञा कर्तुं त्वयाऽनघ ॥ ८

भीष्मः—
ततस्तं वै विमनसम् उदीक्ष्याहमथाब्रवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन् भ्रात्रे कथञ्चन ॥ ९

साल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता [2]गता सौभपुरं प्रति ॥ १०

न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।
क्षात्रं धर्ममहं जह्याम् इति मे व्रतमाहितम् ॥ ११

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ११॥
न करिष्यसि चेदेतद् वाक्यं मे नरपुङ्गव ।

हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ॥ १२॥
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३

तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिन्दम ।

---

1. म-मा—ऽभिवक्तु ।　2. ङ-क-ग-घ—गतेयं नगरं प्रति ।

अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
[1]यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ॥ १४॥
प्रणम्य तमहं मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रवं कारणं किं तद् यत् त्वं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५॥
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६॥
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोध[2]संरक्तलोचनः ॥ १७

रामः—

जानीषे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १८
न हि मे विद्यते शान्तिर् अन्यथा कुरुनन्दन ।
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ॥ १९
त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १९॥

भीष्मः—

तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ २०॥
गुरुत्वं त्वयि सम्प्रेक्ष्य जामदग्न्यं पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस् त्यक्तैषा तु पुरा मया ॥ २१॥

---

1. अ-क-म-मा—नास्तीदमर्धम् ।
2. म—पर्याकुलेक्षणः

को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषान् महात्ययान् ॥ २२॥

न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत् कुरु मा चिरम् ॥ २३॥

अयं चापि विशुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतश्श्लोको महात्मना ॥ २४॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २५॥

स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया सम्मानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥ २६॥

गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धम् एवं क्षान्तं मया तव ॥ २७॥

उद्यतेषुं रणे दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात् समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनम् ॥ २८॥

ब्रह्महत्या न तस्य स्याद् इति धर्मेषु निश्चयः ॥ २९
क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥ २९॥

यो यथा वर्तते यस्मिंस् [1]तस्मिन्नेव प्रवर्तयन् ।

---

1. ब-ङ—तथा तस्मिंस्तु वर्तयेत्। ख-म—तथा तस्मिन् प्रवर्तते। मा—तथा तस्मिन् प्रवर्तनात्।

नाधर्मं समवाप्नोति नरश्श्रेयश्च विन्दति ॥ ३०॥
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।
[1]अनर्थे संशयापन्नश् श्रेयान् निस्संशयो नरः ॥ ३१॥
तस्मात् संशयितेऽप्यर्थे यथान्यायं प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस् त्वया राम महाहवे ॥ ३२॥
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३३
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत् करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ॥ ३४
द्वन्द्वे राम यथेष्टं ते [2]सज्जीभव महाद्युते ॥ ३४॥
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्दितः ।
[3]प्राप्स्यसे निर्जिताँल्लोकान् शस्त्रपूतो मया रणे ॥ ३५॥
सङ्गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
समाह्वय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ॥ ३६॥
अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तास्मि भार्गव ॥ ३७॥

---

1. ख-ग-घ—अनर्थे संशयापन्ने श्रेयो निस्संशये न च।
ङ—अनर्थस्संशयापन्नः श्रेयान् निस्संशये न च।
म—अनर्थं संश्रयापन्नः श्रेयान्निस्संशयेन च।
अ-क—अर्थसंशयमापन्नश् श्रेयान् निश्श्रेयसो नरः।

2. ख-ङ-म-मा—सज्जो भव महामुने

3. ख—लप्स्यसे। ग—तप्स्यसे।

तत्र राम स गच्छ त्वं त्वरितं युद्धदुर्मदः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ३८॥

यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परिषत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३९॥

[1]न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियोऽपि हि मद्विधः ।
[2]पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं यथा ॥ ४०॥

यस्ते युद्धगतं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ।
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ ४१॥

व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
[अस्मिन्नध्याये ४२ श्लोकाः]

॥ अष्टषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

परशुरामेण भीष्मं प्रति युद्धाय सन्नाहचोदनम् ॥ १ ॥ भीष्मस्य मात्रा सत्यवत्या ब्राह्मणैश्च जयाशीर्वादेन हास्तिनपुराद्रथमधिष्ठाय कुरुक्षेत्रगमनम् ॥ २ ॥ कुरुक्षेत्रे भीष्मपरशुरामयोर्गङ्गादेव्या युद्धोपरमप्रयतनम् ॥ ३ ॥

भीष्मः—
ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ॥ ॥

रामः—
दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि सङ्गरे ॥ १

---

1. मा—अर्धद्वयं न दृश्यते । 2. म—नास्तीदमर्धम्

अहं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
भाषितं ते करिष्यामि तत्रागच्छेः परन्तप ॥ २

तत्र त्वां निहतं माता मया शरशताचितम् ।
जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कबलाशनम् ॥ ३

[1]कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहतं [2]देवी रुदतामद्य पार्थिव ॥ ४

अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५

एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६

भीष्मः—

इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
प्रणम्य शिरसा [3]पादावेवमस्त्वित्यथाब्रवम् ॥ ७

एवमुक्तो ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८

ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा [4]च प्रतिनन्दितः ।
द्विजातीन् वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९

---

1. ङ—कृपणा ।
2. ख-ग-घ—वीरं । ङ—वीर । म-मा—वीर रोदतामद्य ।
3. ख-ङ-म-मा—राजन्नेव । 4. म-मा—प्रत्यभिनन्दितः ।

रथमास्थाय रुचिरं राजितं पाण्डरैर्हयैः ।
सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०

उपपन्नं महाशस्त्रैस् सर्वोपकरणान्वितम् ।
तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११

यत्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ॥ ११॥
दंशितः पाण्डरेणाहं कवचेन वपुष्मता ।
पाण्डरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ॥ १२॥
पाण्डरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
[1]व्यजनैः पाण्डरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ॥ १३॥
[2]शुक्लवासास्सितोष्णीषस् सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४
स्तूयमानो जयाशीर्भिर् निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रम् उपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन् मनोमारुतरंहसः ॥ १६
[3]गत्वाऽहं तत् कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन् पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततस्सन्दर्शने तिष्ठन् रामस्यातितपस्विनः ।

---

1. ख-ङ-म-मा—पाण्डरैश्चामरैश्चैव ।
2. म—अर्धचतुष्टयं न दृश्यते । 3. ख—इतः सार्धश्लोकद्वयं नास्ति

प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८
ततस्तत्र द्विजा राजंस् तापसाश्च वनौकसः ।
प्रापश्यन्त रणं दिव्यं देवास्सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन् मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघबृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसास्सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकास्समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाऽहं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीश् शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
[1]मा मैवं पुत्र निर्बन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४
किं नु वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रवं देवीम् अभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

1. ख—इतः सार्धं श्लोकपञ्चकं नास्ति

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६

यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं [1]प्रचोदितः ।
काशिराजसुतायाश्च यथा [2]कर्म पुरातनम् ॥ २७

ततस्सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
मदर्थे तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ॥ २८

भीष्मेण सह मा योत्सीश् शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ २८॥

स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।
न च मे कुरुते कामम् [3]इत्यहं तमुपागमम् ॥ २९॥

ततो गङ्गा सुतस्नेहान्मां सा पुनरुपागमत् ।
नास्या अकरवं वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०॥

अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
[अस्मिन्नध्याये ३१॥ श्लोकाः]

1. म-मा—प्रयाचितः ।
2. ग-घ-ङ-मा—कामः पुरातनः । 　म—कामं पुरातनम् ।
3. ख-घ-ङ-म—इत्युक्त्वा मामुपागमत् ।

॥ एकोनसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मजामदग्न्ययुद्धवर्णनम् ॥ १ ।

भीष्मः—

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
[1]भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १

[2]आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।
बधान समरे राम यदि योद्धुमिहेच्छसि ॥ २

ततो मामब्रवीद्रामस् स्मयमानो रणाजिरे ॥ २॥

रामः—

रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदास्सदश्ववत् ।
सूतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ॥ ३॥

सुसंवीतो रणे ताभिर् योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४

भीष्मः—

एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत् ॥ ५

ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६

---

1. ख-मा—भूमिस्थं 2. म—इतः श्लोकचतुष्टयं न दृश्यते

मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि सन्नद्धे कवचेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमार्ककृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानस्स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरपि क्रोशन् याहि याहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तम् अनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं रामम् एकमेकस्समासदम् ॥ ११
ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान् निगृह्य वै ॥ ११॥
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्ऋषिसत्तमम् ।
अभ्यगच्छं तदा रामम् [1]अर्चिष्यन् द्विजसत्तमम् ॥ १२॥
अभिवाद्य चैनं विधिवद् अब्रवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्व मे विभो ॥ १४

रामः—

एवमेतत् कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैस्सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवम् आगच्छेथा विशाम्पते ।

1. ख-ग-घ-ङ-म—प्राञ्जलिर्मुनि

युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६

[1]न तु ते जयमाशंसे त्वां विजेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७

भीष्मः—

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।
प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेम[2]परिष्कृतम् ॥ १८

ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान् सुबहून् राजन् परस्परजिगीषया ॥ १९

स मे तस्मिन् रणे पूर्वं प्राहरत् कङ्कपत्रिभिः ।
[3]षष्ठ्या शतैश्च नवभिश् शराणामग्निवर्चसाम् ॥ २०

चत्वारस्तेन मे वाहास् सूतश्चैव विशाम्पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितस्स्थितः ॥ २१

नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणे[4]भ्यो विशेषतः ।
तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२

आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयश्च शृणु मे ब्रह्मंस् [5]सम्पदं धर्मसङ्ग्रहे ॥ २३

---

1. ग-ब-ङ—न हि केनचिदाशंसे 2. ख-ङ-म—विभूषितम् ।
3. ग-म-मा—दिष्ट्या शरैश्च नवभिश्
4. ख-ङ-म-मा—भ्यश्च भारत
5. अ-क-ख-ग-घ—त्वं पदं । मा—संवादं

एते वेदाश्शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च ते महत् तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मं तं यं त्वं राम समाश्रितः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे ।
[1]एष ते कार्मुकं वीर छिनद्मि निशितेषुणा ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिश् छिन्ना भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
काये निषक्तास्तु तदा वायुना समुदीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव वसुन्धराम् ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन् स रुधिरं रणे ।
बभौ रामस्तदा राजन् मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन् क्वचित् किंशुकसन्निभः ॥ ३१
ततोऽन्यद् धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।
हेमपुङ्खान् सुनिशितान् शरांस्तान् प्रववर्ष सः ॥ ३२

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—एष ते कार्मुकं वीर द्विधा कुर्मि ससायकम् ।

ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन् महावेगास् सर्पाननविषोपमाः ॥ ३३

तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसङ्ख्यैश्शरैः क्रुद्धस् तदा राममवाकिरम् ॥ ३४

स तैरग्न्यर्कसङ्काशैश् शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५

ततोऽहं कृपयाऽऽविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।
धिग्धिगित्यब्रवं युद्धं क्षत्रधर्मं च भारत ॥ ३६

असकृच्चाब्रवं राजन् शोकवेगपरिप्लुतः ॥ ३६॥

अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रधर्मणा ।
गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितश्शरैः ॥ ३७॥

[1]ततोऽहं प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८

अथापतत् स पृथिवीं पूषा दिवससङ्क्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस् ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३९ श्लोकाः]

1. क-ख-घ-म—ततो न प्राहरं । मा—तत् तेन प्राहरं

॥ सप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

रामभीष्मसमरवर्णनम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

आत्मनस्तु ततस्सूतो हयानां च विशाम्पते ।
मम चापनयामास शल्यान् कुशलसम्मतः ॥ १

स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर् लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २

दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।
अकरोद्रथमत्यर्थं रामस्सज्जं प्रतापवान् ॥ ३

ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
धनुश्श्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसाऽवतरं रथात् ॥ ४

अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीस्स्थितः ॥ ५

ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६

सङ्क्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
प्रेषयामास मे राजन् दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७

तानहं निशितैर्भल्लैश् शतशोऽथ सहस्रशः ।

अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८

ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
[1]मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९
अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकक्रियाम् ॥ ९॥
ततो दिवि महान् नादः प्रादुरासीत् समन्ततः ॥ १०

ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११

ततोऽहमस्त्रमाग्नेयम् अनुमन्त्र्य प्रयुक्तवान् ।
वारुणेनैव तद्रामो वारयामास मे विभुः ॥ १२

एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
रामश्च मम तेजस्वी दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे ॥ १३

ततो मां सव्यतो राजन् रामः कुर्वन् द्विजोत्तमः ।
उरस्यविध्यत् संरब्धः जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ॥ १४॥

ततो मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्ण[2]मुदावहत् ।
[3]विह्वलं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५॥
ततो मामपयातं वै भृशं विद्धमचेतसम् ।

1. घ—इतः श्लोकद्वयं नास्ति
2. घ-ङ—मपावहत्। ख-मा—मपाहरत्।
3. ग—सत्वरं। ख-घ-ङ-म-मा—गोरुतं।

रामस्यानुचरा हृष्टास् सर्वे दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ १६॥
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १७
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रवम् ।
याहि सूत यतो रामस् सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १८
ततो मामवहत् सूतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १९
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
[1]अवाकिरं सुसंरब्धस् संरब्धं च जिगीषया ॥ २०
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्मगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत् तूर्णम् एकैकं त्रिभिराहवे ॥ २१
ततस्ते सूदितास्सर्वे मम बाणास्सुसंशिताः ।
रामबाणैर्द्विधा च्छिन्नाश् शतशोऽथ महाहवे ॥ २२
ततः पुनश्शरं दीप्तं [2]सुप्रभं कालसम्मितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २३
तेन त्वभिहतो गाढं बाणवेगवशं गतः ।
मुमोह समरे रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २४
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविग्नं यथाऽर्कपतने तथा ॥ २५

---

1. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते 2. ब-क—सुपुङ्खं ।

तत एनं सुसंविग्नास् सर्व एवाभिदुद्रुवुः ।
तपोधनास्ते सहसा [1]काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २६

तत एनं परिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २७

ततस्स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय चाब्रवीत् ।
तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं सन्धाय कार्मुके ॥ २८

स मुक्तो न्यपतत् तूर्णं सव्ये पार्श्वे महाहवे ।
तेनाहं भृशमुद्विग्नो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २९

हत्वा हयांस्ततो रामश् शस्त्रास्त्रेण महाहवे ।
अवाकिरन्मां विस्रब्धं बाणैस्तैर्लोमवापिभिः ॥ ३०

ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणम् ।
अवासृजं [2]महेष्वासं तेऽन्तरा विष्ठिताश्शराः ॥ ३१

रामस्य च ममैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३१॥
न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
मातरिश्वा [3]ऽन्तरे तस्मिन् मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३२॥
ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च गभस्तिभिः ।
अभिपातात् स्वभावाच्च पावकस्समजायत ॥ ३३॥

---

1. ख—कन्या च। 2. म—महाबाहो।
3. अ-क-ख-ग-घ—ततस्तस्मिन्।

ते शरा[1]स्सुसमिद्धेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
भूमौ सर्वे तदा राजन् भस्मीभूताः प्रपेदिरे ॥ ३४॥
तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ॥ ३५॥
रामश्शराणां सङ्क्रुद्धो मयि तूर्णं न्यपातयत् ॥ ३६
ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविषोपमैः ।
सञ्छिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३७
एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
सन्ध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात् समराद्गुरुः ॥ ३८

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३८ श्लोकाः]

॥ एकसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

रामभीष्मसमरवर्णनम् ।

भीष्मः—
समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
[2]अन्येद्युस्तुमुलं युद्धम् आसीद्भरतसत्तम ॥ १

1. ख-ङ-म—स्वसमुत्थेन ।
2. घ-ङ—उदभूत्

ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
[1]अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २

तान्यहं तत्प्रतीघातैर् [2]अस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३

अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वेव च भार्गवः ।
अक्रुध्यत महाबाहुस् त्यक्तप्राणस्स संयुगे ॥ ४

ततश्शक्तिं प्राहिणोद्घोररूपाम्
अस्त्रे रुद्धे जामदग्न्यो महात्मा ।
कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
सन्दीप्ताग्रां तेजसा व्याप्य लोकम् ॥ ५

ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैस्
समायान्तीमन्तकसन्निकाशाम् ।
छित्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धी ॥ ६

तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामश्
शक्तीर्घोराः प्राहिणोद् द्वादशान्याः ।
तासां रूपं भारत नोत शक्यं
तेजास्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७

1. म—अर्धद्वयं नास्ति 2. ख-घ—दिव्यान्यस्त्राणि कौरव

किन्त्वेवाहं विह्वलस्सम्प्रदृश्य
दिग्भ्यस्सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता
यथाऽऽदित्या द्वादश लोकसङ्क्षये ॥ ८

ततोऽनलं बाणमयं विधृत्य
सन्दिश्य भित्त्वा शरजालेन रामम् ।
तान् द्वादशेषून् प्राहिणवं रणेऽहं
ततश्शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९

ततो राजञ्जामदग्न्यो महात्मा
शक्तीर्घोरा प्राक्षिपद्धेमदण्डाः ।
विचित्रिताः काञ्चनपट्टबद्धाः
यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०

ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा
खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य सङ्ख्ये
दिव्यानश्वानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११

निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ताः ।

प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२

ततश्श्रेण्यश्शलभानामिवोग्रास्
समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।
समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
हयान् सूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३

रथश्शरैर्मे निचितस्सर्वतोऽभूत्
तथा हया सारथिश्चैव राजन् ।
युगं रथेषां च तथैव चक्रे
तथैवाक्षश्शरकृत्तोऽपि भग्नः ॥ १४

ततस्तस्मिन् बाणवर्षे व्यतीते
शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशिर्
देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५

यथा रामो बाणजालाभितप्तस्
तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
ततो युद्धं व्यरमच्चापराह्णे
भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[अस्मिन्नध्याये १६ श्लोकाः]

॥ द्वासप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

रामेण रथादधः पातितस्य भीष्मस्य दिव्यपुरुषैः समाश्वासनम् ॥१॥ भीष्मेण रामस्य रथादधः पातनम् ॥ २ ॥ समुद्युक्तस्य पुनर्युयुत्सो रामस्य महर्षिभिर्युद्धात् प्रतिनिवर्तनम् ॥ ३ ॥

भीष्मः—

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं [1]पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १

ततोऽभ्रान्ते रथे तिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि मेघ इवाचले ॥ २

ततस्सूतो मम सुहृद् छरवर्षेण ताडितः ।
[2-3]निपपात रथोपस्थे मनो मम विषादयन् ॥ ३

ततस्सूतो ममात्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४

ततस्सूतोऽजहात् प्राणान् रामबाणप्रपीडितः ।
मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत् तदा ॥ ५

ततस्सूते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसम्मितम् ॥ ६

---

1. ग-घ-ङ—परं 2. अ-क-ख-ग-घ—अपयातो रथोपस्थान्मनो
3. म—इतः अर्धचतुष्टयं न दृश्यते

ततस्[1]सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७

स मे भुजान्तरे राजन् निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८

मत्वा तु निहतं रामस् ततो मां भृगुनन्दनः ।
मेघवद्विननादोच्चैर् जहृषे च पुनः पुनः ॥ ९

तथा तु पतिते राजन् मयि रामो मुदा युतः ।
उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०

मम तत्राभवन् ये तु [2]कुरवः पार्श्वतःस्थिताः ।
आगता ये च युद्धं तज् जनास्तत्र दिदृक्षवः ॥ ११
आर्तिं परमिकां जग्मुस् ते तदा पतिते मयि ॥ ११॥

ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
ते मां समन्तात् परिवार्य तस्थुस्
स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥ १२॥

रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर् नाहं भूमिमुपस्पृशम् ।
अन्तरिक्षे धृतो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ॥ १३॥

1. अ-क—स्सूतं व्यसनिनं । ब-ड—स्सूतस्य निधनात् ।
2. ख-घ-ङ—कौरवाः पार्थिवाः ।

[1]श्वसन्निवान्तरिक्षे च जलबिन्दुभिरुक्षितः ।
ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन् परिगृह्य माम् ॥ १४॥
मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १५
ततस्तेषामहं वाग्भिस् तर्पितस्सहसोत्थितः ।
मातरं सरितां श्रेष्ठाम् अपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १६
हयाश्च मे सङ्गृहीतास्तयाऽऽसन्
महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
पादौ जनन्याः प्रति[2]गृह्य चाहं
तथा पितॄणां रथमभ्यरोहम् ॥ १७
ररक्ष सा मां सरथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १८
ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान् वातरंहसः ।
अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १९
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ २०
ततो जगाम वसुधां मम बाणप्रपीडितः ।
जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २१
ततस्तस्मिन् निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।

---

1. क-म-मा—स्वप
2. क-म-मा—पूज्य चाहं तथार्ष्टिषेणं रथमभ्यरोहम् ॥

आवव्रुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २२

उल्काश्च बहुशः पेतुस् सनिर्घातास्सकम्पनाः ।
अर्कं च [1]बहुधा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २३

ववुश्च वाताः परुषाश् चलिता च वसुन्धरा ।
गृध्रा बलाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २४

दीप्तायां दिशि गोमायुर् दारुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदु[2]र्भृशनिस्वनाः ॥ २५

एतदौत्पातिकं घोरं सर्वमासीद्भयङ्करम् ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २६

[3]ततो वै सहसोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनरुत्थाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्छितः ॥ २७

आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसम्मितम् ।
शरं च ऋषयोऽथैनं मा रामेत्यब्रुवन् वचः ॥ २८

महर्षिमतमास्थाय क्रोधाविष्टो हि भार्गवः ।
समाहरदमेयात्मा शरं कालान्तकोपमम् ॥ २९

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।

---

1. ङ-ङ-मा—सहसा 2. ङ-ङ—र्भृशनिस्वनाः ।
3. म-मा—श्लोकत्रयं न दृश्यते

निशा व्यगाहत् सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यपहारयाव ॥ ३०

एवं राजन्नपहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत् सुघोरम् ।
[1]काल्ये काल्ये विंशतिर्वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनत्रयाणि ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३१ श्लोकाः]

॥ त्रिसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

सप्रणामं देवतादिप्रार्थनापूर्वकं शयितस्य भीष्मस्य दिव्यपुरुषैः स्वप्ने समाश्वासनपूर्वकं ज्ञातपूर्वप्रस्वापनास्त्रानुस्मारणम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १

नक्तञ्चराणां भूतानां रजन्याश्च विशाम्पते ।

---

1. ङ-मा—काल्यं काल्यं । म—काल्यं तथा ।

शयनं प्राप्य [1]सहसा मनसा संविचिन्तयम् ॥ २

जामदग्न्येन मे युद्धम् इदं परमदारुणम् ।
अहानि च बहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययः ॥ ३

न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४

यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां [2]मम ॥ ५

ततो निशि च राजेन्द्र प्रसुप्तश्शरविक्षतः ।
दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये [3]तदा ॥ ६

ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर् यैरस्मि पतितो रथात् ।
उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७

त एव मां महाभाग स्वप्ने दर्शनमेत्य वै ।
परिवार्याब्रुवन् वाक्यं तन्निबोध कुरूद्वह ॥ ८

ऋषयः—

उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किञ्चन ।
रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९

न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथञ्चन ।

---

1. ख-ग-ङ-मा—रहिते 2. ग-ङ-मा--इमाम् । म—पिता मम
3. ख-ग—मम । ङ-म-मा—इव

त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
इदमस्त्रं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ॥ ११
येन शत्रून् महावीर्यान् प्रशासिष्यसि कौरव ॥ ११॥
विदितं हि तवाप्येतत् पूर्वस्मिन् देहधारणे ।
प्राजापत्यं विश्वकृतं सुस्वापं नाम भारत ॥ १२॥
न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान् क्वचित् ।
तत् स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ॥ १३॥
न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ।
एनसा न तु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद ॥ १४॥
स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्बाणबलपीडितः ।
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ॥ १५॥
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म सम्बोधनेन वै ॥ १६
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वेति तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १७
न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततस्समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८

भीष्मः—

इत्युक्त्वाऽन्तर्हिता राजन् सर्वे एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भासुरमूर्तयः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
[अस्मिन्नध्याये १९ श्लोकाः]

॥ चतुस्सप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

रामभीष्मयोरायोधनम् ॥१॥ भीष्मस्य प्रस्वापनास्त्रप्रतिभानम् ॥ २ ॥

भीष्मः—

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
ततस्सञ्चिन्त्य वै स्वप्नम् अवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १

ततस्समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां रोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २

ततो बाणमयं वर्षं ववर्ष मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तच्च शरजालेन भारत ॥ ३

ततः परमसङ्क्रुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४

इन्द्राशनिसमस्पर्शां यमदण्डोपमप्रभाम् ।
ज्वलन्तीमग्निवत् सङ्ख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५

ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशगं यथा ।
सा मामभ्यवधीत् तूर्णं अंसदेशे च भारत ॥ ६

अथासृगस्रवद्घोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७

ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
प्रैषयं मृत्युसङ्काशं शरं सर्पविषोपमम् ॥ ८

स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९

स संरब्धस्समावृत्य शरं कालान्तकोपमम् ।
सन्दधे बलवत् कृष्य घोरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ १०

स वक्षसि पपातोग्रश् शरो व्याल इव श्वसन् ।
महीं राजंस्ततश्चाहम् अगमं रुधिराविलः ॥ ११

सम्प्राप्य तु पुनस्संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
विह्वलश्चाभवद्राजन् वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३

तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
अकृतव्रणश्शुभैर्वाक्यैर् आश्वासयदनेकधा ॥ १४

समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
[1]प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५

ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६

---

1. अ-क—इदमर्धं न दृश्यते ।

तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीद् अन्तरा खे समागमः ।
असम्प्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७

ततो व्योम्नि प्रादुरभूत् तेज एव हि केवलम् ।
भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशाम्पते ॥ १८

ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
सन्तापं परमं जग्मुर् अस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९

ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
सन्तप्तानि च भूतानि विषादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०

प्रजज्वाल नभो राजन धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१

ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।
इदमन्तरमित्येव मोक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२

प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदाऽस्त्रं मे मनसा प्रत्यभात् तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुस्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[अस्मिन्नध्याये २३ श्लोकाः]

॥ पञ्चसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

भीष्मे रामं प्रति प्रस्वापनास्त्रं प्रयोक्तुकामे नारदेन तन्निषेधनम् ॥१॥ भीष्मेण दिव्यपुरुषवचनाच्च प्रस्वापनास्त्रप्रतिसंहारे रामेण स्वस्य पराजितत्वोक्तिः ॥ २ ॥ नारदादिवचनाद्युद्धोपरमः ॥ ३ ॥

भीष्मः—

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन् महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्राक्षीर् इति कौरवनन्दन ॥ १

अयोजयमहं तत्र तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
[1]प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २

नारदः—

एते वियति कौरव्य दिवि देवगणास्स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयूयुजः ॥ ३

रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स्म कार्षीः कथञ्चन ॥ ४

भीष्मः—

ततोऽपश्यं दिविष्ठान् वै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५

---

1. ग-ङ-म-मा—प्रस्वापमथ मां वीर ।

ब्राह्मणाः—

यदाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत् तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६

भीष्मः—

ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।
ब्रह्मास्त्रं दीपयाञ्चक्रे तस्मिन् युधि यथाविधि ॥ ७

ततो रामो रुषितो राजसिंह
दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धिर्
इत्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८

ततोऽपश्यत् पितरं जामदग्न्यः
पितुस्तथा पितरं चास्य चान्यान् ।
[1]ते तत्र चैनं परिवार्य तस्थुर्
ऊचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९

पितरः—

मा स्मैवं साहसं तात पुनः कार्षीः कथञ्चन ।
भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०

क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।
स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११

---

1. ङ—तथैवैनं सं।

इदन्निमित्तं कस्मिंश्चिद् अस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
शस्त्रधारणमत्युग्रं [1]तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२

वत्स पर्याप्तमेतावद् भीष्मेण सह संयुगे ।
विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३

पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।
विसर्जयैतद्दुर्धर्षं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
एष भीष्मश्शान्तनवो देवैस्सर्वैर्निवारितः ।
निवर्तस्व रणादस्माद् इति चैव प्रचोदितः ॥ १५
रामेण सह मा योत्सीर् गुरुणेति पुनः पुनः ।
न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरूद्वह ॥ १६
मानं कुरुष्व राजेन्द्र ब्राह्मणस्य रणाजिरे ।
वयं तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात् त्वां वारयामहे ॥ १७
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ।
गाङ्गेयश्शन्तनोः पुत्रो वसुरेष महायशाः ॥ १८
[2]कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्तस्वेह भार्गव ॥ १८॥
[3]अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवस्सनातनः ॥ १९॥

1. अ-क-ग-ब—तच्चाकार्यं ।
2. म-मा—कथं त्वया रणे जेतुं रामश्शक्तो निवर्त वै ।
3. म-मा—इदमर्धं नोपलभ्यते ।

सव्यसाचीति विख्यातस् त्रिषु लोकेषु [1]वीर्यवान् ॥ २०

भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयम्भुवा ॥ २०॥

भीष्मः—

एवमुक्तस्स पितृभिः पितॄन् रामोऽब्रवीदिदम् ॥ २१

रामः—

नाहं युधि निवर्तेयम् इति मे व्रतमाहितम् ।

न निवर्तितपूर्वश्च कदाचिद्रणमूर्धनि ॥ २२

निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धात् पितामहाः ।

न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात् कथञ्चन ॥ २३

ततस्ते ऋषयो राजन्नृचीकप्रमुखास्तदा ।

नारदेनैव सहिताः मामागम्येदमब्रुवन् ॥ २४

मुनयः—

निवर्तस्व रणात् तात मानयस्व द्विजोत्तमम् ॥ २४॥

भीष्मः—

नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २५

मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात् कदाचन ।

विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतश्शरैः ॥ २६

नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।

त्यजेयं शाश्वतं धर्मम् इति मे निश्चिता मतिः ॥ २७

ततस्ते मुनयस्सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।

---

1. ङ-मा—सत्यवान् ।

भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २८

तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ॥ २९

समेत्य सहिता भूयस् समरे भृगुनन्दनम् ॥ २९॥

मुनयः—

नवनीतं हि हृदयं, विप्राणां शाम्य भार्गव ।

राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्द्विजोत्तम ॥ ३०॥

अवध्यो वै त्वया भीष्मस् त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ ३१

भीष्मः—

एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुद्ध्य रणाजिरम् ।
[1]वारयाञ्चक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३२

ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान् वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ३३

ते मां सप्रणयं वाक्यम् अब्रुवन् समरे स्थितम् ॥ ३३॥

विप्राः—

प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३४

भीष्मः—

दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३५

---

1. अ-क-ग-न्यासयाञ्चक्रिरे ।

ततोऽहं राममासाद्य ववन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाप्युत्स्मयन् प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३६

रामः—

त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन् क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिंस् तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३७

भीष्मः—

मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषां [1]महात्मनाम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३८ श्लोकाः]

॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

राममामन्त्र्य गतया अम्बया पुण्याश्रमादिषु दुश्चरतपश्चरणम् ॥ १ ॥

रामः—

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परम् ॥ १

1. ङ-म-मा—तपस्विनाम् ।

न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
[1]विशेषयितुमत्यर्थम् उत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा [2]मे परमा शक्तिर् एतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।
निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्मः—

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिश्श्वस्य महामनाः ।
तूष्णीमासीत् [3]ततः कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५

अम्बा—

भगवन्नेवमेवैतद् यथाऽऽह भगवांस्तथा ।
अजेयो युधि भीष्मोऽयम् अपि देवैरुदारधीः ॥ ६
यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ॥ ६॥
[4]अनिवार्यं रणे वीर्यम् अस्त्राणि विविधानि च ।
न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ॥ ७॥
न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथञ्चन ॥ ८
गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति
2. ङ-म-मा—च मे परा ।   3. ङ-मा—तदा ।
4. ब—सुनीथाय ।   ङ—सुनिधाय ।   म-मा—अनिधाय ।

समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९

भीष्मः—

एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोषव्याकुललोचना ।
तपसे धृतसङ्कल्पा [1]सा मे चिन्तयती वधम् ॥ १०

ततो महेन्द्रसहितैर् मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।
यथागतं [2]तथा सोऽगान्मामुपामन्त्र्य भारत ॥ ११

ततो [3]रथं समारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ १२

यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ।
पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यावृत्तान्तकर्मणि ॥ १३

दिवसे दिवसे ह्यस्या गतिजल्पितचेष्टितम् ।
प्रत्याहरंश्च मे युक्तास् स्थिताः प्रियहिते सदा ॥ १४

यदैव तु वनं प्रायात् सा कन्या तपसे धृता ।
तथैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १५

न हि मां क्षत्रियः कश्चिद् वीर्येण विजयेद्युधि ।
ऋते ब्रह्मविदस्तात तापसान् संशितव्रतान् ॥ १६

अपि चैतन्मया राजन् नारदे विनिवेदितम् ।

---

1. ङ-म-मा—मम । 2. ग-घ-ङ-म-मा—ययौ रामो ।
3. ङ-म-मा—ऽहं रथमारुह्य ।

व्यासे चैव [1]तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १७

नारदव्यासौ—

न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १८

सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १९
[2]निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्किनी ।
षण्मासान् वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ २०
यमुना[3]जलमाश्रित्य संवत्सरमथापरम् ।
उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २१
शीर्णपर्णेन चैकेन धारयामास सा परम् ।
संवत्सरं तीव्रकोपात् पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठिता ॥ २२
एवं द्वादशवर्षाणि तापयामास रोदसी ।
निवर्त्यमाना पित्रा च ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३
ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २४
तत्र पुण्येषु तीर्थेषु सा प्लुताङ्गी दिवानिशम् ।

---

1. घ-ङ-मा—भयात् । म—मया ।
2. ख-ग-घ-ङ—जलाहारा । 3. ङ-म-मा—तीरमासाद्य ।

व्यचरत् काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २५
नन्दाश्रमे महाराज तथोलूकाश्रमे शुभे ।
च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणस्थान एव च ॥ २६
प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २७
[1]माण्डव्यस्याश्रमे राजन् दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामाश्रमे च कौरव्य तथा गार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २८
एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशाम्पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २९
तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जलोत्थिता ॥ २९॥

गङ्गा—
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्वदस्व मे ॥ ३०

भीष्मः—
सैनामथाब्रवीद्राजन् कृताञ्जलिरनिन्दिता ॥ ३०॥

अम्बा—
[2]भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने ।
कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुम् उद्यतेषुं महीपतिः ॥ ३१॥
साऽहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ।
विचरामि महीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ॥ ३२॥
एतद्व्रतफलं देहि परमस्मिन् यथा हि मे ॥ ३३

---

1. अ-क—इदमर्धं नास्ति ।
2. ङ-म—भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ।

भीष्मः—

ततोऽब्रवीत् सागरगा जिह्मं चरसि भामिनी ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाऽबले ॥ ३४
यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ॥ ३४॥
व्रतस्था तु शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।
नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३५॥
दुस्तीर्था चानभिज्ञाता वार्षिकीनाष्टमासिकी ।
भीष्मग्राहवती घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥ ३६॥
एवमुक्त्वा ततो राजन् काशिकन्यां न्यवर्तत ।
माता मम महाभागा स्मयमानेव भामिनी ॥ ३७॥
कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्दशमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि तेपे सा वरवर्णिनी ॥ ३८॥
सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात् ततस्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेस्सुता ॥ ३९॥
सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताऽम्बेति भारत ।
वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ४०॥
सा कन्या तपसा तेन देहार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन् वत्सेषु कन्या चैवाभवत् तदा ॥ ४१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ४१॥ श्लोकाः]

॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

अम्बया तपस्तोषितात् महादेवात् जन्मान्तरे पुंस्त्वप्राप्त्या भीष्महननरूपवरमुपलभ्याग्नौ प्रवेशः ॥ १ ॥

भीष्मः—

ततस्ते तापसास्सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चासकृत् ॥ १
तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा ॥ १॥

अम्बा—

निराकृताऽस्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ।
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ॥ २॥
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिम् इमां प्राप्ताऽस्मि शाश्वतीम् ।
पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं [1]निवर्तिष्ये तपोधनाः ।
एष मे हृदि सङ्कल्पो [2]यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६

---

1. ङ-म-मा—निवर्तेयं ।
2. अ-क-ख-ग-घ—यदिदं कथितं मया ।

भीष्मः—

तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७

छन्द्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८

ततस्सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ॥ ८॥

अम्बा—

उपपद्येत् कथं देव स्त्रिया युधि जयो मम ॥ ९

स्त्रीभावेन च मे गाढं मनश्शान्तमुमापते ।
प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ॥ १०

यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥ ११

भीष्मः—

तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ॥ ११॥

शिवः—

न मे वागनृतं प्राह सत्यं भद्रे भविष्यति ॥ १२

[1]हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत् सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १३

द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि सुसम्मतः ।

---

1. मा—वधिष्यसि।

शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च भविष्यसि सुसम्मतः ॥ १४
यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान् पश्चात् कस्माच्चित् कालपर्ययात् ॥ १५

भीष्मः—

एवमुक्त्वा महादेवः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६

ततस्सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात् तस्मात् काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १७

चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ॥ १८

उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन् यमुनामभितो नदीम् ॥ १९

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
[अस्मिन्नध्याये १९ श्लोकाः]

॥ अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

पुत्रार्थं तपस्यते द्रुपदाय महादेवेन स्त्री भूत्वा पुमान् भविष्यतीति वरदानम् ॥ १ ॥ द्रुपदभार्यया स्त्र्यपत्यजननेऽपि तस्य पुंस्त्वख्यापनम् ॥ २ ॥ द्रुपदेन तस्य स्त्रीत्वं प्रच्छाद्य पुंवज्जातकर्मादिकरणपूर्वकं शिखण्डीति नामकरणम् ॥ ३ ॥

दुर्योधनः—

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभूद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्मः—

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीद् अपुत्रा च विशाम्पते ॥ २

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थे महाराज तोषयामास शङ्करम् ॥ ३

अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात् पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४

भगवन् पुत्रमिच्छामि भीष्मप्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन 'स्त्री पुमांस्ते भविष्यति ॥ ५

निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६

कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थं तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान् भावी इति चोक्तोऽस्मि शम्भुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत् तथा ॥ ८
ततस्सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ॥ ९
लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
[1]पार्षतस्य महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
ततो दधार सा देवी गर्भं राजीवलोचना ॥ १०॥
तां स राजप्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
[2]पुत्रस्नेहान्महाबाहुस् सुखं पर्यचरत् तदा ॥ ११॥
सर्वानभिप्रायगतान् भार्याऽलभत कौरव ।
अपुत्रस्य सतो राज्ञो द्रुपदस्य यशस्विनः ॥ १२॥
[3]यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।
कन्यां प्रवररूपां तु प्राजायत नराधिप ॥ १३॥
अपुत्रस्य तु राज्ञस्सा द्रुपदस्य मनस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै ॥ १४॥
ततस्स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।

1. ङ-मा—पार्षतात् स महीपालात्
2. म—सार्धश्लोकद्वयं न दृश्यते । 3. ङ-मा—इदमर्धं नास्ति ।

पुत्रवत् पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १५॥
रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ॥ १६॥
न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १७
श्रद्दधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १८
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ॥
पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः । १९
अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य ह ।
ज्ञातवान् देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
[अस्मिन्नध्याये २० श्लोकाः]

॥ एकोनाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

पुंवेषगूहितया शिखण्डिन्या द्रोणाद्धनुर्विद्याभ्यसनम् ॥ १ ॥ द्रुपदेन शिखण्डिन्याः दशार्णाधिपतिकन्यया विवाहकरणम् ॥ २ ॥ दाशार्णकसुतया धात्रीद्वारा स्वपित्रे शिखण्डिन्या स्त्रीत्वज्ञापनम् ॥ ३ ॥ दाशार्णकेन दूतमुखेन द्रुपदं प्रति स्वविप्रलम्भफलतया सबन्धोस्तस्य समुच्छेदनिवेदनम् ॥ ४ ॥.

भीष्मः—
चकार यत्नं द्रुपदस् सुतायास्सर्वकर्मसु ।
ततो लेखादिषु तथा शिल्पेषु च परन्तप ॥ १

इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १॥
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत् तदा ॥ २॥
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा ततश्चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३॥

द्रुपदः—

कन्या ममेयं सम्प्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४॥

न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथञ्चन ॥ ५

भार्या—

त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि वृथा वक्तुमिहार्हति ।
यदि ते रोचते राजन् वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ ६
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथास् स्वां मतिं पृषतात्मज ॥ ६॥
क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्दारसङ्ग्रहः ।
[1]भविता तद्वचस्सत्यम् इति मे निश्चिता मतिः ॥ ७॥

भीष्मः—

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन् कार्येऽथ दम्पती ।
वरयाञ्चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेस्सुताम् ॥ ८॥

---

1. ङ-म-मा—सत्यं भवतु तद्वाक्यम्

ततो राजा द्रुपदो राजसिंहस्
सर्वान् राज्ञः कुलतस्सन्निशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां
शिखण्डिने वरयामास कन्याम् ॥ ९॥

हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकस्स्मृतः ।
स च प्रादान्महीपाल: कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १०॥

स च राजा दशार्णेषु महानासीत् सुदुर्जयः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११॥

कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२॥

कृतदारश्शिखण्डी च काम्पिल्यं पुनरागमत् ।

न च सा वेद तां कन्यां कञ्चित् कालं स्त्रियं किल ॥ १३॥
यदा त्वेनामजानात् सा स्त्रियमेव नृपात्मजा ॥ १४

धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १५

ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
[1]जग्मुरार्तिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च ॥ १६

1. मा—अर्धचतुष्टयं न दृश्यते ।

ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्यास्सर्वा न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १७

शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।
विजहार मुदा युक्तस् स्त्रीत्वं नैवाभिरोचयन् ॥ १८

ततः कतिपयाहस्सु तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १९

ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमान्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनम् ॥ २०

ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ २१

दूतः—

दशार्णराजो राजंस्त्वाम् इदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयाऽनघ ॥ २२

अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे मोहाद्याचितवानसि ॥ २३

तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यम् उद्धरामि स्थिरो भव ॥ २४

अवमत्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।
विप्रलम्भस्त्वयाऽपूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ॥ २५

कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
अभियास्यामि शीघ्रं त्वां समुद्धर्तुं सबान्धवम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
[अस्मिन्नध्याये २६ श्लोकाः]

॥ अशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

दाशार्णकेन पुनर्दूतप्रेषणे द्रुपदेन पत्न्या सह कर्तव्यालोचनम् ॥ १ ॥

भीष्मः—

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।
चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १

स यत्नमकरोत् तीव्रं [1]सम्बन्धिन्यनुशासने ।
दूतैर्मधुरसम्भाषैर् न तदस्तीति सन्दिशन् ॥ २

स राजा भूय एवाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत् ।
कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणो विनिर्ययौ ॥ ३

ततस्सम्प्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।
दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात् तदा ॥ ४

---

1. ख-घ-ङ-म-मा—सम्बन्धैरनुसान्त्वनैः ।

ततस्समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।
अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५

ततस्सम्मन्त्रयामास मन्त्रिभिस्स महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६

तत्र वै निश्चितं तेषाम् अभूद्राज्ञां महात्मनाम् ॥ ६॥
तथ्यं भवति चेदेतत् कन्या राजन् शिखण्डिनी ।
बद्ध्वा पाञ्चालराजानम् आनयिष्यामहे गृहम् ॥ ७॥
अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।
[1]घातयिष्यामि नृपतिं पाञ्चालं सशिखण्डिनम् ॥ ८॥
स तथा द्रुतमाज्ञाय पुनर्दूतान् नराधिपः ।
[2]प्रस्थापयत् पार्षताय निहन्मीति स्थिरो भव ॥ ९॥
स हि प्रकृत्या भीतश्च किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०॥
विसृज्य दूतान दाशार्णे द्रुपदश्शोकमूर्छितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११॥
भयेन महताऽऽविष्टो हृदि शोकेन कर्शितः ।

1. ख-घ-ङ—अद्यैव पातयिष्यामो द्रुपदं—
म-मा—अद्य वै घातयिष्यामो द्रुपदं
2. मा—अर्धषट्कं न दृश्यते ।

पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२॥

द्रुपदः—

अभियास्यति मां कोपात् सम्बन्धी सुमहाबलः ।
हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३॥
किमिदानीं [1]करिष्यावो [2]मूढौ कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४॥
इति [3]सञ्चिन्त्य यत्नेन समित्रस्सबलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५॥
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तश्शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६॥
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत् कृच्छ्रं सम्प्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७॥
सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यमाशु शुचिस्मिते ॥ १८॥
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ।
[4]प्रियया‌ऽहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ॥ १९॥
मया दाशार्णको राजा वञ्चितस्स महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्धितम् ॥ २०॥

1. मा—करिष्यामि　2. ङ-म-मा—मूढः
3. म-मा—निश्चित्य तत्त्वेन　4. अ-क—इदमर्धं नोपलभ्यते ।

भीष्मः—

जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २१॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
[अस्मिन्नध्याये २१॥ श्लोकाः]

॥ एकाशीत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥

शिखण्डिन्या पित्रोश्शोकस्य स्वमूलकत्वचिन्तनेन दुर्गमारण्यमेत्य स्थूणाकर्णनाम्नः कुबेरानुचरस्य गृहसमीपे प्रायोपवेशः ॥ १ ॥ स्थूणाकर्णचोदितया शिखण्डिन्या कञ्चित् कालं पुंस्त्ववरणम् ॥ २ ॥

भीष्मः—

ततश्शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचचक्षे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १

भार्या—

अपुत्रया [1]मया राजन् सपत्नीनां भयादियम् ।
कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ [2]तन्मे प्रीत्याऽनुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३

---

1. म-मा—महाराज
2. म—तस्मिन् प्रीत्याऽन्वमोदत । मा—मत्प्रीत्या ह्यनुमोदितम्

भार्योढा वै त्वया राजन् दशार्णाधिपतेस्सुता।
[1]मया च प्रत्यभिहितं देवकार्यार्थदर्शनात् ॥ ४

कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्युक्तं दैवमुपेक्षितम् ॥ ४॥

भीष्मः—

तच्छ्रुत्वा वै द्रुपदो याज्ञसेनस्
सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्
यथायुक्तं रक्षणेऽथ प्रजानाम् ॥ ५॥

[2]सम्बन्धकं चैव समर्थ्य तस्मिन्
दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्रः ।
स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं [3]यथाव-
न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६॥

स्वभावयुक्तं नगरम् आपत्काले तु भारत ।
गोपयामास राजेन्द्र सर्वतस्समलङ्कृतम् ॥ ७॥

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८॥

कथं सम्बन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा देवतामर्चयत् तदा ॥ ९॥

---

1. ब-ङ-म-मा—त्वया च प्रागभिहितं
2. म—श्लोकोऽयं न दृश्यते 3. ख-घ-ङ—च तस्य, स मन्त्रिगुप्तो

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन् देवी [1]देवपरं तदा ।
अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०॥

भार्या—

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता तदा ।
[2]दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ॥ ११॥
अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तय प्रभो ।
देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३
मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया पृथुललोचन ।
पुरस्यास्याविनाशाय यच्च राजंस्तथा कुरु ॥ १४
दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिद्ध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधात्तु नानयोस्सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैस्सह ।
अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशाम्पते ॥ १६

भीष्मः—

एवं सम्भाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।

---

1. म-मा—दैवपरं
2. ख-ग-म-मा—सा तु दुःखार्णवं प्राप्य न स्यादर्चयतां भृशम् ।
[अधिकः पाठः]
घ-ङ—सख्यं दशार्णपं प्राप्य नस्स्यादर्चयतां भृशम् ।
[अधिकः पाठः]

शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव तपस्विनी ॥ १७

ततस्सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखिताववुभौ ।
इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८

एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
[1]निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९

[2]यक्षेणर्द्धिमता राजन् स्थूणाकर्णेन पालितम् ॥ १९॥
तद्भयादेव [3]च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०

तत्र च स्थूणभवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
[4]लाजोत्थापितधूमाढ्यम् उच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१

तत् प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
अनश्नती बहुतिथं शरीरमुदशोषयत् ॥ २२

दर्शयामास तां यक्षस् स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ॥ २२॥

स्थूणाकर्णः—

किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि मा चिरम् ॥ २३

भीष्मः—

अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४

---

1. मा—जगाम भवनं		2. मा—यक्षेण धीमता
3. घ-ङ-म—वचनं । मा—च वनं
4. ग—राजोपचारधूमाढ्यम् ।
ख-घ—राजोपलेपधूमाढ्यं मञ्च । ङ—राजोपलेपधूपाढ्यमुच्च ।

स्थूणाकर्णः—

धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।

अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ २५

भीष्मः—

ततश्शिखण्डी तत् सर्वम् अखिलेन न्यवेदयत् ।

तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६

शिखण्डी—

आपन्नो मे पिता यक्ष न चिराद्विनशिष्यति ।

अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७

मन्निमित्तं महोत्साहस् स हेमकवचो नृपः ॥ २७॥

तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष मातरं पितरं च मे ॥ २८

प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रति[1]शमो मम ।

भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९

यावदेव स राजा वा नोपयाति पुरं मम ।

तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
[अस्मिन्नध्याये ३० श्लोकाः]

1. ङ-म-मा—नयो

॥ द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

स्थूणाकर्णेन शिखण्डिन्यै पुनः पुंस्त्वप्रत्यर्पणप्रतिज्ञापनपूर्वकं तदीयस्त्रीत्वस्वीकारेण स्वीयपुंस्त्वसमर्पणम् ॥ १ ॥ दाशार्णकेन उपायात् शिखण्डिनः पुंस्त्वं निर्धार्य स्वपुरगमनम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे स्थूणगृहमागतेन कुबेरेण तं प्रति स्त्रीत्वधारणस्य शिखण्डिमरणावधिकत्वरूपशापदानम् ॥ ३ ॥ पुंस्त्वप्रत्यर्पणाय गतेन शिखण्डिना स्थूणात् तद्वृत्तान्तमुपलभ्य हर्षात् स्वगृहागमनम् ॥ ४ ॥ इत्थं भीष्मेण दुर्योधनं प्रति शिखण्डिना सह स्वेन युद्धाकरणे कारणाभिधानम् ॥ ५ ॥

भीष्मः—

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाऽथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिपीडितः ॥ १
भवितव्यं यथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १॥

स्थूणाकर्णः—

भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ॥ २
स्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयितास्मि ते ।
कञ्चित् कालं तु ते दास्ये पुँल्लिङ्गं स्वमिदं तव ॥ ३
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यं चैव वदस्व मे ॥ ३॥
प्रभुस्सङ्कल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहङ्गमः ।
मत्प्रसादात् पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलम् ॥ ४॥
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि [1]तवेदं पार्थिवात्मजे ।

---

1. ङ-मा—त्वदीयं

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि [1]प्रियं तव ॥ ५॥

शिखण्डी—

प्रतिदास्यामि भगवन् [2]पुँल्लिङ्गं तव सुव्रत ।
किञ्चित् कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ६॥

प्रतियाते [3]दशार्णे तु पार्थिवे हेमवर्मणि ।
कन्यैव हि भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ७॥

भीष्मः—

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।
अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ सङ्क्रामयतां ततः ॥ ८॥

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षोऽथ भारत ।
यक्षरूपं च तद्दीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ९॥

ततश्शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य भारत ।
विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ॥ १०॥

यथावृत्तं तु तत् सर्वम् आचख्यौ द्रुपदस्य तत् ।
मातुश्च रहिते राजन् प्रसादं यक्षजं तदा ॥ ११॥

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत् परम् ।
सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ १२॥

ततस्सम्प्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृपः ।

---

1. ङ-मा—हितं 2. ग-घ-ङ-मा—लिङ्गं पुनरिदं तव ।
3. घ—तु दाशार्णे

पुरुषोऽयं मम सुतश् [1]श्रद्धत्तां मे भवानिति ॥ १३॥

अथ दाशार्णको राजा सहसाऽभ्यागमत् तदा ।

पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४॥

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः ।

प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १५॥

हिरण्यवर्मा—

ब्रूहि मद्वचनाद्दूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ॥ १६

यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १७

भीष्मः—

एवमुक्तश्च तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १८

तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे ॥ १८॥

[2]तस्मिन् पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ।

प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १९॥

तां पूजां नाभ्यनन्दत् स वाक्यं चेदमुवाच ह ।

यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ २०॥

यत् तेऽह[3]मधमाचार दुहित्राऽस्म्यभिवञ्चितः ।

तस्य पापस्य करणात् फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २१॥

---

1. ङ—श्रद्दधातु
2. ख-च-ङ-मा—सोऽस्मै
3. ख-ग-घ-ङ—मपचारेण

देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि सद्यस्त्वां सामात्यसुतबान्धवम् ॥ २२॥
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्ण[1]पतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २३॥
[2]अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ॥ २४

द्रुपदः—

यदाह मां भवान् ब्रह्मन् सम्बन्धिवचनाद्वचः ।
अस्योत्तरं प्रतिवचो [3]दूतो राज्ञो वदिष्यति ॥ २५

भीष्मः—

ततस्सम्प्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २६
तमागम्य तु राजानं दशार्णाधिपतिं तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन् यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २७

ब्राह्मणः—

आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारोऽयं सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रद्धेयमित्युत ॥ २८

भीष्मः—

ततस्स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
सम्प्रेषयामास सुचारुरूपाश्
शिखण्डिनं स्त्री पुमान् वेति वेत्तुम् ॥ २९

---

1. ग-घ-ङ—नृपदूतेन अ-क-ख-म—पतिना चोक्तो ।
2. अ-क-ख-म—अभव 3. मा—दूत एव

ता: प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा
[1]प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र
दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ ३०

ततः कृत्वा तु राजा स आगमं [2]प्रीतिमानथ ।
सम्बन्धिना समागम्य हृष्टो मासमुवास ह ॥ ३१

शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्वित्तं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दासीर्बहुशतास्तथा ॥ ३२

पूजितश्च प्रतिययौ [3]निमन्त्र्य तनयां किल ॥ ३२॥

विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्माणि पार्थिवे ।
प्रतियाते दशार्णे तु हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ ३३॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
लोकयात्रां प्रकुर्वाणस् स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३४॥

स तद्गृहस्योपरि वर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।
स्थूणस्य यक्षस्य विवेश वेश्म
स्वलङ्कृतं माल्यगुणैर्वि[4]चित्रैः ॥ ३५॥

---

1. ङ—गता । म-मा—प्रीता　2. ङ-म-मा—प्रीतमानसः
3. अ-क-ग-म—निर्भर्त्स्य । ब-ङ-मा—निवर्त्य
4. ङ-म-मा—चित्रम्

लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानैर्
अभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलङ्कृतं च
भक्ष्यान्नपेयामिषदत्तमोदम् ॥ ३६॥

तत् स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतस्समलङ्कृतम् ।
[1]मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ॥ ३७॥

नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसम्मृष्टशोभितम् ॥ ३८
अथाब्रवीद्यक्षपतिस् तान् यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३८॥

कुबेरः—
स्वलङ्कृतमिदं वेश्म स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य स मन्दधीः ॥ ३९॥

यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात् तस्मै महादण्डो धार्यस्स्यादिति मे मतिः ॥ ४०॥

यक्षाः—
द्रुपदस्य सुता राजन् राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित् प्रादात् पुरुषलक्षणम् ॥ ४१॥

अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूता तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ [2]सव्रीडस्स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ४२॥

1. ङ-म-मा—अर्धद्वयं नास्ति
2. ग-घ-ङ—व्रीडितस्त्रीस्वरूपतः । म—सव्रीडं ते स्वरूपतः ।
मा—सव्रीडः स्त्रीस्वरूपतः ।

एतस्मात् कारणाद्राजन् स्थूणो न त्वाऽद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथा न्याय्यं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ४३॥

भीष्मः—

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ ४४॥
सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रम् आहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४५॥
तं शशापाथ सङ्क्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ॥ ४६

कुबेरः—

एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४६॥

भीष्मः—

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
यस्माददास्त्ववमत्येह यक्षान् ।
शिखण्डिनो लक्षणं पापबुद्धे
स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४७॥

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत् त्वया कृतम् ।
तस्मादद्यप्रभृत्येव स्त्री त्वं सा पुरुषस्तथा ॥ ४८॥
ततः प्रसादयामासुर् यक्षा वैश्रवणं किल ।
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४९॥
ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।
सर्वान् यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ५०॥

[1]शिखण्डिनि हते यक्षास् स्वं रूपं प्रतिपत्स्यते ।
स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः ॥ ५१॥

इत्युक्त्वा भगवान् देवो यक्षराजस्सुपूजितः ।
प्रययौ सहितस्सर्वैर् निमेषान्तरचारिभिः ॥ ५२॥

स्थूणस्तु शापं सम्प्राप्य तत्रैव न्यवसत् तदा ।
समये चागमत् तूर्णं शिखण्डी तं क्षपाचरम् ॥ ५३॥

सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
तमब्रवीत् ततस्स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ५४॥

आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
सर्वमेव यथावृत्तम् आचचक्षे शिखण्डिने ॥ ५५॥

यक्षः—

शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान् यथासुखम् ॥ ५६॥

दिष्टमेतत् पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[2]गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५७॥

भीष्मः—

एवमुक्तश्शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।
क्षिप्रं जगाम नगरं हर्षेण [3]महता वृतः ॥ ५८॥

---

1. ख—हते शिखण्डिनि रणे
2. अ-क—नास्तीदमर्धम्
3. म-मा—च समन्वितः

पूजयामास विविधैर् गन्धमाल्यैर्मनोरमैः ।
द्विजातीन् देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५९॥

द्रुपदस्सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यस्सह बान्धवैः ॥ ६०॥

शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुङ्गव ।
शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ६१॥

प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
शिखण्डी सह युष्माभिर् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ६२॥

मम त्वेतच्चरास्तात यथावत् प्रत्यवेदयन् ।
जडान्धबधिराकारा ये मुक्ता द्रुपदे मया ॥ ६३॥

एवमेव महाराज स्त्री पुमान् द्रुपदात्मजः ।
स सम्भूतः कुरुश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ६४॥

ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६५॥

नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६६॥

व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ॥ ६७

स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ।
न मुञ्चेयमहं बाणम् इति कौरवनन्दन ॥ ६८

न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ।

एतत् तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ॥ ६९

ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ।

यदि भीष्मस्स्त्रियं हन्यात् [1]सन्तः कुर्युर्विगर्हणाम् ॥ ७०

नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वाऽपि समरे स्थितम् ॥ ७०॥

सञ्जयः—

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।

मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ७१॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[अस्मिन्नध्याये ७१॥ श्लोकाः]

॥ त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन भीष्मादीन् प्रति युष्माभिः कियता कालेन समग्रपरसेनाक्षपणं कर्तुं शक्यमिति प्रश्ने तैः पृथक् पृथक् तदुत्तरदानम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव सुतस्तव ।

मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १

1. मा—हन्यादात्मानमप्युत

दुर्योधनः--

पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत् सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २

भीमार्जुनप्रभृतिभिर् महेष्वासैर्महाबलैः ।
लोकपालसमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३

अप्रधृष्यमनावार्यम् उद्धूतमिव सागरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यम् अपि देवैर्महाहवे ॥ ४

केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ॥ ४॥

आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ।
कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ॥ ५॥
दिव्यास्त्रविदुषस्सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

अनेनाहं विधानेन सन्नद्धस्सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत् सैन्यं केन कालेन भारत ॥ ८

भीष्मः—

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत् पृथिवीपते ।
बलाबलममित्राणां [1]तेषां यदिह पृच्छसि ॥ ९

---

1. ख-ग-घ-ङ—बलं च मम

शृणु राजन् मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।
शस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ १०

आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चितम् ॥ ११

हन्यामहं महाभाग पाण्डवानामनीकिनीम् ।
दिवसे दिवसे कृत्वा भागं [1]प्रागाह्निकं मम ॥ १२

राज्ञां तु दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
सहस्रं रथिनामेकम् एष भागो मतो मम ॥ १३

अनेनाहं विधानेन सन्नद्धस्सततोत्थितः ।
क्षपयेयं महत् सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १४

मुञ्चेयं यदि शस्त्राणि महान्ति समरे स्थितः ।
शतसाहस्रघातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १५

सञ्जयः—

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्ततः ।
पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १६

आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १७

---

1. ग-घ-ङ—भागं निजं मम । ख-म—भागाह्निकं

द्रोणः—

स्थविरोऽस्मि महाबाहो मन्दप्राणविचेष्टितः ।

शस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १८

यथा भीष्मश्शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।

एषा मे परमा शक्तिर् एतन्मे परमं बलम् ॥ १९

सञ्जयः—

द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपश्शारद्वतोऽब्रवीत् ।

द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ॥ २०

[1]कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ २०॥

तच्छ्रुत्वा सूतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।

जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २१॥

भीष्मः—

न हि यावद्रणे पार्थं [2]बाणशङ्खधनुर्धरम् ।

वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमुद्यतम् ॥ २२॥

समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।

शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २३॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
[अस्मिन्नध्याये २३॥ श्लोकाः]

---

1. ङ—पञ्चभिर्दिवसैः कर्णः प्रतिजज्ञे महारथः ।

2. म-मा—खड्ग

॥ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरेण चारमुखात् भीष्मादिभिः स्वस्वशक्तिप्रकाशनं निशम्य अर्जुनं प्रति तच्छक्तिनिवेदनचोदने तेन तत्कथनम् ॥ १ ॥

सञ्जयः—

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयस् सर्वान् भ्रातॄनुपह्वरे ।
आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १

युधिष्ठिरः—

धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।
ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युषितां निशाम् ॥ २

दुर्योधनः किलापृच्छद् आपगेयं महाव्रतम् ।
केन कालेन पाण्डूनां हन्ता सेनामिति प्रभो ॥ ३

मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रस्सुदुर्मतिः ।
तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रतिजज्ञिवान् ॥ ४

गौतमो द्विगुणं कालम् उक्तवानिति नश्श्रुतम् ।
द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५

तथा दिव्यास्त्रवित् कर्णस् सम्पृष्टः कुरुसंसदि ।
पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं ससैन्यं प्रत्यजानत ॥ ६

तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन तत्त्वतः ।
कालेन कियता शत्रून् क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७

सञ्जयः—

एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनञ्जयः ।
वासुदेवं समीक्ष्येदं वचनं चेदमब्रवीत् ॥　८

अर्जुनः—

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ।
असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥　९

अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
हन्यामेकरथेनैव वासुदेवसहायवान् ॥　१०
सामरानपि लोकांस्त्रीन् सर्वान् स्थावरजङ्गमान् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥　११
[1]यावदिच्छेद्धरिरयं तावदस्ति न चान्यथा ॥　११॥
यत्तद्घोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं [2]महन्मम ।
कैराते द्वन्द्वयुद्धे तु तदिदं मयि वर्तते ॥　१२॥
[3]यद्युगान्ते पशुपतिस् सर्वभूतानि संहरन् ।
प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥　१३॥
तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
न तु द्रोणसुतो राजन् कुत एव तु सूतजः ॥　१४॥
न तु युक्तं रणे जेतुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।
आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥　१५॥

---

1. अ-क-ख-ग-म-मा—इदमर्धं न दृश्यते ।
2. ख-ग-ङ—वरं । म-मा—परं　3. अ-क—अर्धद्वयं नास्ति ।

तथेमे पुरुषव्याघ्रास् सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसस् सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६॥

वेदान्तावभृथस्नातास् सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्युस्समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७॥

शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १८॥

विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
[1]शङ्खश्चैव महाबाहुर् हैडिम्बश्च महाबलः ॥ १९॥

[2]पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रमः ।
शैनेयश्च महाबाहुस् सहायो रणकोविदः ॥ २०॥

[3]अभिमन्युश्च बलवान् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादनेऽपि च ॥ २१॥

क्रोधाद् यं पुरुषं पश्येस् तथा शक्रसमद्युते ।
स क्षिप्रं न [4]भवेद्व्यक्तम् इति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २२॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८४ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
[अस्मिन्नध्याये २२॥ श्लोकाः]

1. ङ-म-मा—अर्धत्रयं न दृश्यते 2. घ—इतः सार्धः श्लोको नास्ति ।
3. म-इदमर्धं नास्ति 4. ग-घ-ङ-म—भवेच्चापि तथा तद्वेत्थ

॥ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥

दुर्योधनेन लेधा विभज्य सेनानां प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ सर्वेषां शिबिरप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशम्पायनः—

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।
दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान् प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयस्सर्वे स्रग्विणश्शुक्लवाससः ।
गृहीतशस्त्रा ध्वजिनस् स्वस्ति वाच्य हुताग्नयः ॥ २
सर्वे ब्रह्मविदश्शूरास् सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे [1]कामकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
आहवेषु पराँल्लोकान् जिगीषन्तो महाबलाः ।
एकाग्रमनसस्सर्वे श्रद्दधानाः परस्य च ॥ ४
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैस्सह ।
प्रययुस्सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
अश्वत्थामा शान्तनवस् सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ ६
गान्धारराजश्शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।

1. घ-ङ-म-मा—कर्म

शकाः किराता यवनाश् शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७

स्वैस्स्वैरनीकैस्सहिताः परिवार्य महारथाः ॥ ७॥

एते महारथास्सर्वे द्वितीये निर्ययुर्बले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस् त्रिगर्तश्च महारथः ।
दुर्योधनश्च नृपतिर् भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९

शलो भूरिश्रवाश्शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।
एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०

ते [1]समेत्य यथान्यायं धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवातिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११

दुर्योधनस्तु शिबिरं कारयामास भारत ।
यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलङ्कृतम् ॥ १२

न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिबिरस्य वा ।
कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३

तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
कारयामास कौरव्यश् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४

पञ्चयोजनविस्तीर्णं मण्डलं तद्रणाजिरम् ।
सेनानिवेशांस्ते राजन्नाविशन् छतसङ्घशः ॥ १५

---

1. ख-ग-घ-ङ-म-मा—समेताः पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
[पाठान्तरम्]

तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुश्शिबिराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६

तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सवाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७

सनागाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र सूतमागधवन्दिनः ॥ १८

वणिजो गणिका[1]श्चारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वांस्तान् कौरवो राजा विधिवत् पर्यरक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
[अस्मिन्नध्याये १९ श्लोकाः]

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः

युधिष्ठिरेणापि त्रेधा विभज्य स्वसेनानां प्रेषणम् ॥ १

तथैव राजा कौन्तेयो [2]धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान् वीरांश् चोदयामास भारत ॥ १

1. ङ-मा—वारा
2. क—भ्रातृभिः परिवारितः । मा—निवेशस्याभिरक्षणे

चेदिकाशिकरूशानां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २

विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।
पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३

ते शूराश्चित्रवर्माणस् तप्तकुण्डलधारिणः ।
आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ॥ ४

अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४॥

अथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५॥

[1]तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ ६॥
सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ॥ ७

अभिमन्युं [2]बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नमुखानेतान् प्राहिणोत् पाण्डुनन्दनः ॥ ८

भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ९

भाण्डं समारोपयतां चरतां सम्प्रधावताम् ।
हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १०

1 ङ-मा—अर्धत्रयं न दृश्यते 2. घ-ङ—च सौभद्रं

स्वयमेव ततः पश्चाद् विराटद्रुपदान्वितः ।
[1]अथापरैर्महीपालैस् सह प्रायान्महीपतिः ॥ ११

भीम[2]धन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नेन पालिता ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १२

ततः पुनरनीकानि [3]न्ययोजयत बुद्धिमान् ।
मोहयन् धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिविस्रवम् ॥ १३

द्रौपदेयान् महेष्वासान् अभिमन्युं च भारत ।
नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १४

[4]दश चाश्वसहस्राणि द्विसहस्राणि दन्तिनाम् ।
अयुतं च पदातीनां रथान् पञ्चशतं तथा ॥ १५

भीमसेनं च दुर्धर्षं प्रथमं [5]प्रादिशद्बलम् ।
मध्यमे च विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १६

महारथौ महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ॥ १७
अन्वयातां तदा मध्ये वासुदेवधनञ्जयौ ॥ १७॥

1. ग-घ-ङ-मा—तथाऽन्यैः पृथिवीपालैस् सह प्रायान्महारथः। [पाठान्तरम्]
2. ग-घ-ङ-मा—धन्वायती सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता।
3. ङ—व्यादिदेश युधिष्ठिरः
4. ख-ग-घ-ङ—हयान् पञ्चसहस्राणि। म—दश पञ्चसहस्राणि।
5. ख-घ-ङ—व्यादिशद्बलम्

[1]बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।
तेषां विंशतिसाहस्रा हयाश्शूरैरधिष्ठिताः ॥ १८॥
पञ्च नागसहस्राणि रथवंशाश्च सर्वशः ॥ १९
पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।
[2]सहस्रशोऽन्वयुः पश्चाद् अग्रतश्च सहस्रशः ॥ २०
युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये [3]यत्र चैव च फल्गुनः ।
तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ २१
तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ॥ २१॥
[4]चेकितानस्स्वसैन्येन महता पार्थिवर्षभः ।
धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रणेता तत्र वाहिनीम् ॥ २२॥
सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
वृतश्शतसहस्रेण रथानां प्राणदद्बली ॥ २३॥
क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषर्षभौ ।
जघनं पालयन्तौ च पृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः ॥ २४॥
भक्ष्यं भोज्यं च यत् किञ्चिद् यानं युग्यं च सर्वशः ॥ २५

1. घ-ङ—ततस्तु पृथिवीपालाः नष्टमित्येव मेनिरे।
अन्तरिक्षगतास्सर्वे देवास्सेन्द्रपुरोगमाः ॥ [अधिकः पाठः]
2. ङ—अर्धद्वयं न दृश्यते
3. अ-क-घ-ङ-म—स्वयमेव बलार्णवे
4. अ-क—कोशयोरेव इत आरभ्य एकादश श्लोका दृश्यन्ते ।

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
फल्गु सर्वं कलत्रं च यत् किञ्चित् कृशदुर्बलम् ॥ २६
कोशसञ्चयवाहाश्च कोष्ठागारास्तथैव च ।
गजानीकेन सङ्गृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ॥ २७
तमन्वयात् सत्यधृतिस् सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वै विभुः ॥ २८
रथाधिपतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
हयानां नव कोट्यश्च महतां किङ्किणीकिनाम् ॥ २९
गजा विंशतिसाहस्रा ईषादन्ताः प्रहारिणः ।
कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विसर्पिणः ॥ ३०
षष्टिनागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
युधिष्ठिरस्य यान्यासन् युधि सैन्ये महात्मनः ॥ ३१
क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच् चलन्त इव पर्वताः ॥ ३२
एवं तस्य बलं भीष्मं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ ३२॥
तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥ ३३
यदाश्रित्याथ युयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
ततोऽन्ये [1]शतशः पश्चात् सहस्रायुतशो नराः ॥ ३४
नर्दन्तः प्रययुस्तेषाम् अनीकानि सहस्रशः ॥ ३४॥

---

1. मा—गणशः पश्चात् सहस्रशतशो

तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
वादयन्ति स्म संहृष्टास् सहस्रायुतशो नराः ॥ ३५॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्याम्
उद्योगपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ ६० ॥ अम्बोपाख्यानपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[अस्मिन्नध्याये ३५॥ श्लोकाः]

॥ अम्बोपाख्यानपर्व समाप्तम् ॥ ॥ उद्योगपर्व च समाप्तम् ॥ ५ ॥

॥ अस्मिन्नुद्योगपर्वणि श्लोकाः ६६६७॥* ॥

अतःपरं भीष्मपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

जनमेजयः—

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवास्सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ॥ १

* यद्यपि अस्मिन् पर्वणि पर्वसङ्ग्रहाध्यायोक्तरीत्या ६६९८ श्लोकैर्भाव्यम्; तथाऽपि ६६६७॥ श्लोका एवोपलभ्यन्ते ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

महाभारतस्य उद्योगपर्वविषयाणां

अक्षरमातृकाक्रमेण सूचनम्

अध्यायः-पुटम्

अध्यायः-पुटम्

अध्यायः-पुटम्

॥ श्रीः ॥

उद्योगपर्वस्थानामशुद्धानां शोधनम्

पृष्टम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शोधनम्
३४	१	त दृष्ट्वा	तं दृष्ट्वा
४१	१६	भरतषभ	भरतर्षभ
५१	६	विंष्णुं	विंष्णुं
५५	१३	ऋंषिभि	ऋषिभि
७४	१५	व्रीडा	व्रीडा
८२	७	कथयध्वं	कथय त्वम्
११३	१४	त्वाभिऽनन्दामि	त्वाऽभिनन्दामि
११५	७	वैश्यापूत्रः	वेश्यापुत्रः
११९	५	पर्व चतुर्थी	पर्वणि चतुर्थी
१२०	१९	यद्युद्यष्मासु	यद्यद्युष्मासु
१२१	१५	यान्मां	यन्मां
१२४	११	धार्तराष्ट्रस्य	धार्तराष्ट्रस्य
१३२	१	भूतपर्वं	भूतपूर्वं
१३५	५	पारलोक्यं	पारलौक्यं
१६०	१	प्राञ्जिलिश्च	प्राञ्जलिश्च
१६८	४	रिच्छेर्जधन्यम्	परिपृच्छेर्जघन्यम्
२००	२१	रथ्र्यम्	रथ्यम्
२०८	१६	वालाच्च	बालाच्च

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शोधनम्
२०९	१७	कुचतसः	कुचेतसः
२१८	३	ब्रुस्य	बृस्य
२१९	१९	ऋद्धा	क्रुद्धौ
२९४	१४	तन्प्रश्न	तत्प्रश्न
३१५	१४	कूर्वते	कुर्वते
३३६	८	धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्	धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्
,,	१६	धार्तराष्ट्रानतप्स्यत्	धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत्
३३८	८	पराङ्मुस्वं	पराङ्मुखं
३४५	१	व्वासा	व्यासा
३५२	१८	ततोऽहि	ततो हि
३५५	१५	गस्त्रं	चास्त्रं
३६९	१३	कुन्त्री	कुन्ती
,,	१९	कुन्त्री	कुन्ती
३७५	१७	उरु	ऊरु
३८६	१८	कष्णः	कृष्णः
४१८	२१	श्लाकायं	श्लोकोऽयं
४३४	४	गम्मीरः	गम्भीरः
४९८	१४	पीणा	पीनः
५१२	७	नगराणि	नगराणि च
५५६	२	व्यतीथाय	व्यतीयाय
५६८	१७	परिवसरः	परिवत्सरः

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शोधनम्
५७३	२३	इदमध	इदमर्धं
७११	१४	यावद्धलं	यावद्बलं
७२९	१७	रह्ते	रहिते
७३९	१६	त्वमवर्तिथाः	त्वमवर्तथाः
७७९	१०	प्रतिजानिहि	प्रतिजानीहि
७८९	३	वंशश् त्वया	वंशस् त्वया
८०१	१७	कृतास्त्री	कृतास्त्रो
८०७	१७	यैया	ययौ
८१८	१५	पाण्डवेयां	पाण्डवेया
८४५	२८	पारुष	पौरुष
८५०	१९	पोरुषो	पुरुषो
८६८	१५	सव	सर्व
८८१	१३	वीरस	वीरस्
९७३	५	—	भीष्मः—

PRINTED BY V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS, MADRAS.—1932.